

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONHETEDIK KÖTET.

(355. 356. 357. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1906.

1895/1906

542/26
rowbaem
26 obo
2175

TARTALOM.

CCCLV. SZÁM.

	Lap
SZÉCHENYI ELSŐ MŰVE. — Marczali Henriktől	1
KAZINCZY ERDÉLYI LEVELEI. — Váczy Jánostól	33
POLYFUCTE. — Haraszti Gyulától	63
FERHÁD ÉS SIRIN. (I.) — Elbeszélés. — Törökből — Mészáros Gyulától	94
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ábránd.</i> — Kozma Andortól. — <i>Rabbi Ben Lévi legendája.</i> — Longfellow után, angolból — Zsoldos Benőtől	123
EGY ÚJ ANGOL REGÉNY. — Kégl Sándortól	127
ÉRTESÍTŐ: <i>Ignotus: Olvasás közben.</i> — k. f.-től. — Lyka Károly: <i>A képirás újabb irányai.</i> — B. M.-től. — Wenger K.: <i>Historische Romane deutscher Romantiker.</i> — Bleyer Jakabtól. — <i>The Cambridge Modern History.</i> I—III. — Kropf Lajostól. — Horn E.: <i>François Rákóczi II.</i> — K. L.-től. — Ranzoli C.: <i>Dizionario di Scienze Filosofiche.</i> — V. S.-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	136

CCCLVI. SZÁM.

EGY ÚJ ÁLLAMTANI KÖNYV. (I.) — Joób Lajostól	161
RIMAY JÁNOS SZERELMI LYRÁJA. — Baros Gyulától	187
BUDAPEST VIZVEZETÉKE ÉS CSATORNÁZÁSA. — Bogdánfy Ödöntől	231
A SZENT. (I.) — Regény. — Fogazzaro után, olaszból — Vetési Józseftől	249
FERHÁD ÉS SIRIN. (II.) — Elbeszélés. — Törökből, Mészáros Gyulától	271
KÖLTEMÉNYEK: <i>Homályban.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Két lovag.</i> — Heine után, németből — Vargha Gyulától	289
KÁLDI GYULÁRÓL. — Seprődi Jánostól	292
SAND GEORGE ÉS LEÁNYA. — Szabó Károlytól	297
ÉRTESÍTŐ. <i>Descartes.</i> — Alexander: I. <i>Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről.</i> — II. <i>Elmélkedések a metafizikáról.</i> — III. <i>A filozofia elvei</i> (I.) L-s-től. — <i>Burkehardt J.: Weltgeschichtliche Betrachtungen.</i> — d.-től. — <i>Goethe a magyar népdalról.</i> — K. L.-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	311

LOMBROSO ÉS A BŰNÜGYI EMBERTAN JELEN ÁLLÁSA. — Balogh Jenőtől	321
NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNY- HOZÁS. (I.) — Kármán Mórtól	333
EGY ÚJ ÁLLAMTANI KÖNYV. (II.) — Joób Lajostól	375
A SZENT. (II.) — Regény. — Fogazzaro Antal után, olaszból — Vetési Józseftől	390
KÖLTEMÉNYEK : <i>Az évszakok.</i> — Kozma Andortól. — <i>Temetve lenni.</i> — Fogazzaro Antal után, olaszból — Jánosi Gusztávtól	446
BRUNETIÈRE MŰVE BALZACRÓL. — Hatvany Lajostól	448
AZ IMPRESSIONISTA FESTÉSZET ELVEI. — B. M.-tól	452
ÉRTESITŐ: Szádeczky Lajos: <i>Halmágyi István naplói és iratai.</i> — d.-tól. — Szekfü Gyula: <i>Adatok Szamosközy István történeti munkái- nak kritikájához.</i> — i. k.-tól. — Ibsen H.: <i>Sämmtliche Werke.</i> <i>X. Briefwechsel.</i> — rf.-tól. — Saintsbury G.: <i>History of Criticism and</i> <i>Literary Tast in Europe.</i> I -III. — Kropf Lajostól. — <i>Annales de la</i> <i>Société Jean-Jacques Rousseau.</i> — K. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> 461	

SZÉCHENYI ELSŐ MŰVE.

Nincs kellemesebb és szebb föladat, mint a nagy eszmék és érzelmek eredetét kutatni; mintegy első rezgéseit észlelni annak a szellemnek, mely aztán országokat, nemzeteket tölt be fényével. Széchenyi maga nemcsak *Naplójában* szól önmagáról, nemcsak naponkénti jegyzéseivel enged bepillantánunk lelki műhelyébe, hanem munkáiban is szeret felvilágosítani képzésének menete, jellemének megalakulása felől. Elég e szempontból a *Kelet Népe*, az *Önismertet* felemlítése. De bárminő szeretettel fordult feléje a kutatás, e kincsesbánya még épen nincs teljesen kikutatva. Ez az értekezése mai napig nemcsak kiadatlan, hanem felhasználatlan maradt, noha czíme: *Függelék naplómhoz* nagyon alkalmas lett volna a buvárlók érdeklődésének fölkeltésére.

Midőn Széchenyi 1820 elején kitüzi munkatervét, ennek második pontját így fogalmazza: értekezésemnek arról: mennyiben áll összeköttetésben a gyakorlati életbölcseiség a lélek tökéletességével, folytatása és befejezése.*) Ebből kitűnik, hogy itt már megkezdett munkájának bevégezését szabja maga elé feladatul. Ezt pedig oly fontosnak tartja, hogy második helyre teszi teendői között.

Naplója függelékének pedig, melyet itt nyújtunk, lehető pontos fordításban, ez a czíme: *Sonderbare Begebenheiten in dem Leben, und die Frage: in wie weit die Lebensklugheit mit der Vollkommenheit der Seele in Verbindung sein könne?* (1819.)

Világos tehát, hogy itt csakugyan az a dolgozata van előttünk, melynek eszméje őt később is foglalkoztatta, de melyet, tudunkra, sohasem folytatott.

*) Naplója után: *Gróf Széchenyi István Zichy Antaltól*, I. 146. l.

Akkor 28 éves volt Széchenyi és élete első nagy váltságán akkor ment keresztül. Kora, faja iránt való szeretete csak megerősödött, olasz, angol és görög utazásai közben, és minthogy a szerelem mézével és keserűségével egyaránt megismerkedett, e téren is letett frivolitásairól és a nőnemhez való viszonyának ideálisabb alapot keresett.

Egy szóval: az ifjúból akkor válik férfiú és ez az irat foglalatja azon elveknek, melyek szerint jövődő életpályáját akarja irányítani. Alaphangulata bús, melancholikus. mint azé, ki ifjuságáról, ábrándjairól lemond. E bánatot visszahangozzák azok az angol versek, melyeket jeligéül választ.

There, drink my tears, while yet they fall. —

továbbá:

Farewell you vanishing flowers, that shone
In my Fairy wreath, so bright and brief.

Sok még benne a rajongás; kétségtelen. Akár csak Rousseaut hallgatnók, mikor az érzelem hatalmáról, a külső viszonyok jelentéktelen voltáról beszél. De azért megtaláljuk benne egyéni gondolkodását, teljes erkölcsi komolyságát is. A lelki függetlenség előtte a főczél. Ennek alapját az erény útjának szigorú, lelkiismeretes követésében találja meg. Ez képessé teszi az embert arra, hogy mintegy magából kikelve, múltját megtagadva, ujja szülessék. Erre az ujjászületésre pedig szerinte nemcsak egyesek képesek, hanem nemzetek is. Tudjuk, hogy az volt vezéreszméje, midőn hazánk regenerációjának nehéz munkájához fogott. Természetes, hogy saját életét, múltját is megvilágítja. Fontos adatokat nyerünk itt nevelésére, szüleihez való viszonyára, katonai életére vonatkozólag, noha elve — jellemző — tagadása a történeti folytonosságnak. A legnagyobb helyet azonban még mindig a szerelmi problémának juttatja. W. G. barátjával — kiben nem nehéz Windisch-Grätzre ismernünk — folytatott beszélgetésének szinte ez a kizárólagos tárgya. Az ideális és földi szerelem különbözőségéről szól, megjelölve kezdőbetűkkel az illető hölgyek nevét, néhol oly részletezéssel és oly érzékiesen, hogy jobbnak találtuk néhány lapnak kihagyását.

Hiába, frivol volt a congressus-kori Bécs légköre és Széchenyi sem vonhatta ki magát annak hatása alól. Sti-

lusán is érezhető az arisztokratikus körök ledér felfogásának és sikamlós beszélgetésének hatása. De midőn így iratunk még egyszer visszatükrözteti azt a szellemet, melytől Széchenyi szabadulni akart, egyuttal már szárnyalását is mutatja annak a lelki emelkedésnek, mely magával ragadta Magyarországot. De halljuk őt magát.

* * *

Életem legnevezetesebb eseményeit naplóban jegyeztem fel az utókor számára. Kivülem bárkire nézve vajmi csekély értékök van, de nekem emlékök, bár nem kellems, örökre felejthetetlen marad. Nem eshetik már meg velem nevezetesebb dolog annál, a mi már megtörtént: mert az, a mi az ember lelkét megtisztítja, s úgyszólván függetlenné teszi — legyen az bármily jelentéktelen körülmény — mindenesetre nevezetesebb mindannál, a mivel az emberek és a körülmények befolyásolhatják létünket, a mennyiben csak vagyoni viszonyainkra, vagy anyagi örömeinkre és fájdalmainkra vannak hatással! Lehetséges már ebben az életben oly korlátlan függetlenségre szert tenni, hogy semmi, a mi kívülünk fekszik, ne járulhasson hozzá boldogságunkhoz, vagy boldogtalanságunkhoz; olyan önállóságra, hogy jó vagy rossz érzésünk tisztán csak lelkünk-ből fakadjon; olyan szabadságra, hogy az emberek élete s törvénylátása teljesen közönyös legyen előttünk. Függetlenség, önállóság és szabadság volt tehát az, a minek én addig csak a nevét ismertem, a minek elérésére soha sem gondoltam, míg a sors komolyan, bár világosan, ki nem jelölte utamat, melyen siromig haladjak: Tiszta, bár viszonzatlan szerelem volt, elérhetetlen remények, szétfeszített ábrándok, melyek megengedték, hogy bepillantsak lelkembe. S mivel a függetlenség, önállóság és szabadság csak az igazi jón alapulhat, tehát azt tűztem ki czélomúl, mely felé törekedni akartam; így naplóm e függelékét azon eseményeknek szentelem, melyek arra figyelmeztetnek, mennyire egyeztethetők össze az úgynevezett szolgálat, embertársaink, honfitársaink s hozzátartozóink iránt való kötelességeink és a lenyüggő békóba szoruló körülmények azon czállal, melynek elérése állandóan legfőbb törekvésem és hogy általában mennyire térnek le az emberek a vágyakozástól, érzékiségtől

és óhajásaiktól indítva észrevétlenül, lassanként az egyetlen útról, mely a kívánt s kitűzött célhoz vezetheti őket.

A reánk ható benyomások ritkán oly hatalmasak, vágyaink ritkán oly hevesek, hogy egy pillanat úgy alkothatná meg a lelket, hogy azután az évek hosszú során át változatlanul jó vagy rossz maradjon; csak lassanként s határozatlanul vezet valami bensőnkben a jó vagy rossz felé és sok tapasztalatot kellett szereznünk, sok vihart átszenvednünk, hogy biztos jó emberekké, vagy alapos gazemberekké váljunk. Gyakorlatra, praxisra feltétlenül szüksége van annak, a ki mesteri fokot akar elérni, «jóban vagy rosszban». Mesternek senki sem született: mindenkinél meg kell fizetni tanuló éveit, senkinek sem engedik el azokat, örökölni pedig még kevésbé lehet, legjobban jár még az, a ki jutányos áron vásárolhatja meg. Természetesen morális értelemben.

A középszerűség az isteni és ördögi erő hiánya, tehát gyöngeség és üresség: így a jóban megbocsáthatatlan, a rosszban nevetséges. Ezért is én csak a feltétlenül jó embereket szeretem, a kik nem csak véletlenségből, vagy veszelem híján hálnak meg úgynevezett jó emberek gyanánt.

Bármily ritkák is az esetek, melyek egyszerre átalakíthatnak bennünket, mégis minden ember életében vannak olyan ercek, a melyekben úgyszólván egész elülről kezdhetné az életet s ez csak a jóban van meg világosan, mert hiszen a világegyetemben sokkal hatalmasabb a jó a rossznál. Ezeket a perczeket az «Újjászületés perczei»-nek nevezem. Olyan hanyatló népek történetében is észlelhetők, a melyek még föl-emelkedhetnének . . . Egyes emberekben ez a percz lappang, ők magok ritkán veszik észre s elmulasztják, mások nem tudnak róla, még csak nem is sejtik, minthogy újabb időkben nem hull már tűz az égből, hogy egy Paulust egyszerre megtérítsen. Így az emberi jóság és boldogság is mélyen elrejtőzik a szívben s a lélekben, épen úgy, mint a szerencsétlenség és a bűn, és Isten tudhatja csak, kicsoda a legjobb, úgy, a mint mindenki csak egész egyedüli, minden más ember kizárásával ítélhet boldogsága- vagy boldogtalanságáról.

Nem ismerek embert, a ki elég jelentéktelennek érezné magát ahhoz, hogy élettörténetét ne találja rendkívül érdekesnek s ne csodálkoznék saját maga mindazon árnyalato-

kon, melyek életében előfordultak. Ezért is ezt a kötetet egészen az igazságnak akarom szentelni, mivel az, a mi megesezt velem, csakis engem érdekelhet.

* * *

Vannak emberek, a kik minden határozott életezél nélkül leélik életüket. A körülmények, a sors vonja őket váltakozva majd erényre, majd bűnre. Mások sejtik létüknek valamely végső fokát, vagy legalább is kénytelenek beismerni, hogy nem születhettek egészen hiába. Ez az utóbbi fajta az elsőhöz mérve számra csekély és jelentéktelen, úgy hogy, fájdalom, a minden rang és vallásbeli emberek legnagyobb része elpocsékolja életét.

* * *

Nincsen a földön üres tér és ugyanaz a kapcsolat, mely két külső tárgyat egybefűz, fennáll az események között is. Két dolog nem foglalhatja el egyszerre ugyanazt a tért, két ember semmiképen sem kerülhet egy időben ugyanabba a helyzetbe; lehetetlen, hogy egyiknek tette a másiknak minden oldalról meghatározott tétével azonos legyen. Mi tehát elkerülhetetlenül kötve vagyunk bizonyos törvényekhez, s a mennyiben az anyagi világnak egy részét alkotjuk és a hogy minden atomnak keletkezésétől fogva a végtelenbe való elmerüléséig környezetének szövedékében kell maradnia s ki nem mozdulhat, onnan; így minden embernek előre ki van jelölve pályája, melyről le nem léphet. Hiába, nem járhatunk valamennyien ugyanazon az úton, de minden út a tökélyhez vezethet. Hogy ehhez a célhoz vezető iránytól soha el ne távolodjunk, az az emberre ruházott isteni praedestinatio feladata.

Mint hogy azonban az ember, bármily helyzetbe kerüljön is, szabadon és függetlenül cselekedhetik jól vagy rosszul — bármely erő és akarat lakozzék is benne — természetes, hogy nagyon kevesen élik azt életet, melyre kijelöltettek, mivel teljesen szabadok cselekedeteikben és nem ismerik életezéljukat, vagyis inkább praedestinációjukat, mint hogy még nem is gondolkoztak róla, így első kötelességük lenne arról gondoskodni. A földi élet kezdetén minden ember távol áll egymástól; a királyfi a parasztgyerektől.

Megkezdik azonban pályafutásukat és ez bizonyára nem ugyanaz, ha a tökélyhez vezet. A király kötelessége és törekvése: «a nép javá»-n munkálkodni, a paraszté a «szántás-vetés». Végre elérkezik a halál és lehetséges, hogy oly végtelen különböző utakon haladva mindkettő a tökélynek ugyanazon a fokán száll a sírba. De ha a paraszt király, a király pedig paraszt akarna lenni, vajjon az lenne-e a helyes, a számukra elrendelt pálya? Mennél nagyobb hatáskörben születünk, annál nagyobb kényelem, több élvezet, de mennyivel több veszély és kísértés, mily végtelen sokkal több kötelesség vár reánk!

A mint király és paraszt közt az embereknek sok osztálya és fokozata van, úgy kötelességeik is különbözőnek; s mindenki, a ki csak nem akar örökre kimulni, törekedjék felismerni földi rendeltetését. Biztosan és határozottan soha sem tudhatja, mert a véletlenben nincs ezen a világon bizonyosság, kétely lebeg minden szellemi ügy mint köd minden testi dolog felett, a mi az embert érinti, de sejtethi, hogy helyes úton jár-e, vagy sem.

Bizonyára minden ember kötelessége, hogy szellemi képességeit, valamint testi erejét és egészségét is kifejleszsze: mert sohasem hiba, ha többet tud és többre képes, mint a mennyire szüksége van. Minden állást, minden hivatalt úgy kellene ellátni, hogy az, a ki betölti, magasabb hatáskörben is megállná helyét. Nem hiszem, hogy egy nagyon művelt, értelmes ember, a kinek természetes képességeit és elméleti tudományát még gazdag tapasztalat is ékesíti, valaha abba a helyzetbe kerülhetne, hogy magát a világtól elszigetelje és remeteéletet éljen, épen úgy, mint nem hiszem azt, hogy egy korlátolt, szűk látkörű, gyenge és érzéki ember felsőbbiségre lenne hivatva.

Hanem az ember mindenben szertelen; mihelyt közönyéből kivetkőzik, exaltált, excentrikus és csak kevesen nézik saját létüket hidegvérrel, higgadtan, helyes ítélettel, míg a szív jósága, a jóhiszemű törekvés, az egyszerű erkölcsök minden vallásban és minden rangban az igazi alap és az egyetlen a különböző utak közül, melyen minden egyes embernek járnia kell.

Ha már most valaki számot akarna vetni saját magával, anélkül, hogy önértetétől elragadtatná magát,

hányszor mondana le magas állásáról és szoritaná meg hatáskörét, s mily ritkán igyekeznék emelkedni és tágabb teret nyerni: mert ámbár legjobb a hozzá legillőbb hivatal, mégis csak kisebb hiba, ha minden eszközzel felszerelve félrevonúl a világtól, mintha tehetség nélkül rá erőszakolja magát a világra. A legtöbb ember ebbe a hibába esik, mivel a legtöbb ember okosabbnak, értelmesebbnek és műveltebbnek tartja magát, mint a milyen valóban. Nagyon ritkák az olyan jámbor, szerény bolondok, a kik kevesebbre tartják magukat annál, a mit valóban érnek. Legritkábbak az olyanok, a kik világosan latják, mire képesek, mire nem és félrevetnek minden hiúságot és túlzott szerénységet és scrupulositást.

* * *

Az önmagába való elmélyedés vezeti a lelket lassanként az önállóság legmagasabb fokára. Megtanít arra, hogy minden cselekedetet valódi értéke szerint mérlegeljünk és hogy saját jó vagy rossz cselekedeteinket minden előítélettől és hamis fogalomtól menten ítéljük meg. Megtanít arra, hogy közönséges cselekedeteket, melyeket talán a szükség hozott létre, ne tekintsünk nemes tetteknek, vagy viszont a kor hatása alatt létrejött szokásokat, kényelmet, élvezeteket bűnnek. Vannak emberek, a kik azt tartják helyesnek, vagy legalább is nem véteknek, ha egyáltalában soha nem tesznek semmit a közjóért, másokat rágalmaznak, gyermekeik neveléséről nem gondoskodnak, a szegényeket nem támogatják, stb., stb., stb., ellenben a világ minden kincséért nem viselnének selyem harisnyát, vagy finom ruhát, nem ennének libamájpástétomot, nem innának pezsgőt, abban a szilárd meggyőződésben, hogy az bűn. Megtanít végre arra, hogy más emberek gyengéiről inkább enyhén, mint igazságosan ítéljünk. Minden cselekedetben, melyhez fogunk, tanácsul vagy intésül szolgál tehát, megadjanak nekünk azt, hogy cselekvés után saját értékünket tisztán lássuk s végre, hogy mást is megbecsüljünk.

Férfi, már a milyennek lennie kellene, ritkán éri el teljes kiforrottságát, bizonyos országokban sohasem; úgy, mint a hogy a tölgyfák némely vidéken és egymagukban nem gyarapodhatnak, hanem ferdék és csenevésznek marad-

nak, úgy vannak férfiak, a kik már férfikorukban aggasztánok. Vannak egészséges tölgyesek, egészséges nemzetek nincsenek! S minthogy a környezetnek és mások példájának okvetlen hatni kell, úgy mindenkor csodaszamba megy, ha a gyöngék nemzedékéből erős sarj fakad, a ki erejét jobbra fordítja, mint a gyöngék leigázására. Épen úgy szerfölött különös, ha egy egészséges ember fenn bírja tartani egészségét egy pestis-kórházban.

A nő egymagában nagyon kevésre képes és a hajadon nő lényében mindenkor valami űr tátong, míg a férfi egymagában is lehet valami, a mennyiben minden kötelessége és törekvése hazájára irányul, úgy mint a nő minden kötelessége férjében összpontosul. A nő csak férjével együtt, csak ezzel szorosan egyesülve szolgálhatja az országot. Gyermekeket szülni és nevelni az ő legmagasabb földi hivatása és a gyermektelen asszony épen oly távol esik a tökélytől, mint az olyan férfi, a ki nem közvetlen szolgálja az államnak. De vannak annyira rab népek, hogy szolgálk nem is lehetnének, mert rabnak csak nem lehet szolgálja — úgy akadhatnak olyan férfiak is, a kik jó úton vannak a tökély felé, a nélkül, hogy az (állami) szolgálatnak valami határozott nemét teljesítenék. Ezek egész csöndben másokat vezetnek a boldogság s a tökéletesedés felé abból a körből, melyben élnek, mások szorgalmuk s fáradozásuk árán kivívott új találmányokkal ajándékozzák meg az emberiséget. A leány életében számos olyan eset fordul elő, mikor vagy a körülmények, vagy saját physikai szervezete nem engedi, hogy az ország és a vallás törvényének értelmében gyermeke lehessen. Úgy gondolom, hogy az ilyen nő érettebb korban csak más gyermekek nevelésével töltheti be hivatását, a mennyiben a nő soh'sem emelkedhetik felül a középszerűsége, tudományban és művészetben. A férfit illeti a kard és a toll, az asszonyt a bölcső és a háztartás. Ha kettőjük közül az egyik a másik dolgába avatkozik, úgy az természetellenes.

A vallás törvényéhez, melyben születünk, az ország törvényéhez, hol élünk, hűnek kell pedig maradnunk, ha a tökély felé törekszünk, mert a hol nem látunk egész tisztán, nem szabad ellenszegülnünk a véletlennek, az isteni törvénynek. Ezért is törődjék bele mindenki sorsába,

akár keresztyén, akár török, akár hottentotta képében csöppent a világba. Azt pedig valóban nem lehetne tökéletesnek nevezni, ha valaki vallásának szokásai és hazája törvényei ellen akarna cselekedni. Vagy talán nincs-e így?

Mihelyt tehát a lélek megérzi, hogy tőkélyre van hivatva, igyekezni fog minden földi örömet elfojtani és magasabb cél felé törekedni. Minthogy azonban az emberek együttműködésre vannak teremtve és nem elkülönített életre, a tökéletesedés felé vezető út csak az lehet, a melyen a közjóért munkálkodhatunk.

A nyilvános életben azonban számos oly eset fordul elő, melyben a jó és rossz között nem is látszik válaszfal s mikor egy dolog, bár önmagában mindig ugyanaz marad, különböző nézetek szerint különféleképen értelmezhető. Az erényt a bűntől akárki meg tudja különböztetni; akárki tudja, hogy az egyik az emberiség céljához vezet, a másik eltávolít tőle. Itt azonban az a kérdés, hogy a lovagiasság, illedelem, simulékony kedély, finom modor és viselkedés s egyéb oly előnyök, melyeket a jó nevelésnek köszönünk, vajon hozzájárulnak-e az ember tökéletesítéséhez, vagy nem? Hogy egyenlő jóság és erény mellett számításba jő-e a másvilágon, ha az egyik művelt, a másik durva, az egyik tractabilis, a másik keményfejű. Vajon lesz-e következménye a másvilágon annak, hogy én egy igaz ügyet némi hamissággal nyerek meg, ha valakit, a kit reggel szívesen fogadok, társaságban nem ismerek meg; ha egy könnyelmű, csapodár asszonynak olyan érzelmi jelenetet rögtönözök, mely nem őszinte; ha eszemet arra fordítom, hogy másokat nevetségessé tegyek. És így tovább.

Mindez, a mit itt megjegyeztem, gyerekesnek tűnhetik és sokan mondhatnák, hogy a rosszul alkalmazott lelkiismeretesség és scrupulositás szül ilyen vizsgálódásokat, de később saját élményeimből meg fogjuk látni, hogy lehet az ember a tőkélytől nagyon eltérő úton is önmagával belsőleg is elégedett és szigorúan véve, jó is. A tejjel beszívott nézetek nagyon hozzájárulnak ahhoz, hogy sok ember szeméről soh'sem hullhat le a köd, mely bizonyos dolgokat borít, a mennyiben nem születik mindenki elég erősnek és eszesnek ahhoz, hogy minden nevelési békót széttéphessen. Lehetséges az is, hogy bevett szokások alap-

ján a vakság annyira megátalkodik, hogy a bűnt ártatlan tetteknek, sőt erénynek minősíti; míg vannak jelentéktelen, névtelen babonák, a melyeket némely ember úgy gyűlöl, mint a bűnt.

* * *

Nevelésem, ha így nevezhetem azt a viszonyt, melyben nevelőmhöz és szüleimhez állottam, az 1809-i háború folytán félbenszakadt és mindenkorra befejeződött. Az a felejtetetlen időszak volt az, melyben Ausztria a végső haláltusába merészkedett Franciaországgal. Katona lett mindenki, de nagyon kevés embernek voltak meg azok a tulajdonságok, melyekre szüksége van a katonának. Tizenhat éves voltam, s minthogy hivatásom saját választásomtól függött és minthogy gyermekkoromban nem igen foglalkoztam jövőmmel, úgy természetes, hogy mindazon ismeretekben, melyek az állami szolgálatban s a gyakorlati életben múlhatatlanul szükségesek, visszamaradtam, sőt őszintén szólva minden téren oly tudatlan voltam, mint akármely tizenhat éves siheder.

Ekközben szervezték a magyar insurrectiót és én semiből egyszerre főhadnagygyá lettem az insurrectiónak vezérkarában! Még a helyesírással sem voltam tisztában, egy vezérkari tiszt dolgáról pedig egyáltalában semmit sem tudtam, még csak névszerint sem. Ez volt első lépésem az életbe! A háború végeztével huszár lettem és a garnizonban semmit sem tettem és végre főhadnagyi minőségben helyeztettem át újra egy ulánus ezredbe. Ott is ragadtam, meghiztam, de éppen oly tudatlan és ostoba maradtam, mint azelőtt, míg újra ki nem tört a háború Franciaország ellen. Végzetem Schwarzenberg herceg kíséretébe vezérelt. Ebben az állásban pajtásaimmal együtt rohantam a többi után s így értünk Párisba; onnan Olaszországba mentem W. herczeggel*), s végre 4 rendjellel felékesítve haza. Ezek közül az egyiket a szardiniai király adományozta, bár 4 héttel, mielőtt odajutottam, még a nevét is alig hallottam királtságának.

*) Windisch-Grätz Alfréd herceg szül. 1784., akkor ezredes, 1848-ban az osztrák hadak fővezére. Baráti belső viszonya Széchenyivel soká tartott. Ebben az értekezésben is nagy szerep jut neki. 1820-iki naplójában sűrűn szerepel.

Eddig az időszakig életem teljes tudatlanságban telik el; itt kezdődik az a kor, melyben gondolkozni kezdek!

A külső körülmények tisztábban, világosabban kezdenek kialakulni elmémben, kezdek magamban itéletet alkotni, az embereket megismerni, csupán saját magamat és hogy hová vezet határtalan ambitióm, nem látom. Majd meggondolatlan, könnyelmű, sőt rossz csinyek következnek, majd Nápolyba megyek, végre már mint katona veszek részt a hadjáratban és Párisba megyek, onnan Angliába és újra vissza hazámba. Újabb képtelenségek. Mindenféle furcsaságok. Végre újra Olaszországba indulok, meglehetősen sokáig maradok ott, unatkozom, végre komolyan kedvet kapok az olvasáshoz, bár már előbb is egynéhányszor megkísérelgettem tudatlanságomból valamennyire kivergődni. Szabadságot kapva azonnal Bécsben termek és belátom, hogy valóban csak a belső nyugalom kívánatos; házasodni akarok, nem lehet: rászánom magam egy keleti útra.

Idáig terjed a képtelenségek korszaka.

Végre elutazom és esztendőre hazajövök: rózsás színben látom az életet és még egyszer szerencsét próbálok. Ő azonban visszautasít és néhány úgyszólván álmatlanul töltött hónap egy fél századdal megvényt és tapasztaltabbá tesz. Szétfoszlanak már illúzióim, és elveket tűzök ki magamnak. Belső hang sugallja őket és csalhatatlanok.

Mily boldogság, ha olyanok -a szülők, hogy az ember meggyőződésből választaná őket tanácsadójává, társalkodójává, barátjává, ha már előbb nem is ismerte volna s nem fűzné hozzájuk természeti kötelek. Fájdalommal látom, hogy nézeteim nagyon sok pontot illetőleg ellenkeznek szüleim véleményével.

Miután több naplómban szétszórt dolgot, a mi megesezt velem, itt akarok megjegyezni, lesz alkalmam nézeteimet tetteim mellé állítani, mivel a mindenfelé kínálkozó kísértésnek nem tudtam ellentállni s így gyakran cselekedtem elveim ellen.

Wimpassingban, lóváltás alatt. 1809. nov. 5-én.

Kizárólag a testileg-szellemileg tevékeny élet az, a mi az emberi boldogság legmagasabb fokára emelhet. Egészség, boldogság, czímek, mit az emberek annyira irigyel-

nek és kívánnak, távolról sem elég tartós boldogság alapításához, ha tágabbkörű életünk hézagai és hiányai nincsenek kitöltve. Ezért ajánlják az élelmes emberek a falusi életet. A városban eltékozolja, elpocsékolja az életét az ember, azaz sok órát tölt el munka és mulatság nélkül, míg falun, ha csak valamennyire ért a falusi élethez, úgy oszthatja be az óráit munka és pihenés között, hogy napjai soh'sem veszthetik el teljesen bájukat s ezáltal értéküket!

Élményeim, utolsó utazásom, sőt még megrendült egészségem is annyira ellankasztották kedélyemet, hogy sok dolog iránt közönyös lettem és meglehetősen egyhangú életet kezdtem élni. Szüleim házában laktam, de bizalmasan nem igen érintkeztem velök, mivel nézetem, kedélyem és gyakori távollétem majdnem teljesen elválasztottak tőlök. Környezetök nem felelt meg nekem. Többnyire papokból állott, vagy olyan fiatal emberekből, a kik testi gyöngéségök, megrendült egészségök, scrupulusaik miatt már korán ajtatos, szent életre adták magokat.

Kizárólag testi mozgás és olvasmány közt osztottam be a napot. De minthogy pályát tévesztettem, célomat el nem értem és életem úgyszólván úttalan volt, úgy semmihez se fogtam igazi buzgósággal, kedvvel és örömmel; nem azzal a vidám szorgalommal, a mely egyszersmind jutalma a tevékeny embernek, a ki rendesen és következetesen végzi azt, a mire született, hanem a kötelesség csendes szorgalmával, a mely a legjobb szándékon alapúl, meggyőződésből táplálkozik s a melyet valamely belső önérzet jutalmaz meg, a mely azonban ha a legjobb öntudat koronázza is, gyakran alig bír elfojtani egy kitoró sóhajt.

A társaságtól egészen függetlenítettem magamat, bár soh'sem gondoltam arra, hogy egészen elszigeteljem magam tőle, mivel egyik véglet épen oly nevetséges és túlzottnak tűnik nekem, mint a másik; úgy az, ha embertársaitól elkülöníti magát az ember, mint ha egyáltalában nem bír nélkülök megélni.

Ebben a lelki közönyben, melyet csak akkor érzünk, ha egyszerre minden reményünk szétfoszlik, minden ter-vünk megghiúsul, voltam tehát néhány hónapig, mintha az élet semmi kellemeset, semmi boldogságot nem nyújthatott volna már nekem. Fordultam mindenfelé, de csak

nagy úrt láttam jövendőmben, a melyet semmivel sem lehetett kitölteni.

A tönkretett jelenben, melyet az emlékek csak még gyűlöletesebbé tettek, a melyet remény már meg nem szé-pithetett, azt a szigorú törvényt hoztam magamra nézve, hogy: «minden felett, a mi történt, vonalat húzok, úgy-szólván egész előlről kezdem s a múltat elfelejtem.» Azon-ban ki nem állítja fel ezt a szabályt egynéhányszor életé-tében? És ki olyan boldog, hogy valamit el ne akarna fe-lejteni és ne kívánná, hogy sokat, a mit tett, bár ne tette volna? De ki is olyan okos, hogy saját hibáiból tanulságot vonjon le és ne cselekedjék naponként újra úgy, hogy más-nap meg ne bánja?

Ha már most az óhajtasok, szándékok határozatlansá-gában arról van szó, hogy egészen új útra térjen az ember: ki olyan határozott, hogy feltétlen biztossággal saját meg-győződése és akarata szerint járjon el, s ne hívja a viszonyokat, a véletlent tanácsadóul, ha még egészen szenvedély nélkül lenne is a kebel, a mire pedig soh'sincs eset? Vagy pedig ki merné állítani, hogy a körülmények minden nehé-zségét legyőzte a nélkül, hogy végzete segítette volna benne?

Mindenekelőtt azonban arra a megállapodásra jutot-tam, hogy a világ ítéletét arra nézve, hogy becsületes ember vagyok-e, nem kell túlságosan sokra tartanom, ámbár a tömeg rendesen helyesen ítél; hogy minden tekintetben lelkiismeretem értelmében fogok eljárni, bármi következék is belőle és hogy hazám, rokonaim és embertársaim iránti kötelességeimet a lehető legpontosabban fogom teljesíteni. Ha az ember nem emlékezhetik örömmel a múltjára, ha úgy a jelent, mint a jövőt már tönkretette, a világban nem marad más számára hátra, hogy beteg lelkét meggyó-gyítsa, mint a lehető legnagyobb lelkiismeretesség a leg-jelentéktelenebb cselekedetekben is. Csak a tiszta kedély adhatja meg az emberi elme épségét; bármi más szórako-zás, mulatság már nem segít. Világos, hogy a boldogságot a belső állapot és nem a külső látszat szerint kell meg-ítélni és hogy mindenkinek, a ki igaz boldogságra törek-szik, igyekezni kell mindenekelőtt saját magával megbékélni és megelégedni. Azok azonban, a kiknek az élete oly nyu-godtan telik el, hogy soh'sem kerülhetnek abba a hely-

zetbe, hogy önmagokkal meghasonoljanak, a kik szerencsés viszonyok közt születtek és maradnak, azok ne törjenek pálczáat más emberek felett, a kiket a könyörtelen végzet szorongat, mert valóban megbánhatnák!»

Meleg nyári reggel volt; megfürödtem a Dunában és azután egyedül reggeliztem a Práterben. Abban a kellemes hangulatban voltam, melyet csak az egészség érzete kelthet, s a melyben a Gondviselés egyenlően részelteti a boldogot és boldogtalant (a boldog és boldogtalant talán egy kevésbé ellentétes kifejezéssel lehetne helyettesíteni). Mert csak a lélek tisztaságán alapúl és független minden világi szenvedéstől. Szinte azt mondhatnók, hogy valami másvilági érzés, a melyet akárki érezhet, de senki ki nem fejezhet, s a mely az élet bizonyos pillanataiban, kivált ha az öröm, boldogság és a fájdalom közt nagyon is hirtelen az átmenet, bánatosan száll szívünkbe, mintha valami jó szellem suttogva így vigasztalna: «Nincsen elvesztett boldogság.» Mindenért, mit kiállottunk, kárpótlást nyerünk. A Práter szebbnek tűnt nekem, mint valaha, és minthogy alig találtam ott embert, megjegyeztem, milyen kevesen bírják azt élvezni, a mihez könnyen hozzáférhetnek; mint kapnak, nyúlnak valami távoleső dolog után, a mi mindig kisiklik ujjaiuk közül, és a mely, ha el is érik, csak ritkán, vagy talán sohasem részesíti őket abban az élvezetben, melyre számítottak. Átgondoltam addigi élményeimet, és azt kívántam, bár bepillantathatnék a jövőmbe. Olyan kívánság ez, a mely bizonyos időpontokban erőt vesz a legtöbb emberen, még a legfélénkebben is, a mennyiben a kíváncsiság sokkal általánosabb és sokkal hatalmasabb a félelemnél. Azonban jövőm valószínűleg enjavamra nem tárult fel előttem, mert egy seb a másik után fáj, de nem vérezhet el benne az ember, míg ha mindaz a szenvedés egyszerre éri, a mi reá vár, még ha csak képzeletben is, még a legboldogabb is szörnyet halna bele.

A jövőm határfal mögött látszott, a melyen át nem léphettem, még csak át sem pillanthattam. Úgy mint bizonyos veszélyekben, a lehető legérettebb, leghiggadtabb megfontolás után; már a mennyiben le lehet győzni a haláltól való félelmet, gyakran egyáltalában nem látszik menekülés, épen úgy szétfoslott reményeimnek, minden óhajtasom-

nak a fonala; elszakadt abban a perczben, a melyben görcsösen kapaszkodtam belé, mint az utolsó horgonyba.

Úgy, a mint hogy mindent tanulni kell, úgy elveinkben is gyakorolhatjuk magunkat; és ha csak nem akarjuk önmagunkat ámítani, úgy be kell ismernünk, hogy az imádság csak annyiban szent foglalkozás, a mennyiben tettekre késztet, megtisztítja és elfojtja szenvedélyeinket, és elvezet ahhoz a lelki függetlenséghez és tisztasághoz, a melyben egyedül vagyunk csak képesek szellemünkkel Istenhez felemelkedni!

Végre egy lovas ébresztett fel édes álmomból. Olyan álom volt ez, a milyen hajón kiállott nagy vihar után nyomja el az embert, úgy hogy álmában csendesen érzi, hogy már nincs a tengeren. Megismertem W. G. barátomat, a ki azonnal leugrott lováról és barátságosan kezét nyújtott nekem. Nápoly óta nem láttam és annál inkább megörültem neki, mert roppant vágyódtam társaság és szórakozás után és azt gondoltam, ő benne épen a helyes mértékét lelem fel a szórakozásnak és mulatságnak. Néhány óra hosszat sétálgattunk, és az ő sokoldalú ismeretei annyi bájjal ruházták fel társalgásunkat, hogy szinte megifjodottnak, felfrissültnek éreztem magam. Mégis csak gondoskodott az Isten minden eshetőségről — szóltam magamban — ha rózsák már nem is nyílnak a számunkra, nyílik száz más virág, és bizonyára az a bölc — mondjon ki mit akar — a ki gondozza, ápolja azt, a mi neki virít és lehetőleg soká megtartja virágzásában. Bár ez a régi philosophus mondas gyakran eszembe jutott már, azt gondoltam, hogy valami egész újat találtam ki, és épen úgy örültem, mint a ki elvesztett kincsét találja meg, a mi bizonyára nagyobb öröm, mint egy soh'sem sejtett újnak a nyomára jutni! Vannak azonban fájdalmak, a melyeket ne tépjünk ki soha a szívünkéből, mert a kedély hiánya és a közöny a legborzasztóbb! Az első rózsza, az első tövis emléke mégis csak a legkedvesebb emléke marad egész életünknek! Én sokat vesztettem, nagyon sokat, még pedig magam hibájából. Megmaradt azonban számomra a lehetőség, hogy hazámat, honfitársaimat szolgáljam! Egyszerre eszembe jutott szabadságom, javaim, ifjúságom, és én, a ki kevéssel azelőtt nem birtam megbecsülni és oly könnyen odaadtam

volna az életemet, irigylésreméltónak találtam helyzetemet, állapotomat. És ha fontolóra vesszük, hány ember nyög nyomorában táplálékért, hánynak alig van egy kis szalmája, hová fejét lehajtsa, bizonyára látni fogjuk, hogy elfojthatjuk a leghevesebb szenvedélyeket is, ha akarjuk és hogy maga a szerelem is, a mely legjobban elvakíthat és elcsábíthat, csak képzeletünkben és buja érzékeinkben él.

Sokáig jártunk együtt, és a mint félig-meddig azonos természeteknél meg szokott esni, hogy csak magáról beszél az ember, úgy rövidesen szóba került, hogy mit tartunk vallásunkról és hogy mily terveink vannak a jövőre nézve. Minden jellemnek megvan a felülete és a mélysége és némely embernél ez oly különböző, szinte, mondhatnám, oly ellentétes, hogy ha csak nem ismerjük az illetőt keresztül-kasúl, a legválogatottabb következteléssel vádolhatjuk, és gyakran csodálkozunk, hogyan tehette egy és ugyanaz a személy ezt és am azt. E látszólagos következtelés oka azonban sokkal természetesebb és sokkal közelebb fekszik hozzánk, mint gondolhatnók. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy némely ember neveltetése és körülményei oly czélszerűtlenek, oly ügyetlenek, hogy a mindennapi érintkezésben, mikor elveik és nézeteik nem tétetnek próbára, sohasem lábolnak ki egy bizonyos zavarból, s gyakran a legfonákabb modort tanúsítják, nem fogunk csodálkozni, hogy egy csendes, ildomos ember gyakran az ugrifüles szerepét játssza a nyilvánosság előtt, és fordítva: egy könnyüvérű legény a szerényet és nyugodtat. Nekem mindig nevetségesnek is tűnik, ha valaki ismerni vél egy embert, a kit néhányszor társaságban látott. Ebből magyarázható az is, hogy sokan mindenféle ügyben, csatában, veszélyben fényesen helytállnak, míg ha jó tulajdonságaikat elfelejthetnők, vagy nem is ismernők, korlátoltanak vagy legalább is roppant unalmasnak tartanak őket. Különben a mi korunkban oly nagy a tetszvágy és az irtózat mindattól, a mi a pedantériával határos, hogy a legtöbb ember nagy fáradsággal és erőfeszítéssel rosszabb világításba helyezi magát, mintha magaviseletére legkevésbé sem ügyelne.

Sokan azt hiszik, hogy ledérséggel és minden unalmasság (alaposság) kerülésével kivívhatják a tömeg tet-

szését. A fonák tréfa, «qu'il n'y ait pas de crime aussi dangereux, que l'ennui» egész nemzedékek erkölcsének szolgált főszabályául. Én magam is sok évet töltöttem el ebben az egyetlen törekvésben: «hogyan unalmas ne legyek», és világosan emlékszem arra az időre, mikor mindent, még a legszentebb érzést is feláldoztam volna egy mulattató elbeszülésnek. Ha azonban valakivel szorosabb összeköttetésbe lép az ember, veszélyeket áll ki együtt, vagy idegen országban találkozik össze, akkor nehéz, mint már megjegyeztem, bizonyos dolgok felett tökéletesen tisztába nem jönni és egymásról kölcsönös értesülést nem szerezni. Bizonyos feszültség, a mely soh'sem érhet véget, ha nem vagyunk ugyanazon a hiten, minden órát elkeserít, a mit ilyen társaságban töltünk és én szívesebben élnék egyes-egyedül a legpusztább, legfélreesőbb vidéken, mint olyan emberrel, a kinek a gondolkozása nem egyezik meg az enyémmel. Az életmódja azonban, azaz a mód, mely szerint él, meglehetősen közömbös lenne előttem, mert nem lenne-e nevetséges, sőt igazságtalan az, a ki nem nézne el néhány csekélységet sok jó tulajdonság kedvéért.

«Azt hallottam többek közt, hogy önt Arábiába küldik, hogy lovakat hozzon onnan a császárnak. Igaz-e? — Hogy lehet az, hogy ön, mindannak a birtokában, a mi a boldog élethez szükséges, elmegy idegen országba azt keresni, a mi talán már nincs is, vagy a mit egy lovász-mester vagy akár egy lovasz is éppen oly jól, vagy talán még jobban elvégezne, mint ön? Megbocsát — folytatá — ha ezúttal is megbocsáthatatlan könnyelműséggel vádolólok.» Így szólt hozzám W. G., miután a legnagyobb őszinteséggel elmondtunk egymásnak egyetmást viszonyainkról, terveinkről és jövőnkről.

— Azt hiszi-e, — feleltem, — hogy az, a mi minden tekintet és toldalék nélkül önmagában valóban jó, tökéletes és teljes, mindenkinek annak tűnik-e? Vagy meg van-e győződve arról, hogy szinte minden egyes ember másféleképp vélekedik egyazon dologról? Én az utóbbit hiszem. És nem tapasztalta-e? hogy minden jó és rossz cselekedetet éppen annyian csodálnak, mint gáncsolnak, a mennyiben a legáltalánosabb jó vélemény csak a leghatalmasabbnak és legszerencsésebbnek jut osztályrészül. Ha gondolkozott

a tárgyról, és ha helyesli nézetemet, a mit felteszek, úgy bizonyára azt az elvet tűzte ki magának, hogy minden cselekedete előtt saját lelkiismeretétől fog tanácsot kérni és talán oly kevés barátjától, a ki körülményeit és helyzetét épen úgy ismeri, mint saját maga, s hogy a mit egyszer elhatározott, ezentúl és lelkiismeretesen végrehajtja. Vagy talán máskép van-e? Nekem egész világosnak tetszik, hogy ön e tekintetben épen úgy gondolkozik, mint én, és hogy ha egyszer át van hatva egy tett helyességétől, azt véghez fogja vinni, bármi következék is belőle és bármit szóljanak hozzá az emberek. A legtöbb emberről, ha csak nem akarjuk őket rosszabbnak minősíteni, mint a milyenek valóban, feltehetjük, hogy törekszik a jóra, és erényesen akar élni, kivált ha elmélkedik saját magáról és életéről, a mi persze ritkán esik meg és hogy csak gyöngeségből, meggondolatlanságból és könnyelműségből távolodik el lassanként a céljától. Fájdalom, gyakran nagyon is messze kerül tőle, a nélkül, hogy csak sejténé is, és hogy lelkiismerete legkevésbé is nyugtalanodnék. Mindez azonban csak akkor áll, ha erényről és bűnről van szó; mind a kettő oly rikító, hogy bárki is kényelmesen láthatja. Az angyalt mindenütt könnyen felismerhetjük, és az ördög nem ölthet fel olyan álruhát, a melyből közelebbi megvizsgálásnál ki ne kandikálna a farka. De a géniusok a legveszedelmesebbek, és a lanyha élet észrevétlenül a sátán birodalmába vezethet.

W. G. Ön azonban nagyon is messze megy. Tudom, mit akar mondani, hogy a legjelentéktelenebbnek látszó elhatározásokban épen oly lelkiismeretesen kell eljárunk, mint a legjelentősebbekben, úgy-e? De az élet nem lenne élet, ha ön ezt állítja, és ha én helybenhagyom, hiszen belébomolnánk a scrupulusokba és az egész emberi élet hosszú, szüntelen kétely lenne.

Én: Szoros kapcsolatban van-e a jó a rosszal, vagy csak hosszú láncz köti-e össze? Én az utóbbit tartom. Ha tehát csekélységekben nem vagyunk szigorúak önmagunk iránt, nagy dolgokban, ha akarunk, sem lehetünk. S a mi a scrupulusokat illeti, Istenemre, nem értem őket, ha egész életünkön át szilárdul, saját magunkkal egyetértve ugyanazon cél felé törekszünk. Azonban arra akarom figyelmeztet-

tetni, hogy annyira belekavarodunk ebbe a philosophiai beszélgetésbe, hogy már nem jutunk idejében a városba és valószínűleg az ebédet is elmulasztjuk. Ezért is félbeszakítom a beszédet s csak azt akarom megjegyezni, hogy tíz teljes éven át (1819—20.) szolgállok, hogy az egyenruhát — úgy hiszem — nemcsak parádénak viseltem, hogy még mindig szolgálatban vagyok és nagyon következtlenül vélnék cselekedni, ha épen most, mikor a katonának a legcsekélyebb dolga sem akad, most vonnám ki magam olyan szolgálat alól, a melyet nekem szántak, és a melyre alkalmasnak találtak.

W. G. Mindaz helyes, a mit mond, épen nem gáncsolom azt, hogy következetes akar maradni, hiszen nagyon is belátom, mily szomorú lehet életünk tíz, ha nem is éppen elvesztett, de hiába eltöltött évére visszapillantani. Az ön pályájában körülbelül így van. Egy francia tiszt életét, a ki Napoleon győzelmeiben vénült meg, de meg nem gazdagodott, egyéni létére nézve elveszettnek tekinthetjük; a mi azonban a lovak vételét illeti, annak semmi köze az ön szolgálatához. Senkinek sem jutna eszébe, önt elítélni, ha visszautasítaná, úgy, minthogy az ellenkező esetben senki sem dicsőítené és magasztalná érte, mivel bárki felteheti, hogy ön el akarta nyerni ezt az ügyet, folyamodott és lépéseket tett érte.

Én: Ámbár ezt az utolsó imputatiót, megvallom, nem vártam, még sem ért egész készületlenül, mert a mit kitaláltak rólam, mióta élek, valóban feltűnő ilyen jelentéktelen emberről, mint én vagyok. Azonban magam vagyok ennek az oka, mert ha valaki oly balgán, következtlenül és helylyel-közzel oly rosszúl kezdte az életét mint én, úgy természetes, ha folytonosan a közönség emlékezetében és szájában marad, mert a tömeg túlboldog, ha olyan emberre talál, a ki látszólag annyi jót és rosszat egyesít magában, hogy bármily regény hősevé avathatja. Nekem különben egész mindegy, bármit szólnak ehhez, mert nézetem szerint helyesen cselekszem.

W. G. Ha így áll a dolog, akkor önnek teljesen igaza van, akkor ellenvetésről szó sem lehet; és ha ön mindjárt kezdetben ily határozottan előállott volna a hitvallásával, bizonyára nem kínoztam volna oly sokáig és oly

állhatatosan a nézeteimmal. Ha úgy hiszi, hogy helyesen cselekszik, akkor lelkiismereti fogalmai szerint nem is tehetne másképp vétkezés nélkül. Én azonban azt hiszem, hogy nincs olyan egész igaza, mint a hogy gondolja, és egykor talán, ha az ön mostani vallási felfogása más irányba tér át, meg is fogom arról győzni. Most azonban — bocsássá meg őszinteségemet — egyenesen hiábavaló fáradság volna, mert ön Arábiában, és talán éppen a szent sírnál akarja azt a nyugalmat és boldogságot megtalálni, a melyet, Istenemre, egy erényes nő karjai közt kellene keresnie. Nem is fogja azt sohasem fellelni, ha csak nem a gyermekéhez és nejéhez való szerencsés viszonyban. Ön nagy rajongó! és azon felül veszedelmes rajongó, mert vágyait, szenvedélyeit, és ha nem veszi rossz néven, helytelen törekvéseit a lelkiismeretesség és szigorúság bájos mezébe bújtatja. Abban a kellemes ábrándban ringatja magát, hogy a legnagyobb önfeláldozással és önmegtagadással csak súlyos kötelességeinek él, pedig csak azt teszi, a mihez kedve van, és a mit éppen akar . . .

Én: Köszönöm jóságát, hogy oly világosan, értelmesen és szemléletesen kifejtette nekem a nézeteit . . . de hagyjuk ezt. Olyan dolgokat kellene elmondanom, a melyeket nem lenne érdemes meghallgatni, olyan viszonyokról kellene önt felvilágosítanom, a melyek csak úntathatnák, ha azt a szempontot akarnám ön előtt megvilágítani, a melyből én ítélem meg a cselekedeteimet és a melyből egész más képet nyújtanak, mintha csak úgy melleleg nézheti őket az ember, mint ön.

Hosszú szünet következett és mindkettőnk önszeretetének dicséretére, békés szünet, mert az a hízogó istennő, a ki az embert még akkor sem hagyja el, ha nincs igaza, ezúttal is megadta kedélyünknek a kívánt vigaszt, a menyiben mindkettőnknek tökéletesen igazat adott. Én legalább azt gondoltam, hogy barátom nézete semmi esetre sem lehet helyes, minthogy nem ismer engem, és így lehetetlen, hogy nézeteimet és körülményeim szövedékét áttekintse, a mi pedig okvetlenül szükséges a helyes megítéléshez. Elöttem ellenben világosan tűnik fel a való, a melyet ő nem sejtget, nem is álmodhat, és az késztet úgy cselekednem, a hogy cselekednem kell, nem a hogy tán

szeretnék. Ő ellenben önelégült mosolylyal világosan értésemre adta, hogy túlzottnak, sőt kissé bolondnak tart engem. Így egyazon dolog száz embernek százféle színben jelenik meg, és nekem még az tűnik a legbölcsebbnek a száz között, a ki tisztelettel hajol meg valamennyi vélemény előtt, a magáét pedig lehetőleg tisztázza, és azután nyugodtan követi.

Derült nap volt és oly üde a lég, hogy minden lehellettel új reményt szívtam magamba. Így az érzékek tisztasága és a múltra való boldog visszatekintés bizonyára egyetlen alapja a derült jövőnek! és a mint ezt írom, nem minden kínos visszaemlékezés nélkül kiáltok fel: «Oh! háromszorosan boldogok, a kiknek az élete egy szép tavaszi naphoz hasonló, felkelő nap, mely soha le nem nyugszik, nyájas meleget nyújt és alkonyában is még ragyog, búcsúzásokor még életet ad. Így tévedtem el gondolataimban, barátom is valószínűleg elkalandozott az övéiben — kiki a maga módjára — s így kalandozik el kiki oda, a hol legszívesebben időz. Némelyiknek egészen nyoma vész; és az életbölcsetséghez hozzátartozik, hogy «keresd azt az embert, a kire szükséged van, ott, a hol található, mert csak a saját világában fog megérteni.» «Ha a költőt meg akarod érteni, a költő birodalmába kell menned.» Így minden ember más nyelven beszél, és hogy boldogulnánk a szív nyelvén azzal, a ki csak az ész nyelvén ért?

Miután mind a ketten elmélyedve csendben haladtunk egymás mellett egy ideig, végre leültünk és kis vártatva (természetesen csak gondolatban) a néhány nap előtt megérkezett V. hercegnő boudoirjában találkoztunk. És ámbár az én utam borzasztó magas régiókba vezetett, mégis úgy rémlik nekem, nem érkeztem később a hercegnő társágába, mint W. G., a kiről nagyon is előnyös a véleményem ahhoz, hogy ne tudjam majdnem bizonyosan, hogy soh'sem téved olyan ætheri helyekre, mint én, hanem ott időz legszívesebben, a hol biztos békét és örömet talál, habár csak földit is!

W. G.: Tudja-e már, hogy V. hercegnő Bécsben van?

Én: Bevallom, hogy épen most gondoltam reá, és meg kell hogy mondjam . . .

W. G.: . . . hogy ha bizonyos dolgokat megengedne

önnek, ön inkább maradna az ő karjai közt, mintsem hogy Arábiába utaznék, lovakat vásárolni. Annyira elmerült gondolataiba, hogy megesküdtem volna, a Józsáfát völgyében van; ott előre meg akarja ismerni a feltámadás területét, vagy tán a Libanon hegyén keresi az élet fáját és a bölcsék követét, vagy talán éppen a hírhedt beduin kanczájának a sirján van Palmyra vidékén. Ön pedig ezalatt a bájos V. hercegnővel foglalkozik, csak úgy, mint én. Én azonban beismerem, hogy általában szoknyabarát vagyok, míg ön mást szeretne tettetni, és mégis köztünk legyen mondva, mióta csak tudatára jutott annak, hogy nem leány, soha sem bírt a szoknyák uralma alól felszabadulni.

— Hohó — vágtam közbe, kissé türelmetlenül ugyan, de nevetve, mert mégis csak az elevenemre tapintott — állítottam-e valaha, hogy a nők nem bírnak fölöttem hatalommal? hogy nem törődöm velök, vagy hogy nem szeretem őket? Ön nagyon is meg van az ellenkezőről győződve, ahhoz, hogy én csak egy szót is vesztegessek, annál is inkább, mivel késő van és reggelizni akarok; azonban biztosíthatom, hogy ha nem lennének asszonyok és leányok, bizony soh'sem szántam volna el magam oly hevesen arra, hogy a homokos Arábiába utazzam unalmas lóvásárlásra. Most pedig jó reggelt kívánok önnek, és ha megengedi, önnél fogok ebédelni. Ön rendeli az ebédet, én meg hozok magammal 2 üveg «Eremitage»-t, a melyet kettőnk és a most érkezett V. hercegnő egészségére vidáman fogunk üríteni.

V. hercegnő nem olyan nő, a ki veszélyes lehetne rám nézve, kivált oly perczen, a melyben képzeletemben körülbelül a világ összes asszonyai iránt elhidegültem.

Minden ország népe különböző fogalmat alkot magának a női nemről; úgy, minthogy például a török meg van arról győződve, hogy a női lény csupán az ő buja kedvtelésére van teremtve, úgy más népek, bár nem mulasztják el hitvesükkel a fajuk fenntartásáról gondoskodni, mégis inkább csak háztartásuk vezetése kedvéért házasodnak, és éppen úgy bíznak felfogásuk helyességében, mint a muzulmánok. Az előítélet nélküli, művelt, vagy egyszóval a tökéletes ember nem tekinti a nőt érzékei eszközének, hanem olyan élettársnak, a ki nélkül egyoldalú lenne a férfi min-

den cselekedete, a ki nélkül a földi tökély legmagasabb fokát el nem érheti. Ezért is a török csak egy buja természetű leányhoz vonzódik, míg Stájerországban, például az olyan leány, a ki ízletesen tud főzni, biztos, hogy jó férjre tesz szert és megindítja egy ifjú stájer szívét. Ellenben az az ember, a ki tisztult érzékekkel arra a tisztelethelyre emeli a nőt, a melyet Isten jelölt ki a számukra — ha egész életét nekik akarja szentelni — mindenekelőtt lelki tulajdonságokat fog bennük keresni. Mindenekelőtt, mondom, mivel az egészség és ifjúság nem nélkülözhetők és menthetetlen dolog élő árnyaknak életet adni.

Azonban ki oly tökéletes, hogy olykor török ne lenne, és nincsenek-e asszonyok, a kiket nem is lehetne másképp szeretni, mint törökösen?

Ha S. M.-et V. hercegnővel hasonlítom össze, nem ugyanaz-e, mintha a roskatag testet az örök lélekhez hasonlítanám? Az egyik lehúzza a földre, és ha éveket töltenék vele (hogy a lehető legrövidebben fejezzem ki, a mit erről mondani lehet) megcsömörölnék a vele töltött hosszú idő emlékeitől, és elveszne számunkra az az idő. S. M. ellenben a legforróbb vágyra, a legbuzgóbb törekvésre sarkalja a férfi kedélyét, hogy minden gyöngéjéből kivetkőzve, csak annyiban maradjon ember, amennyire szükséges, hogy hazájának hű polgára, embertársainak és rokonainak igaz testvére, a szegények gyámolítója és a kételkedők tanácsadója lehessen. Ama tiszta lények közül való, a kik csak vonakodva szánják magukat az élvezetre, mely pedig oly sokfélekép kínálkozik az embernek ezen a világon. Csendes, nyugodt kedélye valami ismeretlenre vágyik és mintha a kéj egészen kihalna szívéből. Hidegnek látszik, mert még soha szent tűz nem hevítette szívét: és csak a sejtelem halk szózata nyilatkozik meg lelkében. Sohasem fog szeretni, és ha igen, úgy csak saját ideálját és szerelme tárgyát annak a képébe és alakjába fogja burkolni. Vannak oly gyengéd lelkek, melyek már bölcsőjükben túláradnak az isteni szeretettől. Felnőnek tiszta, szüziességű kedélylyel, mint a gyenge, törékeny virág, mely ég felé emelkedik. képtelenül arra, hogy fennmaradjon, idegen segítségért esedezve, míg el nem virit. S a mint hogy gyermekkorunk, boldog álmaiban a világ jónak, tökéletesnek tükröződik,

lelkünkben, olyan képet mutat még mindig az ő tiszta lelkében. Mily szerencsétlenek az ily leányok, ha a legtisztább, legbensőbb szerelemmel telve lelki ideáljokban egyszerűen csak közönséges emberre bukkannak? A férfiban saját magoknál magasabb lényt vélnek ölelni, s mily kínosan, mily fájdalmasan szorulhat össze tiszta szívök, ha a vélt angyal helyett egy gyöngé, önző, beteg lényt szorítanak keblökhöz, ha elszállnak az álmok, és megjelenik a valóság durva, barátságtalan képe? Ezért is, bár ritkán, van néhány olyan jelenség ezen a világon, a ki nagyon is jó és tökéletes ahhoz, hogy egy férfi szívében gyúljon lángra. Ezeket a szerelem csak szerencsétlenné teszi, mert szentebb tüzet szítnak keblökben, mint a melyet az emberek felfoghatnának, s végre elhamvadnak, mint táplálék híján a lámpa! Gyakran hasonlítottam e bájos tüneményeket a géniuszokhoz, melyek magasabb légkörben lebegnek és a kiknek szívét annyira megindítja az emberi nyomorúság. Szószólói ők az emberiségnek Istennél, és miután ők is elbuknak, gyakran emberré válnak és gyermekek képében térnek vissza régi hazájokba, ha pedig érettebb kort érnek, mindig idegenek maradnak a földön. Olyan szülőktől származnak, kikhez nem hasonlítanak, olyan viszonyok közé kerülnek, hová nem illenek, s nekünk közönséges embereknek — mivel meg nem értjük őket — egész életök a képtelenségek láncolatának látszik.

V. hercegnő ellenben igazi földi nő, és úgy képzelem, hogy karjai közt teljes mértékben érezni kell az embernek a mulandóságot, az érzékek ellankadását.

Bécs, 1819-ben.

Délután háromkor csakugyan beállítottam G. barátomhoz ebédre, ott találtam S. grófot is, és asztalhoz ültünk. Engem összeszidtak, mert elfelejtettem az ígért három butélia «Eremitage»-t magammal hozni. Miután egyetmást megjegyeztünk az unalmas városi életről, így szólt hozzám W. G.:

W. G. Úgy látszik, ön már is Arábiára tesz előkészületeket az életmódjában, mert csak vizet iszik; és hogy még mindig a geniusok és a magasabb tökély sphaeráiban lebeg, az nagyon is világos előttem, miután a földi létről egészen megfeledekzik. Mégis csak kíváncsi vagyok, azt is elfelejtette-e, hogy voltaképen mért ebédelünk ma együtt?

Én: Nem, nem, azt nem: meg akarjuk látogatni a most érkezett V. hercegnőt, a lovaim már be is vannak fogva és a kapu előtt várnak . . .

W. G.: Be kell, hogy vallja, hogy sietős az útja, és nagyon csalódnám, ha ön ezúttal semmiféle tervet nem forgatna az eszében.

Én: Bocsásson meg, ha roppant furcsának találom, hogy ön is egyike ama különös embereknek, a kik a leg-egyszerűbb cselekedet mögött különös okot és megfontolt tervet szimatolnak. A legtöbb embert óráról-óra a pillanat hatalma ragadja magával, és sem jó, sem gonosz szándékaikban nem nyúlhatnak zavartalanul olyan eszközökhöz, a melyek céljokhoz vezetnének. Mindazt, a mi kellemesnek tűnik, lefoglalják, akár czélszerű, akár nem és midőn erőnek erejével azt akarják fogva tartani, a mi kisiklik ujjaik közül, annyira eltértek céljuktól, hogy az, a mit mindig szem előtt tartottak, egyszerre csak mögöttük van. Hát én is olyan képzelődő ember lennék, a ki minden lépését kiméri, semmit sem tesz cél nélkül és soha szenvedélytől nem engedi magát félrevezettetni? Hiszen olyan ember nincs is a világon.

S. gróf: Ily módon elvitat minden következetességet az emberi jellemről; tagadja-e, hogy határozott játékosok, határozott csábítók, decidált vadászok, hirhedt ingyenczek vannak, stb. stb. stb.? és hogy legkevésbé sem ritka az olyan ember, a ki állandóan ugyanazon terv szerint jár el, ugyanazon célra törekszik?

Én: Nem, épen nem, mert nagyon is jól tudom, hogy mindenkinek van egy főszeméje, egy főszenvédeye, a mely egy utat jelöl ki számára, míg a mellékeszmék, mellék-szenvedélyek jobbra-balra térítik az útról. Azonban gyakran változnak a főszenvédeyek és olyanok lépnek helyökbe, melyek azelőtt talán nem is léteztek. Az utóbbi gyakran változik a korrallal, az egészséggel, a tapasztalattal. Már most legyen a játékos játékos, a csábító csábító, a falánk falánk, a milyen decidáltan ön csak kívánja, mégsem emelkedik egyik sem mesteri fokra és mindazok, a kik ilyen szabad művészeteket űznek, mindenekelőtt félidejüket töltik hivatásukon kívül és ha foglalkozásukban mesterien járnak is el, ebben úgy viselkednek, mint valami iskolás gyerek.

Nézzük csak egyszer külön az ön decidált csábítóját. Nem ért-e velem egyet, ha azt mondom, hogy nagy szerencse, ha az ember született csábító? Hiszen csak szép, kiváló tulajdonságok csábíthatnak el és ilyenekkel birni csak nem szerencsétlenség? Számba jő azonban az a körülmény is, hogy az emberek a valóban jó és kitünőre nézve még nem jutottak megegyezésre és hogy egy és ugyanaz az ember egyik országban talán elragadó, a másikban talán visszataszító lenne? Ezért is némely ember egyik társaságban sikereket arat, a másikban pórul jár. Az ön csábítója, azt hiszem, megértjük egymást, ha nem általában az elragadás tehetségéről beszélek, hanem kizárólagosan az ön decidált emberéről, a ki decidáltan akarja csábításait a női nemen gyakorolni és kipróbálni. Az ön csábítóját vagy határtalan önszeretet sarkalja, vagy olyan ellenállhatatlan vágy, mely a természet kötelékeivel fűzi minden nőhöz, vagyis rövidebben mondvá, ő saját magát szereti mindenekfelett, vagy pedig őrvöng az egész női nemért! Az első esetben külön-külön nézzük e két csábítót, bár e két ösztön soh'sem fakadhat egészen elszigetelve, hanem ugyanazon személyben olvad össze, az én Ambiziosóm hidegvérrel és annyi ésszel és megfontolással, a mennyi csak telik tőle, fog az uralkodó udvarból minden társaságon és álláson keresztül a parasztkunyhóba leereszkedni, hogy minden osztályban megismerje az ízlést (ízlés alatt a jó és szép egyéni felfogását értve, a mely mindenütt különböző). Ha végre annyira ismeri az ízlését minden leánynak, minden asszonynak, hogy képzeletében megtalálta azt a férfit, a ki veszélyes lehetne rá nézve és tényleg egészen helyesen teszi fel, hogy a kedves csak is ilyen lehet és nem más, mint a hogy elképzeli magának és ha belé tudja magát élni a szeretett ideál szerepébe és alakjába, és hű marad hozzá, úgy nem látom, mi gátolhatná sikerében. Már most csak azon múlik a dolog, hogy meghatározhassuk Ambiziosóm kiválóságait és hogy megismerhessük belső értékét, hogy mennyire bírja a nő felfogását itéletével áthatni vagy pedig eszével megváltoztatni és hogy mily mértékben színész, mennyire bír szerepében megmaradni, úgy hogy semmi módon ki ne essék belőle.

Másik nőbarátom ellenben, kit hadd nevezzek Amoro-

sónak, egész tisztaságában egy szerelmi boldogságtól túl-
áradó lény, a ki minden terv és előjáték nélkül egyenesen
minden nővel legjobban szeretné azt csinálni, a mi annak
nem kisebb gyönyörűséget nyújtana, mint saját magának.
Ezt a kegyet azonban, mivel mindazt magába zárja, a mit
a nő a férfinak adhat, (legalább rendszerint) nem osztogat-
ják ingyen, hanem csak a hűség és szerelem végső jutal-
mául tartogatja a női nem és csak ama boldog embernek
jut ki osztályrészul, a kit a véletlen kiszemelt arra, vagy
a ki ki bírja azt magának vivni. Ő csak női voltáért szereti a
nőt és az egész női nemet szereti, maga sem tudja, hogy
miért, csak azt tudja, hogy szereti és nagyon vonzódik
hozzá. Azonban, hogy mily sokáig tartja ki ebben az álla-
potban, az bizonytalan. Mégis valószínű, hogy a túláradó-
erőszak módszere nem tarthat sokáig, mivel a női termé-
szet nem fejt ki ellenáramlatot a rohanó folyóval és való-
színű, hogy az Amorosót utoljára, ha nagyon is természetes
lenne, minden duzzadó életereje és ama szerencsés tehet-
sége ellenére, melylyel a nőket a harmadik mennyországba
emeli, mégis elutasítják és kiadják az útját. Ezért is nin-
csen oly tiszta Amorosó, a milyet én itt festek, vagy ha
van is, akkor nagyon fiatal és csakhamar meg fog változni
és épen oly kevéssé létezik olyan tökéletes Ambizioso, a
milyet leirtam. Összeolvadva azonban gyakran akadunk rájok,
és minden ember többé-kevésbé a becsvágy és szerelem
vegyülete, már a szerint, hogy milyen elveket tűz ki magá-
nak, vagy hogy hová taszítja a véletlen. És a ki azt
mondja erre, hogy soha, anélkül, hogy maga is sejtette
volna, hogy rávitte az esze, még nem kaparászta elő összes
előnyeit és nem juttatta azt érvényre, a miben különb
másoknál, az nem ismeri saját magát: és nem gondolko-
zott még az érzéki ösztönök természete fölött, a melyek
pedig emberek és állatok között mindenütt uralkodnak.
És még a legártatlanabb szerelmes is nem talál e ki a
szerelem boldog mámorában száz olyan fogást, ami azelőtt
ismeretlen volt előtte, hogy szerelme tárgyát megindítsa,
meghassa, és végre arra bírja, a mire a természet kijelölte?
Így minden férfi, még a legdurvább paraszt is másképp fog
női társaságban viselkedni, mint férfiak között: a nők tár-
sasága vagy csak puszta jelenléte is elegendő arra, hogy

természetükből kiforgassa őket; hát még mennyire vetkőznek ki a természetükből, ha szeretnek és viszont akarnak szeretni! Nem kísért-e meg olyankor a legegyszerűbb ember százféle fogást, a mire azelőtt nem tartottuk volna képesnek, nem érlel-e meg a szerelem minden tulajdonságot? Ki nem iparkodik az imádott lényvel szemben minden fogyatkozást elnyomni, a minnek csak tudatában van, és minden jót és nemeset, a mit felfedez magában, felszínre hozni és a legszemléletesebb helyen fitogtatni? Az a gyönyör, a mely a szeretett leány közelében elfog, részben saját önmegelégedésünkből fakad, a mely eltölt, ha egy kívülünk eső lény szemét hűny gyengeségeink felett és tágra nyílt szemmel bámulja jó oldalunkat! Azonban éppen úgy, mint-hogy meg vagyok arról győződve, hogy bár határozatlanul, mindenki, ha szeret és bírni akar egy nőt, új eljárási módot talál magának, úgy erősen hiszem, hogy soh'sem volt ember, a ki érzéketlenül és hidegen játszott volna egy nő boldogságával. És ha meg is engedem, hogy vannak ilyen emberek, már az első áldozat megtöri hiúságukat. Vannak azonban olyan nők, a kik ugyanezt a mesterséget üzik, a melyet most említek és ha Ambiziosóim ilyenek ellen akarják eszöket és művészetöket próbára tenni, úgy tűnik nekem, mintha tolvajok akarnának rablókat kifosztogatni, és ha sikerülne: meglakolnának érte. Látunk azonban olyan híres csábítókat, a kik nem birtak más nőt megejteni, mint a ki már úgyis bukófélben volt, vagy máris elbukott. Senki sem dicsekedhetik olyan ördögien hideg szívvel, hogy ha egy nőnek, a nélkül, hogy legkevésbé is szeretné, szerelmet hazudott, végre ne szeretne valósággal belé, ha az őt viszontszereti. Tapasztalatom legalább az ellenkezőt mutatja és nem egyszer, de számtalanszor vettem észre, hogy a férfi rideg szándéka, hogy a nőt birtokába kerítve, a legőszintébb, legforróbb szerelemmé változott és hogy a legcsábítóbb mesterkedések a legjobb indulatú bohóságokban végződtek. Ha az ifjúsága virágában lévő, erőtől, egészségtől duzzadó férfi simulékony, hajlékony szellemű és alkalmazkodik a nők szeszélyeihez és szenvedélyeihez, nem természetes-e, hogy már fel van ékesítve mindama tulajdonságokkal, a melyek szükségesek annak a nőnek a meghódításához, a ki tetszik neki? És sokkal könnyebb egy nőre veszélyessé válni, mint hinnők,

ha megnyerő külsővel és szép, tetszetős alakkal rendelkezünk, kivált, ha elég gonoszak vagyunk, forró szerelmet színlelni előtte. Olyan édes, jóleső érzés az, ha szerettetünk, hogy nagyon könnyű a nőket arról meggyőzni, hiszen alig van más boldogságuk.

Azonban, hogy végre röviden összefoglaljam, a mit itt hosszadalmasan és rosszul magyarázgatok, figyeljenek mindketten: «Ön, édes barátom, ön kedves gróf és én, mi bizonyára nem tekintjük magunkat feltétlen csábítóknak és nem is vagyunk azok. De ha egy szép, buja termet, kit az ifjúság varázsa és a gráciák kelleme ékesít, vetődik utunkba, melyet unalomban rovunk le mindennap és ha talán még vissza is kacsint a szemünkbe ez az elbűvölő jelenség, ha ránéztünk, akkor, nem tudom, hármunk közül melyik marad meg nyugodtan a természetében. Attól az órától fogva ön nyájasabb, barátságosabb lesz, homlokán kisimulnak a ránczok a kedves mosoly alatt és észrevétlenül két órával többet fog naponta a toilette-jére fordítani. Inasa, bár nem merem állítani, hogy az ön parancsára, a nap minden órájában fogja tudni, hogy hol időzik az ön bálványa. Véletlenül minden perczen fog ön vele találkozni és sok ember ámulatára pusztá véletlenségből lép be az egyik ajtón, míg ő a másikat nyitja. Gyakrabban fog tükörbe nézni, mint azelőtt és sok más ilyen bolondságra vetemedni. De hogy miért teszi mindezt, azt nem tudja, talán még azt sem veszi észre, hogy már az inasa is változást észlelt önön. Végre eljő az alkalom, hogy közelebb jut jelenségéhez. a kinek már mások is sokan hódolnak. Most már hiúsága is felébred, a mennyiben kitüntetve érzi magát és már a nélkül, hogy sejtene és talán akarná, az udvarlók lajstromában áll. Most már inkább vetélytársai ellen indul meg a küzdelem, és ha győzelmet aratva, minden versenytársát leverné, a nélkül, hogy csak hozzá is nyúlna a szép nőhöz — ha ez lehetséges lenne — azt hiszem, nem törődnek többé vele. Más az a szerelem, a mely szívből szívbe száll, abban nem kötnek illemszabályok, kárbavész minden mesterkedés, a két szív a rokonszenv örök kötelékével olvad egybe. Ha ez egyszer elszakad, úgy soh' sem gyógyulhat meg többé teljesen a szív. Azt a viszonyt azonban, a melyben például V. herczegnő áll minden fiatal emberhez, nem jellemzi a.

két lélek e szent közös szenvedése ; hanem mindenkit, a ki őt bírni óhajtja, két hatalmas szenvedély sarkal: a hiúság, hogy másoknak fölébe helyezték, vagy az érzékiség hatalma. Minthogy azonban ezt az ösztönt a megcsömörlés csakhamar megbénítja, úgy az önszeretet az a legfőbb rugó, a melytől indítva a férfiak ilyen nők lába elé borulnak. És míg falun, a hol ő egyedül él, talán csak unalomból szeretkeznek vele az ember (hogy a szerelem nevét ne gyalázzuk ez érzéssel): a városban, a nagy versenyben, oly hévvel és szenvedélyvel licitálnak érte, mintha ölelései nélkül már nem is lehetne megélni és ha nem megy a dolog, szinte sírva fakadna az ember, mint az olyanok, a kiknek megghiúsul gonosz cselvetésök.

S. gróf: Megengedem, hogy a legtöbb ember kizökken a rendes kerékvágásból, ha szerelmes ; de nekem inkább úgy tűnik, hogy éppen szerelmökben öltik magokra igazi természetöket, a mennyiben ily hatalmas szenvedély szabaddítja csak fel igazában a jellem legrejtettebb különösségeit és juttatja napfényre azt, a mi eddig a kedély mélyén lappangott.

Én: Ön nem tesz különbséget szerelem és udvarlás között, azt látom. Hogy a szerelem mindenre képes, hogy szerelem nélkül nem visznek végbe nagy, nemes tetteket, hogy a szerelem katonává, költővé, stb. stb. avat, egyszóval hogy a kőbe is életet önthet, azt szíves örömet elhiszem ; hogy az az érzés, mely ahhoz a nemhez vonz, mely életünkben, gondjainkban, fáradalmainkban oly testvériesen osztozik, a leghatalmasabb és az, a mely mindenkor szép, önzetlen, fenkölt tettekre ösztönöz és sarkal, boldoggá tesz engem, mert nincs a földön még ember, a ki arról jobban meg lenne győződve, mint én ; hogy mi férfiak minden cselekedetünkben csak félemberek vagyunk a nők nélkül, hogy általában nem sokat nyomunk a latban nélkülük és hogy csak a szoros házassági kötelék áll a földi tőkély legmagasabb fokán. Ha azonban azt a lótást-futást, furfangot és cselvetést, a, mit napról-napra látunk és a mi néha veszélyesebb és meggondoltabb, mint hinnők, ha ama művészi fogásokat és eljárásokat, melyekkel a férfiak iparkodnak behálózni és hatalmukba keríteni a női nemet, ha ezt nevezi ön a valódi, tulajdonképeni természet ébredésé-

nek, igazságnak tartja a komédiát és nem is ismeri a szerelmet, vagy pedig teljesen tagadja az udvarlást. Ezt az utolsó kijelentést némi hévvel tettem, és olyan változást vettem észre a gróf vonásain, mint a hogy valószínűleg feltűnnék az olyan ember nyugtalansága, a kinek a szerelem elrabolta a boldogságát, a nyugalom megelégedését és a kit meg akarunk ismertetni azzal a veszélyes istenséggel, a kinek a hatalmát nagyon is érezte és sokkal jobban ismerte az elbeszélőnél. Roppant kedves annak az ifjú, szerelmes lovagnak a története, a ki viszonzatlan szerelem kinjától gyötörve, cél nélkül bolyong a világban a legborzasztóbb viszontagságokon megy keresztül, a melyek mind szenvedélyének a következményei, végre zarándoknak öltözve eltéved az erdőben, szállásért könyörög, megkapja és saját történetét hallja elbeszélni. Úgyszólván kővé válik a hallátára, a mint egyszerre minden felújul emlékezetében. Eközben egy csodaszép leány, a ki áhítatosan hallgatta az elbeszélést, keserű könyvekben tör ki és megsiratja a szegény lovat. Ez felhevülve a szűz könyein, elfeledi régi szerelmét és új szerelme gyulad. Már azt hiszi, hogy véget értek kínjai és nem lesz oly szerencsétlen, mint annak előtte, mikor hallja, hogy a leány jegyben jár és épen lakodalma előestéjét ülik. Az ifjú S. gróf azon emberek közül való, a kik még nem jutottak megállapodásra afelett, hogy kedélyöket vagy a szokást kövessék-e és úgyszólván okra várnak, a mely erre vagy arra az elhatározásra készítse őket. Csekély zavarát, mely arra a feltevésemre keletkezett, hogy ő nem ismeri a szerelmet, vagy hogy tagadja az udvarlást, könnyen kimagyaráztam. Ugyanis hallottam már, mielőtt Bécsbe jöttem, hogy az ő német keble nagy szenvedélylyel lángol V. herczegnő testvérhugáért s ez a szenvedély bizonyára végtelen sentimentalis, mivel a leány még nincs férjnél és ő valószínűleg soh' sem kerül abba a helyzetbe, hogy elvehesse és még sem szűnik meg őt szeretni. Nem tudom különben, hogy mennyire tetszeleg magának a szerencsétlen regényhős szerepében, de könnyen kitalálhattam, hogy ha nem is érzi magát egész boldogtalannak, mégis olyan embernek tartja magát, a ki ellen Amor isten nagyot vétett és a ki már szinte elvérzett nyilai alatt.

W. G., a ki már majdnem elszundított az én fecsegé-

sem alatt és még sohasem, vagy legalább is ritkán gondolkozott e tárgyról, röviden véget vetett társalgásunknak azzal a megjegyzéssel, hogy ideje már V. hercegnőhöz menni. Nem hoztam magam gyorsabban rendbe, mint S. grófom, a kit H. herceg, kit ő odarendelt a kocsijával, hivatott; másnap reggelig elbúcsúzva tőlünk, sietséggel futott le a lépcsőn. Mikor fele uton voltunk a villa felé, hová tartottunk, a miénk előtt egy más kocsit vettem észre, a mely nem birt olyan gyorsan hajtani, mint mi, de mégsem akarta engedni, hogy elébe kerüljünk. Miután már kis ideig tartott a két kocsi versenyrobogása és végre mi előztük meg a másikat, nem csekély ámulatunkra H. herceget ismertük meg a bakon és S. grófit a két T. herceggel benn a kocsiban. Világos volt, hogy ugyanazon czél felé törekedtek, mint mi, csak az tűnt fel, hogy S. gróf ebédnél titokban tartotta. Mert, hogy nem véletlen, hanem előre megállapított dolog volt, hogy ez a négy úr F. E. jószágára hajtott, azt öltözékek is mutatta, a mely oly mértékben gondos volt, hogy S. grófit nem tekintve, a ki már ebédnél is rejtette a nyakkendőjét, a többi három észre sem vett minket, hanem, hogy kemény nyakkendővel vonulhassanak be, egyenesen, mereven néztek magok elé. S. grófnak ez a titkolózása feltűnt nekem és feltettem, hogy V. hercegnő vagy bizalmasa az ő szerelmi titkának, vagy hogy az egyik testvér távollétében az iránta érzett szerelmet a másokra ruházza át.

MARCZALI HENRIK.

KAZINCZY ERDÉLYI LEVELEI.

Kazinczy nagyobb eredeti prózai művei között az *Erdélyi Levelek* az egyetlen teljes, a mely két kiadásban is közkézen forog.*) A *Pályám Emlékezete*, a mely irodalomtörténeti szempontból a legfontosabb, Kazinczy házasságának elbeszélésével véget ér; a *Fogságom Naplója* pedig, a mely a Martinovics-dráma megrázó részleteit oly közvetlenséggel s helylyel-közzel a stíl meglepő erejével tárgyalja, eddig még egészben véve kiadatlan.**) A három önálló mű közül az *Erdélyi Levelek* Kazinczy életéből legkisebb kort ölel fel, mindössze egy évet, sőt voltaképen csak mintegy három hónapot; de a mű készülése és kiadásának majdnem másfél évtizedig húzódó története nagyjából magában foglalja a széphalmi mester pályájának egész harmadik korszakát és szinte oly élénken feltünteteti magánéletét s kora közállapotát, mint a *Pályám Emlékezete* működésének első korszakát. Írói jelleme pedig az *Erdélyi Levelek*ből látszik legjobban. A stíl művészete ebben próbálkozik nála legtöbb sikerrel, hogy arra a magaslatra jusson, a melyen a tőle csodált külföldi példányok állanak: Matthisson és Sterne útirajzai. De nekünk sokkal nagyobb becsű az *Erdélyi Levelek*, mint a németeknek Matthisson s az angoloknak Sterne ide tartozó műve, nemcsak stíljére, hanem tartalmára nézve is, kivált ha ismerjük Kazinczy munkája viszontagságait, a melyek a kor általános erkölcsi felfogására s irodalmunk akkori állapotára is világot vetnek.

*) A Bajza-Toldy-féle akadémiai kiadásban, 1839. és az Abafi kiadásában (*Nemzeti Könyvtár*, IV. köt.), 1880.

***) Kazinczy F.-nek az Akadémiától 1890-ben megindított összes művei kiadásában fog megjelenni.

A mű készülésének története önmagában is tanulságos. Megmagyarázza: milyen akadályokkal kellett küzdenie Kazinczynak, míg művét végleges szerkesztésben sajtó alá rendezhette; milyen kifogásokat tettek bírálói ellene, s mikép törekedett Kazinczy az ellenvetéseket vagy eloszlatni, vagy pedig azok szerint újra dolgozni a hibáztatott részeket. A mai írók és közönség előtt szinte megfoghatatlan az a páratlan türelem, a melylyel Kazinczynak minden műve, kivált pedig az *Erdélyi Levelék* gyűjteménye készült. Minden művét szívesen bocsátotta barátai kritikája alá, eredetit és fordítást egyaránt; de az *Erdélyi Levelék* illető részeit többszörösen is közölte azokkal, a kiktől egyáltalán számbavehető említést tett, még pedig minden újra dolgozása után ismételten is.

Az *Erdélyi Levelék* kiadásának története 1817-től végigkíséri Kazinczynak egész pályáját; de a legnagyobb műgonddal írott műve kiadását még sem érthette meg.

I.

Kazinczy erdélyi utazása; — elhatározza a *Levelék* írását. A mű története 1817—1819-ig; e kidolgozás a censurán; a korabeli írók véleménye. — 1820—1823-ig s innen az író élete végéig. Az Auróra-kör segítsége; utolsó censura.

Mióta Kazinczyt 1805-ben id. báró Wesselényi Miklós zsbói kastélya vendégül fogadta, Kazinczy folyton vágyakozott újra látni Erdélyt, hogy megismerhesse a természet szépségeit; hogy saját tűzhelyöknél láthassa régi barátait: a Csereyeket, Farkast és Miklóst, az ifjú Wesselényit, kit «a magyar ifjúság díszének» nevezett, azután Sipos Pált, a költőt és vallásbölcselet s mindazokat, a kik a közművelődésnek akár valóságos tényezői, akár figyelmes szemlélői voltak. Mindenekelőtt pedig ifjúkori eszményképét, gróf Gyulai Ferencz özvegyét, Kácsándi Zsuzsánnát s négy szép gyermekét, valamint a ház nevelőjét, Döbrentei Gábort óhajtotta viszontlátni. Előre biztatta magát, hogy «isteneknek való napokat» fog élni barátaival s kipótolja azt, a mit a sors eddig megtagadott tőle.

Hosszas tervezgetés után 1816. jún. 11-kén indult el

Kazinczy Erdély felé. Magával vitte legidősb leányát, Eugeniát is. Úgy számított, hogy legfőlebb öt-hat hétig mulat Erdélyben, de csak szept. 10-dikén érkezett vissza Széphanomra. Félnap híján három hónapot töltött Erdélyben. *) Még útközben elhatározta, hogy megírja élményeit, mert szebb három hónapot, ha ide nem számítja, «a mit a szerelem ada», soha nem élt. Bár sokba került utazása, örvendett, hogy barátai kérését teljesíthette s hogy megismerhette azt az «áldott földet», a hol a magyarság romlatlanul megőrizte nemzetiségét, tisztán beszélte nyelvét, s az idegen nyelvek divatos majmolása még a főúri körökben sem tudott hódítani. Elindulása előtt Cserey Farkas azzal ijesztette, hogy az erdélyi emberek nem érdemlik meg az utazással járó sok fáradságot, s íme Kazinczy kérkedve ismétli, hogy «Erdélyt még idegen inkább meg nem szerette», mint ő; ha tehetsége engedné, feleségével szeretné újra bejárni azon helyeket, a melyeknek emléke oly mélyen vésődött szívébe.

Alig pihente ki magát, azonnal hozzá fogott az *Erdélyi Levelék* írásához. Már útközben tudósította barátját, gróf Dessewffy Józsefet, hogy a leveleket hozzá intézi. «Útamat — mondja 1816. júl. 16-diki levelében — írni fogom s kiadom. Gyönyörű tapasztalásaim voltak; s minthogy mi, magyarországi magyarok, Bécs miatt csak nyugat felé szeretünk járni s Erdélyt nem tekintjük meg, még ha Párizst nézzük is, utazásom, ha nyomtatásban jelenend meg, nem lesz sem gyönyör, sem haszon nélkül». **) Erős a reménye, hogy ha utazását olvassák, másoknak is kedvök lesz Erdély szépségeivel s jobb fejeivel megismerkedni.

Így fogott Kazinczy az íráshoz. A benyomások élénksége s az eltöltött szép napok emléke folyvást hullámlásban tartották megáradó kedélyét, s hamar lobbanó heve gyors munkára ösztönzé. 1817. márczius elejére már elkészült az egész mű: ötven levél. Azt tervezte Kazinczy, hogy még

*) L. ez utazás részletes elbeszélését az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1905. évf. I. füzetében közölt tanulmányomban.

**) *Kazinczy F. Levelezése*, XIV. köt. 244. l. — Helykimelésből a felhasznált adatokra csak akkor hivatkozom, ha nem az idézett gyűjteményből valók. A kiadatlan levelek az Akadémia könyvtárában őriztetnek.

azon évben sajtó alá adhatja. Remélte, hogy erdélyi barátai sietni fognak a tőlük kért adatokat felkutatni; neki elküldeni s kéziratát hamarosan átvizsgálni; s így semmi sem állja útját műve megjelenésének. Azonban reménye soha sem volt ily csalóka. Minél türelmetlenebbül akarta sajtó alá adni művét, annál több akadály gördült szándéka elé.

Íveket kellene tele írunk, ha e munka készülésének s viszontagságainak történetét részletesen akarnók elbeszélni, a mi kevés olvasót érdekelne. S különben e történet főbb mozzanatainak érintéséből is világos képet nyer az olvasó az *Erdélyi Levelek* sajtószerű készüléséről, újabbnál-újabb kidolgozásáról s mind azon nehézségekről, a melyek az író reményeinek szárnyát szegték.

Ámbár Kazinczy 1817. márcziusától szinte élete végeig folyvást gyalulgatta művét, hogy minél tökéletesebbet adhasson a közönség kezébe: voltaképen három évkörbe csoportosíthatjuk az *Erdélyi Levelek* történetét. Az 1817-től 1819 tavaszáig hétszer átdolgozott s nyolczadszor kijavított művét a sárospataki censor kezébe adja; 1820-tól 1822 végeig újra átalakította munkáját s a bécsi censurához nyújtotta be Igaz Sámuel; végre 1823-tól ismét gyalulgatta, hogy 1830-ban a pesti censor engedélyével adhassa ki.

Az első évkörben legszorgalmasabban dolgozott művén. Csak a Horváth Endre és Takács József támadásai tétették vele félre és sógorával, gr. Török Józseffel való anyagi viszálya. De mihelyt lelki nyugalmát visszanyerte, újra elővette munkáját s részint előadását, részint adatait igazgatta a már akkorra felszaporodott bírálatok és hozzá küldött fölvilágosítások alapján. Egyik-másik részét újra írta; itt bővítette, ott rövidítette; magasztalásait mérsékelte s az élő emberekről papírra vetett rajzait az illetők bírálata alá bocsátotta, hogy semmi olyast ne mondjon, a mi erdélyi barátainak kedvetlenséget okozhatna. Öt hónap alatt 1817 márcziusától ugyanazon év augusztusáig már négyszer javította ki művét, míg valamennyire meg volt vele elégedve. Ezt tekinthetjük az első teljes kidolgozásnak, a melyet Dessewffy, mind Szemere és Kölcsey nagy dicsérettel halmoznak el.

Dessewffy nagy megtiszteltetésnek tartja, hogy ő hozzá intézte Kazinczy az *Erdélyi Leveleket*. «Úgy fogok én —

írja Dessewffy — a jövődő nyom előtt megjelenni, mint a szálló sas terepély szárnyai alatt kapaszkodó ökörszem». Elragadtatással rajzolja műélvezetét az egész kézirat átolvasása után. Alig tudja kifejezni, mily gyönyörűséggel töltöték el lelkét a mű szépségei; «megtetszik belőlök a szép előadásokban gyakorlott elme; kilátni rajtok a tárgy ismétlett feldolgozásának tökélyeit, nem pedig gondjait.» Minél előbbre haladt az olvasásban, annál inkább vonzották a tanulságok és kellemek. Úgy volt, mint a Borghese híres palotájába lépő, a ki nem is sejtethi, mennyi műélvezet várja. Ő is szándékozik efféle leírást közölni Bártfáról, de most már alig meri napvilágra bocsátani munkáját a Kazinczyé mellett.

Szemere Pál nyíltan kimondja, hogy az *Erdélyi Leveleket* mestere minden műve között a «leg hatalmasabbnak» hiszi és vallja. «Én ugyan — írja Kazinczynak — el vagyok varázsolva a gyönyörű és hatalmas levelektől». «Mely sok és sokféle tudomány — folytatja — s távol minden pedántságtól! mely scénák, mely romantisch scénák, minden affectált romantismus nélkül! minden, minden a leggenialisabb!» Kölcsey is azt ítélte a munkáról, hogy ha irodalmunk még valaha virágzani fog, e munkáról fogják Kazinczy nevét emlegetni, midőn sok egyéb műve régen feledésbe jut. Egy más ismerőse (Sissak kapitány), a ki jól ismerte Erdélyt, úgy találta, hogy Kazinczy nagyon mélyen hatolt a természeti szépségek és az emberi jellemek szemléletébe; de ezt a mélységet csak az veszi észre, a ki a sorok között is olvasni tud.

Erdélyi barátai közül Cserey Farkas volt a mű legnagyobb magasztalója. Szerinte Erdély csak Kazinczy munkájából ismeri meg önmagát s ezért halálával kell fogadnia. De már Döbrenteinek több kifogása volt ellene. Legjobban megütközött a mindig tulzó dicséreteken, a melyeket Kazinczy Döbrentei szerint méltatlanokra is pazarol. Visszatetszett neki, hogy Kazinczy szerfelett tömjénez még olyanoknak is, a kiket Erdély egyáltalán nem tart dicséretre méltóknak. Számos új adatot közöl vele, sok tévedését kijavítja, de nem egy helytt az előadás könnyedségét is nehézkessé akarja tenni. Hanem Kazinczy nem egyhamar vesztü türelmét.

Az első teljes kidolgozás a sok észrevétel alapján

egészen újra alakul. S kétszeresen átdolgozza írója, mert most még azt reméli, hogy legott kiadhatja. Annyira szíven fekszik a mű minél előbbi megjelenése, hogy maga szándékozik kéziratát 1818-ban levinni Erdélybe, hogy ott közvetlenül hallja barátainak javaló vagy gáncsoló bírálatát. S midőn ebbeli tervé leküzdhetetlen akadályokba ütközik, lovas emberével küldi a kéziratot Cserey Farkashoz s kéri, hogy szintén bizonyos alkalmatosság által juttassa vissza Széphalomra. Cserey a «valóságos kincset» úgy őrizte, mint a szemefényét. Újra nagy élvezettel olvasgatta s azután Döbrenteinek küldé, a ki azonban hónapokig magánál tartotta, később meg Wesselényinek adta át. Így csak 1818. végén kapta vissza kéziratát Kazinczy s a sok különböző kéztől kapott adatok után most már — mint hitte — végleges szerkesztéséhez fogott. Néhány hónap alatt el is készült művével s ápril 16-kán átadta a sárospataki censornak, Tulsiczky András plébánosnak, kiről Dessewffy azt írta, hogy soha sem ismert felvilágosultabb censort, mint Tulsiczky.

E véleményben vajmi kevésbé osztozhatott Kazinczy. Hat hónapig volt műve a censor kezében, míg az engedélyt megnyerte, de milyen észrevételekkel. Kifogása volt a censornak Bocskay ellen; noha Kazinczy nagy vigyázattal szólt róla; a censor mégis azt jegyezte meg a Bocskayról szóló pontra, hogy olyat írni Bocskayról tudatlanság, mert Bocskay «rebellis volt és erkölcstelen.» Bethlen Gábornak királylány választása ellen is kifogást tett. Nem engedte a censor, hogy Kazinczy a valósághoz híven elmondja az erdélyi püspöknél, Rudnay Sándornál reggeli öt óraker történt látogatását; azóta Rudnay esztergomi primássá lett, s e látogatás elbeszélése azt mutatná, hogy «nem mindig nagy úr» volt. Azt sem helyeselte a censor, hogy Kazinczy a tanárokat figyelmeztette, hogy minél gyakrabban társalkodjanak tanítványaikkal s több efféle kifogással élt. «Ah, barátom — kiált fel Kazinczy a Dessewffyhez írt levelében — miket corrigála Tulsiczky! Elkeperedik az író, mikor ily censort lát!»

Mióta Kazinczy az *Erdélyi Leveleket* először befejezte, minden évben biztatta magát, hogy sajtó alá adhatja, de kivált 1819-ben remélte, hogy szándéka teljesül. S ime, midőn a censuráról visszakapta, oly súlyos anyagi helyzetben volt, hogy még csak gondolnia sem lehetett a nyom-

tatásra. Szept. 23-ikán csaknem porrá égett. Háza nyolcz helyen kigyúlt, de sikerült a tüzet megakadályozni, csak két melléképülete hamvadt el. «Soha sem volt életemben — írja — kevesebb pénzem, pedig sokszor nem volt már.» Az egész ország küzdött a «szertelen pénztelenséggel». Isten tudja — sóhajt fel Kazinczy — mikor lesz könnyebb ez a teher.

Hogy Kazinczy a főurak segélyét esetleg megnyerhesse, finom célzattal 1820-ban ismét vándorútjára bocsátotta az *Erdélyi Levelék* kéziratát. Nemesak az erdélyi főurak közül olvasták ismét többen, de Kazinczy elküldötte gr. Teleki Lászlónak s fiának, Józsefnek, az Akadémia későbbi elnökének, azután b. Vay Miklósnak, a kiről egész jellemrajzot szőtt leveleibe. Azt mondja ugyan, hogy ezzel csak tiszteletét akarta kimutatni a Telekiek és Vayak iránt, de föltehetjük, hogy anyagi segélyre is számított, tudván, hogy Teleki László épen nem rég is megajándékozta Pethe Ferenczet, Vay Miklós pedig különben is érdeklődött sorsa iránt. Igaz, hogy gr. Teleki László a Kazinczy elleni tábor egyik feje volt, s már maga ez a körülmény látszólag lehetetlenné tette Kazinczy helyes számítását: de ne feledjük, hogy József fia annál lelkesebben fölkarolta az újítás eszméit s Kazinczyt mély tisztelettel kereste föl már az előbbi években s nyilvánosan is az újítás mellett foglalt állást. De Kazinczy mindenütt csalódott. A főurak közül senki sem volt hajlandó egy fillérrel is segíteni műve kiadásában.

A Teleki grófok nagy meglepéssel olvasták az *Erdélyi Leveléket*, gr. Teleki József sürgette kiadását, Dessewffy és Kazinczy más jó barátai hasonlóképen óhajtották a mű megjelenését; mi több, Trattner késznek nyilatkozott a mű kiadására még 1817-ben. Ámde Kazinczy maga akarta kiadni művét, azt híven, hogy anyagi terhein is könnyíthet az ebből szerzendő jövedelemmel. De hol vegyen pénzt, mikor még uzsorára sem kapnak a vagyonos emberek is? Lám Dessewffynek tizenhatezer köből gabonája volt vermeiben, s nem volt pénze. Gondolhattott-e ily körülmények között arra, hogy betevő falatja árán adja ki munkáját? 1820-ban már Trattner is máskép gondolkozott, mint 1817 végén erre vonatkozólag. A széphalmi mester nagy tévedésben volt, ha még mindig áltatta önmagát Trattner régi aján-

latával. «János Tamás (t. i. Trattner) — írja Szemere Pál 1820 aug. 18-káról — ki Báthorynak (pesti ref. lelkésznek) egyházi beszédeiért épen ezen hetekben fizetett ezer frtot, az *Erdélyi Leveleket* nem vállalja fel. Hiszen, úgymond, a *Szépliteratura* köteteinek (t. i. a kilencz kötet fordításnak) esztendő alatt is alig vagyon egy-két vevője».

A kiadás ügye e második évkörben (1820—1822.) volt legbizonytalanabb. Gr. Majláth János már németre fordítani is akarta s e végre az egész kéziratot elkérte. Kazinczy nagyon megtisztelőnek tekinti önmagára nézve gr. Majláth ajánlatát, de épen oly kevés reménnyel fog a kiadáshoz, mint előbb. Föl-fölhevül a munkára, de családi gondjai s pereskedése ismét lenyűgözik. Önmagával és sorsával való vívódása közben is abban keres enyhületet, hogy rég félben levő munkáit veszi elő ismét. Az *Erdélyi Levelek* szerkezete ekkor változott a most olvasható alakjára; a két részt Kazinczy összeolvasztotta s rövidebbé tette. Érdekes, hogy mikor pere miatt 1822 elején négy hétig Eperjesen kénytelen is tartózkodni, az *Erdélyi Levelek* újra dolgozásával csillapítgatja háborgó lelkét. «Nem képzeled — írja Döbrenteinek 1822. máj. 27-kéről — mennyivel jobb most. Sokat egészen kihagytam s nemcsak a hors d'ouvetket, hanem a moralizálgatásokat is. Kétharmad része készen van. Mihelyt kész lesz, kiadom.» Hányszor fogadkozik így hiú reménnyel a könnyen hevülő Kazinczy, s hányszor megcsalatkozik.

A nyolczadik átdolgozással is készen volt 1822 közepére. Követni látszott gr. Teleki László és Döbrentei tanácsát, hogy «élők felől sem jót, sem rosszat nem kell mondanunk.» De azért ezt az új kidolgozást sem merné, még ha tudná is, sajtó alá adni, míg Döbrentei meg nem bírálja. El is küldi Kazinczy az ekkor Pesten tartózkodó Döbrenteinek s felszabadítja, hogy kedve szerint igazítson, törüljön művén, csak közölje vele változtatásait. «Én úgy hiszem — írja hozzá — hogy ez a munka azt nyeri nekem, a mit Szemere mondott, midőn az első dolgozását olvasá. Most már nem az többé; a *második is jobbat rosszítva*, hát ez a nyolczadszori. De Magyarország nem ismeri Erdélyt, s Farkas (t. i. Cserey Farkas) szerint nemcsak Magyarország, hanem Erdély is ebből ismeri majd azt.»

Döbrentei most nem is küldötte vissza a kéziratot, hanem a mester meghagyása szerint Bécsbe küldötte Igaz Sámuelnek, hogy adja cenzurára s ha az engedélyt megnyeri, sajtó alá. Igaz Sámuel sietett a megbizást teljesíteni. Jung János, a bécsi egyetemen s a Theresianumban a magyar törvények tanára, rövid idő alatt átvizsgálta a mű kéziratát, de felülvizsgálatra gr. Batthyány Vinczének adta át, a ki Dessewffynek jó barátja lévén, szintén hamarosan megadta az engedélyt.

Kazinczy utasítja Dúlházy Mihályt, gr. Dessewffy titkárát, hogy Werfer Károly kassai nyomtatóval alkudjék meg a kiadásra. Werfer azonban csak a kézirat megtekintése után hajlandó alkuba bocsátkozni, s így míg a kézirat Bécsből visszaérkezett, elég ideje volt Kazinczynak számítást vetni anyagi körülményeivel. Számítása rosszul ütött ki.

Igaz, hogy e közben Vitkovics, Szemere, Helmezy s társaik mintegy háromszáz forintot gyűjtöttek össze az *Erdélyi Levelek* kiadására, de ez az összeg hírül sem volt elég a csinosan, metszetekkel diszitendő munka nyomtatási költségeire. Mind e mellett egy ideig újra rebesgette a mű kiadását. «Örömmel említem — írja 1823 júl. 16-kán b. Prónay Sándornak — hogy *Erdélyi Leveleim* és *Sallustiusom* nemsokára megjelenhetnek.»

Másfelől azonban Kazinczy mindinkább látta, hogy minél többször javitgatta munkáját, annál inkább kivette eredeti alakjából, hangjából, színéből, s minél többek tetszését nyerte meg, annál kevésbbé volt ő megalégedve munkájával. Föltette magában, hogy az első kidolgozás könnyedebb előadását igyekszik visszaállítani. Dicsekedve mondogatta, hogy saját izlése szerint sikerültebb művet adhat a közönség kezébe, mint ha minden bírálójának enged. Reméli, hogy 1825-ben, midőn írói pályájának ötvenedik évi fordulóját ünnepli, végre kiadhatja úgy az *Erdélyi Leveleket*, mint classikai fordításait.

A harmadik évkörben, 1823-tól kezdve az Auróra-kör támogatásával, vagy legalább tanácsával óhajtja az *Erdélyi Levelek* régóta húzódo kiadását dülőre juttatni. De egyre fogyó reménnyel tekintett írói eszményeinek romjaira. Munkakedve ugyan még nem vesztett hevéből, de a családja jövőjeért vívó aggodalma lassanként mégis feltünő

pusztítást vitt véghez kedélye rugalmasságán. S ide járult néha-néha fokozódó kételye: vajon műve eléri-e a maga elé tűzött czélt? Vajon annyi idegen kéz igazítása után meg tudja-e még őrizni írói egyénisége jellemző sajátosságait a nélkül, hogy a művére tett észrevételek semmibe vevésével vádolhassák?

Természetes, hogy minél inkább vesztettek élénkségből az útazás alkalmával szerzett benyomásai, annál kevésbbé látta sürgősnek műve kiadását. A kiknek első sorban háláját akarta leróni, azok már mintegy megfelekezni látszottak róla, vagy épen elhaltak (gr. Teleki László, gr. Gyulayné). A nagy közönséget pedig — úgy vélte — nem annyira az ő egyéni benyomásai érdeklik, mint inkább Erdély természeti ritkaságai, vagy történetének homályosabb, de tanulságosabb fejezetei, vagy épen közéletének oly sajátosságai, a melyek nemzeti szempontból méltók a megismerésre. Most tehát ez irányban folytatta adatgyűjtése fárasztó munkáját. A Teleki-ház történetével akarta először művét kibővíteni s ezért fordult gr. Teleki Józsefhez. Ennek atyja, László, már küldött neki néhány nevezetes adatot családjá multjából, de azokat kevésbbé használhatta. Majd Erdély történetét különválásától függetlensége megszűntéig akarta rövid vázlatban bevezetésül művéhez csatolni. Egyszermind a Bethlen,- Kemény- és Apaffy-család krónikájával megtoldani leveleit, s a gubernátusok és püspökök névsorával teljesebbé tenni, hogy a közönség mintegy utalva legyen műve használatára.

Mióta a bécsi censura engedélyét megnyerte, 1825 közepeig ismét kétszer alakította át az *Erdélyi Leveleket*. Mindenkitől szívesen vett felvilágosításokat, a kivel sorsa összehozta. Például 1825 elején Eperjesen tartózkodván, Pogány László hunyadmegyei pénztárnokkal ismerkedett meg, a kivel «boldog napokat élt». S ez ismeretség eredménye ismét az lett, hogy megint több változtatást eszközölt művén. Pedig egy példánya már 1824 végétől kezdve Szemere Pálnál s Vitkovicsnál volt újabb bírálaton. S épen ezért kérte az akkor Pesten időző Dessewffyt, hogy hozza el magával ezt a példányt Szemerétől, mert már annyit igazított művén, hogy fölösleges a régire észrevételeket tenni.

Az Auróra-kör tagjai közül kivált Toldy Ferencz és Zádor György iparkodtak a kiadás ügyét előmozdítani. Vagy másfél évig járt egy példány a fővárosban kézről-kézre az írók közt, Szemerénél, Vitkovicsnál, Fáynál, Thewrewk Józsefnél és Bártfay Lászlónál. Zádor Fáynál olvasott belőle néhány sort 1825-ben, de már ez a kevés olvasás is azt az óhajt fejeztette ki vele, hogy bár minél előbb nyomtatásban is birhassa a nemzet az egész művet. Toldy megbotránkozott Thewrewk Józsefen, a ki a kávéházban is mutogatta a kéziratot s dicsekedett, hogy ő rá bízta Kazinczy a mű kijavítását. Bajza az *Erdélyi Levelek* mellett Sallustius fordítását is sürgette, mintha észrevette volna, hogy a széphalmi mester ez években már sokkal nagyobb kedvvel foglalkozott. Sallustius és Cicero fordításával, mint az *Erdélyi Levelek* kel. Bajza azt szerette volna, ha az országgyűlés tartama alatt olvashatja nemzetünk a művet, s helyrehozhatatlan kárnak mondá, hogy Kazinczy ezt elmulasztotta. Az országos követek közt — szerinte — bizonyosan akadt volna legalább százötven vevője, mint a hogy az *Aurórának* akadt több mint kétszáz.

Valószínű, hogy maga Kazinczy is sajnálta ezt, de már ismételen elszalasztotta a kedvező alkalmat, mely soha többé vissza nem tért. Azonban az utóbbi évek alatt átalakított művét még egyszer censurára óhajtotta adni s pedig ismét Bécsbe küldeni. 1826 közepén arra kéri Bártfayt, hogy siessen művét a bécsi censornak felküldeni. Mivel a nyolczadik kidolgozással censorai «nagy liberalitással bánának, most ez a tizenkettediki még inkább remélheti azt». Most azt írja, hogy műve 1826-ban «csalhatatlanul megjelenik».

Zádor nem helyeselte, hogy Kazinczy ismét Bécsbe küldje a kéziratot, s úgy hitte, hogy a budai censurán sokkal kevesebb nehézséggel megnyerte volna az engedélyt. De Zádor hiába törekedett Kazinczy szándékát megváltoztatni. A kézirat két példányban ismét Bécsbe jutott, de az egyiket Pestre visszaküldték.*) Nincs nyoma, hogy a bécsi censura ez alkalommal érdemlegesen foglalkozott volna Ka-

*) L. Kazinczynak gr. Dessewfy Aurélhoz 1827. jun. 7. írt levelét a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratái közt.

zinczy művével; az is lehet, hogy Kazinczy visszakérte. Annyi bizonyos, hogy 1827-ben azt igéri Kazinczy pesti barátainak, hogy ha Pestre jön, magával hozza az *Erdélyi Leveleket*: «hadd lássák legalább legtiszteltebb társai.»

Ez alatt műve más példányát Erdélyben olvasták gr. Bethlen Imre, Kiss József, a nagytudományú alsófehérmegyei főjegyző, Nopcsa Elek s mások, mindnyájan «nagy örömmel». Dessewffy József szintén elkérte, hogy Erdélybe készülő Aurél fiával megismertesse, mint évekkal az előtt gr. Majláth János is erdélyi útja előtt hasonló kéréssel fordult Kazinczyhoz, Kazinczy annál szívesebben teljesítette Dessewffy kérését, mert úgy remélte, hogy az ifjú gróf tapasztalatait viszont ő is hasznára fordíthatja. «A Méltóságos Úrnak jegyzései — írja gr. Dessewffy Aurélhoz — kimondhatatlan becsét fognak adni a munkának.»

1828-ban Kazinczy Pestre készülvén, biztatta barátait, hogy műve kiadását nem halasztja tovább. «Ha majd ti négyen — írja Toldynak — adjátok ítéleteteket, megigazítom s kiadom.»

Pesten a sok különböző vélemény között megütötte fülét a Szemere tanácsa, hogy a Goethe *Aus meinem Leben* című munkája szerint átalakítva a *Pályám Emlékezetéhez* második főrészül csatolja az *Erdélyi Leveleket*. Első pillanatra megtetszett neki a tanács, de csakhamar más nézetre jutott. 1830-ban Drescher Károly pesti censorhoz vitte Zádor a kéziratot. Ő dicsérte Kazinczy előtt Drescher «igen szép liberalitását», a ki Vörösmarty *Zalánját* s az *Aurórá*t is könnyen engedélyezte. «Csakhogy Drescher Úrnál vannak az *Erdélyi Levelek* — írja Kazinczy Zádornak 1830. aug. 10-kéről — az nekem elég.»

Ezt a példányt közölte a *Felsőmagyarországi Minerva* 1831. és 1832. évfolyamaiban Kazinczy halála után.*) De a végleges szöveget Bajza és Toldy abban a példányban állapították meg igen helyesen, a melyet Kazinczy többi úti rajzaival együtt egy kötetbe szerkesztett *Utazások* címmel. Ez az író akaratának leghívebb kifejezője, s az *Erdélyi Levelek*: e példányát tekinthetjük a magyar műpróza egyik legértékesebb kísérletének.

*) L. Abafi kiadását, XXV. l.

II.

Kazinczy írói egyénisége. Mik voltak műve kiadásának akadályai? A kor irodalmi és erkölcsi felfogása. Mire czéltott Kazinczy műveivel? A mű megjelent részei. Kazinczy példányképei. A mű irodalmi fontossága.

Az *Erdélyi Levelek*nek imént vázolt történetéből tanulságos következtetések hármanak mind Kazinczy írói jellemére, mind a kor sajátos erkölcsi felfogására. Kazinczynak második természetévé lett az a szokása, hogy egy művét sem adta ki, míg ő maga hideg nyugalommal többszörösen át nem vizsgálta, s míg barátainak ítéletét nem hallotta; e szokása éveivel együtt erősödött és később mintegy megrontotta az irodalomra tehető eleven hatását. Csak a nyelvújító harcz hevében írott vitái tesznek kivételt. Ezeket is átdolgozta néhányszor, de bizonyos határon megállapodott, mert a külső körülmények kényszerítették a bírálat kiadására. Ellenben a *Pályám Emlékezete* és az *Erdélyi Levelek* újra és újra dolgozása épen annyi gondot okozott neki, mint legnehezebb fordítása: a Marmontel és Sallustius művei. Bár fordításának és eredeti prózai műveinek stílje között könnyen észrevehető különbség van: Kazinczy eredeti műveiben is hű marad a maga elé tűzött eszményi célhoz. Kényeskedő s finnyás ízlése minden átdolgozásnál más-más szépségek hiányát érzi meg és addig hallani sem akar a kiadásról, míg a sejtett szépségeket éreztetni meg nem kísérlette.

Másfelől senkinek sem volt nagyobb fogékonysága a bírálat javalása, vagy gáncsa iránt, kivált ha olyanoktól származott, a kikről tudta, hogy a classikusok és újabb idegen nagy írók művein finomították műérzéküket. Nem hiába volt elve a nagy közönség ítéletének megvetése, s nem hiába hirdette az írói működés méltóságát s kelt ki azok ellen, a kik vezetőkből követőkké lettek. A rátermettség mellett sürgette a huzamos tanulmányt, a mely meggyőzze az író, hogy csak akkor alkalmas a közönséget vezetni, ha papírra vetett gondolatait ő maga bírálja legszigorúbban. Kazinczy az elvet önmagára a legkövetkezetesebben alkalmazta, mert meg volt győződve, hogy a munka csak

akkor van jól, mikor rajta nincs mit igazítani. Az írói működést, az alkotó értelem munkáját e szinte megbénító aggodalmaskodás magyarázza meg részben a *Pályám Emlékezete* töredékben maradását s az *Erdélyi Levelek* kiadásának megghiúsulását.

Sem a dicsőség vágya, sem barátai magasztalása nem könnyítette aggodalmaskodását. A nagy író eszményképének nála az önmaga iránt gyakorlott legszigorúbb bírálat volt egyik fővonása. «A ki valami jót akar csinálni — írja Dessewffynek 1819. júl. 6-ikán — nem azon van, hogy más javalását nyerhesse meg — épen úgy, mint a Stód feddtelen embere s a Horátzé — hanem hogy a magáét; s ezt azért, mert ha magát akarva nincs kedve megcsalni, minden javalások közt ezt megnyerni legnehezebb.» Mikor az *Erdélyi Levelek* már évek óta kézről-kézre jártak kéziratban, s Kazinczy még mindig egyre igazgatta: Dessewffy s többi társai is nem egyszer ösztönözték a munka kiadására. «Mikor olvasandjuk már az *Erdélyi Leveleket*? — kérdi Dessewffy 1822. jan. 31-iki levelében. — Hol vannak, hol utaznak még mindég? Tovább vonúlt-e Erdély a Magyarhazától, vagy megszakasztotta a fenyegető háború a két testvérhaza között a közlekedést? Én jól tenném, ha minden soromat kilencz esztendőre börtönözném, de neked nincs szükséged azokra a messzebb terjedt halasztásokra».

De az a félelem is megszólaltatta Kazinczy barátait, hogy a folytonos csiszolás nem mindig válik a munka javára, mit maga Kazinczy is észrevett, de bizonyosan csak a másoktól eredt igazítás helyessége iránt támadt kétsége. «Én — írja Guzmics 1825. szept. 29-én — *Erdélyi Leveleid* és Sallustod eránt értekeztem Fáyval; azt beszélé, hogy még most is mind úntalan javítgatsz s hogy igen nagy gonddal szeded egyebek ítéleteket. De, édes barátom, te már koros vagy, s tartok tőle, hogy javítgatásaidal elkéssel; adjuk hozzá azt is, hogy nem minden javítás jobb a javítottnál, s ha ezt még idegen ítéletek után teszed, félek, netalán rosszítások lennének.» Az efféle sürgetésekre fogadkozott a széphalmi mester, hogy immár a végleges simítást adja művének s azonnal nyomatja. De ismét félretette.

A *Pályám Emlékezetében*, a mely életének nagyobb korszakát rajzolta: még inkább érthető Kazinczynak e szer-

fölötti aggodalmaskodása, de az *Erdélyi Levelek* kiadásának folytonos halasztgatása sem írói céljaiból, sem egyre súlyosodó anyagi helyzetéből meg nem magyarázható. Része van ebben irodalmunk állapotának s a kor egész erkölcsi felfogásának is. Mindezek együttvéve teszék érthetővé, hogy az eleinte oly lelkes buzgalommal kezdett munka végre is kéziratban maradt.

Mióta Kisfaludy Sándor és Horváth Endre magánlevelekben erős támadást intéztek Kazinczy ellen, a széphalmi mester föltétlen tekintélye mintha ingadozni kezdett volna. Még tanítványai közül is hibáztatta egyik-másik a kilencz kötet fordítást. Egyik szerint *Yorick*, másik szerint *Ossian* énekei nem érdemelték a fordító fáradságát. A kiadó, Trattner, nem győzött panaszkodni, hogy a kötetek kelendőségét Kazinczy készakarva rontotta meg az új szók és szokatlan kifejezések halmozásával, Pápay Sámuel őszintén bevallotta, hogy Kazinczy fordításaira megrendelőket vagy egyáltalán nem kapott, vagy a kik megrendelték is, az utolsó köteteket ki nem váltották. «Publikumod — írja Pápay 1817. febr. 20-dikán — kedves barátom, igen megfogyott, s ezért oh! csak magadat, egyedül magadat okozhatni, s csak magadtól, egyedül magadtól függ az is, hogy ismét visszaédesítsd olvasóidat, a nemzetnek azt a részét, mely előbbi munkáidat oly kedvesen vevé s örömet olvassa még most is.» Különösen rossz néven vették Kazinczytól a költői művek prózai fordítását. De Kazinczy úgy hitte, hogy épen fordításaival sikerül a stíl különféle fajaira mintákat adnia; fordításai nyomán ömlik el a magyar nyelven oly különböző szín, a mely addig egészen ismeretlen volt, pedig csak ily különböző színnel rajzolhatja az író a lelkiélet minden hangulatát híven. De ha észrevette is Kazinczy a közvéleménynek ellene irányult nyilatkozatát, hozzá ragaszkodó tanítványai még mindig nagy magasztalással illették, s ez elég volt arra, hogy egyébként is mélyen meggyőződött elveiről le ne mondjon. S midőn Horváth Endre és Takács József nyilvánosan is felszólaltak ellene s a közvéleményt erősen ellene hangolták, ifjú tanítványai, Szentmiklóssy, Ungvárnémeti Tóth László, Thaisz András úgy tüntették fel a mester törekvéseit, mint a melyek a haladó szellem legfontosabb tényezői voltak.

A nyelvújító harc esélyei némely tanítványát is ingadozóvá tették. De Kazinczynak a támadásokra írott feleletei ismét győzelemmel biztattak. Mi több, Trattner is véleményt cserélt. Midőn az *Erdélyi Levelekből* egy pár részlet a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent, biztatta Kazinczyt, hogy csak haladjon a maga útján: csak az öregek haragszanak az újításokra, az ifjak mindnyájan dicsérik és követik őt. Voltak, akik az újításnak nem annyira elveiben, mint inkább gyakorlati példáiban nem értettek vele egyet, például Döbrentei és Sipos József; de íme most azok is pártjára állottak s elismerték az újítás jogosultságát. Még fontosabb volt Kazinczyra s az egész harc kimenetelére gr. Teleki József felszólalása, a melylyel határozottan védelmezte a megindult reformot. Épen ennek a hatása alatt ajánlja fel Trattner kiadói készségét az *Erdélyi Levelekre*.

Tanítványai örömmel fogadták, hogy a sok fordítás mellett Kazinczy végre eredeti munkával is megjelen a közönség előtt. Láttuk fentebb; Szemere és Kölcsey milyen becseseknek találták az *Erdélyi Leveleket*, s hogy Dessewffy mily magasztolóan ítélte e műről. Vitkovics szintén megvallja, hogy — úgy mond — «szépek ugyan fordításaid, de szebbek eredetieid; magyarabb, nagyobb lélek címzi ezeket.»

Maga a széphalmi mester ugyan nem volt barátaival egy értelemben, de azt mégis remélte, hogy az *Erdélyi Levelek* megtalálják olvasó közönségöket. Midőn azonban leghívebb tanítványai közül épen Kölcsey intette, hogy az *Erdélyi Leveleket* meg ne kísértse a maga költségén kiadni, mert ellenfelei mindent elkövetnek a munka kelendősege ellen, főképp, ha megtudják, hogy veszteni valója épen csak Kazinczynak van: maga is kételkedni kezdett a remélt sikerben. S mivel Trattnernél az egyszer kínálkozó alkalmat fel nem használta, később pedig, mint láttuk, ez a kedvező alkalom már nem kínálkozott, kénytelen volt a kiadást elhalasztani.

Hányszor foroghatott elméjében anyagi sorsának mostohasága, mely legszebb reményeit is letarolta, midőn összehasonlította Dessewffy helyzetét a magáéval, a *Bártfai Leveleket* az *Erdélyi Levelekkel*. De kiengesztelődött, midőn társainak ügyeketét annyi akadályllyal környezve látta; midőn hallotta, hogy Döbrentei is kénytelen abba hagyni

az *Erdélyi Múzeum* kiadását, noha őt oly sok felől segítették nemcsak Erdélyben, hanem az anyaországban is. A X. füzettel megszüntette folyóiratát: «elég már e hideg honban» — írta Döbrentei. Midőn pár év múlva kétségtelenül javulásnak indultak közállapotaink, midőn az Auróra-kör működése nyomán szaporodni kezdett olvasó közönségünk: Kazinczy újra remélte, hogy munkáját napvilágra bocsáthatja nagyobb kockázat nélkül. Sőt naiv hiszékenységgel még tetemesebb jövedelemre is számított. Nyomasztó anyagi helyzetében e reményhez ragaszkodott mentő gondolatúl, hogy gyermekeinek hagyhat valamit örökségül. «A mi az *Erdélyi Levelékből* bejő — írja Toldynak 1828. jan. 28-án — az egyenesen fundusúl fog hét gyermekeimnek szolgálni: hadd mondják, hogy azt az atyjok azon úton szerzé nekik, a miért az illiteratusok vádolgatták.»

Lehetséges, hogy ha Kazinczy ekkor oly buzgalommal törekszik művét kiadni, mint kezdetben akarta, talán sikert érhet. De ekkor meg már a Sallustius fordításán csüngött írói teljes dicsvágyával, noha sejtette, hogy e fordítás újra ellene ingerli a közvéleményt. Azonban éveken át a harc izgalmai között élén, szinte jól esett volna még egyszer megjelennie a küzdő téren annyival is inkább, mert most már a megújított nyelvnek oly művészeire hivatkozhatott volna, mint az Auróra-kör tagjai.

De kedvezőtlen irodalmi állapotunkhoz járult a kör általános felfogása is, a mely Kazinczynak amúgy is szerfölötti aggodalmasságát annál inkább fokozta, minél többek bíralták művét. Sokan elégedetlenek voltak legalább azzal a részszel, a mely róluk szólt. Az egyik több dicséretre áhítozott, mint a mennyivel Kazinczy említette; a másik fojtónak találta a tömjénezést; a harmadik azt akarta, hogy az író ne is említse; a negyedik rossz néven vette, hogy Kazinczy olyanokat is magasztal, a kikről az erdélyiek másképen ítélnék. Voltak, a kik azt kívánták, hogy Kazinczy mélyebben ereszkedjék Erdély történelmébe; mások viszont a különböző nemzetek alkotmányának egymástól elütő különbségeire irányozták az író figyelmét; ismét mások a tájfestéseket akarták teljesebbekké tenni. S így tovább. Például Cserey Farkas, a kinek egyebiránt nagyon tetszett a mű, szerette volna, ha könyv- és régiséggyűjteményéről bővebben

szól Kazinczy. Cserey Miklós némely helységek történeti emlékeinek bővebb tárgyalását ajánlotta, s erre a végre küldött is adatokat. Döbrentei a székelyek «eredeti és szép törvényeire» irányozta figyelmét, holott Kazinczy csak tapasztalatait s benyomásait kívánta rajzolni.

De legtöbb aggodalmat okozott Kazinczynak, hogy meg tudja állapítani, milyen hangon szóljon azokról, akik szíves vendéglátásukkal lekötelezték. A gr. Gyulayné házi körében, gr. Bethlen Imrénél, gr. Haller Jánosnál s különösen az ifjú b. Wesselényi Miklósnál eltöltött óráit «csillogó és meleg ecsettel» rajzolta. Döbrentei azonban s Wesselényi is erős kifogásokat tettek. Hiába erősítgette Kazinczy, hogy meggyőződése ellen senkit sem magasztal; a kiről dicsérrettel nem szólhat, inkább egészen elhallgatja. Döbrentei a későbbi kidolgozásokban is sokat talált még, a mi — szerinte — az erdélyi köztudattal merőben ellenkezett. Éles hangon tiltakozott Kazinczy felfogása ellen. Észrevételeit útnak indítván Kazinczyhoz, 1818. okt. 16-dikán írt levelében kéri mesterét, hogy azokat figyelmen kívül ne hagyja. «Sőt — így szól Döbrentei — solemniter, barátságunk fennmaradására emlékeztetve kívánom meg, hogy semmi, semmi is jegyzeteim ellen ne tétessék (hanemha a gubernátornak a b. Jósikának hozzám való hajlandóságát említeni akarod; kedvek nekem, de et adesse et abesse possunt leveleidben); minden egyéb, még egyszer kérlek, úgy, mint én kívánom, kitörültessek. Azért töprengek pedig e felett annyira, mert közlék már veled kihagyásra valókat, s mégis te meghagyád leveleid sorában. Töröld, töröld a miket kijegyzék; a viláért nem akarnám, hogy publice kelletnék ellened s leveleid megcsalatozott hírei ellen szólanom.» Mint régebben, most is különösen Wesselényit féltik Döbrentei és Cserey Farkas Kazinczy rendkívüli dicsőítésétől. «Az istenért — írja Döbrentei — ne tömjénezd annyira azt a dicséreteket érdemlő ifjút; annyi tömjén ront, bizony ront; még az öregek is megszedülnek a tömjéntől.» Attól tartanak Döbrentei és Cserey Farkas, hogy Wesselényi ifjú barátai Kazinczy magasztalásait «fel fogják kapni s csúfolódásra fordítják.»

Döbrenteinek e követelődző hangja sértette Kazinczy önérzetét, s kissé elhidegültek egymástól. De Kazinczy ekkor még óvakodott Döbrenteivel szakítani, sőt látszólag

nemcsak kiengesztelődve, hanem baráti szeretetét túlozva írt hozzá. Különösen Kazinczynak a gr. Bethlen Imrére mondott néhány dicsérő szava volt az ütközés pontja. Döbrentei ismételten kérte e pont kihagyását. Kazinczy nem engedett. Kijelentette, hogy ha Döbrentei kívánságát teljesítené, igazságtalan és hálátlan lenne. A despotismus elviselhetetlen fájának tartja s, joggal, azt kívánni, hogy más is úgy gondolkozzék, a hogy nekünk tetszik. «A botlásokat — írja Kazinczy gr. Gyulay Lajosnak — a kimutatás után én igenis kész voltam megigazítani, de némely botlást nem ismerek botlásnak s ott a magam szemével látok tovább is. S ebben ugyan nekem van igazam.» Azonban Döbrentei észrevételeit nem mellőzhette Kazinczy s új átdolgozásait 1822-ig mindannyiszor bírálata alá bocsájtotta. Döbrentei is alább hagyott kissé követelődző hangjával, midőn látta, hogy az ő kiméretlen modora sem tudta mestereit ellene haragítani. Azzal dicsekedett, hogy épen a tőle javasolt igazítások által nagyon sokat nyert a munka.

Mentsége Döbrenteinek, hogy nemcsak a mások túlzó dicséretét, de a magáét is mellőztetni kívánta. Akkor az Erdélyi Tudós Társaság épen újraalakulóban volt, s titkárul Döbrenteit választotta a folyóirat kiadásában szerzett érdemeiért. Nem akarhatta tehát Döbrentei, hogy mestere szokott magasztalásaival mintegy hamis fényben tüntesse fel őt. Ezért ragaszkodott minden átdolgozás olvasásához. «Nekem — írja Kazinczyhoz 1820. febr. 27-kén — édes barátom, felette kényesnek kell lennem azok iránt, a mik tőled felőlem mondatnak; a nagy dicsértetés, a Prometheus említése irigyeket támaszt, s a ki úgy is egyik-másik pályának szemében mint a Társaság secretariususa tövis gyanánt állok, vigyáznom kell, hogy befolyásom hathatóságát el ne veszítsem. Tudod az emberek gyengéjét, haragusznak arra, a ki homályba veti őket. Nekem pedig szívesen fekvén a magyar álmoságnak félre üzése, minthogy csak hangozzék nevem, azt a bátrabb utat választom, mely ne ingereljen senkit s győzzek.»

Sokszor a legcsekélyebb okok miatt is kifogást tettek erdélyi barátai Kazinczy jellemzése ellen. Például Bölöni Farkas Sándornak nem tetszett, hogy Kazinczy unitarius diáknak mondta és hogy Aranyosrákosi Székely Sándorral

együtt említette, mi több, ez utóbbit egyenesen gyalázatnak hitte. Az is rosszul esett B. Farkasnak, hogy Kazinczy ezt írta róla: «félek, hogy a reményeitől már sokszor elesett Farkas elcsügged.» «Barátom — válaszolja B. Farkas — mindenikünk szereti magát, s az én büszkeségemnek s vanitasomnak határtalanul fájna, ha én ily pulyalelkűnek, csüggedezőnek leszek festve; mert én épen azt hiszem magamról s meg vagyok győződve, hogy olyanok közt állottam meg keményen, a hol sokak csüggedtek volna.»

Kenderessy Mihály, a kormányzék tanácsosa, a kit Kazinczy a maga szeretetreméltó vidámságában rajzolt, szintén irtózott így a közönség előtt megjelenni. De e tekintetben Kazinczy állhatatos maradt. «Nem gondolok vele — szól Kazinczy — akár mint pirúl a derék Cons. Kenderessy s akár mint fog majd érte szenvedni némely kevély nagyoktól, kik nem felejtetik, hogy ő ragyog a magánál fényesebb születésűek s birtokúak közt.»

Jellemző azonban Kazinczyra, hogy az is bántotta, ha kéziratát fontosabb észrevételek nélkül küldötték vissza. Így például gr. Teleki Lászlótól s fiától csak dicséretet nyert, de «úgy szólván semmi igazító vagy pótló, bővítő jegyzéseket nem kapott». «Pedig — teszi hozzá — én olyanokat szomjaztam.» B. Vay Miklóstól is újabb adatokat kívánt külföldi utazására vonatkozólag s azt várta, hogy kéziratán a báró sokat fog igazítani. Mind e mellett örült, hogy legalább engedélyt nyert a bárótól elmondhatni, a mit már régebben tudott.

Noha Kazinczy fogékony volt a bírálat iránt: a sok ellenmondás elkeserítette. Fájt neki, hogy legtisztább szándékait is félreértették s írói egyénisége szabad nyilvánulását akadályozták. «Mi — panasolja Kis Jánosnak 1819 nov. 11-én írt levelében — sem megérintésünket, sem magasztalásunkat nem tűrhetjük s mind a kettőt hiúságból, s elhitettük magunkkal, hogy az szerénységből esik. Cato szabadon fedde mást, szabadon magasztalá magát, s ha nekem azt, a mit Catónak tenni szabad volt, tennem nem szabad is, örvendek, hogy érzésben legalább nem vagyok hozzá hasonlítlan.» Ha a közönségnek el nem hiesztelte volna, hogy művét kiadja, hajlandó lenne tűzbe vetni. «Oly igen nehéz még nálunk — írja Szabó Jánosnak, az ifjú

Vay bárók nevelőjének — ezek között a semmi megérintést nem tűrő emberek között valamit mondani, még midőn azt a közjó kívánni látszik is.» Neki a természet «igen meleg vért» adott, mind szeretni, mind gyűlölni jobban tud, mint más; de nem bánja, hogy meleg vére néha elkapja, bár eleget lakolt már e miatt, mert «a közügynek oly emberekre is van szüksége, a kik nem sokat gondolnak a lakolással».

Azon részletek között, a melyek mutatóványul az *Erdélyi Levelekből* megjelentek *), a Teleki-féle könyvtárról s Károlyfejérvárról közölt levelek, nagyon megnyerték az olvasók tetszését. Erről maga Trattner tudósította a szerzőt, hozzátevén, hogy az *Erdélyi Leveleket* «óhajtának különös munkában kiadva olvasni». Ámde a szászokról írt levél valóságos fürgeteget zúdított reá. A magyarok kapva-kaptak e levélen is, mert a Bruckental-féle múzeum leírása Kazinczy műérzékét s műitéletét fényesen mutatta. E mellett a szászokat fagyos természetűeknek, szótlannak tűntette föl, a kik a kérdezősködő idegennek nem is felelnek s kőházaikba húzódva nevetik az étellel bajlódót. Bölöni Farkas azt írta Kazinczynak, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* illető darabját alig győzi kikeresgetni s az olvasóknak átadni. «Ebben ők — mondja B. Farkas 1819 január 21-diki levelében — excellenter vannak festve, úgy hogy mi is, kik közelebről ismerjük, így nem találhattuk volna. Sokan, a kik eddig írásmódodnak ellenségi voltak, csak ezért megbékélének s ezt mondák, hogy most ismét a régi Kazinczy.»

De azt is hozzáteszi, hogy a szászok nagyon forronganak Kazinczy ellen s megijedtek saját képöktől. Készülnek is keményen megtámadni Kazinczyt. Szó sincs róla, Kazinczy tolla nagyon megcsúszott, midőn a szászokról határozottan barátságtalan s igazságtalan képet rajzolt, nem rosszakaratból, mint inkább futólagos benyomásai alapján, hogy az ellentét a magyarok és szászok között annál élesebb legyen. Mondhatni, megfélekedezett tolla méltóságáról Kazinczy, midőn a szász papokról s magáról a szász nép-

*) *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. évf. II. f. 91—96. l., IV. f. 30—35. l., VII. f. 3—8. l. és 1818. évf. VIII. f. 91—112. l.

ről oly lenézőleg nyilatkozott s leírását így fejezte be: «Mely medve faj!»

Még mielőtt a czáfolat megjelent volna, már gr. Haller János, a ki Kazinczyt nagy szeretettel fogadta, kikelt ellene Döbrenteihez intézett levelében, hallván, hogy Kazinczy «a szász nemzetet rút színekkel rajzolta le». Helyesli, hogy a szász ifjak Kazinczy megczáfolására készülnek, mert — úgy mond — «az a nemzet épen meg nem érdemli hazánkban a megvetést, mivel a pallérozódás tőlök kezdett legelőször elterjedni (!). Valósággal sokat vesztené az az érdeemes tanult férfiú, ha ez az állítás igaz volna».

A czáfolat el is készült, de a *Tudományos Gyűjtemény* először nem közölte. Ekkor az ismeretlen író, a kiben Döbrentei Seivert Jánost, a Bruckenthal-múzeum igazgatóját sejtette s nagyon valószínűleg helyesen, a czáfolatot a guberniumhoz nyújtotta be, hogy a censor engedélyével a nagyszombati *Provinzialblätter*ben megjelenhessék. A guberniumtól azonban nyilván azt a választ nyerte az illető, hogy a czáfolatnak ugyanott kell megjelennie, a hol a támadást közölték. Így aztán meg is jelent a terjedelmes czáfolat,* a mely Kazinczynak — úgyszólván — egy mondatát sem hagyja szó nélkül. Kétségtelenül Kazinczynak nem egy tévedését alaposan igazítja helyre; de az is kétségtelen, hogy Kazinczy némely csipős megjegyzését is fontosabbnak tünteti föl a kelleténél. Sőt olyat is czáfol, a mit Kazinczynak eszeágában sem volt állítani, hogy pl. a szászok a király iránt nem mutatták volna ki elégszer hűségöket.

De a szász író haragos felindulását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a Kazinczy levelének legártatlanabb kifejezéseit sem tudja elhallgatni, midőn például Kazinczy azon észrevételét, hogy a segesvári collegiumnak nincs oly gazdag könyvtára, mint a kolozsvárinak, nagy szóbőséggel magyaráztatja. Szemére veti a czáfoló Kazinczynak, hogy gr. Hallernek «egy egész nemzet rovására» hizelkedik, midőn fejéregyházi kertjét annyira dicséri; hogy visszavonást akar támasztani az erdélyi nemzetiségek között s a szászok

* *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. évf. VI. f. 102—128. l., VII. f. 120—126. l. Az első fele alá *Th.*, a másik fele alá pedig *S.* betű van írva.

becsületén meggondolatlanul ütött sebeket kiméletlenül felszakgatja.

Helytelen Kazinczy néprajzi meghatározása s elismerjük, bizonyos tekintetben sértő is, midőn a szászról mint «fél-magyar, fél-német, fél-török» fajról szól; de a czáfolónak tekintetbe kellett volna venni, hogy ez állítás nem valamely tudományos mű nagy készlettel előadott bizonyítása, hanem csak futólagos karczolata egy átutazónak. «Sértőnek — olvassuk a czáfolatban, — keservesen sértőnek veszik azt mindég egy nemzet tagjai, ha egy bizonyos kerületben szeretett író azért veszen pennát kezébe, hogy mocskolódásai által őket a világ szemei előtt lealacsonyítsa; ha az egész nemzetet vagy annak egy nevezetesebb részét illető olyan kérdéseket teszen fel, melyekből mindannak, a mi nem az ő kerületéhez tartozik, néminemű gyűlölése, hiábavalósága és főképen való megvetése nyilvánosan kitetszik.» Az egész levél tartalma — szerinte — rosszindulatú rágalmazásnál egyébnek nem tekinthető.

Kazinczy üres szóbeszédnek tekintette a czáfolatot s mindössze néprajzi kifejezésein volt hajlandó változtatni. Kazinczy is tévesen ítél, midőn a maga röpké benyomásait alaposaknak hitte, viszont a czáfoló is túllőtt a célon.

Döbrenteinek e miatt a szászokkal Kolozsvarott heves összeszólalkozása is volt egy kávéházban, hol a szász ifjak közül az egyik keményen megfenyegette Kazinczyt, hogy be ne merje többé lábát tenni Erdélybe. Döbrentei alig tudta az izgalmat lecsillapítani azzal, hogy ha hibázott Kazinczy, tollal kell felvilágosítani, nem fenyegetéssel. Döbrentei pártját fogta mesterének, de a torzképet nem helyeselte. Sietett is ezt hírül adni Kazinczynak, kijelentvén, hogy reá és utazó társaira ne számítsion Kazinczy a védelemben, mert ők is vele utazván, részrehajlással vádoltatnának.

Bizonyos, hogy Kazinczy a szászokról szóló levelét a szokottnál erősebb hazafiérzéssel írta. Ő, ki a magyarban is az általános emberit szerette kiemelni, a szászokat magyar nemzeti szempontból tekintette, hirdetvén, hogy a ki a hazában lakik, megkívánhatja, hogy polgárnak tekintsék, de a Magyar-haza is megkívánhatja, hogy magyar polgárnak tartsa magát. Az erdélyi magyarok között a szászok lakta földet idegen szigetnek látja, pedig a szászok is a

magyar alkotmány sánczai közt élnek. Véleményét világosan kifejezi a Cserey Miklóshoz 1821 jul. 21-dikén írt levelében, midőn az érintett czáfolatra vonatkozólag így szól: «Sok beszéd, de nem olyan, a min általjában megnyugtathatnám magamat. Sőt holmit velök rossz órájok mondatata. Ha a magyar nemzetnek egy része a németek, francziák és olaszok közé vándorolt volna s századok múlva is magyarnak kívánna tekintetni, holott a német vagy Francia vagy olasz népnek integráns része s diétáján ülése van, azt mondanám, hogy a németté, francziává, olaszszá nem vált magyarnak nincs igaza.» Azonban fogadja, hogy Döbrentei intését figyelembe veszi s a kifogásolt részeket megigazítja, hogy kitűnjék elfogulatlan igazságszeretete.

Érezte, hogy a bátor szókimondás még mindig veszedelmes, a mi a szellemi haladásnak egyik legfőbb akadályja. Ezért nem fejlődhetik a szabad kritikai vizsgálódás, mert még előítélet homályosítja az elméket. Igaza van Dessewffynek, hogy «nálunk nem szeretik az igazat hallani, akár hathatósan, akár érzékenyen, akár elmésen mondódjék.» Kazinczy két évtized óta küzd már az előítélet ellen s még mindig azt látja, hogy törhetetlen elszántság nélkül el kell némulnia a kritikai szabad véleménynek, mint Kölcsey s Ungvárnémeti Tóth László példája mutatja. De ő el nem csügged. «Látom — írja Cserey Miklósnak id. levelében — nemzetem elaljasodását s még emlékezem, hogy a nagyatyám a gyűléseken bátor lélekkel kimondotta a mit érzett. Követni szeretem példáját, ha érte gyűlölség követ is. A maradék köszönni fogja azt, a hogy mi köszönnénk, ha mások azt tették volna.»

Hogy Kazinczy csakugyan nem hiába óhajtotta a művében említett férfiak itéletét tudni, megmutatta a szászokról írt levele. De van más példa is. *Pannonhalmi* útjában Horváth Endréről is írt néhány szót, hogy: «lelki elevensége egészen elhagyta, ritkán lobban dévajságra vagy csak erővel». Horváth Endre indulatosan fakadt ki Kazinczy ellen, pedig még nem is olvasta a róla írt sorokat, csak Pátfalvi Márk barátjától hallotta, hogy Kazinczy az ő egészsége miatt aggódott. «Mondottam már — írta Horváth E. nevezett barátjához — egy bolond oly követ hengerithet a kútba, melyet száz okos se húz ki.» Pátfalvi Márk sajná-

tattal felelte, hogy «az öreg Kazinczy ily gyermekes meg-gondolatlanságokat irkála útjában». Elolvasván Horváth E. Kazinczynak róla írt rendeit, még inkább felindult ellene. S vajon miért? Mert Kazinczy még azt is meg merte írni, hogy a főapát Horváthot is ebédre hívatta, midőn Kazinczy Guzmicsnál időzött, noha Horváth magányban szeret élni. Horváth szerint ez merő rágalom. S kérdi nevezett barátjától: «Mondd meg most, hogy lehessen a nem valóságokat író Kazinczy Ferencznek hinni *Erdélyi Leveléiben*, midőn a factumokat a maga felesicizomázása kedvéért elforgatni nem pirúl? Effélék mellett ki ne kételkedjék az utazókban?» *)

Íme az általános erkölcsi felfogásban rejlő akadályok, a melyek az *Erdélyi Levelék* kiadása elé gördültek.

Pedig Kazinczy kivált az első években több okból szerette volna művét a közönség kezébe adni. Nemcsak azért, mivel — mint érintettük — belőle anyagi jövedelmet is várt; nemcsak azért, hogy az erdélyiek iránt háláját lerója. E munkájával mintegy előre czélzott arra az eszmére, a mely később politikai harcaink egyik ütköző pontja lett: a magyarság egységére, az unióra. Célja volt a nemzeti egység tudatának fokozása, a nemzeti közösség erősítése. Érdeklődést akart gerjeszteni a Királyhágón túli magyarság iránt, midőn a nemzeti műveltség hamisítatlan tisztaságát s nemzeti nyelvünknek a főúri körökben is elterjedését magasztalta. E tekintetben példaképül állította Erdélyt az anyaország elé. Hitte és hirdette, hogy a közművelődés nem egy terén tanulhat az anyaország Erdélytől, hol még a nyelvújító harc is fogékonyabb lelkekre talált. Az előkelő társaságokban nem egyszer tárgyalták a nyelvújítás küzdelmének újabb kérdéseit s voltak, a kik szándékosan vegyitettek beszédökbe új szokat, hogy az újítás iránti fogékonyosság ez által is erősödjék. Lelkesedve emlegette Kazinczy, hogy az erdélyi nők nem affectálják a műveltséget, de talált közöttük olyanra is, a ki az ő elvont tárgyú epistoláit is szívesen olvasta. Még vendégszeretetek is melegebben és finomabban nyilvánul, mint az anyaországé, kivált ő iránta oly bensőleg nyilvánult, hogy már csak azért sem

*) Kazinczy *Glottomachusai*, 344—348. l.

mulaszthatja el kifejezni háláját az erdélyiek iránt, a kiknek meg kell győződniek, hogy «sem hálátlanra, sem csapodárra nem vesztegették kegyeiket».

Valóban az *Erdélyi Levelék* Kazinczy egész működésének fölötté jellemző adata. A min élete összes törekvéseivel munkált, e művében is arra ügyekezett, hogy nemzetét finomabb és nemesebb érzésre, szabadabb és felvilágosultabb gondolkodásra serkentse; mert — úgymond — itt az idő, hogy tegyünk valamit: végre mi fölöttünk is derülni kezd, és ritkúlnak az ártalmas ködök. S hogy czélját érje: hálából s az igazság sugalmából («mert Erdély korán sem oly romlott, mint Magyarország») sok olyat mond, a mi a közönségnek is kedves lesz.

Hogy a jeles férfiak tanulmányait, utazásait s életök folyamát például állítja nemzete elé, úgyszólván egész működésének irányeszmeit követi. «Szükség — írja Szabó Jánosnak 1820 jan. 2-diki levelében — hogy azok (b. Vay Miklós tanulmányai, utazásai) elmondassanak, mert az dicséretére válik a nemzetnek és méginkább azért, mert a szép példák a mi haszontalan ifjainknak is szikrákat vetnek lelkeikbe. Én ezen munkámat úgy tele hintettem a legszentebb érzés magvaival, hogy lehetetlen az, hogy aretalogusnak ne csúfoltassam; de az is lehetetlen, hogy a kihintett mag gyümölcsöket ne teremjen. Ha ezt termi, úgy csúfalgassanak, a mint tetszik.» Mélyen meg van győződve, hogy épen mert az erényes életet a stoikus bölcsélet hangján hirdeti: munkája alkalmas lesz «elaljasodott és elaljasított emberfajunkon valamit nemesíteni». «Úgy hiszem — írja szintén Szabó Jánosnak 1820 jan. 23-dikáról — hogy az ilyenek feljegyzése miatt az én emlékezetemet még akkor is áldani fogja hazámnak minden lelkesebb fia, mikor már por és hamu leszek.» «A közvéleményre átalakító hatást vár e művétől, mert «a nagy emberek tette nem magoké, hanem a nemzeté». A maradék hálája lebeg szeme előtt, mint egész működésében. Ő a jövőben s a jövőnek él. Idő múlva valóságos kincse lesz e mű a nemzetnek, kivált Erdélynek.*)

A barátaitól hallott dicséretetek csak megerősítették Ka-

*) Gr. Gyulay Lajos naplótöredékeiből. 249. 1.

zinczyt abban a véleményében, hogy e műve a nemzeti haladásnak nem utolsó tényezője lesz. A nyelvújító harc izgalmaira is békítőleg hat, mert itt azok is kiengesztelődnek iránta, a kik fordításai miatt nyelvrontónak tartották. Ráismernek, hogy ismét a régi Kazinczy. Megmutatja, hogy a nyelvújítás vívmányait izléssel használva, a magyar nyelvet kiemeljük régi laposságából, egyszínűségéből s a tárgyhoz nem simuló darabosságából. Megmutatja, hogy az új nyelv friss színezetével, zengzetességével a gondolatok s érzelmek finomabb árnyalatait is jellemzőbben kifejezhetjük; hogy a külföldi nyelvekből eltanult merészebb fordulatokkal, a közönséges szokástól eltérő mondatfűzésekkel, költői és szónoki képekkel és alakzatokkal meggazdagítjuk a magyar stílfajokat is, a melyek addig nem emelték ki jellemzően sem a tárgy természetét, sem a különböző hangulatokat. Úgy tetszik: mintha egész törekvésére, a mellyel a magyar nyelv reformját megindította s vezette, az *Erdélyi Levelékkel* akarta volna föltenni a koronát.

Igaz, hogy Kazinczy nyelvünk megújítását, a magyar stíl átalakítását nagyszámú s különféle fajú fordításaival kezdette; de szintoly igaz, hogy a megállapodottnak mondható eredményeket nagyobb önálló munkáiban, a *Pályám Emlékezetében* s az *Erdélyi Levelékben* próbálta értékesíteni. Fordításaiban a stílnak idegen éghajlat alatt nőtt virágai, idegen szellemből eredt szépségei a legtöbbször hidegen hagynak bennünket; csak azt látjuk léptenyomon, mikép törekszik az író erőszakosan is sajátunkká tenni a kényeskedő izlésének megtetsző idegen nyelvi sajátosságokat, kivált ha ezáltal képet vagy alakzatot ültethet át. Míg ellenben eredeti prózai műveiben nem vezetik az idegen gondolatok alakjai, az idegen stílfajok különféle jellemző vonásai: szabadabban, önállóbban, mondhatnók, egyéniségéből, saját lelkéből meritve alkot a nélkül, hogy hűtlenné válnék elveihez.

Kazinczy a magyar író józan közép útját említett önálló prózai műveiben akarta kijelölni, s a magyar stílnak ismertebb szépségeit mesterileg összefoglalva kifejezni. A stíl rejtettebb szépségeihez is nem annyira írói tehetsége s készsége, mint inkább a nyelv fejlettsége, hajlékonysága hiányzott. Sajnos, hogy a Mikes és Faludi nyelvének eredeti

magyar, vagy magyarrá tett idegen zamata őt hidegen hagyta; de annál inkább megragadta figyelmét Báróczy nyelvének a francia könnyedebb társalgást utánzó gördülékeny hangja, mely Kazinczy egyéniségével, hevülékeny véralkatával annyira egyezni látszott.

Voltakép erre az alapra állott először s innen vonta a nyelv-reform körébe a német, francia és régi classikus írók stíljének jellemzetes sajátságait, a melyeket fordításaiban mértéktelenül, de eredeti prózai műveiben józan mértékkel utánzott: a választékosságot és velősséget, a könnyedséget és érzelmet, a kecsességet és gúnyost, a pathoszt és ódon színezetet. Természetesen nem mindegyik sikerül egyformán. Legművészbiben fejezi ki az érzelmet és pathoszt, a kecsességet és gúnyost.

Kazinczy a magyar stílt *Erdélyi Leveleiben* főként azzal gazdagította, hogy belevitte a maga egyéniségét: lobbanékony szívének megáradó érzelmeit, tanító, példával ösztönző elméjének reflexióit, a képző művészet remekein nevelt s a nagy természet szépségeitől fokozott műérzékének festői elevenségét s a könnyebben felötlő jellemzetes iránti fogékonyságát. Magyar mintákat alig követhetett. A mik előtte megjelentek, pl. Kármán prózájában, nem méltatta figyelmére. De az idegen irodalomból kétségtelenül előtte lebegtek Sterne *Jorick érzékeny utazása*, melyet át is ültetett nyelvünkre s Matthisson *Erinnerungen* című úti rajzai (Zürich, 1810), a nélkül azonban, hogy szorosabban utánozhatta volna példányképeit. Sterne rajzaiból csak a csekély, apró jelenségek iránt is feltűnő fogékonyság látszik Kazinczynál, de ezt is alighanem a classikus írók, kivált Plutarchos műveiből sajátította el; különösen történeti jellemrajzaiban bizonyára Plutarch hatása tűnik fel. Sterne idézett művében csak az érzelmes hang kapta meg őt, a mely akárhányszor émelygőssé válik. De nem tanulta el Sterne kesernyés humorát, sem csoportrajzainak szétfolyó színeit, a melyek az *Erdélyi Levelekben* tömörebbek és határozottabbak.

Megtaláljuk Kazinczynál a Matthisson élénk természet-szeretetét, színeinek elevenségét, képeinek pathetikus vonásait. Különben Matthisson utazása a Kazinczyéval össze sem hasonlítható. Kazinczy utazása csak szegényes karaván

utazás a Matthissoné mellett. Utal is erre Kazinczy, midőn Kölcsey és Szemere arra buzdítják, hogy művét újra átdolgozván, Matthissonat ügyekezék követni; «Én — úgy mond Kazinczy — nem vagyok Matthisson, s itt még Matthisson sem írta volna azon leveleket.» Bár annyiban csakugyan hasonlít hozzá, hogy a mint Matthisson az idegen országok előkelő embereivel, grófokkal, hercegekkel és tudósokkal eltöltött óráit emlegeti: Kazinczynak is az az ösztön ad tollat kezébe, hogy átélte örömeit felújítsa s a Zsibón, Krasznán, Tihón, Andrásfalván, Dédácson, Branyicskán, stb. töltött szép napjainak emlékezetét megörökítse. Matthisson idegen országokban utazván, egész új világ nyílt előtte. Kazinczy hazai földön tett látogatásokat, nemzeti nyelv zengett fülébe, s nemzeti — bár előtte kevésbé ismert — népszokásokat szemlélt. Természetesen Matthissonat jobban érdekelte a természet ritkasága, Kazinczyt az ember, a hazafi, a társalgás. Midőn Cserey Farkas egész csoport természeti ritkaságot följegyez számára, világosan kijelenti Kazinczy, hogy őt csak a szép tájak, a nagy és jó emberek vonzzák Erdélybe.

Kazinczy tájképein kevés, de meleg ecsettel rakott színek csillognak. A körvonalakat biztos kézzel veti papírra s nem egyenlő figyelemmel dolgozza ki. A mi egyszerre szemébe tűnik, a mit könnyen áttekinthet, a mi nagyszerűségével meglepi: azt néhány sorban hű vonásokkal leírja és szereti összehasonlítani a felsővidék tájképeivel a nélkül, hogy a finomabban jellemző részeket kiemelné. Ellenben az emberek jellemrajzában sokszor épen az apróságokat festi részletesen, élénken. Nem egy alakját jobban megismerjük az ő néhány vonásából, mint a hosszas életrajzokból. Például vehetjük b. Vay Miklós, a két Wesselényi, a Csereyek, Kenderessy, Kiss József, stb. alakját. E részben ő maga jobban ítélte az *Erdélyi Levelékről*, mint az a barátja, a ki «szédítő mélységet» fődözött fel a műben. Ő maga igen helyesen azt ítélte, hogy «csak megilleti a hűrt, mint a fecske a víz színét s elröppen fölötte». S igaza volt.

Különben Kazinczy nem is útirajzokat akart írni. Művének első kidolgozása élményeinek, tapasztalatainak üde, érzéstől áradó rajza, melynek olvasásában csak az

eszményítésre való erős törekvés hat némileg zavarólag. De maga mondja, hogy ő az eszményi arcképfestők művészetéről varr hímet, a kik csak a szép, a jellegzetes vonásokat örökítik meg, s azokat annál jobban kiemelik, minden egyebet elhagyván, a mi a művészi hatásnak árthat. A közönség elé jutott kidolgozásban valóságosabbak lettek rajzai s ennél fogva hívebbek és igazabbak is. Egyszersmind közelebb jutott a korabeli izléshez, mintha őt is megérintette volna az a fuvalat, a mely Kisfaludy Károly s társai műveiből kezdett terjedni.

Mint Kazinczy egész pályája előkészítése az Aurora-kör működésének: az *Erdélyi Levelek* is összes művei közt legközelebb állanak az új irányhoz, a valódi életből táplálkozó művészi felfogáshoz. Ebben határozódik irodalomtörténeti fontossága.

VÁCZY JÁNOS.

POLYEUCTE.★)

Mélyen tisztelt Társaság!

Méltóztassanak hálás köszönetemet fogadni taggá választásomért. E kitüntetés annál becsesebb előttem, mert első sorban azon művem méltánylásának jeléül tekinthetem, melyet eddigi munkásságom legfőbb alkotásának tartok, s mely e Társaság kiadásában jelent meg: Molière-monographiámat értem. E művemnek most készítettem el társdarabját a M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Vállalata számára. A francia szinköltészetnek egy másik nagyságát tárgyalja, Corneillet, kinek születése 300-adik évfordulóját a napokban ünnepli hazája. Ebből a könyvemből bátorkodom itt egy részt székfoglalóul bemutatni, mert a magam részéről hozzá óhajtottam járulni ahhoz, hogy Társaságunk szintén adja némi jelét hódolatának az említett ünnep alkalmából azon lángelmével szemben, ki először emelte hazájának szinköltészetét világirodalmi jelentőségre, bámulatos æsthetikai magaslatra, majdnem minden irányt előkészítve egyúttal a következő nemzedékek számára.

Legyen szabad pár szóban tájékoztatást adnom könyvről. Szakszerű tanulmányok alapján, de a szakszerűség színezetét lehetőleg kerülve, Corneille életének keretében fejtegeti a nagy író műveit, a nevesebbeket önnálló fejezetekben, végül pedig Corneille munkásságát a maga egészében összefoglaló tanulmányval záródik. Minthogy Corneille darabjai közül alig egy pár van magyarra lefordítva,

*) Mutatvány szerzőnek *Corneille* és *Kora* című munkájából. (Kiadja a M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Vállalata.) E mutatvány egy részével foglalta el szerző székét a Kisfaludy-Társaságban f. év május 30-ikán.

a színpadról meg épen csak a *Cid* ismeretes nálunk, különös gonddal kellett lennem a darabok tartalmának, kivált a főjeleneteknek ismertetésére. Ezt azonban a főalakok arczképének kidomborítá-ára használtam fel keretül. Az arczképek megfestése volt egyáltalán egyik legfőbb törekvésem, mert ha egy színdarabnál első sorban arra irányul a néző s olvasó kíváncsisága, mi fog történni, legmélyebb érdeket mégis a történőknek tulajdonképeni megértetője, az alakok érzés- és gondolkozásmódja, jelleme kelthet. Corneille egyes jellemeinek felfogásáról még az utóbbi években is a tanulmányok egész sorozatán át vitatkoztak a legnevesebb francia írók; a jellemelek fejtegetése alkalmából nyújt könyvem is talán legtöbb újat aránylag véve, s közkeletű vagy akár az ezeket helyreigazító genialis új magyarázatokat is módosítva olykor s így olykor új világításban tüntetve föl az alakokat, még pedig az által, hogy szorosán a Corneille szövegéhez tartottam magam . . .

* * *

Polyeucte vértanu, keresztyén tragédia 1642—3 telén került színre és 1643 végén jelent meg. Említettük, hogy Fontenelle szerint a Rambouillet-palotában, hol Corneille elébb felolvasta, udvariasan megtapsolták ugyan, de nem találkozott tetszéssel, «főleg a keresztyénség» miatt. D'Aubignac abbé is azt mondja, hogy a vallásos lelkek megbotránkoztak rajta, mert a hit szent titkait a szerelem belevegyítése által profanálva látták: a mi eléggé sajátságos vád, tekintve, hogy az ekkor még mindig kedvelt ó-testamentomi darabok tárgykörét Corneille épen azért kerülte, mert — mint *Polyeucte* Examenjében vallja — nehogy e szent anyagot ő is úgy profanálni találja, mint meggyőződése szerint elődjei és kortársai nem egyszer tették. Fontenellenek és a kortársi minőségében elsősorban számbaveendő D'Aubignacnak állítását teljesen igazolja a kor szellemének egy másik érdekes képviselője, az a névtelen író, ki 1637-ben a *Cid* vita alkalmából a színiköltészetéről közzétett értekezésében azt hirdette, hogy a szent tárgyak nem nyilvános, de magán, főleg iskolai színpadra valók, mint ájtatosságra buzdító eszközök. Ha a jezsuiták egykori tanítványuknak és mindvégig hívőknek e művével szemben sem viselkedtek ellenségesen,

korántsem talált az kiméletre a jansenistáknál, a színháznak ez egyáltalában feltétlen kárhoztatóinál. Conti herceg, a nagy Condé öccse, ki *Polyeucte* előadatásakor még csak 14 éves és ki másfél évtizeddel később a vidéken bolyongó Molière társulatát fogadja udvari színészeivé a maga és szeretője mulattatására, midőn ájtatossá lesz, nem habozik majd kijelenteni, hogy *Polyeucte*ben, melyet — más hiányában — örökké a szent tárgyú darabok mintaképe gyanánt emlegetnek, épen a szent rész a lehető legszárazabb és legkevésbé kellemes.

Ugyancsak Conti herceg arról tanuskodik, hogy valamint *Cimában* a kor az összeesküvők politikai és szerelmi intrikája, nem pedig Augustus kegyelemgyakorlása iránt érdeklődött, *Polyeucte*ben is a darab főtárgya helyett a melles szerelmi rész vonta magára a nézők figyelmét, elannyira, hogy tulajdonképpen ez mentette meg a darabot a bukástól. «Kit ne hatna meg ezerszerte inkább Sévère levertsége, midőn Pauline-t férjhez menve találja, semmint a *Polyeucte* martirsága?» kiált fel Conti. Egészen rokon szellemen vélekedik még később, 1672-ben az irodalmi kérdésekben nagy tekintélyű Saint-Evremond is, ki pedig a Racine új dicsőségével szemben az öreg Corneillenek szószólója: «A miből a legszebb prédikatio lehetett volna, nyomorúságos egy tragédia lenne, ha Paulinenek és Sévèrenek más érzelmektől és más szenvedélyektől hevített beszélgetései nem óvták volna meg a szerző számára azt a hírnevet, melytől vértanúinak erényei megfosztották volna őt.» Ugyanígy állítja majd Voltaire is, hogy «Sévère és Pauline nélkül *Polyeucte* nem aratott volna sikert». Voltaire szerint a közönség már épen «titkos kárörömmel» nézte *Polyeucte*nek végveszélybe rohanását, mert ez által lehetővé vált, hogy Pauline és Sévère majd egymáséi legyenek. Érdekes, hogy még egy Vinet is, ki e darabbal szemben különösen elfogult, «az egész dráma vitalis csomóját», az egész drámát «Sévère és Pauline szerelmének bonyolódásában» fogja látni.

Mind e nyilatkozatok azonban nem mondják ezt, hogy *Polyeucte* a színpadon nem talált volna kedvező fogadtatásra, sőt ellenkezőleg. Maga Corneille azt állította, hogy műve egyaránt kielégítette az ájtatosokat és a nagyvilági

köröket. 1675-ben De Villier drámaíró abbé, a szent tárgyú tragédiákat védve, *Polyeucte*nek sikeréről beszél és ezt az állítását nem Corneille idézett nyilatkozatával támogatja, de egyfelől arra hivatkozik, hogy a színészek jövedelmező darabnak ismerték el, másfelől arra, hogy Corneille utána még egy martyr-darabot bátorkodott írni. A legkiválóbb író kortársakat mindenesetre kevésbé ragadhatta el. Bár megbizhatlan feljegyzések szerint Boileau költőnk főremekének tartotta, tény, hogy *Költészettan*ában hallgat róla; miként hallgat róla a színpadtól már ájtatos lélekkel visszavonult és később is már csak egy pár szent darab írására ihletődő Racine akadémiai beszédében, midőn Corneille nagy alkotásait felsorolja, melyek szerinte: *Cid*, *Horace*, *Cinna* és . . . *Pompée*. Sőt hallgat róla Fénelon, a ki pedig a francia tragédiának világi jellegén sajnálkozik. Ez egyértelmű mellőzés nem lehet merőben véletlen dolga és bizonyára meglepő Fontenelle finom ízlése, ki *Cinna* és *Rodogune* közt habozó nagybátyjával szemben ezt a művet nyilvánítja legnagyobb remekének. Az előadások száma a század vége felé különösen gyérül, a mire befolyással lehetett az is, hogy Madame de Maintenon eltiltani óhajtott minden oly darabot, mely vértanúkat szerepeltetett és így a protestánsokban a hitbuzgóságot fokozhatta. Azonban még a XVIII. század elején is a husvéti szünet idején a színészek e darabbal zárják le s nyitják meg a sájsont, mint legmértőbbal. Két és egy negyed század alatt mintegy 420 szor adta elő a *Théâtre Français*, tehát félannyiszor sem, mint *Cidet*, úgy hogy nemcsak *Cinna*, de *Horace* után is messze következik az előadások száma tekintetében, úgy hogy e tekintetben csakúgy, mint időrendben a negyedik helyen áll Corneille remekei sorában, nem számítva ide a *Hazug* című vigjátékot, mely egyenesen *Cid* után következik kedveltségre. A hősnő szerepében főleg Adrienne Lecouvreur és Rachel váltak ki; Talmának Sévère volt híres szerepe, míg napjainkban, mikor a kritikai közvélemény mint Corneille legfőbb remekét magasztalja e művet, Polyeucte szerepében Mounet-Sully talán legigazibb sikerét aratta. Voltaire emlékezése szerint a címzsereplő fehér kesztyűt s tollas kalapot viselt, miket a II. felvonásbeli ima jelenetében letett: az első kiadás címlapján is spanyol öltözetet tüntet fel az

illustratio. Egyéb átdolgozásokról nem szólva, melyekkel Corneille e művét is megtisztelték, előbb Donizetti alkotott belőle operát, melyhez Scribe irt új szöveget 1840-ben; majd Gounod, Barbier és Carré librettója alapján 1878-ban.

Ez a *Szentelek életéből* merített darab félig római tárgyú. Egy római provinciában, Armeniában játszik Decius császár alatt a keresztyének üldözése idejében, keresztyén vértanukat szerepeltet, kiknek rajongását erőteljesen rajzolta ez időtájt Balzac is s kitől itt szintúgy ösztönzést nyerhetett Corneille, mint nyert előbb *Gianna* írásakor.

Két armeniai nemes emberről olvasott Corneille a *Szentelek Életében*, Polyeucteről és Néarqueról, kik közül az utóbbi keresztyén volt s barátjának gyakran beszélt a Megváltó életéről és tanairól, úgy hogy épen, midőn Decius császár szigorú rendeletet adott ki a keresztyének üldözésére, Polyeucte azon kijelentéssel lepte meg barátját, hogy ő már egészen keresztyén szívében és bár méltatlan Isten színe elé járulni, nem részesülhetvén a keresztség szentségében, ég a vágytól, hogy Isten dicsőségéért meghalhasson. Néarque felvilágosítja őt, hogy a keresztség felvétele nem multhatatlanul szükséges az ég elnyerésére. Polyeucte erre Néarque-ot is ámulatba ejtő hévvel siet kiérdemelni a vérkeresztséget, összetöri a bálványokat. Apósa, Félix, a keresztyének üldözésére felhatalmazott császári biztos, ki elkésredéssel látja családjá e támaszának és reményének végromlását, hasztalan iparkodik őt megtántorítani állhatatosságában, előbb mesterkedő szép szavakkal, majd fenyegetéssel, sőt testi fenytéssel. Elküldi tehát hozzá nejét, Pauline-t, hogy könnyeivel hasson férjére. Minthogy ez a lépés is hiábavalónak bizonyul, kivégezteti Polyeucte-öt.

E történet már kevésbé nyújtott kész drámai jeleneteket, mint az előbbi művek forrásai s így a költőtől több eredetiséget követelt: még az egyetlen adott jelenetnek, a férj- és nőkért lefolyónak kidolgozása is az ő képzeletének volt feladata. Mindenekelőtt Polyeucte alakja ragadta meg Corneille képzeletét e történetben: a keresztyénségnek e vértanu hőse, a mint magasztos elveiért nem csak apósával daczol, kit Corneille Armenia kormányzójává emel, de neje könnyei ellenére feláldozza magát. Egy nagy, mindenél fenköltebb eszmeert áldozza fel tehát magát e hős.

Bizonyára megrendítón fenséges az is, mikor valaki a haza érdekében érzelmeinek rideg feláldozásával és saját életének kockáztatásával száll hozzá közelálló öldöklésére a harcban, mint *Horaceban* láttuk. De mennyivel magasztosabb e kegyetlen és e sivár földi dolgoknál Isten iránti tartozásunk és így örök üdvünk kérdése! Maga Corneille is ajánlásában, midőn a regenskirálynénak bókolva azt hangoztatja, hogy a darab tárgyának *méltósága* teljesen illik az ő felséges és ájtatos pártfogónőjéhez, azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy e művével emelkedett a legmagasabb régiókba. Eddig csak «erkölcsi vagy politikai erényeket hozott színre, úgymond, míg ezuttal «keresztyén erényeket» fest, «Isten szeretetét és dicsőségét» a szívekben.

Voltaire annak az «egyetemes nézetnek» ad kifejezést, hogy Polyeucte nem szinpadra való alak, mert se szánalmat, se félelmet nem kelt: «egy martyr, a ki csak martyr, nagyon tiszteletre méltó lehet s teljesen helyén van a *Szentek életében*, de nincs helyén a szinpadon». Bár e nézetet a Voltaire nagy ellensége, Lessing is erőteljesen visszhangozta, sőt még Vinetnél is megtalálni utóhangját, Corneille korántsem rajzolt a történelem adatainak megfelelően érzéketlen földfeletti szentet az ő vértanú hőseben, noha az *Examen* azt állítja róla, hogy «erénye a szentségig megy és semmi gyöngeség sem vegyül bele». Polyeucte, mint látni fogjuk, nem tesz túl még a *Horace*-beli rómaiaknak stoikusságán se, szintoly kevéssé tekinthető a Sarceyekkel és Lemaître-ekkel, az eszmék azon fanatikusaival rokon temperamentumnak, minők a nagy felfedezők, vallásalapítók vagy éppen a nihilisták. Corneille-t e darab conceptiójánál inkább, mint bármikor az a vágy vezérelte, hogy nagy lelki harcokat fessen egy magasztos cél érdekében. Polyeucte feláldozását minél többbe kerülőnek iparkodott feltüntetni s e végből neje iránti szerelmét minél erősebbnek akarta rajzolni; ezért módosított a történelmen, mely a házaspárnak már több gyermekéről tud ez eset idején, míg költőnk a mézeshetek közepett állítja elének őket, mint a kik csak két hete keltek egybe. Polyeucte alakja különben sem kötötte le kizárólag Corneille figyelmét: Pauline-nek férjével egyenlő rangú, sőt még nagyobb szerepet adott; annyira előtérbe állította őt, hogy leánykori

imádójával hozta össze, a kinek révén aztán neki, mint férjes nőnek még több, még hevesebb küzdelemre nyílik alkalma.

E darabban tehát, noha a földietlenségig magasztos eszmének cultusa hatja át, földies érzelmek belső küzdelmeinek vagyunk tanúi, még pedig oly heves küzdelmekének, mint eddig még egyszer sem. Ez a vértanú-tragédia Corneille-nél a legemberibb tragédia, legközelebb áll a mi szívünkhöz, a való élethez, sőt nem egy részében a mindennapi élethez. Teljesen realis világú darab minden ízében, áthidalhatatlan ürrel választva el a Calderon-féle *autók* mystikus és csodás világától, melyekben Corneille ihletének forrását keresik a ma mindenütt spanyol hatást nyomozó Martinenche. Míg a *Polyeucte*-utánczó Rotrounál *Saint-Genest*-ben a természetfelettnak is tér jut, itt semmi ilyes elő nem fordul. A malaszt kegye, mely itt megszállja a szereplőket, csekély kivétellel teljesen emberileg érthető, lélektanilag kimagyarázható: ha Boileau a költészetből száműzni kívánta «a keresztyén hit rettentő titkait», e titkokból itt mindössze az érettük rajongó hevület maradt meg.

Vegyük a mondottakhoz, hogy ez a családi intim élet keretében játszó, tehát egészen modern keretű darab a mai szinköltők örökösen ismétlődő trifoliumát szerepelteti, a férjet, a feleséget és az imádót, kik mellett az apósnak, ennek a mai színpadon szintén nem ismeretlen alaknak is nagyobb szerep jut. És mind e szereplők úgy vannak rajzolva, hogy valóban itt «hatolt Corneille legmélyebben a lélek rugóiba», itt «élnek az alakok leggazdagabb és legteljesebb életet.»

Polyeucte méltán czímszereplő, körülötte forog az egész darab még akkor is, ha — mint az egész negyedik felvonáson át — a színen kívül marad.

«Harczban kipróbált» főúr, Armenia egykori királyainak sarja, ki a keresztyén hitnek meghódolt már lelkében és épen a keresztség titokban felvételére akarna menni, de balsejtelmeiktől gyötört ifju neje esengve tartóztatja, ne távozzék hazulról. A lelkét betöltő hit mellett szívében még frissen lángol a hitvesi boldogság is, hiszen «hosszú ideig» tartott hódolása után «nem rég gyultak meg hymen fátylái» számára; érthető tehát, hogy ha, ámbár nem tartja indokoltnak neje rettegetését, mégis gyöngédségből engedni

hajlandó «e jogos és szent szerelemnek» és egy nappal el kívánja odázni a szentség felvételét, «a legfőbb jót, az egyetlen, melyre áhitozik» s melyet «teljes nyugalomban» remél élvezni aztán, ha nejeének aggodásai már nem bántják. Midőn ezzel szemben barátja, az igaz hitbe bevezetője, Néarque arra inti, ne halaszsa el az alkalmat, mert a malaszt nem száll mindig egyforma hatályossággal alá, buzgón tiltakozik az oly feltevés ellen, hogy a miért ő «férj szemével tekint aggodó nejeére», azért az ő lelkében bármit csökkent volna a szent hév. A miért Istennek adjuk magunkat, «senkit sem kell-e szeretnünk?» kérdi Néarque-tól. Emez a keresztyén tanok oly közhelyével, melyet *Tartuffe* majd a vakbuzgóság gúnyolására használ, feleli, hogy Isten szeretetének minden egyebet alá kell rendelnünk, érette szükség esetén fel kell áldoznunk «hitvest, vagyont, rangot és vérünket». Figyelmezteti, hogy miután most államérdeknek tekintik a keresztyének üldözését, rája is e sors vár, már pedig miként fog a kintatásnak ellenállni, ha nem tudott a női könnyeknek? Polyeucte e szemrehányások ellenében a XVII. századi regényhősök szellemében védi szerelmét, mint oly gyöngeséget, minőre csak nagy lelkek képesek; majd hevült ájtatosság hangjaig emelkedve, hozzáteszi: Istentől reméli, hogy neki, ha felvette a keresztséget, lesz ereje a kihalál boldog elszenvedéséhez. Néarque újabb sürgetésére kész vele menni, de e perczen Pauline kétségbeesetten lép eléje. Miért kell okvetlen távoznia? kérdi neje. Becsülete vagy élete forog-e kockán? «Még sokkal több» válaszol ő áhitattal. «Szeretsz-e»? kérdi Pauline, minél erősebben akarván rája hatni, mire tuláradón tör ki belőle az érzés: «Szeretlek, az ég rá tanum, hogy százszorta jobban, mint magam.» Az omló könnyek láttára «lázadozni érzi szivét», már-már ellágyul, de kiszakítja magát neje karjaiból és még egy gyöngéd biztató szót intézve hozzá elsiet.

A második felvonás közepén túl Polyeucte már mint keresztyén jön vissza. Egyelőre mi jelét sem adja ennek neje előtt, kit kisírt szemmel talál; legfőlebb derült kedélyből és egy elejtett távoli czélzásból sejthetni a történetket. Ime élve tértem vissza, így köszönti nejét; a te isteneid hamisan jósoltak, szárítsd fel végre könnyeidet. Már halott Sévère érkezteről, sőt arról is, hogy ez Pauline-nál járt,

s midőn Pauline siet kijelenteni, hogy többé nem fognak találkozni, méltatlankodva kiált fel: talán csak nem tesz fel róla féltékenységet? Pauline feltárja előtte lelki küzdelmeit és ő ily précieux rajongással áradozik: «Oh felette tökéletes erény, felette őszinte kötelesség, mennyi bánatába kerülhettek ti Sévèrenek! Mily nemes hév árán tesztek ti engem boldoggá és mily édesek vagytok szerelmes szívemnek!» Jönnek a templomba hívni őt, hol Sévère a császár rendeletére Felixxel együtt hálaadó áldozatot mutat be a rómaiak győzelméért. Neje magára hagyja Néarque-kal és most Polyeucte, ki imént nejéhez még az élet kicsinyes gondjaival törődő földi ember gyanánt beszélt, egész hirtelen, minden átmenet nélkül, vértanúságért rajongóvá alakul át: a halált keresi, égi pálmára vágyva, melytől «életben maradvá, bűnei megfoszthatnák». Mint halált kihívó martyrjelölt akar a templomba sietni, hogy ott összetörje a bálványokat. E szilaj s végzetes szándéka Néarque-ot is megdöbbsenti, ki ha azelőtt maga ösztönözte barátját a buzgóságra, most mérsékelni iparkodik őt, mint azon opportunistá keresztyének képviselője, kik ellenei voltak minden támadó fellépésnek, míg Polyeucte azon nagy vértanúk egyike, kiknek vére hullása, mint ő maga is joggal reméli, hogy történni fog, növelte a hívők seregét. Most ő ismétli Néarque szavait a hívő önfeláldozásának kötelességéről Istennel szemben, s a malaszt heve róla Néarque-ra is átragad, a minek látása örömkönnyeket csal Polyeucte szemébe: együtt mennek feláldozni életüket... Ez az egyetlen jelenet a darabban, melyben Polyeucte megfélekedzik emberi kötelekeiről, nejéről, mint fanatikus ikonoklasta tőlünk perczre eltávolodik és a Voltaire-Lessing-féle vádakra rászolgál: ez szerepének Achilles-sarka, de melyen nem változtathatott Corneille, mert különben hőse életének főmozzanatát kellett volna megváltoztatnia. Fájdalom, hogy e mozzanatnak lélektani indokolására nem volt elég ereje. De annál remekebb Polyeucte szerepének többi része.

A merész tett végrehajtása megtörténik a II. és III. felvonás közt. Felix hasztalan végezteti ki Néarque-ot, hogy vejét megrémítse és tette megbánására bírja. Pauline-ra bizza tehát, hogy férjével boldoguljon. A IV. felvonás ele-

jén börtönéből oda hozzák Polyeucte-öt az örök. Midőn értesül, hogy neje akar találkozni vele, egyszerre odalesz addigi nyugalma; felsóhajt, hogy e találkozástól, e küzdelemtől tartott mindenekfelett: Pauline könnyeitől fél; a maga hitvesi szerelmétől retteg, nehogy erőt vegyen rajta. Hévvvel esdekel Istenhez, ne hagyja el a rája váró válságos perczen, mint esdekel égi szentté dicsőült barátjának segítségéért is. Maga Sévère-t hivatja, kivel halálát megkönnyítő titkot óhajt közölni és e döntő fontosságúnak ígérkező tette után átadja magát lelke gyötrődéseinek: *Cidre* emlékeztető stanzákban ömlengve küzd a földi örömök édes csábja ellen, melyekkel akarata, minden erőfeszítés mellett sem birt még teljesen leszámolni: fel-felemelik szavukat «a test és föld szégyenletes kötelékei», «a becsület és örömök». Ezek félelmetes szószólójaként fog mindjárt neje eléje lépni, hogy megingassa az örök üdvösség felé szilárdul haladó lépteit, és hogy a mennyre szerzett összes eddigi érdemeit semmivé tegye. Egy perczre fölülelemkedik e csábokon, fölül minden egyéni indulaton, ismét csak a nagy eszméért hevülő keresztyén martyr szól belőle, ki a zsoltárokkal versenyzőn zengi a büntető Isten hatalmát ellenségein és prófeta lélekkel jósolja meg a keresztyénüldöző római császár bukását. Azonban tekintete csakhamar megint visszafordul a földre, megint a hitves jut benne szóhoz, hasztalan iparkodik ezt elnyomni, el akarván hitetni magával, hogy mindenről lemondása már befejezett tény. Ám hadd áldozza őt fel Félix, kiált fel, titkos gondolataiba meglepőn bepillantani engedő keserőséggel, *hadd legyen a hatalmas kegyencznek apósává*, hogy a rómaiak rabszolgájaként uralkodhassék ez országban: ő maga áhitja végpusztulását, az ő égi lángtól égő keresztyén szívének már semmi levén a világ. Paulineben «már csak üdvének akadályát» akarja látni és lelke iparkodik a föld fölé szárnyalni «a menny szent édességeinek érzetétől»; akarja hinni, hogy már semmi sem «indíthatja meg», és esengve eseng a «boldog halál után». E benső harc végig harczolása után, most már úgy érzi, nem fél többé a Pauline-nal való találkozástól s a mint közeledni látja őt, nem zavarodik meg, sőt a földi csábót megszüntnek véli. Szent buzgalomtól lángoló szívét azzal erősítgeti, hogy magára vitatja, hogy ő már nem oly fogé-

kony nejének bájai iránt, égi fénytől felvilágosult szemei nem találják Pauline szemeiben a szokott varázst.

Mégis épen annyira a férj odaadó gyöngédsége, mint a mennyire a hívő szent heve hangzik ki abból a kérdésből, melylyel nejét fogadja: «Tökéletes szerelmének e nagylelkű erőfeszítése az ő segítségére vagy leverése végett jön-e? Ellenségét vagy drága felét tekintse benne?» S hogy neje elébe tárja, a földi élet mily javairól akar lemondani «ábrándjaiért»: ismét épen annyi gyöngédséggel, mint a mennyi ájtatossággal siet felvilágosítani őt, hogy azok a javak csak mulandók, gondtól zavart és bizonytalan földi dolgok, melyek a halálban megszűnnek; holott, a mire ő törekszik, az «halhatatlan nagyság, biztos, határtalan és végtelen boldogság», melyért végtelen csekély ár az úgy is bizonytalan, úgy is csak percznyi létnek feláldozása. Mint honfi a harcban elég babért szerzett régebben és hazájáért most is kész volna szükség esetén odaadni életét. mert nem tagadja, mily dicsőség ez; azonban még örömeztőbb áldozza fel életét Istennek, kinek úgyis tulajdonképen köszönheti. Mint megalkuvást nem ismerő lelkéhez méltatlant utasítja vissza azt a tanácsot és kérést, hogy legalább Sévère távoztáig titkolja el meggyőződését. Midőn neje erre azzal a váddal sujtja, hogy azért akarja eldobni életét, mert már meguntta őt: most tűnik ki, mennyire nem szakított még teljesen a földdel. Nehéz sóhaj szakad fel lelkéből s megáradnak könnyei. Neje örömmel kiált fel e könnyeknek, mint az óhajtott fordulat vélt jelének láttára; de Polyeucte hitéhez menekül fájdalomával és Pauline-t, sőt önmagát is szent áltatással félre akarván vezetni, noha ezúttal is a hitvesi gyöngédségnek adva hangot, arra magyarázza könnyeit, hogy azokat azon «siralmas állapot» miatt hullatja «szerelme», melyben nejét, mint pogányt kell itt hagynia, a mi még a mennyben is fájni fog neki, ha csak Isten fel nem oldja Pauline szivéről a kérget, megkönyörülve az ő *hitvesi szerelmén*. Ez újra meg újra így nyíltan hangoztatott szerelme és ájtatossága hevült imában olvadnak össze, Istentől a malaszt alászálltát könyörögve nejére, ki «sokkal erényesebb, semhogy keresztyén ne volna öntudatlanul is. Neje azzal válaszol, ismét szíven kívánva őt találni, hogy hangoztatott szerelmére kéri, ne hagyja el; mire Polyeucte hitétől fokozott hévvel,

szintén szerelmére kéri Paulinet, kövesse őt, mert — mint a férj hűségét a keresztyén buzgalmával magasztos harmóniában egyesítve mondja — ő nem érheti be azzal, hogy maga jusson égbe, nejét is oda akarja vezetni. Csak elkeseredett daczot nyervén feleletül, ez óhajtàssal és kérészel bucsuzik nejétől: «Élj boldogan e világon s hagyj békében engemet.» E perczben lép be Sévère, kit azért hivatott, hogy átengedje neki nejét oly önmegtagadással, milyenre csak egy keresztyén szív képes. De részünkről ez önmegtagadásban is egy földi érzést látunk meg villanni: Polyeucte férji szívének maga előtt is titkolt fájalmát: midőn a «legvitézebb, a legderékabb» férfinak ajánlja fel «a legritkább erényt, minőt nő valaha ajándékul nyert ez égtől,» azt a kincset, *melyre ő méltatlan volt*, ez utóbbi szavakban már érezhető a szíven rágódó titkos fájdalom, mely még világosabban nyilatkozik, midőn hozzát teszi: *ha őket ő egyszer szétválasztotta*, halálával most egyesíti. Végső óhaja, hogy boldogan éljenek együtt s aztán «úgy haljanak meg, mint ő.» Vagyis a legfőbb lemondás pillanatában is az a remény kecsegteti őt, hogy az örök életben viszont fogja láthatni Pauline-t az üdvözültek sorában. Most már vigyék a vérpadra. «Nincs több mondani valóm. Menjünk, örök, szól és még egy végső harczot eláruló hallgatás után, «félre, halkan, nagy erőfeszítés után» *) hozzát teszi: «Végeztem.»

Majdnem sajnálnunk kellene, hogy a költő még egyszer színrehozza Polyeucte-öt, kinek szerepében már nem igen lehet emelkedés. De ez utolsó jelenetből is nagyszerűen emelkedik ki egy pár új mozzanat. Így midőn a keresztyénséghez hajlást tettető Félixnek mély áhitattal szól a malasztorról, mely «az ég adománya és nem az észé», majd fölényes gúnyával sujtja és álarczának elvetésére kényszeríti. Főleg pedig midőn még egyszer eléje jön Pauline és ő még egyszer megrendül: «Óh ég.» De a következő pillanatban e búcsúszózat hangzik el ajkáról: «Élj boldogan Sévère-rel!» S hogy neje erre sebző szemrehányásokban tör ki, nem veszi el ugyan magára erőszakolt nyugalmat; de mégis magyarázatát kívánja adni szavainak: azért biztatta Pauline-t arra, hogy ismét szeresse Sévère-t, mert — úgymond, a Corneille alakjainál rendes

*) Mounet-Sully genialis játéka.

rabulistikának árnyalatával — tudja, hogy lelkét oly fájdalom dűlja, melynek csak egy másik szerelem lehet egyetlen orvossága. Megismétli tehát iménti búcsúját, de ezúttal már gyöngéd, még mindig a reménynek helyet adó új szavak kíséretében: «Élj Sévère-rel *vagy halj velem!*» Pauline könnyeit folyni látva, megerősíti szívét s másodszer is gyöngéd szigorral szólítja fel a választásra: Bármennyire sajnálom is könnyeidet, «nem ismerlek többé», ha nem vagy keresztyén. Ettől fogva már végleg fölülkerekedik benne a keresztyén vértanú: fenkölt daczczal tesz Félix előtt hitvallomást; nem hogy bánná tettét, de Rodrigue szavait hasonlíthatlanul nagyobbyszerű alkalomból visszhangozza: «Újra megtenném, ha most kellene tennem.» Halált sürgető büszke önérzettel és rajongó hittel újra meg újra szemébe vágja a már végsőre elszánt Félixnek: «Én keresztyén vagyok!» S megy a vérpadra. — Hová viszitek? — kiáltja neje. A halálra! feleli Félix. «A dicsőségre!» kiáltja ő. Részünkéről meg vagyunk győződve, hogy a lehető legőszintébb e magasztos exaltatio; de nem kevésbé merjük hinni, hogy Polyeucte egész viselkedésében nem csekély része van annak a nemes hátsó gondolatnak, hogy általa nejére hatni fog. Hiszen még ezután is, a legvégső perczben is van még egy gyöngéd szava nejéhez: «Drága Pauline, ég veled! Őrizd meg emlékemet!» Neje kétségbeesetten követni akarja őt, mire ő megfordul s még egyszer megszólal belőle a férj és a hívő: «Ne kövess, vagy szakíts tévelygéseiddel,» s azzal távozik e nagy lélek, mély részvétünktől, szeretetünktől és csodálásunktól kísérten, bár a Voltaire szemében ő mindössze csak «nevetséges különcz» volt.

Pauline e darabnak másik főalakja, kinek szerepe mint érintettük a Polyeucte-énél is terjedelmesebb. Corneille tragédiáinak legnőiesebb, árnyalatokban leggazdagabb nőalakja, kiben az ész mellett hevesen dobogó szív is van, s ha e szív nem egyszer az elmének erősen précieux jellegű mesterkéltségére valló formában nyilatkozik meg, viszont még többször annyi közvetlenséggel szól, hogy nem egy hangja fog visszhangzani Racine hősnőinek ajkán.

Első szava a férje életéért aggódó gyöngéd hitvesé, a mint Polyeucte-öt balsejtelmei miatt otthon maradásra tartóztatja. Tudom, mondja, hogy sejtelmeim alaptalanok, «de

hát szeretlek és félek». Hogy férje mégsem marad, daczoskodó harag fogja el s a fiatal asszonyok rendes panaszára fakad: «Ilyen a férfiak szerelme.» Egy rémes álmának elbeszélésével akarván igazolni meghittje előtt aggodalmait, ennek kapcsán fölfedi szívének egy régi titkát, miután inkább az Émilie-féle erényhősnőkhöz illő szavakkal ily büszke igazolást bocsát előre: «Egy tisztességes nő szégyenkezés nélkül vallhatja be az érzékek ily meglepetéseit, melyeket az ész legyőz, mert az ily támadásoknál nyilatkozik meg az erény; míg az oly szívben kételkedhetni, mely még mitsem harczolt.» Rómában, így beszéli, az ő «szerencsétlen arcza» egy szegény ifjuban ébresztett szerelmet, a kinek nevét most is sóhajtva ejti ki mint «vágyainak felette drágát». «Méltatlan és esztelen ellenállásra» ő sohasem gondolt atyjával szemben, kitől megadással várta, hogy számára férjet válaszson: Sévère «birta szívét», ő nem is titkolta előtte ezt, sőt együtt sóhajtoztak és sirtak; mégis remény-nyel sohasem áltatta imádóját. Armenia kormányzójává kinevezett atyjával elhagyta Rómát, el e «tökéletes imádót», ki elkeseredésében a csatába ment dicső halált halni és — teszi hozzá, miközben újabb sóhaj szakad fel kebléből — hir szerint meg is halt, élete árán mentve meg a császárt. Itt, Armeniában atyja kívánságára, ő «a nemesség fejének», Polyeuctenek nyújtotta kezét. Polyeucte «szerelmének kötelességből» nyújtottam mindazt, a mit a másik *hajlam* folytán nyert tőlem» mondja, de hogy e kötelességből eredt hitvesi szerelme minő mély érzelmmé fokozódott, iménti aggodalmi bizonyítják, noha Corneille kortársai szemében — mint a dauphin nejéről tudjuk — Pauline nem volt több mint: «a legcorrektebb nő, a minő csak valaha nem szerette férjét». A most mondottakból megítélhető egyszersmind annak a legújabb időkig divott Sarcey-féle felfogásnak is tévedése, mely szerint Pauline a darab elején még nem szeretné urát, csak később, fokozódó bámulatának hatása alatt változnék át «kötelességérzete» szerelemmé: holott már egy Rachel is a mézes heteket élő szerelmes fiatal hitvest merte ábrázolni a darab elején Pauline szerepében...

A múlt e felidézése után közvetlenül értesül Pauline, hogy él s a császár mindenható kegyencze Sévère, ki álmá-

ban mint haragos bosszúálló jelent meg előtte. Szive nyugalmát azonban nem dűlja fel e váratlanul jövő hír, még a meglepetés felkiáltása sem röpven el ajkáról; sőt ő iparkodik megnyugtadni megriadt atyját: «Mit árthat nekünk az ő életbenléte?» Mi több: majdnem közömbös higgadtságra vallón örömeinek ad kifejezést a felett, hogy a sors kivételképpen ily méltón jutalmazta egy ily derék férfúnak érdemeit. Csak akkor dőbben meg, mikor azt hallja, hogy Sévère idejön és mikor atyja azt követeli tőle, hogy az ő érdekében találkozzék vele. Zavart felindulással tiltakozik ez ellen: de most már aztán mindinkább erőt vesznek rajta a múlt emlékei. Midőn Félix biztosítja, hogy a diadalmi áldozat bemutatása, a miért Sévère jön. pusztá ürügy, mert szerelme hozza őt, csak Pauline szívének titkos sejtését fejezi ki, ki elmerengve feleli rá: «Az nagyon meglehet, ő engem rendkívül szeretett.» Leánykori érzelmeinek utóhangja egyre fokozódik lelkében: ezért fogja oly hévvel pártját Sévèrenek, midőn Félix ezt bosszúvágygyal gyanusítja. És főleg ezért tiltakozik újra meg újra, mind több hévvel a találkozás ellen: «Én! Én, hogy viszontlássak egy ily hatalmas győzött, (szívének legyőzőjét érti!) s kitegyem magam oly szemeknek, melyek áthatják szívem! Atyám, én nő vagyok és ismerem gyöngeségemet; már is érzem, mint érdeklődik iránta szívem, mely minden bizonynyal, hitvesi hűségem daczára, arra fog birni, hogy Önhöz és magamhoz egyaránt méltatlan sóhajok vegyenek rajtam erőt. Nem akarom őt látni.» Atyja csillapító, biztató szavára még nyiltabban beszél: «Ő még mindig szeretetreméltó és én még mindig nő vagyok; a mily hatalma volt szemének rajtam, nem merek teljesen bizni erényemben.» Midőn az újabb sürgetésekre már lankadón még egyszer kéri atyját, gondolja meg, «mily veszedelemnek teszi ki őt» és Félix erre önérzetének felébresztésével akar czélt érni, kijelentve, hogy bizik erényében, büszkén tör ki helyreigazitva iménti szavait: Erényem «minden bizonynyal győzni fog,» nem ettől félek, hanem «ama kemény harcztól s ama hatalmas felindulásoktól, melyeket már is kelt bennem az érzékek lázadása.» Érzékeiről halljuk, ezúttal már másodizben beszélni, mint a Corneille későbbi hősnői majd gyakran teszik, de e kifejezés alatt részünkről nem annyira érzéki gerje-

delmeket, mintsem szívbeli indulatokat értünk inkább. Faguet, noha Paulinet a darab legelején mint szerelmében odaadásával és szeszélyeivel kissé zaklatóvá vált fiatal asszonyt a Porto-Riche physiologiai színezetű nőihez meri hasonlítani, maga is kiemeli az idézett szavak alkalmából, hogy a józan, a higgadt francia nőnek e tipikus képviselője vajmi kevésbé érzi, úgy hogy — Faguet szerint — Corneilletől naivságnak kell azt vennünk, ha érzékeit emlegetteti vele.

Pauline enged tehát: már csak arra kéri atyját, hogy «mert oly ellenséggel kell megküzdenie, a kit szeret,» hagyjanak neki időt ereje összeszedésére. Kész atyja «parancsainak áldozatul szolgálva *újra* leküzdeni magában érzelmeit,» ezúttal: hitvesi érzelmei érdekében érvényesítve azt a lelki erőt, melyet egyszer már ugyancsak Sévère ellenében kényszerült kifejteni... Hová lett a férjeért aggódó gyöngéd hitves ebben az újjá éledt leánykori szerelme ellen küzdő férjes nőben?

Mint hallottuk, előre elkészül a találkozás jelenetére. Nem mernők ugyan azt mondani Faguet-val, hogy e jelenetben azután csak «betanult leczkét» mond; de tény, hogy beszéde «kissé feszült, erőltetett, túlzott s mindent összevéve kissé hamisan hangzik». Kivált felléptekor, midőn mint a kötelesség hősnője áll Sévère elé, hogy aztán a hitvest csakhamar háttérbe szorítsa az imádó iránti szerelem. «Ő más szeret, más a férje!» sóhajtozza Sévère és e sóhajtasra lép be Pauline szinpadias tüntetéssel s kihívón veszi fel az elejtett szót: «Igen, én szeretem őt s nem is mentekozem miatta. Nyíltan beszélek. Nem azért mondtam le önről, mert halottnak hittem. Ha rajtam áll, kész lettem volna nejevé lenni önnek, bármily sorsban volt is ön; de lett volna ön még oly fényes rangban is és én gyűlöltem volna bár azt, kit atyám férjemül szánt, engedelmeskedtem volna a szülei parancsnak, ha sóhajtván is, és «eszem, korlátlanul uralkodva szenvedélyeimen, kárhoztatta volna sóhajaimat s eloszlatta volna gyűlöletemet». E hivalkodásszerű viselkedéssel azonban inkább talán csak a gyöngeséget igyekszik elpalástolni, mert hiszen Sévère gyöngéd szemrehányásaira azonnal megmozdul szíve; bevallja, hogy leánykori szerelme még mindig él, csak leigázva tartja hitvesi kötelessége. Oly őszinte szen-

vedélyű szavakban ad ennek kifejezést, melyekből a kaczer-ságnak árnya is ki van zárva: «Ha lelkem valóban elfojthatná lángom maradványát, oh istenek, mennyi kegyetlen gyötrelmet kerülnék el. Igaz, elmém leigázza érzelmeimet, de bármily hatalmat szerzett is felettök, nem uralkodik rajtok, csak zsarnokilag elnyomva tartja őket; s bár külsőm nem árulja el a felindulást, csupa forrongás és lázadás bensőm.» Sőt valósággal szerelmi vallomásra ragadtatja magát, mindjobban engedve a varázsnak: «Egy sajátos bűvös érzés vonz még mindig önhöz ellenállhatatlanul...» Ime Pauline azon az úton, mely egy modern drámában házasságtöréshez vagy legalább is az életet összetörő resignatiohoz vezetne. Ő azonban hősiesen lerázza magáról a varázst, azon «kötelességtől» megerősödve, mely egykor Rómában erőt adott neki, s mely most «egy férfi törvényei alá rendelve tartja őt». Sőt annyira megy hősni nagyravágyásában, hogy egyenesen elismerést követel Sèvere-től így diadalmaskodó szigorú erénye számára, mert — úgymond Chimène-re emlékeztetõn finomkodó honneur-cultussal — «egy kevésbé szilárd és kevésbé őszinte kötelességérzet nem érdemelte volna meg a nagy Sèvere szerelmét».

Mint látjuk, Pauline-nak is, akár csak Chimène-nek, a bámulatkeltés végcélja; ő is arra törekszik, hogy minél magasabba emelkedjék kedvese előtt, kitől aztán jóleső érzéssel hallhatja magasztaltatni magát «a jogos kötelesség e legfenségesebb erőfeszítéséért», melynek nagyságát azzal is hangsúlyozni siet a maga részéről, hogy ismételten kiemeli, mennyire kell még mindig küzdenie az ő «felettből érzékeny lelkének» szerelmével, mert noha «erénye» legyőzhetetlen, mégis «kötelessége felette kevésbé tud védekezni a könnyek és a «gyáva» sóhajok ellen. Végleges szakítást parancsol imádójának, *hírneve és kötelessége* megmentésére, melyek Pauline-t sem kevésbé foglalkoztatják, mint Chimène-t. Erőfeszítése magával ragadja fel aztán Sèvere becsvágyát is és megismétlődik köztük a Chimène és Rodrigue közti versengés a nemeslelkűségben, melyet aztán az ellágyult szív szava, a lemondás fájdalomla fejez be a *Cid* duettjének hangulatosságára emlékeztető mély megindultságú végakkordokkal: «Atyámtól függtem!» sóhajtja

végül Pauline és e pár szó a legáradozóbb szerelmi vallomás. Sévère meghatottan vesz tőle búcsút: «Ég veled, felette nemes erényű, felette bájos szerelmem.» «Ég veled, visszhangozza Pauline, felette szerencsétlen, felette tökéletes szerető szív!» és e lemondása után szobájába vonul el bánatával az istenekhez fohászkodva kedveséért.

Pauline e jelenetben bizonyára felettébb enged leánykori szerelmének, ha legyőzi is végül. Mint fér meg ez a hitves szerelmével, melynek a darab elején úgy hódolt? Azt kell mondanunk, hogy tulajdonképen két szerelem lakozik egyszerre szívében, mint ezt már többen megjegyezték, így Mlle Clairon, a XVIII. század híres színésznője, ki e dolgot lélektanilag nem tartotta elfogadhatónak, és így Vinet, ki természetesen vélte. «Mindkettőjüket szereti», mondja Faguet is, ki finoman különbözteti meg e két szerelem árnyalatait. Szerinte ugyanis Pauline férje iránt «mély odaadással, barátsággal, nagyrabecsüléssel, szeretettel», Sévère iránt «melancholikus szájalommal és szomorú könnyed bánkódással, érzékeny visszaemlékezéssel» viseltetik: e kettős érzelmenek complex vegyüléke egymásba folyva szunyadoz lelke mélyének félhomályában. Ha e lelki tünet lehetőségében hiszünk, úgy megérthetjük, miként emelkedik aztán alkalmilag hol az egyik, hol a másik érzelem túlsúlyra nála, elannyira, hogy ugyancsak Faguet az iménti állítólagos *betanult lecke*-jelenet alkalmával, noha némi diplomatiát lát a perczyi önfeledésben is, kénytelen elismerni, hogy «a szívnek egészen naiv indulata» az, mibe így «a kaczérságnak némi árnya vegyül». Részünkről mégis ezt a kettős érzelműséget, melylyel Corneille alakjainál többször találkozunk még, annyira különlegesnek találjuk, hogy hajlandóbbak vagyunk Guizotnak e *Cinna* alkalmából mondott szavaiban találni meg a magyarázatot: «Corneille sohasem tudott két ellentétes érzelemből álló és vegyes érzelmeket festeni a nélkül, hogy ne hol az egyiket, hol a másikat juttassa kizárólag érvényre.» Tegyük hozzá ezúttal is, hogy Corneille-nek egyáltalán nem az érzelmek complexitása igazi eleme, hanem bizonyos casuisticaszerűen különleges helyzetnek rajza, melynél a jellem *egészének* logikáját nem egyszer hagyja figyelmen kívül magának a helyzetnek érvényesítéseért, úgy hogy e pontban

még mindig a XVI. század tragédiaíróira emlékeztet bennünket, kik természetes, a legtöbbször még csak a rhetori amplificatio eszközeivel tudtak ilyesmire törekedni.

Mindez azonban múltó epizodnak bizonyul Pauline szerepének további folyamán, ismét a hitves lépvén teljesen előtérbe. Sévère távoztával, a mint magára marad meghittjével, ennek szavára «fájdalma tetőpontján» (a Sévère iránti szerelem okozta fájdalmat érti), eszébe jut férjéért aggodása, melyről bizonyára felettébb megfélekedett; bal-sejtelmei rohanják meg ismét: «megkettőztetve» (!) kinjait, habár különben most már kevés oka lehet Sévèretől tartania, sőt azt hiszi, majdnem kaczerúl józan asszonyi számítás-sal, hogy rá esetleg még mint támaszára számíthat majd. Kissé tetszelegve erőlteti mégis magára a tovább rettegést az *őt szerető* Sévèretől, holott tulajdonképen neki csak egytől kellene igazán félnie, saját szívétől, ha Sévère varázsa nem csökkent volna azonnal hihetetlenül, a mint e férfi szeme elől távozott. Maga Pauline is tisztában van e sajátos tünettel; ezért mondja meglehetősen kiméletlen őszinteséggel haza jövő férjének, kit bizonyára már esküvőjük előtt tájékoztatott első szerelméről s kivel most tudatja, hogy rábirta Sévèret, hogy többé ne találkozzanak: «Ha tovább is találkoznám vele, ez mindhármunkon felette érzékeny sérelmet ejtene. Biztosítom nyugalmamat, melyet tekintete megzavar. A legszilárdabb erény is kerül a koczkázatot; a ki veszélynek teszi ki magát, bizonyára el is akar veszni. S hogy nyíltan bevalljam önnek, a *mióta az ő igazi érdemei szerelmet kelthettek bennem, látása még mindig el tud bájolni engem... gyötrelmet okoz az ellentállás, gyötrelmet a védekezés; bár erényem diadalmas-kodik a szerelmen, a győzelem kínos, a harc szégyenleles.*»

A III. felvonást megnyitó monologjában, mialatt Sévère és férje, kit távozásakor higgadt óvatosságra vélt szükségesnek inteni, találkoznak a templomban, attól retteg, nehogy esetleg vitába elegendjék a két vetélytárs: e benső küzdelemnek mesterkélt ellentétek részletezésével, subtilisan megkülönböztető elemzéseikkel ad hosszadalmas kifejezést, melyben már nem is az ő, hanem a költő beszédét halljuk. Maga is belátja végül, hogy a két nemeslelkű férfi miatt

nincs mit aggódnia, de atyja miatt telik el újabb rettenéssel, tudván, hogy ez már megbánta, miért erőltette őt Polyeuctehöz. Midőn aztán meghittjét, Stratonicet rémülten látja haza rohanni, első gondolata az, hogy a vetélytársak közt mégis kiütött a vita és Polyeucte halott. Stratonice szitkok közt adja tudtul, hogy él, de keresztyén lett: «E szó elég lett volna a szitok-áradat nélkül is», feleli vissza ugyanannyi méltósággal, mint gyöngédséggel; bizonyára megilletik őt e szitkok, ha csakugyan keresztyén lett, teszi hozzá, «de ő férjem s te velem beszélsz!» Ettől fogva ismét a hitvest halljuk újra megszólalni belőle. «Kötelességből szerettem őt és e kötelességem még tart!» mondja Stratonicenak büszke erkölcsi önérzettel czélozva I. felvonásbeli nyilatkozatára. Arra az ellenvetésre, hogy nincs mit szeretnie azt, a ki isteneit elárulta, mert az nevéhez is képes hűtlen lenni, az egykor majd a Francillonok által hirdetendő megtorlás elvének magasztos ellentétét hirdetve feleli: «Az én kötelességem nem függ az övétől; ám szegje meg ő a magáét, nekem teljesítenem kell a magamét.» Csak egy gondolat foglalja el már: megmenteni férjét. Atyjához siet, kinek kezében a büntető hatalom. Midőn tőle azt hallja, hogy Polyeucte csak tette megbánásával nyerhet kegyelmet, azonnal tisztában van azzal, hogy minden elveszett: «Mindennek vége» kiált fel, «ha az ő ingatagságától kell remélnem azt a jót, mit egy atya jóságától reméltem». Ő ugyanis ismeri a keresztyének állhatatosságát, melyet atyjával folytatott hosszadalmas vitája folyamán oly hévvel fest, a min átérzik az önkénytelen csodálat. Felfogásának helyességét csakhamar megerősíti a hír, mely jelenti, mint viselkedett Polyeucte Néarque kivégeztetésénél; most tehát még hathatósabban megújítja esdekléseit, úgy hogy atyja türelmetlenkedve feddi, mint szerethet úgy egy méltatlan férjet. E feddést hallva, szilaj szemrehányásokra ragadtatja magát elkeseredése és — a mi érdekesen illusztrálja azokat, a miket e nőnek sajátos lelki világáról fentebb mondtunk — első szerelmére hivatkozva véli leghathatósabban támogatni férje ügyét: «Az ön kezéből kaptam őt, érette a legnemesebb szerelmet fojtottam el», «vak és gyors szófogadással;» «azon nemes érzelemre» kérem tehát, melyet akkor «el kellett nyomnom, ne foszszon meg attól, a mit

Őn adott s a mi elég sokba került nekem, hogy most drágának tekintsem».

Atyja kitérő válaszaira, majd egyenes parancsára azután férjét kísérti meg rábeszélni; lelke egész hevével teszi ezt, bár ékesszólása itt, fájdalom, nem egyszer rhetorikai amplificatiókká hidegül. Ha, mint hallottuk, beléptekor azt kérdi tőle férje, ellensége vagy segítő társaként jön-e? ő corneille-i erélyű replikával felel: «Itt nincs más ellenséged, mint magad; ne akard elveszteni magadat s mentve vagy.» Hogy minden rábeszélése hasztalannak bizonyul, férjét szívéen sebző vádákban tör ki: «Kegyetlen, hálátlan lélek, hát ez a te nagy szerelmed, ezek esküvéseid?» Érzéketlen szíved nem törődik velem, mily «siralmas állapotban hagyod hátra vigasztalhatatlan nődet?» Egy köny, egy sóhaj nélkül hagysz el, sőt örvendsz oly boldogság után vágyva, «melyben én nem leszek?» Tehát ennyire *megúntál* s *meggyűlöltél*, mióta nőddé lettem? Midőn látja, hogy e vádakra Polyeucte felsóhajt s könnye megered, boldogan remélni kezd, de a következő perczen felháborodva hallja, hogy férje őt is az *igazhitre* akarja téríteni. «Nem elég, hogy elhagysz, még el is akarsz csábítani?» kiált fel méltatlankodva és szidalommal illeti ama *hiú képzelődéseket, szörnyű elvakultságokat*, a miket férje annyira «égi igazságoknak, örök világosságnak» hisz, hogy érettök halállal képes felcserélni az ő szerelmét. Rideg dacztól remél végső segítséget: «Menj, kegyetlen, menj hát meghalni, — kiáltja — sohasem szeretted engem! Nincs mit tartanod többé zaklatásomtól!» De a következő pillanatban Sévèret látva belépni, kiről nem sejtí, hogy Polyeucte maga kérte oda, dacza azonnal aggódásban olvad fel. Szó nélkül hallgatja aztán ámulatlan, mint engedi őt át férje Sévèrenek; az ámulattól szótlán engedi Polyeucte-öt távozni is. Sévèrenek fél vallomásaira feleszmél; félbeszakítja szavait: «Sévère, — kiáltja már nem annyira az erényhősnő büszkeségével, mintsem a hitves forró szerelmével, ismerje meg ön egészen Paulinet! — Polyeucteöm végórája közelg;» ha őn netalán valami reményt alapítna az ő elvesztére, tudja meg, hogy «nincs oly kegyetlen halál, mit inkább el ne szenvednék, mintsem beszennyezzem mocsoktalan hírnevemet». Ne higye, hogy nőül mehetnék egy oly emberhez, ki akaratlanul bár, férjem halálának oka; mert ha ilyesmit tenne

fel rólam, «a szerelem, melyet ön iránt éreztem (íme, itt már mint multról beszél róla!) egészen gyűlöletté változnék át». Mi több, nem habozik újabb erőfeszítést követelni Sévèretől, a legnagyobbat, arra kérve őt, mentse meg vetélytársát; ha megteszi, úgy «az egykor annyira szeretett nő, *kinek szerelme talán még mindig tud hatni rája*, neki fogja köszönni azt, a mi előtte a legkedvesebb». Mily átváltozáson ment át a Sévèrerel való első találkozás óta Pauline szíve, mely most már egészen férjével van eltelve!

Az utolsó felvonásban még egyszer hathatósan kérleli egymással már szemben álló atyját és férjét. Férjétől csak azon bucsúszózatot nyerve feleletül: «Élj boldogan Sévèrerel!» most ő sebződik szívéen és felszisszen: «Tigris, ha megölsz, legalább ne sértegezz.» Atyjával és Sévèrerel szemben használt érveikhez folyamodik most Polyeuctetel szemben is: arra az áldozatra hivatkozik, melyet első szerelmének elfojtásával hozott érette s melynek nagyságát most majdnem kiméletlenül hangoztatja, annál is inkább, mert az iménti bucsúszavakból vádat érzett ki maga ellen. És mint Sévèrerel tette, férjét is nemes versenyre tüzeli: arra ösztönzi, gyakoroljon szintén olyan önmegtágadást, melyet ő maga gyakorolt érette. Végül a leghathatósabb érvekhez, könnyeihez folyamodik, hitvesi szerelme nagyságát és kétségbeesését egész mélyében tárva fel. Még egyszer visszafordul atyjához is, hol könyörögve, hol fenyegetve, hogy Polyeucte-öt túl nem éli és így Félix az ég haragját vonja magára az ő ártatlan halálával, mint e válságos perczen is mesterkéltséggel okoskodással részletezgeti. Mind hiába. Polyeucte-öt viszik a vérpadra; ő kétségbeesetten kapaszkodik beléje s vele vonszolódik el: «Mindenüvé követlek! Veled halok!»

Ha itt, ebben a perczen történék meg vele a malaszt csodája; ha a szerelemtől s a Polyeucte rendíthetetlen lelki erejétől leigázva itt kiáltaná ki a világnak, hogy ő is keresztyén lett, már hisz és így aztán férjével együtt menne a halálba, mily hatalmas finale volna ez! Azonban Pauline nem hal férjével együtt, bár többször kilátásba helyezte ezt. Az utolsó előtti jelenetben, a vérpadtól visszajövet, keserű kitörésekkel lép atyja elé, kissé megint szinpadiasan; de szavaiból nem annyira a hitvesi fájdalom, mintsem az új keresztyénnek rajongása tör ki; visiókra

ragadtatja magát, miközben mégis józan önelemzéssel hangoztatja. hogy: «Nem a kétségbeesés szól belőle, hanem a malaszt»: mintegy előre tiltakozva Sarcey és Lemaître azon felfogása ellen, hogy szerelmének tulajdonítsák megtérését. Midőn aztán atyja is keresztyénnek jelenti ki magát, már lecsillapultan így ömleng: «Mily boldogság, hogy ismét feltalálom atyámat! E szerencsés változás *teljessé teszi boldogságomat!*» Most már csak Isten szerelme számára maradt hely szívében, végkép fölülemelkedett a földi dolgokon, ájtatos bámulatra hangolva bennünket, de egyszerűs mind hidegebb régiókba emelkedve fel és eltávolodva tőlünk.

Polyeucte szintén nem a mi felfogásunk szerinti tragédia. A hős bukása egyenesen megdicsőülés a középkori misteriumok szellemében; neje s apósa megtérésével eszméje végkép diadalt arat, úgy hogy a darab egy apotheosis felemelő hangulatával végződik. Még kevésbé beszélhetünk tragikái bukásról Paulinenál, ki a körülményeknek kedvezőbb alakulása miatt életének feláldozásáig sem juthat el, sőt új hitének boldogító hatása alatt megnyugszik, atyja megtérésében újabb bizonyítékát tapasztalva annak, hogy az ő szent férje nem hiába szenvedett vértanúságot. De ha nem is a tragikumnak, mindenesetre a legmagasztosabb pathosnak legtisztább és legüditőbb levegőjébe emel minket a két főalak.

Hanem azért ugyancsak általuk, néha a modern közép-fajú dráma színvonalára, vagy még ezen alul szállunk alá, Corneille rendes szokása szerint. *Polyeucte* a darab elején neje marasztó kérésének oly eszközzel vet véget, minőt Horace és Auguste használt nejével szemben: elsiet előle. Paulinenak erre következő panasza férje ellen, bármennyire mélyített érzéssel játszsza is a színésznő, vigjátéki; a kísérő nő replikái által már épen ezzé válik. A Sévèrerrel való nagy jelenet után hazajövő *Polyeucte*; midőn kisírt szemmel találja nejét, azt hiszi, hogy még mindig érette ömlött könnye, tehát vigasztalja, hogy ime élve jött vissza, mire Pauline kitérőleg felel: «Még hosszú a nap.» Oly mozzanat, mely egy modern házasságtörési drámába is beillik, bocsásson meg Corneille szelleme e már másodizben használt profán hasonlításért, miként a jelenet folytatása is a

férj és nő közt Dumas fils színvonalán mozog. Azonban főleg Sévère és Félix, a darab másik két főszereplője által jutunk különösen közel a középfajú szinműnek, sőt a vígjátéknak határához.

Sévère hevülékeny szépelgő, précieux szerelmes gyánánt mutatkozik be. Szellemeskedő pointe-ekben adja tudtunkra, hogy Paulinet nőül kérni jött, ő az atya által egykor elutasított, most már nagyszerű *carrière*t megfutott imádó. A mi kissé különös, csak a legvégső perczben értesül róla, hogy egykori szerelmese már másnak neje. »Támogass, Fábían,» e szavakkal rogy meghittjének karjaiba, kitől a lesújtó hírt hallja. Ez az érzelgős regényhőshöz illő ájuldozás akkortájt divatos volt a legharcziasabb főuraknál is és az indulatok erősségének volt jele. Sévère felindulása különben nem épen a legmélyebb. Általános axiomákban mentegeti, hogy nem bírt azonnal erőt venni fájdalmán; vígjátékba illő higgadtsággal inkább, mintsem tán keserű iróniával jegyzi meg, hogy «legalább nem vádolhatja Paulinet azzal, hogy rossz választást tett.» Még egyszer találkozni óhajt kedvesével, de korántsem azért, hogy szemrehányásokkal halmozza el: bármily heves is kétségbeesése, úgymond, ő tisztelettel imádja Paulinet, a ki elvégre helyesen cselekedett, miként Félixről sem nyilatkozhatik másképen: «Kötelessége jogos volt, atyja helyesen járt el.» Mindazonáltal nem fojthatja el fájdalmát a miatt, hogy Paulinet más bírja, Pauline mást szeret. Ismételten hangoztatja, hogy most már nem lehet más vágya, mint «látni őt, sóhajtozni és meghalni». Voltaire nem ok nélkül gúnyolódik e sóhajtozó hadvezéren, ki a Boileautól csipkedett regényhősök módjára «metaphorában haldoklik».

A találkozásnál, midőn Pauline hitvesi szeretetével tüntetve lép eléje, oly udvarias keserűséggel hányja szemére érzékenységét, melyben legalább is annyi a hiúság sértődése, mint a mennyi a szív sebzettsége. Mily boldog kegyed, így szól hozzá, hogy egy kis sóhajtás árán be tudtak gyógyulni sebei és hogy oly föltétlenül uralkodik szivén! Ha csak egy könnyét látom, egy sóhajtát hallok (tehát ha fájdalma dédelgetésre, hiúsága kieglégitésre talált), én is meggyógyultam volna: «Elgyöngült szerelmemen az észnek teljes hatalma lehetne, a közönytől a feledésig eljuthatna;

az önének követve nyomdokát szerelmem, egy más nő karjai közt boldognak találnám magamat!» Oly szavak, melyeket komolyan vehetünk, nem pedig kegyetlen gúnynyal arra szántaknak, hogy — mint mondták — megforgassák a tört Pauline szívében. Hisz szemrehányásait teljes érzékenyüléssel ismétli meg a «felette szeretetreméltó lénynek», hogy így kell-e szeretni és így szerette őt? Pauline védekezése után, mely immár imént kifejezett óhajtását is fölülmúlva eleget tett szívének és hiúságának, elnézésért esdekel, hogy ő «vak (?) fájdalomában», ingatagságnak merte venni «a jogos kötelességnek legfenségesebb erőfeszítését.» Arra kéri Paulinet szellemeskedő fájdalommal, melynek ötlete a kor udvarló lyrájának közhelyszerű és Corneille lyrájában sem ismeretlen, ne éreztesse vele annyira veszteségének nagyságát, ne fokozza így benne a szerelmet, ritka erényének ily feltárásával, inkább hibáinak látni-engedésével gyöngítse fájdalmát. Pauline buzdító szavaira aztán e hősnőhöz méltóvá akar felemelkedni, ki arra ösztönzi, hogy a saját *hírnevének* cultusára szánja el magát ő is, mint fenkölten gondolkozó, nemes lovag. Lemond tehát szerelméről és kijelenti, hogy újra hősi halált fog a csatában keresni magának. Kívánja, éljen Pauline boldogan férjével, «beérvén az ég az ő saját romlásával.» Érzelmes sóhajok közt távozik: «Oh kötelesség, mely engem elveszít és kétségbeejt!»

Akkor kerül ismét vissza a színre, midőn Polyeucte hivatja, hogy nejét átengedje neki. Imádottjával aztán magára maradván, ő szólal meg először. Nem Polyeucte nagylelkűségén, hanem azon álmélkodik, a mit alig hihet füleinek, s a mit különben «a keresztyének különcz mániáinak» tulajdonít: miként lehet valaki oly vak, hogy ily kincsről lemondjon s másnak engedje át? Oh mi másként járt volna ő el, ha oly szerencsés lett volna, hogy helyében lehetne... De czélzásait, melyekre reménykedően vár választ, visszautasítólag szakítja félbe Pauline, sőt egyenesen Polyeucte megmentésére szólítja fel őt. E váratlan fordulattól elkábul, minden reményét újraébredésük percében megsemmisültni látván, mint ezt aztán meghittjének ellentétekben áradozva fejtegeti. Restelkedéssel vallja be, hogy ime «egy nő ad neki leczkét a nagylelkűségből». Benső küzdelem után arra bírja őt dicsvágya, hogy teljesítse Pauline kívánságát,

megmutatva, hogy Sévère «utoléri őt, méltó hozzá s megérdemelte volna őt.» Nem törődik azzal, hogy esetleg magát is veszélybe dönti; megszólal belőle is az akarat hőse, a *gloire* és a *kötelesség* cultusa, melyért kész feláldozni hatalmát s életét. Rá is ragad valami most Pauline és Polyeucte nemes exaltáltságából, bár máskülönben a nagyvilági, józan önmérséklés embere; felülemelkedik önmagán és a legnagyobb áldozatra tesz erőfeszítést. Megy rábeszélni Félixet, hogy kegyelmezzen meg Polyeuctenek. Az utolsó jelenetben lép még egyszer fel, hogy «a természet szavát megtagadott atyát» és «szerencsétlen politikust» boszújával fenyegetse meg, a miért nem hajlott kéréseire, vagy őszinteségében, vagy hatalmában kételkedve. Félix megtérésének hallatára aztán valósággal a XVIII. század érzékeny darabjaiban divatossá vált elérzékenyüléseket előlegezve felkiált: «Kit ne hatna meg ily gyöngéd látvány!» Nyíltan kifejezi nagyrabecsülését a keresztyének iránt, kiket «mindig szeretett,» sőt hithűségre buzdítja őket az uralkodóhoz való hűség mellett és fogadkozik, hogy vagy elveszti a császár kegyét, vagy rábírja, hogy hagyjon fel az üldözéssel. Már meghittjével folytatott egyik előbbi beszélgetéséből ismerhettük érzületét a keresztyének iránt, őszinte beszédnek kell tehát vennünk e szavait, melyekben nincs semmi számítás a már özvegy és keresztyén, de egyszersmind immár földietlenné magasztosult Pauline szívére és kezére.

Félixet joggal ócsárolja Scribe is, mint kislelkű és egy tragédiához kevésbé méltó egyént, kit ő librettójában szerencsés érzékkel emel Voltaire útmutatása nyomán a pogányságnak épen oly hévtől lángoló képviselőjévé, minő a keresztyénségnek Polyeucte.

A Corneille Félixé elég jó apa, buzgólkodó hivatalnok, mindenekefelett pedig oly önző és aggályoskodó nyárspolgár lélek, ki nehéz helyzetekre, súlyos feladatok megoldására nincs teremtve. Gyáva kétségbeesésnek lesz rabja, mihelyt értesül Sévère jöttéről, kinek bosszújától retteg; szemrehányásokat tesz leányának, miért nem szegült ellene apai parancsának, mikor őt Polyeuctehöz erőltette, sőt arra kényszeríti leányát, hogy villámhárítóként vesse közbe magát, a múlt emlékeivel üzve veszedelmes játékot. Polyeucte-ék

merényletén felháborodik, annál is inkább, mert az ő szeme láttára hajtották végre azt. Egyelőre Néarque kivégeztetésével akarja rábírní Polyeucteöt, hogy e rémes látványtól megtántorodva, megbánja tettét. Boszankodva utasítja rendre leányát, midőn ez köszönet helyett a terv hiabavalóságáról meggyőződve, nem akarja beérni ennyi kegygyel. Feltett állásának biztosítása foglalja le minden gondját, érette túteszi magát a vérségi köteléken: «Az istenek és a császár több előttem, mint családom.» Még mindig reméli különben, hogy «az új keresztyén első hevülete» alább fog hagyni vejében; mikor Pauline az ellenkezőt vitatja, zsarnoki fenyegetéssel szakítja félbe: «Nos jó, hát Polyeucte megkapja a mire vágyik, — ne beszéljünk többet róla!» Hogy Néarque kivégeztetése nem jár a kívánt hatással, most már a számításában való csalódás miatt is bosszankodva támad leányára: ne szeressen ilyen méltatlan férjet! S hogy Pauline tovább kérleli, még inkább felgerjed ellene: hagyjon neki békét, ne erőszakoskodjék rajta, ne ingerelje, s ezzel elparancsolja maga elől. Bár hangoztatja «gyöngéd szivét», «szerető apa» voltát, aligha az szolgál itt magyarázatául nyerseségének, hogy tán megindultságát akarná rejteti alája. Meghittje előtt feltárja lelkét, mely csupa tusakodás: «hihetetlen érzelmek rabja», úgymond, majdnem a Stendhal-féle *kérlelhetetlen* elemzési módot előlegezve ez önelemzésében; a nemes indulatok mellett annyira «alacsonyak» vesznek rajta erőt, hogy maga előtt is pirul.

Egy «méltatlan, aljas és gyáva» gondolat táruul főleg mindegyre eléje, gonosz örömmel, majd szégyenkező kétségbeeséssel töltve el őt, a mit azonban már Pauline is sejt, sőt mindjárt Polyeucte szemébe is mondja: az a gondolat, hogy Sévère *úgy majd* elveheti leányát . . . Ráerölteti magát annak megpróbálására, hogy Pauline által hason Polyeuctere; de ha ez nem sikerül, úgy ki fogja végeztetni a tömeg tudtán kívül, mely — a mit különben nehéz elhinnünk, minthogy szentségtörő keresztyénné lett Polyeucte — már is lázong, hogy királyainak ez utolsó sarját fogságban tudja.

Az V. felvonásban, melyben elejétől végig színpadon van, azzal kérkedik meghittje előtt, alacsony gondolkozásmódjának megfelelően, hogy ő, a tapasztalt öreg udvaronczt átlátott Sévèrenek «nagyon is durva cselén», ki Polyeucte

érdekében imént közbenjárt és — szerinte — színlelt haraggal sürgette a megkegyelmezést: de Sévère nem jár túl az ő eszén, mert ő ismeri a diplomacia «magas tudományát». Kegyelmet nem ad, mert azután ő sem nyerne a császártól; de még egyet próbál végül: ismét saját maga beszél Polyeuctetel, kivel Pauline sem boldogult. Sikertelenség esetében előre megadja a kivégzésre az utasítást: hisz ha nem siet, még kitör a forradalom; a kivégzés után, mint cynikusan megjegyzi, hasztalan fog zajongani a nép. Midőn Polyeucte neki is azt feleli, a mit Paulinenek felelt: hogy kövesse példáját, ezt durva cselre használja fel. Jó, úgymond, ő kész erre, de adjon neki időt, hogy megismerhesse a keresztyén hitet és pedig veje maga vezesse be annak titkaiba. Időt akar ezzel nyerni, de csak lealázó gúnyt nyer vejétől, mire haragos fenyegetések közt dobja el képmutató álarczát. Midőn leánya még egyszer esdekkel férjéhez, az ő jelenlétében, ő is perczre még egyszer az érzelmes szívű apát játszsza, így próbálja vejét ellágyítani: «Szerencsétlen Polyeucte, szól hozzá, egyedül csak te maradsz érzéketlen. Oly száraz szemmel nézheted mindnyájunk könnyeit? Hát már nem ismersz se apát, se feleséget? . . .» E tettetéséért is visszautasítva, tetőpontra hág dühe. «Most már jóságom enged jogos haragomnak!» kiált fel, végső választ követel és aztán elviteti Polyeucte-öt a vérpadra. A következő perczben a gyöngé lelkek szokásaként iparkodik maga előtt is igazolni, sőt dicsérni tettét. Mikor meghittje ellene mond, sietve tér ki a további vita elől: eszébe jut, kissé későn, hogy leánya férjével távozott és a kivégeztetés végrehajtását esetleg megzavarhatja; intézkedni küldi tehát meghittjét, egyszersemind meghagyva neki, hogy próbálja megvigasztalni Paulinet. E perczben tér ez vissza, keserűn törve ki ellene s magára, mint keresztyénre szintén halált kérve. Felix, kit a belépő Sévère szintén haragjával sújt, a következő pillanatban egyszerre átalakul: lemond hivataláról s keresztyénnek vallja magát. Megszállta a malaszt, mint Polyeucte előre jelezte, hogy Istentől kérni fogja rája is. Corneille tehát itt már valóban *csodút* akart rajzolni, de csak egy lélektanilag valószínűtlen, curiosum szerű Pálfordulás az, a mit ad és a mi opportunistá színlelésnek is tetszhetik a skeptikusok szemében.

E darab is szabályszerűsége törekszik. Az időegység szorosan meg van tartva benne, bár több erőszakolással mint *Cimnában*. Reggeltől délutánig majdnem annyi fontos és lélektanilag merész dolog megy itt végbe, mint *Cidben*: Polyeucte megkeresztelkedik, fogadják a császár küldöttjét és a rómaiak győzelméért nagy hálaadó istentiszteletet tartanak; ez alkalommal Polyeucte bálványokat tör össze, Néarque-ot és őt kivégzik; a mi pedig mind ennél fontosabb: a legellentétebb hullámzásokon, fordulatokon mennek át a szereplők lelkei. A helyegység itt is a szokott módon érvényesül, még pedig ez már kevesebb erőszakolással, mint *Cimnában*. Félix palotája a színhely, egy előcsarnok, melybe a szereplők lakosztályai nyílnak, így a Sévère-é is, kit mint a kormány küldöttét bizonyára megillet lakás a kormányzói palotában: a költő azt is elfogadhatóan indokolja, hogy Polyeucte-öt a börtönből ez előcsarnokba hozatja oda, őreitől kísérve.

Corneille maga legjobban megszerkesztett művének vallja e darabot. Kétségtelen, hogy a Polyeucte képviselte nagy eszme körül összpontosul az egész, noha Pauline és Sévère szerelmi emlékeinek tárgyalása, új helyzetüknek megállapítása igenis terjedelmes méreteket ölt, tekintve, hogy mindez tulajdonképen csak episodikus mozzanat a darabban. A kissé elnyúló expositio után erőteljes érdekléssel indul meg a bonyodalom, midőn Polyeucte-ék tervük végrehajtására indulnak. A III. felvonásban némi veszteglés következik erre: bár költőnk e művében már discretül bánik a monologgal, a Pauline bekezdő ömlengése veszteglés, mert neki sejtelve sincs a történeendőkről, csak régibb balsejtelmeit ismételteti. A helyzet drámaiságát a terjengés nem kevéssé bénítja meg Polyeucte tettének hosszadalmas elbeszélésénél, valamint a Pauline és atyja közt lefolyó hatásos jelenetben; Félixnek és meghittjének erre következő társalgásával már épen ellapul e felvonás vége. Annál remekebb drámaiságú a következő felvonás, melyben a válság tetőpontját elérte már. Polyeucte és Pauline küzdelmének vagyunk tanúi. Kár, hogy költő kifogyott az anyagból, s hogy e felvonást is kellő hosszúságúvá toldja ki, végül egy fölösleges jelenetet nyújt, melyben Sévère, ez a saját vallomásával szemben skeptikus és így tolerans lélek, ki a val-

lást különben is a nép gyöngeségére alapított politikai számításnak tartja (e helyet Corneille törölte később, de mint tetszett volna a Voltaire korának!), a keresztyének nagyra-becsülésének ad kifejezést, mintegy azon becsmérést kívánván ezáltal ellensúlyozni a költő, melyet viszont a római nép gyűlölködő elfogultságát tolmácsoló Stratonicenak adott ajkára, az ájtatos kortársakat mindenestre megbotránkozató merészséggel. Az V. felvonásban, hol az összes szereplők lába alatt már valósággal ég a föld, Félix hosszasan tárgyalja meghittjével gyanúját Sévère eljárásával szemben s elemzi a maga érzületét. A Polyeucte rábeszélésére irányuló újabb kísérletekben bizonyára van fokozás is, de mégis ez előre czéltalanoknak tudott próbákkal már valóban egy helyben forog a cselekvény, a helyett, hogy a kikerülhetetlen kifejlethez sietne. Polyeuctenek vérpadra indulásával véget érhetne a darab, még pedig mily hatáson, Pauline szerepénél érintettük.

De ne kifogásoljuk *Polyeucte*ben a színi hatások hiányát. A szerkezet fogyatkozásaiért épen e hatások kárpótolnak dúsan. Hatalmas jelenetek tárulnak elénk, mindegyre a megragadó *coup de théâtre*-ek nagy mesterének bizonyul itt is Corneille, sőt főleg itt bizonyul ennek először. Természetes különben, hogy mert ez a mű is mindenekfelett lelki dráma, külső mozgalmasságot vagy épen látványosságokat ne keressünk itt sem. E gyöngéjére discretül mutatott rá Scribe, mikor így menti magát, hogy mint libretto-író át merte alakítani Corneille művét: «Az operának, úgymond, cselekvényben kell megjelenítenie azt, a mit a tragédia elbeszélés alakjában nyujt.» Valóban Corneille e művében felette bő kézzel alkalmazza az elbeszélő részeket. Paulinetól a tragédiák hagyományos álomelbeszélését kapjuk, mely álom lélektanilag itt egyáltalán nincs indokolva, inkább csodás jóslatszerű balsejtelem: ugyanő e Voltaire által is *bors d'oeuvre*-nek minősített mozzanathoz bevezetőül leánykori szerelmének történetét beszéli el részletesen. Szintúgy részletesen beszéli el Félixnek meghittje Sévère hőstettét a csatában, majd Stratonice Polyeucte tettét Paulinenak, kit Corneille épen úgy otthon maraszt, mint *Horace*ban tette a nőssel, de ezúttal szerencsésebben indokolva.

Polyeucte stilusáról Corneille azt vallja, hogy «nem oly

erőtéljes és méltóságos» mint a *Cinnáé*. Bizonyára sok benne a meghittebb hangú, sőt vígjátéki vers, melynek színvonalán felülemelkedni akárhányszor ő is csak oly kevésé tud, mint kortársai. De akár enyhébb, akár pathetikusabb hangon szól, a legtöbbször megragadón közvetlen, noha itt sem hiányoznak a mesterkéltiségek, mint sokszor utalnunk kellett rá. És különösen Corneille e darabjában dicsérhetjük azt, mint emelte Molièret előlegező dialogművészetté a senecai szóvitákat.

HARASZTI GYULA.

FERHÁD ÉS SIRIN. *)

Első közlemény.

A regések azt regélik, hogy volt hajdan Perzsiában, Perzsiának Khoraszán tartományában egy híres város. Szép volt a fekvése, kedves volt az éghajlata, a környéke csupa szőlőskert meg rózsaberek, patak csörgedezett minden kertjében. A város négy oldalát rónaság vette körül, a gyep rajta jáczint volt, ibolya meg tulipán, a mező közepén hatalmas folyó hömpölygött, folydogált.

A város lakosai szerelmesek voltak a kéjbe, az örömköbe; szépek voltak férfiak, csodás szépek voltak asszonyaik. A ki egyszer arczukba nézett, azt hajfűrtjeik rabbilincsbe verték.

Ennek a tartománynak pádisáhja egy asszony volt. Az volt ugyanis itt a szokás, hogy ha a pádisáhnak figyemeke nem maradt, leányát ültették a trónra, és az lett a pádisáh. A pádisáh-asszony neve Mehmene Banu volt. Volt

*) Az itt közölt török beszély tulajdonképen nem egyéb, mint egy persa népmondának törökre átdolgozott változata. Ez az átdolgozás azonban népi eredetű. E mellett szólnak azok a nagyszámú dalok, melyek a folyó beszédű elbeszélést helyenként fölváltják és a melyek teljesen megfelelnek a török népdalok (türkü) úgy belső, mint külső tulajdonságainak. Ilyen népies beszélyek meglehetősen számban ismeretesek és főleg a kisázsiai népelet körében vannak elterjedve, a hol úgynevezett lantosok (ásik) regélik el közönségüknek, miközben az előforduló népdalokat lantpengetés kíséretében éneklik el. Iszmáil sah regéje a legismertebbek egyike és költői érték tekintetében is a számottevőbbek közé tartozik. A beszély fordítója jelenleg Konstantinápolyban tartózkodik, a hol a török nyelv és irodalom tanulmányozásával foglalkozik.

Szerk.

neki néhány hatalmas vezírje, mindegyik eszes és tehetséges ember. Az ő uralkodása idejében az egész világon béke honolt. Az ország sok részében voltak katonái, félték is tőle a sáhok, ajándékot vittek neki minden esztendőben.

Mehmene Banunak volt egy unokahuga, Sirinnek *) hívták. Szép vala, mint Zuleicha, szemeiben bűvös varázs ült, arcának jegyei **) szivekbe járó nyilak voltak, szemöldökeinek ívei, mint az íj görbülése. Pedig még csak 13—14 éves volt, de szépsége csodáit bámulta az egész város.

Nem látott a világ több oly szépet, bájost,
Mint a milyen Sirin.
Édes a neve is, nincs kedvesebb nála
Világ kerektségén.

Mehmene Banu Sirin kedvéért egy szép kösköt, egy szívetvidámító kastélyt akart építtetni, mivel annyira szeretete Sirint, hogy azt is bánta, ha más valaki ránézett. Volt neki egy építőmestere, járatos volt ezer meg ezer művészetben, mindenféle mesterségben, a mérnöki tudományokban pedig különös ügyessége volt. Tanítványai is voltak, valamennyi messze földön híres volt tudományában.

Egyszer csak Mehmene Banu magához hivatja építészt és így szól neki:

— Építészem, én Sirin számára egy kösköt szeretnék építtetni, hanem olyan legyen ám, hogy mását ne lehessen találni a négy világon!

— Parancsolj velem, sáhom vagy — mondá az építész és megcsókolta a földet.

Mehmene Banu adott neki pénzt az ország adójából és egy értékes ruhával ajándékozta meg. Az építész neki is látott a munkának, bele mélyedt a mérnöki tudományokba, kutatta a csillagászat rejtelseit és épített hét kastélyt, hasonlóan a hét menyországhoz. Mindegyik olyan volt, hogy beillett volna a paradicsomba is.

Az első kastély olyan, mint a hold, az egész épületben mindenféleképpen fehér volt a színe. Ha majd benne lakik a

*) Sirin a persa nyelvben *édeset* jelent.

**) Az arcz jegyeit, a szemölcsöket a keleti költők a női szépség kiegészítőjének tartják.

pádisáh, udvarával együtt, mindenkinek fehér ruhát kell magára öltenie.

A második kastély kék volt, Attar*)-nak nevezték. Ebben a pádisáh és az udvar kék ruhát húzott.

A harmadik volt a Zehre (Venus), piros volt minden részében, hogy ha majd benn laknak, piros ruhát viseljenek.

A negyedik sárga volt, mint a fölkelő aranyos hold.

Az ötödik kastély volt a Merrih (Mars), a színe vörös volt. Az udvar itt vörös ruhába öltözött.

A hatodik olyan volt, mint a Müsteri (Jupiter), zöld volt az egész kastély. Ebben meg mindenki zöld ruhában járt.

A hetedik kastély a Zuchált (Saturnus) példázta, fekete volt festve. Az udvari nép itt fekete ruhát öltött magára.

Ilyennek építette a mester a kastélyokat. A mikor elvégezte a munkát, magához hívatta Behizád festőt, ki ugyanabban a városban lakott és reá bízta az egész kösk kifestését. A festőnek volt egy fia, Ferhádnak hívták, művész volt szintén, mint apja. Még csak tizenöt éves volt, de fején viselte már a dicsőség koronáját és már felölté a megtiszteltetés és nemesség kaftánját.

Fekete volt szemöldöke meg szempillája, szép fekete jegyek voltak arczán, mely máskülönben fehér volt, mint a hó, ékeskedének arca rózsái. Szemei olyanok voltak, mint az ezüst, teste mint a kámfor, és egész valója ragyogott, mint a holdfény. A ki látta arczát, annak szíve, lelke rajongott utána.

Apjával együtt ott dolgoztak a köskben, festegették a palotát. Egy napon lejött Sirin is, hogy megsodálja az épülő kastélyt. Lejött vele még Mehmene Banu is, hogy ne menjen egyedül. A mint ott nézdegélték a kösköt, egyszer csak megakadnak Sirin szemei a festő fián, s azon órától fogva szíve, lelke szerelmes lett bele. Hanem azért önuralmát nem veszíté el, megkérdezte a mestert ily szókkal:

— Mondd csak, hány festő dolgozik a köskön?

— Csak ketten, szultánom, a mester meg a fia, Behizád meg Ferhád.

*) 'Attar (arab szó) = illatos.

Hogy Ferhád szívében mily nagy szerelem támadt, azt toll le nem írhatja.

Sirin Mehmene Banuval visszatért a szerájba, de szívében a szerelem lángjai, nyugodalmat semmiben sem talált, hiába volt a társaság, hiába a fény és pompa kéjei. De cselet gondolt ki, vett magához egy aranyból való narancsot, s a mikor senki sem vette észre, a kertbe lopódzott. Rátalált Ferhádra és kedveskedve mutogatni kezdte neki az arany-narancsot. Ferhád kíváncsi lett rá és közelebről szerette volna látni. Sirin átdobta hozzá. Ferhád nagy gonddal kezébe vette, nézdegélte, hol a narancsra, hol meg Sirinre nézett, s érezte, hogy ha ezer lelke volna, az is csak Sirint szeretné. Sirin kiolvasta szemeiből, látta, hogy szereti és örülve, bánkódva, — mert ilyen a szerelem — visszatért a szerájba.

Ferhád még nem tudott megválni attól a helytől, ott sóhajtozott, ott kesergett az est beálltaig. A mikor már leszállott a nap, ő is hazatért, de álom nem szállt szemre egészen reggelig. Reggel korán, jóval előbb, mint apja, munkához látott.

Lánggal égett Sirin szerelme is — így regélik a mesemondók. Aranyos citromot vett kezébe és megindult vele lassan, szépen, mint a hogy a ragyogó hold száll a rózsaliget fölött. Az aranyos citromot is átdobta a kertből Ferhádnak. Epedve nézte Ferhád, lelkét bűbáj szállotta meg, az ecsetet is földre ejt.

Sirin ismét visszatért a szerájba, Ferhád pedig csak sóhajaival töltötte meg a napot egészen estig.

Két nap elmultával Sirin ismét kilopózott a kertbe, a mikor senki sem látta. Sirin láttára ismét megszállta Ferhádöt a bűbáj, az őrzöngő szerelem bűbája. Észre vette Sirin, s a mig tartott a báj, szedegette, lopta a rózsaszárnak csókját, csókdosta Ferhád orcájának piruló rózsáit.

Tündér vagy-e, cherub vagy-e, nem tudom,
Szemed fénye raboddá tett, angyalom.

Mit tudod te, milyen az a szív-bánat,
Soh'sem láttad, mennyit sírok utánad.

Ezt a dalt Sirin egy kis papirosra írva Ferhádnál hagyta, a nélkül, hogy észre vette volna. Gyakori sóhajto-

zással olvasta Ferhád a sorokat, majd ecsetet fogott és arany meg azurkék színekben megfesté Sirin képét, ezt bámulta reggeltől estig, ezzel vidámitotta szívét. Éjjelnappal könnyeket sírt, véres könnyeket.

Sirin is csak fonnyadozott, hervadt, gyakran kijárt egyedül a rózsza-mezőbe, leült szemben a köskkel és így sírdogált:

Mélázgatok, tépelődöm,
Szerte hány a sors bennünket.
Sírín szívét neked adta.
Nekem meg csak bánat-könnyet.

Búsan dolgoztatott Ferhád a köskben, de a mint áthatott hozzá a fülemile-hang, életre kelt a haldokló szíve s visszafelelt ő is Sirin dalára:

Szemem fénye, napvilágom,
Minden te vagy, szép Sírínem.
Neved édes, de a lelked
Még édesebb, szép Sírínem.

Sirin:

A te szived rabszolgája lettem,
Érted égő rózsavirág lettem.
Madárnyelven nem tudok, és mégis
Panaszkodó fülemüle lettem.

Ferahád:

Nem is néz a szemem másra,
Csak tehozzád, rózsavirág-kertbe.
Sóhajtozom; én magam is
Oda vágyom rózsavirág-kertbe.

Megindult Sirin szíve, átment a kerten Ferhádhoz és összelelkeztek hosszan, mámorosan. Beszélgettek is még; végre Sirin fölkelte és visszatért a szerájba.

Szegény Ferhád egyedül maradt, de azzal vigasztalta magát, hogy dalt énekelt:

Nincsen nekem más örömem,
Csak a szívem néma gyásza,
Szavaidnak szép emléke,
Boldogságunk szép emléke.

Az nap este bevégezték a munkát és Mehmene Banu Sirinnel együtt lejött, hogy megszemlélje a kösköt. Nagyon megtetszett neki a kastély, de az volt szándéka, hogy még egy kisebb kösköt is építtet. El is hívatta az építő mestert.

— Meg vagyok elégedve művészeteddel, de most azt szeretném, hogyha ezzel a köskkel szemben egy másik, kisebb kösköt építenél; ékesítsd föl azt is szép festett képekkel.

— Parancsolj velem, szultánom vagy — mondá a mester.

Másnap mindjárt hozzá fogott az építéshez és néhány nap alatt föl is építette. Eljött aztán Behizád fiával a kifestéséhez.

Idő közben Sirin dajkája rájött mindenre, s ezentúl örködni kezdett.

— Micsoda dolog az, hogy egy pádisáh leánya viszonyt kezd egy festő fiával — szólott egy alkalommal Sirinhez. Az ő szívét már nem égette a szerelem tüze, nem tudta megérteni, hogy miért epednek, égnek annyit éjjel és nappal.

De szó, a mi szó, egyszer csak véget ért a munka, s a festők mind elmentek.

Történt azután egy napon, hogy Mehmed Banu séta közben egy kútra talált, a melynek szájára rettenetes nagy kő volt hengerítve. Azt mondják, hogy még Hazreti-i-Szulejmán Div építtette. A mint mellette elhaladtak, a rabnők a kőhöz tartották fülüket és ime, víz csögedezését hallották. Tüstént hírül adták ezt Mehmene Banúnak, s parancsára nagy ügygyel-bajjal félre tolták egy kissé a követ, s egy vödrot eresztettek a kútba. Húztak föl egy kis vizet, de senki sem volt olyan bátor, hogy igyék belőle. Hoztak ekkor egy halálra ítélt embert, s azzal itattak a kút vizéből. Semmi baja sem lett. Ittak erre belőle mindnyájan, s úgy találták, hogy a víznek épen olyan íze van, mint a czukros serbetnek.

— Ha közelebb volna palotánkhoz, építenék még egy víztartó medenczét, s oda vezetnők — mondá Sirin.

Mehmene Banúnak is nagyon megtetszett a gondolat, mestereket hivatott elő, a kik fölmérték a kutat. De mi haszna, a palota és kút között egy nagy hegy emelkedett, azt előbb át kellett fúrni, hogy a vizet elvezethessék.

Mehmene Banu hírnökökkel hirdetteté ki szerte szét, hogy a ki elvezeti a vizet, nem lehet kívánsága, melyet ő ne teljesítene. Csakhogy senki sem volt olyan bátor, hogy elvállalja, mert mindenki azt tartotta, hogy lehetetlen. Csak Ferhád volt, a ki vállalkozott rá, mihelyt meghalotta. El is vezették mindjárt a pádisáh elé.

— Ha megteszed azt, a mit ígértél — szólott hozzá

Mehmene Banu, kívánj tőlem akármit, megteszem kíván-ságodat.

— Nem kívánok én, sáhom, tetőled egyebet, csak tégy engem kapuagaszti¹⁾-vá — válaszolá Ferhád.

— Micsoda beszéd ez már; adok én neked nagyobb méltóságot is, mint a kapu-agasztié.

— Csakhogy az én eszem szerint többet ér nekem a kapu-agaszti méltósága, mint a te trónod hatalma — mondá Ferhád.

Megtetszett a beszéd Mehmene Banunak, s megírta a királyi levelet még abban az órában, hogy bármi kell Ferhád-nak, mindenki megadja neki.

El is ment mindjárt Ferhád az építész-agához és két buzogányt kért tőle. Azt akarta, hogy az egyik száz batmános,²⁾ a másik kétszáz batmános legyen. Azonnal elkészítették neki.

Egyszersmind hírül vitték Mehmene Banunak, hogy Ferhád holnap megkezdi a munkát.

— Menjünk el mi is, nézzük mi is, sáhom — könyörgött Sirin néniének.

Gyaloghintót hoztak elő, belészállottak, s megindultak, a mint reggel lett.

Ferahád sátrát már előbb elkészítették a hegyen, a melyet át akart fűrni. A mint meglátta, hogy Mehmene Banu és Sirin közeledik, szerelemre gyuladt, kezébe kapta az egyik buzogányt és akkorát ütött vele a hegyre, hogy felnyögött belé az egész világ, sziklákat tépett le, akkorákat, mint egy fürdő kupolája. Így vágta Ferhád az utat a hegy közepén. Össze is csődült annyi báméskodó nép, hogy egy tűt sem lehetett volna tőlük a földre ejteni. Megcsodálta az egész világ, hogy miképen fűrja a hegyet Ferhád, s bámulatba esett mindenki. Magasztalták művét, s ha van művészet — mondák — úgy egyedül csak ez a művészet.

Azt is mesélik a regések, hogy mielőtt Ferhád munkához látott volna, az ulemák³⁾ közül néhány feddhetetlen

¹⁾ Kapu-agaszti = udvari méltóság, megfelel az ajtónálló rangjának.

²⁾ Egy batmán megfelel 13 fontnak.

³⁾ Ulemák = papok.

életű embert hívott elő, hogy imádkozzanak és dicsérjék Istent. A mint Ferhád is elvégezte imádságát, látta az egész nép, hogy szájából lángok törtek elő, mert nagy volt az ő hite.

— Tőled jön a segítség, Istenem! — így fohászzkodott, azután megragadta a buzogányt és száz batmános sziklákat tördelt. És összesúgott a nép: egyik azt mondá, varázsló, a másik azt mondá, szent.

Ferahád szemére se éjjel, se nappal nem jött álom, nem evett, nem ivott, pihenőt sem adott magának.

Sirint sem hagyta nyugodni szerelme, napról napra bánatosabb lett, végre engedélyt kért Mehmene Banutól, hogy engedje meg neki, hogy megnézhesse Ferhádöt. A mint megkapta az engedélyt, lányok és rabnők kíséretében megindult arra, a merre szive vontá. Egy kicsi magányos sátrat veretett magának, s abban megtelepedett. Volt egy kincstárnok rabszolganője, Szelvináznak hívták, azt elküldte Ferhádhoz, küldött vele egy ételre való eledelt is. El is vitte neki, elébe is tette.

— Miért hoztál ételt, miért hoztál bort, — szólt hozzá Ferhád — nem eszem belőle, nem iszom belőle, mámoros lettem a szerelem borától. Beteltem szerelmesem illatával, ebből, ebből az ételből hozzatok nekem, kerüljön bármi fáradságba!

A rabszolganő összeszedte az ételt, és visszavitte úgy, a mint hozta. Elmesélte Sirinnek Ferhád szavait. Sirin szép gazella szemei megteltek könnyekkel, és sirt, sirt, sóhajtozott, a sátrat majdnem lángba borítá szerelme tűzével.

Majd pedig, hogy bánatát feledje, felső ruhát öltött magára és a hegytetőre ment, hogy sétáljon. A rabnőknek pedig meghagyta, hogy senki se próbálja követni. Útja Ferhádhoz vitte. A mint meglátta közeledtét Ferhád, eldobta kezéből a buzogányt és mélézva, álmatagon, úgy állott ott, mint mikor a hívő Allah előtt áll imádságra készen. Sirin pedig dalt kezdett, édeset, mint a fülemile csattogása:

Gyilkos szemű szép zsarnokom,
Eljöttem hozzád, itt vagyok.
Ki szívnyugalmam meglópád,
Eljöttem hozzád, itt vagyok.

Ferahád:

Eljöttél újra zsarnokom, szerelmem?
 Eljöttél újra édes ajku szépem,
 Erényeidnek rózsailatával
 Világot győző pajkos szívü szépem?
 Csak egyszer mondja bíboros kis ajkad,
 Csak egyszer mondja, hogy szeretsz-e, szépem?
 Imádlak téged, szépek pádisáhja,
 Te vagy Alláhom, menyországom... szépem.

Sirin:

Miért titkoljam, hogy téged szeretlek,
 Hisz bánatomnak bujdosója lettem.
 Miért titkoljam, hisz mindenki tudja,
 Utánad bűgő gerle-galamb lettem.

Így szóltak egymáshoz. Összeölelkeztek, majd meg könnyes szemmel elváltak egymástól. Sirin visszament a szerájba, Ferahád pedig ismét munkához látott. Negyven nap alatt, mások úgy regélik, hogy egy esztendő alatt elkészült a vízvezeték. Se vége, se hossza nem volt a lakomának, Mehmene Banu Ferahádot tetőtől talpig nyestprémbe öltöztette. Elvitték előbb a fürdőbe, s aztán felöltöztették azokba a ruhákba, a melyeket Sirin küldött számára. Így vezették be Mehmene Banu elé.

Külön szobát rendeztek be számára a palotában, szolgákat és rabokat rendeltek mellé, szóval: úgy bántak vele, mint valami vezírral. Mehmene Banu meghagyta szakácsának, hogy Ferahádnak naponta három asztalra valót ételt vigyen abból, a mit ők esznek a királyi asztalnál. Csakhogy ki tud megenni oly sok izes ételt? A legtöbbjét felhordták a nélkül, hogy hozzányúlt volna. Nemsokára egyszer egy napon, lakoma közben Mehmene Banu így szólott Sirinhez:

— Hej báránycám, ragyogó szívem, ha néked örömet szerezhetnék velem, s ha nem én lennék a pádisáh, Ferahádot már régen férjemül fogadtam volna!

És dicsérni kezdé Ferahádot végestelen végig. Sirin pedig örült, nagyon örült, leírni sem lehet, hogy hogyan.

Történt egy napon, hogy Mehmene Banu ismét ki akart menni köskjébe, csakhogy természetesen Sirinnel együtt, minthogy nélküle sehova sem mozdult. Mentegetőzött, hogy beteg, nyilallást érez, irt kell keresni betegségére:

— Bocsáss meg, néném, ma ne vigy magaddal!

Szomorú volt Mehmene Banu, de azért mégis elment, Sirin pedig egyedül maradt néhány rabszolganővel. Majd pedig gondolt egyet, s magához hívatta a dajkáját:

— Kérnék valamit tőled, — szólott hozzá — hiszem, hogy megfogod tenni az én kedvemért. Ha nem teszed meg, megölöm magamat. Hisz láthatod, hogy bomlott az eszem, láthatod, hogy hervadok napról-napra. Te tudod csak orvoságát, kívüled senki más. Neked megmondom, mert úgy szeretlek, mint édes anyámat. Érzem, hogy nem bírom tovább, mutasd meg titkon Ferhád arcát, vezess el engem hozzá!

— Nekem ugyan hiába könyörögsz! — felelt az átkozott, dehogy is szánta meg szegény Sirint.

— Hazudsz, gonosz, hisz csak kérem tőled, de nem könyörgök neked!

A dajka elszégyelte magát, és szebben kezdett Sirinnel bánni:

— Úrnőm, hisz te vagy a büszkeségem, a boldogságom, de lásd csak, mennyi itt a rabnő, csak egy lássa meg, hogy bemegyek Ferhádhoz, tüstént elárulnak Mehmene Banunak, s lekissebbítenek előtte. Ezért az én aggodalmam!

— Ha te csak attól félsz, hogy meglátnak, a mikor bemész hozzá, ám jó, menjünk a kisebbik köskbe, a rózsakertbe. Ott találkozunk akkor, gyere te is velünk!

Egyszerre bátorsága kerekedett a dajkának, s ilyenén képen eszelte ki a tervet:

— Jó lesz báránykám, angyalom! Elmegyünk a rabnőkkel mind a rózsakertbe, s ott mulatozni fogunk. Egyszer aztán majd te azt mondod, hogy nagyon álmos vagy, s átmész a kisebbik köskbe. Én pedig elosonok a rabnők közül, elhozom neked Ferhádöt, s aztán kibeszélhetitek magatokat!

Úgy is lett, a mint megbeszélték. Sirin átment a lakomázók közül a kisebbik köskbe, a dajka meg hirt adott Ferhádnek, s elvezette Sirinjéhez.

Találkozott a két szerelmes, de szó nem jött egyiküknek az ajkára sem. Csak pirult mind a kettő, nem mertek egymás szemébe nézni.

A dajka aztán serleget hozott elő, átnyujtotta először Ferhádnek, aztán Sirinnek. Ittak belőle mindaketten. Sirin felemelé a fejét s beszélni kezdett:

— Dicsérem Alláhot, mert megengedte nekünk, hogy ismét lássuk egymást!

Beszélgettek, enyelegtek aztán egész délutánig, nem is ettek aznap. Hanem amikor már közel volt az este, enyelegve, szépen elbucszúzott Sirin az ő Ferhádjától:

— Bocsáss meg angyalom, elég volt eddig! Áldom érte Alláht, hogy találkozhattunk!

Búcsut vettek egymástól, Sirin elkísérte Ferhádot a rózsakert kapujáig, itt megölelték, megcsókolták egymást utoljára. Sirin sokáig nézett még a távozó után:

Úgy reszketek, a lelkem úgy sajog,
Meglátnak szépem, félek, borzadok.

S csak sóhajtozott, s csak nézett abba az irányba, a merre Ferhád elment. Merengéséből a dajkája zavarta fel:

— Hej szívem, miért szomorkodol? No megigérem, hogy holnap vagy valamelyik éjjel elhozom neked Ferhádöt újra. Hanem ha megtudja Mehmene Banu, vagy meglátja valahogyan Dzsászvá, az udvarmester, félek, még baj lesz belőle!

Így szótték a tervet, s aztán, hogy senki se lássa, visszalopóztak a szerájba, ahová Mehmene Banu is visszatért. Hanem volt a rabnók között egy áruló, a ki tudta az egész titkot. Egyszer csak elbeszél Mehmene Banunak mindent elejétől végig, hogy miért szomorú mindig Sirin és mit nem tud a pádisáh.

— Te czudar, ám te lássad, ha még valakinek elmondanád a titkot — förmedt rá Mehmene Banu. De később mégis meggondolta, hogy az áruló nem fog elhallgatni, hanem tovább adja, a mit tud, azért éjnek éjtszakáján hívatta a hóhért, s a rabnót eltétette láb alól. A többi rabnő pedig reszketett egész éjjel, a félelemtől nem jött álom egyikök szemére sem.

A mint kivirradt a reggel, felébredt álmaiból Sirin is, a szépek sáhja. Alig, hogy felébredt, Mehmene Banu magához hívatta. Szokásuk szerint lakomához ültek, majd pedig a pádisáh parancsára gyaloghintóba szálltak, s kimentek a szerájból. Sirin most semmi ürügyet, semmi kibúvót sem keresett a sétakocsizás alól. Néhány napig mulattak a mezőkön, ismét vissza tértek.

Alig értek vissza, Sirin újra csak azon töprengett, hogy

miképen láthatná Ferhádját. De a dajka csititgatta őt, elmesélte neki az áruló rabnő kivégeztetését.

Múltak a napok, egyszer csak Mehmene Banu ismét sétára hívta Sirint. De Sirin megint csak mentegetőzni kezdett. Mehmene Banu semmit sem sejtve sétára ment egy közeli kertbe.

De alig tette ki a lábát, a dajka előhívta Ferhádót, s mulatozni kezdtek. De csak ártatlanul, mert még meg sem is csókolták egymást. Így teltek az órák, eljött a délután is és Ferhád ismét elbúcsúzott.

Azonban egy alkalommal meglátta őket Mehmene Banu és megtudott mindent:

— Hát hiszen végre is nem olyan nagy bűn a hűséges szerelem — gondolta magában. Meg aztán ha bűnös valaki, akkor én vagyok a bűnös, lám addig dicsértem előtte Ferhádót, míg beleszeretett!

De a mikor már határtalanná nőtt a Sirin szerelme, Mehmene Banu egyszer csak gondol egyet, tollat vesz a kezébe, levelet ír maga, királyi levelet. Magához hivatja az udvarmestert, kezébe adja a levelet, s megparancsolja neki, hogy úgy járjon el, a mint ő azt a levélben megírta volt.

Veszi a levelet az udvarmester, olvassa, s azt látja benne, hogy semmi kegyelem, másnap estére lefekvés tájban Ferhádót el kell fogni, és nehéz bilincsekben be kell zárni a vastoronyba.

Mehmene Banu pedig fölkerekedett Sirinnel és a többi rabszolganőkkel, elment velük a Bejáz-Szu-hoz (a fehér vízhez) és ott mulatott, ott lakomázott velök.

A háznagy pedig, a kinek Mehmene Banu meghagyta Ferhád elfogatását és bilincsbeverését, Ferhádót magához hívatta és így szólt hozzá:

— Nézd csak, fiam, itt a királyi levél, téged a vastoronyba kell zárni és békót kell verni lábaidra! No azért ne ijedj meg, légy nyugodtan, én majd utána látok a dolgodnak, s azon leszek, hogy megbocsássák bűnödöt!

Adott Ferhádoknak néhány darab aranyat is, egy-két embert rendelt melléje, a kik őt minden czók-mókjával együtt felrakták egy szekérre. Az udvarmester irt egy levelet a vastoronyba, hogy Ferhádót csukják be és a bal lábára verjenek bilincset. Úgy is történt: Ferhádót elvitték és bezárták.

A szegény Ferhád sirni kezdett és sajtó lélekkel könyörgött Teremtőjéhez, hogy szabadítsa ki a fogságból és könyörüljön rajta, vezesse vissza szerelmeséhez. Könyörületes szívű ember volt a fogház őre, adott neki néha egy-egy darab kenyeret.

Éjjel és nappal Sirin szerelmében égett és csak sóhajtozott. Sirása és jajveszékelése kihatott a toronyból, s az embereknek nem volt miatta nyugovásuk. A mi fájt lelkében, dalokba öntötte, azok mellett sirdogált, a míg énekelte. Leírta dalait papirosra is és kiszórta ablakán. Járókelő kalmárok megtalták, lemásolták és tovább adták. És mindenki, a ki Ferhád dalait olvasta vagy meghallotta, maga is égett a szerelem tüzében, maga is sirt, mint a párjától elszakított szerelmes.

Néhány kalmár meg dervis azonban egy alkalommal megmutatta Ferhád verseit Mehmene Banunak. Szelvináz, Sirin egyik jó barátnője azonban ellopta egyszer a dalokat Mehmene Banutól és odaadta Sirinnek. A szegény kis Sirin belétemette arcát a papirtekercekbe és sirt, sirt vigasztalanul.

Egyszer az isteni bölcsesség úgy akarta, hogy egy napon karaván jött a városba, s a város mellett a mezőn ütött tanyát, nem messze a toronytól. Ferhád sirása kihallatszott egész a sátorokig. A mint este lett, a kalmárok nyugalomra tértek. Ferhádnak pedig, a mint látta őket, mély bánat fogta el a szívét, s könnyhullatások közt dalba kezdett, panaszos, siró dalba:

A hírem sem hallod, édes szép, Sirinem,
Messze vagyok tőled, de a lelkem ott jár,
Ott álmodik mindig a te szíved táján.
S a hírem sem hallod, édes, szép Sirinem.

Hallgatni kezdtek a dalra a kalmárok, hogy pedig kilessék a dolog nyitját, egy szolgát küldtek a torony alá. A szolga a mint meghallotta az éneket, visszafelelt ő is:

Dalos ajkú ifjú, mondjad meg a neved,
Szívünkbe járt fájó, panaszos éneked!

Könnyező szemekkel dalolt tovább Ferhád:

Ermen *) az én hazám,
 Bánatos, szerelmes
 Ferhádnak neveznek, —
 Ermen az én hazám.

A szolga:

Mondd, miért vagy itten,
 Szeretődötől távol?
 Mi lehet a bűnöd,
 Mondd, miért vagy itten?

Ferahád:

Magamtól jöttem én,
 Szívemnek vad, kemény
 Bánata hozott el —
 Magamtól jöttem én.

Tovább már nem tudott énekelni, csak zokogott, zokogott, úgy hogy a kalmárok szíve is meglágyult, s ők is sirtak vele. De a kalmárok elmentek, Ferhád a börtönben maradt.

Éjjel-nappal kérte a Teremtőt, hogy szánja meg sorsát. S a bölcs Isten egyszer Mehmene Banunak megjelen álmában, s ráparancsol, hogy Ferhádot bocsássa ki a börtönből, mert ha nem, halállal hal meg.

Felriadt álmából Mehmene Banu és megfélemedett. Másnap tüstént gyors hírnököket küldött azzal az üzenettel, hogy Ferhádot bocsássák szabadon, küldött velük ezer aranyat is. De Ferhád az ezer aranyat kiosztotta a szegények között, ő maga pedig útnak indult. Elment a hegyek közé, a hol a vadállatok tanyáznak. Megvolt még a kisebbik buzo-gánya, azzal barlangot ásott magának, hogy enyhelye legyen esőtől, hótól. Összeszedte a hegyekben az összes teremtett állatokat, oroszlánt, tigrist, megszelidítette őket, s velük lakott.

De Sirinjét nem felejtheté el, dalt költött hozzá, mikor elfogta a bánat, s a míg énekelte a Sirin dalait, könnyűit önté, vérkönnyűit önté. Messze földről jöttek, hogy e dalát hallják és hogyha hallották, sirtak ők is, mintha mindegyiknek lett volna a távolban kesergő szerelmes arája. Mert édes volt a nyelve, behizelgő volt minden szava.

Egy nap betért a városba, vett mindenféle festőszer-számot és visszatérve, megfestette magának Sirin képét,

*) Ermen = Örményország.

azzal vidámitotta a szíve bánatát, annak sírta ki minden panaszát. Éjtszakánként látták a csillagok, hogy miként őrjöngött, száján, orrán lángok törtek elő, szerte-széjjel hadonászott buzogányával, hatalmas tüzeket gyujtott.

Némelykor előjött a hegyekből és átment a Hazret-i-Szulejmán mezejére, mindig egy-egy sereg vadállat kísérte. Senkihez sem szólt egy árva hangot sem. De ha dalait hallották, köréje sereglettek és eltanulták tőle

Egy nap úgy tűnt fel neki, mintha Sirin alakját látta volna. Ment az álmkép után, kísérték az oroszlánok, a tigrisek, a vadállatok, meg sem állott, míg Ermen-országba nem ért.

Közben Sirin sem tett egyebet, csak sírdogált reggeltől estig, véres könnyüket öntött szeméből. Egy pillanata sem volt, mikor Ferhádra nem gondolt. Végre azt a tervet eszelte ki, hogy dajkáival együtt gyaloghintóba ül, s addig jár a hegyekben, a míg csak rá nem bukkan szerelmesére.

Mindaddig kereslek, bujdosom utánad,
Míg a lovam futhat, lába el nem fárad.

Ezzel a gondolattal álmra hajtotta fejét és ime, mit látott álmában? Egy agg ember közeledett feléje, integetett neki, s kérdezte, hogy miért alszik?

— Kelj fel — mondá — és tekints ki a palota ablakán!

Sirin felocsudott, az ablakhoz ment és látta, hogy az emberek fejvesztetten szaladgálnak ide s tova. Amíg azon töprengett, hogy vajon mi lehet az oka ennek a csodának, meglátja a nép között Ferhádot.

Epedezve várlak,
Mért nem jössz, Ferhádom,
Mint hasadó hajnal
Mért nem jössz, virágom?

Ferhád pedig, a szerelmese után éjjel-nappal síró Ferhád, kísérve mindenféle vadállattól, megkerüli a palotát és leül Sirin ablaka alá egy kőre. A mint megpillantják egymást, szótlanul bámúlnak egymás szemébe, végre Ferhád megtöri a csendet:

Eljöttem, eljöttem, nem volt nyugovásom,
Míg Sirint nem látom, míg meg nem találok.

Rá is rátaláltam, a nap föl se kelt még . . .
Tekints ki, nézz le rám, édes virágszálom.

Tekints ki, nézz le rám, szépség pádisáhja,^{*)}
Hattyúfehér kebled hadd, oh hadd csodálom.

Kérem az Alláhot, bolygom a világot,
A sáh szép leányát, míg meg nem találom.

Érted sóhajtozom, bimbó-ajkú szépem,
Karcús, lenge húri, te vagy minden álmom.

Sirin :

Darú madár, sólyom madár,
De szépen szól, de szépen száll!
Hej de én csak búsulगतok,
Te utánad fáj a lelkem.

Csergedező patakvizek
Gyöngyök hátán gyöngyöt visznek,
Bül-bül madár dalol, vigad,
De nékem csak fáj a lelkem.

Ferahád :

Te utánad vágyom, ég a szívem érted,
Szerelmem, bánatom megöl még, úgy éget.

Számkiüzetésben hullatom a könnyem',
Sóhajtozom, sírok, ég a szívem, érted.

De válnom kell tőled, Isten hozzád, szépem,
Szeretek, szenvedek, Isten hozzád, szépem.

S csak ez egyre kérlek, Isten szerelmére,
Két szerelmes szempár boldog szerelmére.

Muhammed Musztafa dicső szerelmére^{*)},
Esztenőnként, néha, gondolj reám, szépem.

Tudom, hogyha ajkad a nevem említi,
Megersirat a város, meggyászol mindenki.

Szerte tép a világ, elszakít egymástól,
En erre, te arra, Isten hozzád, szépem!

Elbucsúzott Sirintől és elment. A vadállatok szintén velem-
mentek. Tovább menve leborúlt egy fa árnyékában, és kö-
nyörgött Istenéhez, hogy engedje még meglátni szerelmesét.

*) A próféta szerelmére.

Eddig ez a Ferhád és Sirin története, most szóljunk néhány szót Ferhád apjáról is. A míg Ferhád Sirinnel beszélgetett, a járó-kelek közül néhányan meglátták őt és rögtön hírül adták apjának:

— A fiad, Ferhád, megbomlott Sirinért. Ha látni akarod, megtalálod a sáhi palotánál, ott beszélgetnek egymással.

Erre a hirre Behizád kiszaladt mezitláb, hanem Ferhádöt már nem találta ott. Azt mondták itt neki, hogy a fa alatt van. Meg is találta itt mezitelen, sóhajtozva, sírva, körülállták a fenevadak. És sirt ő is, a míg beszélt hozzá:

— Ej bárányom, fiam, mondd csak, mit cselekszel egy asszony miatt? Otthon vár rád anyád, a sírástól alig látnak szemei. Hallgasd meg könyörgésemet, gyere velem!

— A hegyekben lakom én — válaszolá Ferhád. Apja pedig sirt és könyörgött.

— Oh életem és testem létrehozója, fejem koronája, édes apám, elfáradtál te már, miért öntöd könnyűidet? Nem te vagy az oka az én bűnhődésemnek, ne gyötörd magadat! Én csupán azért büntetem magamat ezen a világon, hogy enyhülést találjak. Magad is láthatod, öröm nekem a szenvedés. Egyszer valamikor találkozunk még majd a vízmedenczénél. Addig is feledj el, ne kérj többet arra, hogy visszatérjek. És elbúcsúzott apjától:

Nem tudod te, apám, mi bántja a lelkem',
Megőrült a fiad, nem értesz te engem!

Sírva fakadt az öreg, egy darabig még merően nézett Ferhád után, hallotta egy darabig sírását, azután elvesztette szemei elől. Ferhád pedig kesergett éjjel és nappal, éjjel a csillagoktól, nappal a naptól kérdezte:

— Eljön-e az idő, a mikor arczom Sirin lábanyomát érintheti egykor?

Így kesergett Ferhád, így kesergett Sirin.

Most pedig, türelmes barátom, mesénk Núsirván unokájára, Khoszrev sehzáde-ra *) fordul.

Úgy regélik a regések, hogy az időben Hüzmüz sáh volt a világ királya. A kik elolvassák a Hamza-námét, azok tudják, hogy mily tenger sok volt a katonája. •

*) Sehzáde = királyfi.

Egy nap Hürmüz sáh vadászaton járt a hegyek között. Hirtelen szomorú dallam üti meg fülét. Leszáll lováról és és leül egy fa árnyékába. Szolgáinak parancsot ad ki tüstént:

— Ezen a tájon emberi hangot hallottam, kutassátok fel nekem, hogy ki az, de szaporán!

Mindegyik elindult más-más irányba. Végre rátaláltak Ferhádra. Látták, hogy egy minden emberies formából kivetközött ember ül a fa alatt, a kezében száz-ot*) tart, mellette száz batmános buzogány hever, oroszlánok, tigrisek, állják körül és saját multságára játszik a százon. Közelebb nem mertek hozzá menni.

Visszatérve elbeszélték a sáhnak azt, a mit láttak.

— Integessetek neki messziről és hívjátok ide — mondá a sáh.

A szolgák el is mentek és messziről integetni kezdtek neki. Ferhád oda ment hozzájuk.

— Sáhunk látni szeretne téged! — mondák neki.

— Nem vagyok a sáh tisztje, mit akar velem? — szóló Ferhád és kebeléből sóhajok törtek elő.

— Meghallotta a pádisáh kesergésedet, azt mondta nekünk, hogy vigyünk el hozzá, vigyük el a száz-odat is — mondták a szolgák.

Ferhád elment a pádisáh elébe a vadállatokkal együtt. Megismerték őt a pádisáh tisztjei, s mindjárt elbeszélték, hogy ez az a Ferhád, a kit Mehmene Banu börtönbe vetett s ismét kiszabadított.

A mint Hürmüz sáh Mehmene Banu viselt dolgait hallotta, haragra lobbant és így szóló tisztjeihez;

-- Hát aztán az a leány, Sirin, él-e még, egészséges-e még?

— Igen, egészséges — mondák.

Ekkor Ferhádhöz fordult:

— Barátom, muzsikálj egy kicsit azon a száz-on, a mely kezedben van. Mondj néhány dalt, a mint tőled telik, értem meg szerelmesedért, Sirinért!

Ferhád pedig kezébe vette a száz-t, hallgassuk csak, milyen dalt mondott?

*) A száz húros hangszer, olyanforma, mint a czitera.

Úgy érzem én, megőrülök egyedül,
Csak szenvedek, sírdogálok egyedül.

A szivbánat fejedelme vagyok én,
Ezer bánat sújt le engem egyedül.

Mást sem tudok, mást sem teszek, kesergek,
Szenvedésim de korán megkeresnek.

Jövő-menő embereknek esengek,
Vigyék hírül, mint bolyongok egyedül.

Ha látjátok, szóljatok be hozzája,
Ne hervadjon nyíló rózsza orcájája.

Szegény szívem nincsen a ki megszánja,
Börtön nékem ez a világ egyedül.

Hej Ferhádom, rosszra fordult a sorod,
Tenger bánat neked támadt, elsodort.

Vissza nem jó, a mit a sors elrabolt,
Bánatoddal te maradtál egyedül.

Így énekelt és sirt, sirt, a többiek pedig csak bámúlták.
— Olyan jól esik lelkemnek, énekelj még egyet —
szólt a sáh. Megigérem neked, ha mindjárt Mehmene Banu
a koronámat, trónomat veszi is el tőlem, de Sirint neked
adom!

Megörült a szónak Ferhád és új dalba kezdett:

Szomorúság az életem teérted,
Még az ég is irigykedik, angyalom.
Elszakított rózsabimbó ajkadtól,
Még az ég is irigykedik, angyalom.

Sirinemtől jaj be távol maradtam,
Alig láttam, mindjárt el is szakadtam.
Elbujdostam, ne keseregj miattam,
Még az ég is irigykedik, angyalom.

Ajkam sírva, sóhajtozva emleget,
Vágyam tüze perzseli a lelkemet.
Hej, ki tudja, látsz-e újra engemet,
Még az ég is irigykedik, angyalom.

Így szólt az ének. Hürmüz sáh pedig csak bámulta
Ferahád szerelmét, majd egy kis vártatva így szólítá meg:

— Szóm volna hozzád, Ferhád! Menjünk a szerájba és írjunk egy levelet Mehmene Banunak. Hanem ily rongyokban nem lehet, öltözködjél fel előbb, s úgy megyünk el és követeljük Sirint!

Ferahád beleegyezett, el is mentek a szerájba. Előbb a fürdőbe vezették, megmosták szépen tisztára, új ruhába öltöztették, s így vitték a sáh udvarába. Hürmüz sáh maga is csodálkozott, a mikor Ferhádöt átöltözködve látta. Írtak aztán egy levelet, átadták az ajtónállónak, az ajtónálló az udvarmesternek.

Ferahád ott maradt a sáh szolgálatában. Az udvarmester pedig fölment a Mehmene Banu szerájába és a levelet átadta a vezírnek, a vezír pedig átnyújtotta a Mehmene Banunak. A diván-efendi *) elvette és olvasta a következőképen:

— Te Mehmene Banu sáh, tudd meg tőlem, Hürmüz sáhtól, hogy add oda feleségül unokahugodat, Sirint az én barátomnak, Ferhád agának, és küldd el őt a hozománygyal együtt. Ha megtagadnád, hatalmamra mondom, hegyeket forgatunk föl, háborút indítunk, saját erős karommal megyek ellened. Aztán ne mondd, hogy a dologban semmit sem tudtál!

Így hangzott a levél. Sirin is hallgatta az ablakrostély mögül, s nagyon megörült neki. Mehmene Banu pedig dühbe jött, a levelet darabokra tépte, s a futár szeme közé dobta.

— Eredj hírnököm, mondd meg neki, hogy hadseregemet csatarendbe állítom a mezőn!

A hírnök elment gyorsan Hürmüz sáhhoz, és elmondta neki az üzenetet.

— Éntőlem megtagadta a leányt — válaszolta Hürmüz sáh — tudom, hogy jaj lesz annak az udvarnak!

Ferahád csak szomorkodott. A tiszték pedig így szóltak:

— Hagyd el, sáhom, mind ilyen bolondok az asszonyok. Lám előbb méltányos dolognak tartotta, ha olyan emberhez adhatná oda Sirint, mint a milyen Ferhád!

Mindenki szólott valamit, de Hürmüz sáh szintén dühbe jött, és parancsot adott, hogy állítsák csatarendbe hadseregét.

*) Diván-efendi = udvari tanácsos.

De a vezír így szólt hozzá:

— Légy türelemmel egy pár napig, addig majd több tartományból összegyűjtöm a katonákat!

Minden harcos eljött, összegyülekeztek a mezőn. Megolvasták őket, hát százhatvanezer hős vitéz sereglett össze.

Hürmüz sáh ekkor így szólott hozzájuk:

— Ha kivívjuk a győzelmet, Mehmene Banu kincstárát — vigyázzatok rá — föl ne gyűjtsátok! Most pedig, vitézeim, menjetek el a Mehmene Banu várához és hozzatok hírt arról, hogy mily készülődéseket tesz!

Ekkor Hürmüz sáh apja, Núsirván, kiválasztotta a vitézei közül Kalma Sehmerdet és 'Ejjár Szalmánt, a kik átöltözködtek női ruhába, és úgy mentek át Mehmene Banu táborába, a hol a nép közé elegyedtek. Látták Mehmene Banut, a mint trónján ült, arca le volt fátyolozva. Sirin is ott volt, egy függöny takarta el, az ő arca is le volt fátyolozva. Mehmene Banu épen azt kérdezte a vezírtől, Szelimtől:

— Körülbelül megmondhatnád-e, mennyi katonánk van?

— Kétszázezer — mondta a vezír — hanem néhány nap múlva megjön Kárún 'Adzsem, ő is hoz magával hatvanezer katonát.

— Nos, akkor jerünk Hürmüz sáh ellen — szólt Mehmene Banu.

— Legyünk illedelmesek — válaszolt a vezír — várjuk meg, a míg ők támadnak. Van nekünk elég katonánk, meg aztán minek fárasztanók a magunk harcosait?

Erre lakomához ültek. Sehmerd vitéz pedig egy énekes alakját ölté magára, leült a tábor közepén, és elkezdett muzsikálni, énekelni. Az emberek köréje gyülekeztek és hallgatták.

Közben valaki elment Sirinhez, és így szólott hozzá:

— Jött ide egy zenész, nagyon szépen muzsikál, hallgasd meg csak egyszer, hogy hogyan játszik, ne is engedd el magadtól!

— Hozzatok hát ide — szólt Sirin — hadd látom, micsoda ember, ha megtetszik, megtartom magamnál!

Néhányan utána szaladtak, s visszahívták:

— Gyere csak vissza, Sirin hallani kíván! Ha megtetszel neki, sok minden jóval elhalmoz téged!

— Jól van — szólt Sehmerd vitéz — de ő gazdag, hatalmas, én meg szegény vagyok. Ha nem találok neki megtetszeni, megöl engem!

— Sohse félj — mondták neki — ha úgy muzsikálsz előtte, mint a hogy nekünk muzsikáltál, bizony megtetszel neki!

És elvitték Mehmene Banu és Sirin elé. Sehmerd hozzájuk lépett és könyörögni kezdett.

— Hej zenész, énekelj egyet, hadd lássuk, mit énekelsz, szólította meg Mehmene Banu.

— Szultánom, én szegény legény vagyok, de ha te mondod, énekelek valamit, a mi hamarjában eszembe jut — felelt a sáhfű.

— No de azért talán csak tolvaj nem vagy — kaczagott Melmene Banu — énekelj már, hadd halljuk!

Rákezdett hát a sáhfű, énekbe fogott, muzsikált is hozzá.

— Tudsz-e valami igazán szép, sáhokhoz illő dalt? — kérdezte Sirin.

— Hogyne tudnék — felelte Sehmerd — sokat énekeltem én már Hürmüz sáhnak, a Nusirván fiának!

Sirin azonnal átlátta a cselt, és tovább kérdezgette:

— Aztán mostanában énekeltél-e nála?

— Csak a napokban is neki énekeltem — felelte Sehmerd. Láttam Hürmüz sáhhall egy ifjú tisztet is, együtt beszélgettek, olybá vette, mintha a fia lett volna. Gyönyörű szép ifjú, magam is megszerettem!

Így szólt és Sirinre kacintott. A Sirin szemei megteltek könnyekkel, de azért egy mozdulattal sem árulta el magát. Bizonyosan tudta, hogy ez az ifjú a Hürmüz sáh vitéze.

Sehmerd pedig énekelt, muzsikált tovább, Mehmene Banu száz aranyat adott neki.

— Úrnőm — szólt Sirinhez — nincsen erszényem, amibe beletegyem aranyaimat, légy kegyes, adj egy keszkenőt!

Sirin kivett egyet zsebéből és neki adta. Sehmerd vitéz belékötötte aranyait, kiment a sátorból és útnak indult. A mint megérkezett Hürmüz sáhhhoz, mindent elbeszélt elejétől végig.

Ferahád megismerte Sirin keszkenőjét, Sehmerd neki

is adta. Hürmüz sáh pedig, a mikor hírt vett mindenféléről, fölszedette a tábort és útnak indította tisztjeit a háborúra.

Ezalatt Mehmene Banu és Sirin sátraikat egy magas dombra verették, hogy onnan végigláthassák a Hürmüz sáh hadseregét. A míg a sáhra várakoztak, egyszerre csak port láttak felszállani a levegőbe. A mint közelébb jöttek, dobok pergése töltötte be a világot. A reggeli köd a port csak megkészszerzte, de később tisztán feltűnt a tizenkét aranyos fejű lobogó, a tizenkétezer harczos jelvénye. Behrám közeledett, háta mögött a porfelhő az egekig ért. A seregből muzsikaszó hallszott, fölért a mennyország dicséretével. De a szellő két helyütt megrepesztette a porfelhőt, s íme negyven lobogó tűnt fel, valamennyinek aranyos volt a vége, ragyogott a napfényben. Czifra, fényes hadsereg, negyven-ezer főnyi hadsereg közeledett. Minden lobogó alatt körülbelül hét vitéz állott ezüst páncélba öltözve. A sereg előtt két lobogót vittek a vitézek vállaikon, olyanok voltak, mint két mináre. Az egyik Káhir volt, a másik Táhir, a csata napján nem menekült el előlük a harczos. Ime ők is eljöttek, mögöttük a hadsereg nyomult előre, csatakiáltásuk fölhangzott az égig.

Amint a reggeli köd két foszlányba szakadt, feltűnt im egy lovag sárga paripán. Arcza hasonlított a holdhoz, szemöldökeit elfödte a nyusztprém. Kezében száz batmános buzogányt hozott. Ferhád is eljött. A mint meglátta Sirin, felsóhajtott kebeléből, úgy hogy elhomályosítá az egek tükrét. Talán megnyugodnék, ha a nyakába borúlhatna, de mi haszna lenne . . . inkább szenvedett tovább.

Hátuk mögött újabb porfelhő gomolygott, és feltűnt ötven másik lobogó, ötvenezer más harczust jelentett. Aranyos páncélokba voltak öltözve. Hürmüz sáh ifjú fia is eljött, Khoszrev sehzáde, elül poroszkált, mindenáron azon volt, hogy őt is megbámulják. Mögötte egy sereg katona lépdelt.

Utána újabb más porfelhő kavargott. Hürmüz sáh közelgett trónjában ülve, mellette, előtte, mögötte sok vitéz nyargalt. Jobbján hős Sehmerd, balján hős Sábúr. Ilyen pompával jött a sáh, mögötte sok gyalogos katona.

A bejek s a kahrimánok *) sátraikba szálltak, mind letelepedtek. A mint reggel lett, ismét levelet váltottak egymással, de a harc elkerülhetetlenné vált.

Két oldalról mezőség nyílt, rajta a seregek szépen csatarendbe álltak, elhelyezkedtek a jobb szárnyon, a bal szárnyon és a sereg közepén.

Hanem most ki az, a ki sikra mer szállani, ki fog harcolni a férfidicsőségért?

Mehmene Banu táborából egy Kehráb nevű bajnok vállalkozott, s küzdőfelet követelt az ellentáborból.

Hürmüz sáh táborából egy Behrám nevű hős szállott sikra. Összeelegyedtek, harcba bocsátkoztak. Háromszor támadott Kehráb, de Behrám kikerülte. Ezután Behrám támadott, de Kehráb kikerülte. Nem verték le egymást, pedig egész estig csatáztak. Senki sem tudta, hogy ki a győző és ki a legyőzött, azért, a mint este lett, visszafordultak és pihenőre tértek.

Másnap ismét harcot kezdetek. Hát most ki áll ki a sikra?

Hürmüz sáh táborából egy Káhir nevű bajnok vállalkozott a harcra, vitéz ifjúnak látszott, követelte küzdőfelét.

Mehmene Banu táborából egy Zenki nevű bajnok állott ki. Összeelegyedtek, harcba bocsátkoztak. Elhibáztak már néhány támadást, végre Zenki bajnok egy buzogányt hajított Káhir felé, s Káhir leesett lováról.

Erre testvére, Táhir állt a sikra, Mehmene Banu táborából Fil lovag szállt vele szembe.

— No lám, még bizony úgy állsz a küzdőtérre, mintha valami bátor legény volnál? Majd megmutatom én, hogy mire való az effajta hitvány gyerek! Ne bámulj már no, hanem támadj! — Így rivallt rá a lovag.

Hatalmas vitéz volt, támadás közben így kiáltott Táhirra:

— Mit akarsz velem? Még szemem elé mersz állni, elém, a csillagok ura elé?

Rátámadt és Táhirt vértócsában hagyta.

Jött még egy más bajnok is a Hürmüz sáh táborából,

*) Kahrimán = hős, heros.

s csatázott ő is egészen estig. A mint este lett, visszatért pihenőre. Másnap újra megkezdtek a harczot. Ferhád is lejött a harczmezőre, mint valami fiatal oroszlán.

— Tudja meg mindenki, a ki ismer — így kiáltott — tudja meg az is, a ki még nem ismer, hogy én vagyok Ferhád. Ha van valaki, a ki meg akar halni időnek előtte, jőjjön a harcztérre, lássa meg, milyen a férfierény.

A mint Mehmene Banu meglátta Ferhádöt a küzdötéren, előszólította 'Adzsem Kárún bajnokot:

— Nézd csak ezt a kegyetlen Ferhádöt, itt áll a küzdötéren. Szeretném, ha elfognád szépen, élém vezetnéd, hadd tépjem darabokra magam saját kezeimmal. Akárki elfogja, s élém vezet, itt az ígéretem. neki adom Sirint!

Kárún 'Adzsem meghajolt Mehmene Banu előtt, megcsókolta a földet, azután a vitézek elővezették a küzdötérre.

A mint szembe találkozott Ferháddal, így szólította meg:

— Hej Ferhád, mit követtél el, hogy két sáhot egymásra haragitottál? Ismersz-e engem? Én hajtottam igába a Küh-i-Káf*) gonosz szellemeit! Jer. add meg magadat, hadd vezetlek el Mehmene Banuhoz, hadd könyörögjek bünödért!

Erre a hős sehráde így szólt Ferhádhöz:

— Vigyáz bajnok, el ne vészítsd fejedet, ne hígy neki, mert ha téged elvezet Mehmene Banuhoz, neki adják Sirint!

Ferhád, a mint a Kárún 'Adzsem szavait hallotta, lánggra lobbant, szemei elhomályosodtak, mert szívében lobogott Sirin szerelme. Majd a szeme közé nézett, s így felelt neki:

— Összebeszélsz annyi haszontalanságot, se vége, se hossza! Szaporán, ne ácsorogj már, hanem támadj! Halomra szórlak, mint valami disznót!

Nevetett a szíve belül, s így folytatta tovább:

— Mutasd meg, hogy vitéz vagy, mutasd meg, hogy erős vagy, s aztán vigy el, ha bírsz velem!

Haragjában ezt a dalt mondta:

Mért nem öltözködtél fekete ruhába?

Ölj meg, ha tudsz, engem, bajnoki csatába'!

Így szólt, Kárún 'Adzsem is visszamondta a dalt:

Fel is öltözködtem fekete ruhába,

Nosza, meg is öllek bajnoki csatába'!

*) Kaukázus.

Szólt és rátámadt Ferhádra. Ferhád is feléje vágta száz batmános buzogányát, de az védekezett. Hanem meg-ingott a teste, orrán csak úgy dült ki az anyatej, a mit anyjától kapott. Pislákkolt, mint valami ittas, majd meg magához tért.

Jó barát, ellenség Ferhádöt magasztalta :

... Nézd Ferhádöt! ... Szedd össze erődöt! ... Oh Allah, Allah ...!

A száz batmános buzogányt hogyan, hogyan nem, újra Kárúm 'Adzsem fejéhez sujtotta. Leccsapott a buzogány, szétszóta fejét. Ott nyomban meghalt, lelkét a pokolnak ajánlotta. Sehmerd vitéz azonnal lehúzta Kárún ruháit, a holttestét pedig átdobta Mehmene Banu táborába.

— Vigyétek a hősötöket! A pokolban már készíti a helyet a ti számotokra is!

Mehmene Banu szomorkodott, Sirin pedig örült.

Ezután Kehráb lépett a harczmezőre Mehmene Banu táborából. Harczba elegyedtek. Kehráb rátámadt Ferhádra Ferhád kikerülte támadását. Kehráb még háromszor támadt rá, Ferhád valamennyiszer kikerülte.

A sor most Ferhádra került, buzogányát Kehráb fejéhez sujtotta. Azt gondolta Kehráb, hogy kikerüli, csakhogy a száz batmános buzogányt nem lehet kikerülni. Ennek is nagyon szívére szólt a buzogány, belehalt.

Minek húzzuk, nyújtsuk a mesét, Ferhád aznap hét bajnokot ölt meg.

Végre megrémültek tőle, senki sem mert vele többé kiállani. Közben este lett, pihenőre tértek.

Azon az éjjelen Ferhád nagyon könnyörgött Sehmerd vitéznek, hogy hozza el Sirint. A vitéz át is öltözködött álruhába, elment Sirin sátorába, minthogy egyedül állott és így szólott hozzá :

— Úrnöm, vágyódik utánad Ferhád! Sirin pedig — áldja meg Isten a lelkét — szintén álruhába öltözött, föl-kelt és elment Ferhád sátorába. Megölelték egymást, beszélgetni, mulatozni kezdtek. Így szólott Sirin :

— Hej homlokom koronája, szívem gyógyítója, senkitől sem féltem ma azok közül, a kik a küzdőtérre mentek, csupán csak a Kárúm 'Adzsemtől. Hanem hiszen elvette büntetését!

És szórta Ferhád fejére a gyöngyöt, tányér-számra.

— Most már többé senki miatt sem félek — folytatta tovább. Hanem mégis, hogyha holnap Fil lovag állna ki a harczra, valóban, attól féltelek egy kicsit.

— De látod, angyalom, én a teremő Istenre bízom a dolgomat szorult helyzetemben, nincsen is nekem más menedékelem!

A szomorú Sirin nagyon sokat könyörgött neki, hogy vigyázzon magára, valami kárt ne tegyen magában, mert bíz ő nem tudná, hogy mitévő legyen.

Ölegették egymást egészen reggelig, sok könnyet kisértak, leírni sem lehet.

— Vezessen győzelemre a hatalmas Isten a fölött a fekete arczú czenk fölött! — így könyörgött Sirin. Majd pedig dalt mondott, nézzük csak, milyen dalt mondott?

Áldjon meg nagy Allah, maradjon tevéled,
Az ítéletnapig baj ne érjen téged.

Rózsa a te bájad, sohse érjen bánat,
Legyen a fogságom, börtönöm a sátrad.

Szívemből, lelkemből ezt kérem Allahtól,
Soha el ne tépjen bennünket egymástól.

Ferahád is búcsúzott, ilyen dalt énekelt:

Szomorkodom, búslakodom,
El ne feledj, szívem párja!
Hegy a hegyet elkerüli,
Ember párját megtalálja.

Így szólott Ferhád és elbúcsúzott Sirintől. Sírtak szemei, emésztette magát, könnyek helyett vérkönnyeket öntött. Hijába vigasztalta Sehmerd vitéz, Ferhád arczát a földön hentergeté, s esdekelve kérte a nagyságos Istent.

Majd egy időre rá elnyomta az álom, s lefeküdt sátrában. Azt álmodta, hogy egy agg ember jön hozzá, s tanítgatja őt a harcz fordulataira. Majd azt mondá neki: «Kelj fel!» s felrázta az álmaiból.

A mint felébredt, alázatos szívvel hálát adott az Istennek és magasztalta őt, a Magasságot.

A mint reggel lett, ismét két harczos szállt szembe egymással.

Fil lovag jött le a harczmezőre, körüljárta azt és követelte bajvivó társát. Ferhád állott ki a harcztérre, egymásnak szeme közé néztek, s ismét visszatértek. Másnap újra Ferhád állott szembe Fil lovaggal. Szóltak egymáshoz néhány szót; összeelegyedtek, harczba bocsátkoztak. Fil lovag dárdája után nyúlt, három dárdát dobott Ferhádra. Ferhád kikerülte. Most Ferhádra került a sor, kezébe kapta száz batmános buzogányát és Fil lovagra támadt. Ez felkapja pajzsát, de a mint a buzogány lecsapott a pajzsra, úgy szétszórta, mintha khinai tányér lett volna.

— Ejnye, hadd vágom le a fejét! — kiáltott Fil lovag.

De a buzogány lecsapott fejére, és két felé hasította. Megrettent Mehmene Banu ennek láttára, azonnal pihenőt fuvatott. Visszafordult, pihenőre tért a másik két bajvivó katona.

Ferahád is visszatért sátrába — pihenjünk egyet — gondolta magában. De hírnök jött Hürmüz sáhtól, s így szólott hozzá:

— Hürmüz sáh látni kíván, gyere velem!

És elvezette Ferhádöt a sáh színe elé. A mint Ferhád a sáh elé ért, meghajtotta fejét egészen a földig.

— Ugyan meddig harczoljunk még ezekkel? — szólott hozzá a sáh.

Irt nyomban egy levelet, átadta Sehmerd vitéznek, s megmondta neki, hogy hozzon rá választ azonnal. Sehmerd vitéz fogta a levelet, elment Mehmene Banu elé, s átadta neki.

Mehmene Banu feltörte a levelet, s olvasta.

— Ej Mehmene Banu, mióta harczolunk már, mennyi emberünk elesett eddig, megérjük még, hogy mindnyája elpusztul. Legjobban tennéd, ha Sirint gyaloghintóba ülted-néd, s átküldenéd hozzánk!

Nagy haragra lobbant Mehmene Banu a levél tartalma miatt, darabokra tépte, a hírnök szeme közé dobta, s ilyen választ adott:

— Eredj, mondd meg a sáhnak, de el ne felejtöd, nem szokás ily szókra leányt odaadni!

A vitéz pedig visszatért a sáh elé, s elmondta így:

— Ám ő lássa, bármi történjék! Majd elmegyünk hozzá!

Te pedig eredj! — szólt a sáh. Most pedig gyerünk vadászni, hisz három napig szünetel a harc!

És a bejek valamennyien lovaikra ültek, vadászatra mentek.

A negyedik napon reggelre virradóra fölálltak újra a csapatok és a csatarendek, s a vívótérre mindkét részről bajnokok jöttek.

Vajon ma ki áll ki a harcmezőre? Khoszrev sehzáde apjától engedélyt nyert, és kiállt a vívótérre, hogy harci-játékot, ügyességet mutasson. Mindkét oldalról tetszéssel fogadták.

— Tudja meg mindenki, a ki engem ismer — így kiáltott — hogy én állok ki a bajvivó piacra. Én vagyok a Khoszrev sehzáde, a Hüzmüz sáh édes fia. Mehmene pedig küldjön embert a gátra!

Mehmene Banu táborából egy Szimúrg nevű bajnok lépett a harctérre, nagy volt a termete. Örült, hogy szembeszállhatott a Khoszrev sehzádeával. Egy darabig csalogatták egymást, azután pedig összeegyedtek, harcba bocsátkoztak. Khoszrev sehzáde dárdát hajított reá, Szimúrg felkapta pajzsát és elhárította. Most Szimúrg dobott, de amaz kikerülte. Néhány sikertelen támadás után Szimúrg dühbe jött és egy buzogányt hajított Khoszrev sehzáde felé. Khoszrev sehzáde felfogta pajzsát és védekezett, s a támadást meghiúsította. Erre összeszedte az erejét, és egy buzogányt hajított Szimúrg felé. Szimúrg felkapta pajzsát, a buzogány rajta el is sikamlott, hanem szétzúzta a lovának fejét, s Szimúrg a földre zuhant. Kirántotta erre kardját és Khoszrev fejéhez sújtott. Khoszrev sehzáde hirtelen a földre ugrott és rávágott a könyökére. A kardot kiejtette kezéből, s erre birokra keltek, ütni, öklözni kezdték egymást. A sehzáde megragadta Szimúrg övét és úgy vágta a földhöz, hogy azonnal elájult. Rárohant aztán, mint valami sólyom, két kezét hozzákötötte fejéhez, s aztán átadta a vitézeknek, a kik elvitték a táborba.

ÁBRÁND.

Sok tornyú vár.
Virágos ablakában
Királykisasszony
Elmereng magában.
Évszázadok
A vár mohos falán, —
Tizenhat esztendő a lány.

Leszáll az est
S a völgyben valahol
Valaki édes
Verseket dalol.
A versszak vége
Mindig «szerelem»
«Mily szép e szó, de én nem ismerem.»

A csillagok
Ragyognak fenn az égen;
S mi tündököl
A királylány szemében?...
A dal a völgyben
Halkan véget ért...
«Szeretnék sírni, s nem tudom: miért?»

Sok tornyú vár
Zeng-zeng a vigalomban;
Királyi nász,
Dicső lakodalom van.

Síp, dob zajong,
Sok harsona rival...
«Ah, szebben szólt a völgyi dal!»

Más messze vár.
Csúcsíves ablakában
Sápadt királyné
Hervadoz magában.
«Most meghalok,
Bezár a siri bolt, —
S mégsem tudom: a szerelem mi volt.»

KOZMA ANDOR.

RABBI BEN LÉVI LEGENDÁJA.

Rabbi Ben Lévi egy szombat-napon
 A szent-könyvet lapozgatá nagyon,
 Hol írva áll: «Az Én tekintetem'
 És életem' ne lássa földi szem!»
 Olvasva ezt, kérte, adná az Isten:
 Hű szolgálja láthassa földi szemmel
 Az Ő arczát s ne haljon meg. —

Im' erre

Árnyék borult a lapra; föltekintve,
 Nagy komoran, kivont karddal kezében
 A Halál-angyal állt előtte épen.
 Igaz, jó ember volt bár Rabbi Ben:
 Ijedtség áradt szét ereiben;
 Remegő hangon kérdé: «Mit keressz?» —
 Felelt az angyal: «Már közel a percz,
 És meghalsz; ám előbb — az Úr akarja, —
 Bármit kívánsz, neked rögtön megadja!»
 A rabbi szólt: «E halandó szemek
 Hadd lássák hát a mennyben helyemet!»
 Az angyal válaszolt: «Jőj és láss tehát!» —
 — Betéve Lévi most a bibliát,
 Felállt és felemelve ősz fejét,
 «Add kardodat! — hozzá ekként beszélt,
 Útközbe' még a vesztemet okoznád!» —
 Az angyal mosolygott s átadta kardját,
 Majd őt az égi városhoz vezette,
 S a falra ülteté, honnan lenézve,
 Rabbi Ben Lévi, halandó szemével,
 Megláthatá helyét a mennybe' szépen
 Aztán az angyal kardjával kezébe'
 Mindjárt az Úrnak városába lépe,
 Utczákon át, hol lát gyors szellemet:
 — Halálnak hívják lenn az emberek, —

Itt ismeretlen. — Egymagában állott
 Az angyal addig s «Jőj vissza!» — Kiáltott.
 A rabbi hangja szólt:
 «Az Úr nevében, a kit én imádok:
 Nem! — esküszöm: innét tovább nem állok!»

— S az angyalok sírtak: «Oh Szent Atyánk:
 A rabbi, — lásd, — mily gyászt hozott reánk!
 Az Ég országát bántja, sérti tette,
 S most nem megy immár, ép' a Te nevedbe'!»
 Az Úr felelt: «Igazak legyetek!
 Esküjét Lévi mikor szegte meg?
 Maradjon itt, hadd lássa az Én arczom'
 Halandó szemmel — s azért meg ne haljon!»

A Halál angyala túl a falon
 Hallotta ezt s remegő hangokon
 Szólt: «Add a kardom,» hadd megyek tova!
 A rabbi várt kissé s felelt: «Soha!
 Elég zavart okoztál eddig is már
 Az emberek fiai közt!» S a mint várt,
 Hallá az Úr ajkáról e parancsot
 Zúgni a légben: «Add vissza a kardot!»

Néma imában hajlott meg az ősz pap,
 S a félelmes angyalhoz im' e szókat
 Intézte: «Esküdj' meg, többé soh'sem
 Fogja meglátni azt emberi szem;
 S midőn a lelkeket viszed magaddal,
 Láthatlan légy e láthatatlan karddal,
 S úgy hajtsad végre majd az Úr parancsát!»

— Az angyal végre vissza kapta kardját,
 S megesküvén:
 Láthatlanul jár most a föld színén...

EGY ÚJ ANGOL REGÉNY.*)

Hichens Róbert neve jóhangzású az angol regényirodalom ismerői előtt. Több figyelemreméltó munkája jelent már meg az utóbbi években. Most kiadott regénye: *Allah kertje*, valódi synthesise írója összes jó tulajdonainak.

Érdekes egy regény, a szerző teljesen uralkodik tárgyán és a mi még ritkább, úgy játszik az olvasó hangulatán, mint a zenész hangszerén. Valami sajátos keleties mysticismus borul a cselekvényre. Mintha ébren álmodnók át az egészet. A valószínűtlen nem ütközzük meg, az álmodó nem keres lélektani igazságot. Érezni véljük a csodás sivatag vonzerejét s a forró afrikai levegő szenvedélyeket ébresztő hatását. Igazolást nyer azonban itt is az az eltagadhatatlan jelenség, hogy az új angol regényekből elszállt a régi melegség. Hol van már az az idő, mikor százával írtak naivnál-naivabb leveleket Dickensnek, hogy ne hagyja meghalni Summerson Eszterjét?

A hibát nem az olvasóközönség változott kedélyvilágában, ikell keresni. Nem. A régi az. A mint hogy nem is igen módosul alakul az át félszázad alatt.

Sok idő kell ahhoz, hogy a modern kor hideg józansága kiölje belőlünk az érdeklődő részvét melegét s megnyirbálja képzelő tehetségünk szárnyait. Még a legridegebb realismus napjaiban is ott rejtőzik az idealismus a szivek mélyén. Nem tűnik el egy perczre sem, nem tűnhetik el, mert velünk született szükséglet hinni valamiben, rajongni, lelkesülni valamiért.

A modern regényíróban találjuk fel az okot. Tárgyilagosságra törekszik legnagyobb részök, meseszövések alig ér valamit, azt vélik, hogy ez az egyszerű köznapiasság az élet.

*) *Robert Hichens: The Garden of Allah (Lipscse 1904) B. Tauchnitz II. köt. 359—327. l.*

Pedig a legelvonultabb, legcsendesebb élet is mennyi viharon, mennyi meglepő fordulaton megy át!

Az írók bonczolják a jellemeket, de csak azt látják, mit az orvos bonczolás közben észrevesz. A lélek rejtett mélyébe nem lát be egyikök sem.

Nincs meg bennök a mindenható szeretet intuitiója. Kevés angol regényíró meri még oly messze vinni a realismust, mint a francia, mely a lélektan trónjára a pathológiát ülteti.

De többnyire olyanok, mint az ékes-szavú, de hideg szónok, a ki lekötheti érdeklődésünket, de lelkesíteni nem tud. A *Garden of Allah* női alakja, Domini, a modern typos, az a bonyolult, összetett jellem, mely az újkori irodalom egén, mint egy álló csillag ragyog bizarr, sokszínű fényt terjesztve.

A nő alszik benne még a kora ifjúság napjaiban, hogy annál nagyobb lángra lobbanjon az érett kort elérve. Itt már inkább a physiologia, mint sem a psychologia terén állunk.

Az ő szerelme Androvsky iránt az érzékiség jegyében született. Tanúsítson bár önfeláldozást, önmehtagadást ez a nő, ha be is látjuk igazát, de a legjobb igyekezettel sem tesz reánk nagyobb hatást szerelméről való lemondása, mint mikor az éhes ember kedvelt eledelétől fosztja meg magát.

Az élni vágyás, a mohó sietség a nyár utolsó napjait élvezhetni s az a delejes erő, mely a két nemet az örök természet törvénye szerint vonzza egymáshoz, ez az, a mi egymáshoz köti ezt a két emberi lényt.

Domini ifjúságára sötét árnyat vetett anyja bűne. Szégyen, fájdalom, küzdelem szakadatlan láncolata volt élete. A magyar származású temperamentumos nő, Domini anyja, elhagyta férjét, ki őt imádtá, gyermekét, otthonát, feláldozott mindent, hogy kövesse féktelen szenvedélye tárgyát, egy magyar zenészt.

Domini atyját a teljes züllésbe kergette a kétségbeesés, Lord Rens szíve egész hevével szerette nejét, meghozott érte minden áldozatot; buzgó katolikussá lett az egykor hithű protestánsból, új vallásának erős oszlopa. De ez a vallásos rajongás nem lelke mélyéből fakadt. Nem a minden emberi lélekkel veleszületett hitben gyökerezett. Egy másik törékeny emberi teremtmény iránt táplált szeretet volt alapja e homokra épített várnak. Az első csalódás rázkódására összedőlt a kártyavár. A meghasonlott, egyensúlyát veszített lelket a teljes erkölcsi züllés-rideg cynismusa töltötte be. Meggyűlölte a vallást, mindent elköve-

tett, hogy leányát is elidegenítse attól, meggyűlöltesse vele is a gyermekkorban bele csepegtetett hitet.

Ez Domini állhatatosságán hajótörést szenvedett. Atyja elfordult tőle. A sok lelki gyötrődés Domini jellemén is nyomot hagyott. Hite nem ingott meg, de elfásult kedélylyel, fáradt, üres szívvel került ki a küzdelemből. Lord Rens — így hívták Domini atyját — halála után bejárta Európát, de a jobbára ismerős helyek vizionlátása nem tudta neki szellemi rugékonyságát visszaadni. Fásult, fáradt volt; élni, érezni igazán: ez az egy vágy töltötte be egész valóját. Ekkor eszébe jutott Afrika.

Ez az, gondolá, ez új lesz. S mintegy öntudatlanul, titkos sejtelemtől vezetve tekintete a térképen Beni Morára esett.

Beni Mora — ő előtte valami sajtáságos keleties varázsa volt e névnek, mely vonzotta, hívogatta. Itt fog felébredni, érezte, szunnyadó lelke, itt fog ő újra élni. «Oh Uram! Hadd éljek, érezzek még, ha szenvedek is nagyon, de érezzek mélyen, igazán.»

Domini kívánsága teljesül, nem csalta meg a sejtelem, mely őt ide vezette. Beni Mora a forduló pont, mely életét két részre osztja. A regény első része Domini utazását, első benyomásait írja le megkapó eredetiséggel. Festi a kimerült, épen fáradtsága miatt pihenni nem bíró nő beteges éleslátását.

Oly mesteri ez a leírás, hogy az olvasót egészen magával ragadja. Mintha nem is úgy olvastuk, hanem úgyszólván ébren álmódva éltük volna át mi is. A nagy afrikai sivatagnak Domini mysticismusra hajló kedélyére tett majdnem delejes hatása hatalmába keríti az olvasót s a keletiesen önmegadó érzés fogja el őt: a megváltoztathatlan kiszmetbe vetett hit.

Esős reggel indul Domini Robertvilleből Beni Mora felé. Élénk hatást tesz reá ez az út. Midőn a vonat kiér a sivatagba s a meleg, csodásan tiszta, száraz levegő megérinti arcát, az egész mintegy revelatio hat Dominire.

A végtelen pusztaság ragyogó homokja, a sok színben pompázó hegyek a naplemente fényétől övezve, a korlátlan véget, határt nem érő szabadság jelképeként tűnnek fel előtte. Minden kínzó kérdést, aggályt, keserűséget kisépért lelkéből az éles sivatagi szél, ki a pusztá homoktengerébe.

Hallani vélte a szabadság lépteinek zaját feléje közeledni, a Szahara beláthatatlan térségén. Szíve csordultig telt hálával teremője iránt.

Teikintete ekkor utitársára esett. Androvsky volt ez, kit

most látott először. A férfi arcán a szenvedés mély nyoma ült. Szeretett volna valami vigasztalót mondani neki, de szemeik találkoztak, tekintetök egybe olvadt. Domini lesütötte szemét, lelohadt lelkesedése, felocsúdott diadalmámorából. Az élet nagy-szerűsége eltörpült előtte újra, elhomályosult a szabadság, szín, napfény: mintha mindezt letörölték volna élettáblájáról.

Mert ime itt a nap fekete foltja, az emberiség. A mindenható egyetlen tévedése a teremtésben. Az a nyomorult ember-vetette árnyék bizonyynyal elég sötét, hogy a boldogság fényét homályba borítsa.

Ez az ember érdekelte. Nyers, félszeg modora, társadalmi ügyetlensége, a mód, a melylyel kerülni látszott őt, nem riasztotta vissza. Ellenkezőleg, vonzotta kitartó, határozott természete, erős, férfias akarata. Láttá, hogy sok lelki harc viharzott át rajta és szívében nem simultak még el a felkorbácsolt hullámok.

Beni Morában Anteoni gróf híres szép kertjéből nézte, mint fut el Androvsky az imádkozó arabok láttára. Meglepetve veszi észre, mint írtózik Androvsky mindentől, a mi a vallási dolgokra vonatkozik. A derék beni-morai plébánost gyűlölködve kerüli. Nem rokonszenves jellem.

Küzd a belenevelt vallásos érzéssel. Anyagias érzékiséggel akarja lelkiismerete szavát elnémítani. A renegát vad gyűlöletével dobja el magától azt, mit egész életén át tiszteletben tartott.

Nincs fanatikusabb atheista a csuhából kivetkőzött barátnál. Fogadalmának megszegése — eredetileg szerzetes volt — nem hagyja őt nyugodni. Nem tud semmit a nagyvilági életről, ügyetlen, új előtte minden, nehézkes, vontatott járása szinte jelképezi addigi rab életét. Nem tudja elviselni a vallásos érzület megnyilvánulásának látványát, elfordul, ha a moszlimeket a muezzin imára hívja. De azért a hitet nem bírja kiirtani szívéből.

A zárdai évek alatt visszafojtott érzékiség ki-kitör belőle.

Érdekes a fejezet, melyben Domini a tánczosnők negyedében látja viszont Androvskyt.

Csaknem állatiassá aljasítja viselkedését a kolostori nevelés félszégese, mely a szokásos tettetést nélkülözve, a bűnt a maga mezítelen rútságában mutatja. «A szoba tulsó sarkában Androvsky arabok közt ült; a bő redős keleti ruhák jóformán eltakarták a kevésbé festői európai öltözetet. Egy francia katonára vigyorgó kövér arab tánczosnőt (Uled Na'il) ábrázoló rikitó

színnyomat függött mögötte a falon, újszerű feltűnő hátteret alkotva napbarnított arcának, melyen most az ascetismus kifejezésével valami más hatalmas érzés kinyomata párosult, mely már-már úgy tetszett, kiszorítja az ascetismust, hogy a hódító egyeduralmát magához ragadja. Domininek ez egy képet juttatott eszébe.

Zarándok halad át egy sötét erdőn. Követi őt őrangyala és a sátán. Az angyal gyenge, majdnem gyermek, törekeny, vértelen arcú, alig van dicsfénye; az ördög ellenben erős, izmos alak s érzékies, ravaszul mosolygó arcczal néz a zarándokra.

Kétségkívül az utazó (Androvsky) bensejében is ez a lelki tusa ismétlődött. Domini azelőtt még sohasem tudott magának igazi képet alkotni a jó és rossz mondaszerű harczárol. De nem is nyilatkozott az előtte ilyen elemi erővel, ilyen vakmerően világosan, emberi ábrázaton.

Körülötte az arabok kényelmesen, mozdulatlan, ülve nézték a sajátos tánczot, melyre ők rá nem únnak soha. Érzéki, kihívó táncz, van benne ügyesség, de szépség, rejtelmes búbáj vajmi kevés, hacsak — a mi megesik néha — nem valami bálvány formájú igazi keleti nő lejtí kohlal aláfestett szemeiben a távoli sivatag rejtélyével, egy félig éber sphinx sötét komorságával. Barbár, de valódi megnyilatkozása a természetnek, melynek a nap forró heve adta meg a létet.

Egy vad ország szülöttének néma indulat-kifejezése. A kabil Tahár kávéházában épen akkor ilyen nő nem volt. A kávéház szépségei egy szűk padon szorongtak egymás mellett, előttük asztal, rajta diszítésképen cserépvázákban narancsvirág és vizes poharak. Kedvetlenek, unottak voltak czifra ruháikban. Szépen formált hennás kezeiket álmos lankadtsággal lógatták, mint a marionettek. Az, a ki épen tánczolt, akár csak a kötelességet jelképezte volna, mely a rosszat törekszik híven teljesíteni. Ringó, hajlongó mozdulatai hevesek bár, de semmi nőiesség bennök.

Összetett óraműhöz hasonlított, melyet egy beteges képzeletű mester alkotott. Pár pillanat alatt Domini már is ráúnt. Csodálkozása nőtt, a mint újra Androvskyra tekintett. A napkelet unalmát jelképező táncz szította fel keblében a tüzet, ez dobta a függő lámpák fénye elé érzelmei titkát és azt meg önkénytelenül Domininek mutatta. Domini szégyelte, hogy megérti, félig-meddig zavarba jött, de a tudás elől nem zárkozhatott el. Ha

sohasem találkoztak vagy beszéltek volna félszázadig egymással, Domini ismerte volna azt a mosolyt, melyet Androvsky arczára a rossz szelleme varázsolt.»

Ismeretségük lassan haladt. Androvsky észrevehetően igyekezett kezdetben kitérni előle. Tartózkodó természetű volt, kivel nehéz barátságot kötni. Néha-néha valami titkos benső indulat kitörése beszédesebbé tette. Őszinte, egyszerű lett ilyenkor. A csodálkozás, kétely megérezett szavain. Domini könnyen kitálhatha, épen túlságba vitt tartózkodása árulta el, hogy Androvskyt sok minden meglepi.

Csupa rejtély volt ez az ember. Hol lakott eddig, hogy oly kevésbé ismeri a legköznapibb dolgokat? Domini még azt sem tudta róla, úri származás-e. Ha valaki azelőtt kérdezte volna tőle, lehet-e négyszer-ötször sétalovaglást tenni valakivel, naponként látni őt, két álló hétig és mindig kétségben maradni effelől, azt felelte volna, hogy az merő képtelenség.

Nem is igen törődött ő ezzel. Itt a sivatag rejtelmes világában reá nézve megszűntek létezni a conventionalis társadalmi válaszfalak. Egy férfi és egy nő állanak szemközt. Az örök természet uralkodik itt. Széttörik e helyen az ember alkotta társadalmi kasztrendszer.

Androvsky az erő benyomását keltette fel benne, de nyugtalanságot is okozott. Olyan vérmérsékletű asszony nál, mint Domini, a nyugtalanság mindig titkos gyengeséget jelent. Sejtette, hogy Androvsky természete sok szenvedélyt rejt magában, mely minden akadályt elsöpör, minden gátat lerombol, hogy kiszabaduljon és akkor? Mi történik akkor? Megremeg láttára a világ. Vagy attól, a mit tett? Nem tudta. A tartózkodó, hideg nő átalakuláson megy át. Androvsky mind jobban enged vonzalmának. Domininek kedvét keresi. Még a beni-morai papot is meglátogatja. Meglátogatja Anteoni gróf kertjét. Megtanul kedveért lovagolni. Törhetetlen erélye vas akarattal győzi le ügyetlenségét. Óriás kitartása daczol a fáradtsággal. Domininek, ki mint angol nő minden sportnak barátja, imponál bátorsága.

Kirándulásokat tesznek a sivatag egyes oázisaiba, az arabok azt mondják, hogy a sivatag Allah kertje.

Dominit soha sem bájolta el a legszebb kert sem, mint ez a nagyszerű keleti panoráma. A Tombuktu felé vezető utat szerette legjobban. A nagy pusztaságot itt egyetlen oázis sem szakítja meg. Az örökkévalóságra emlékezteti az utazót. Jól talált

alak Batouch (Batus), a költő-cicerone, ki Dominit lépten-nyomon kíséri.

Androvsky jellemének fejlődésére nagyban befolytak gyermekkori benyomásai. Vegyes házasság gyümölcse volt. Anyja angol nő, atyja orosz volt. Az előbbi buzgó híve a római katolikus egyháznak, az utóbbi születésénél fogva ó-hitű lett volna, de a valóságban, szabadgondolkozó volt és keveset törődött a dogmákkal. Anyjának vallásosságát még inkább növelte férjének közönye. Különböző meggyőződések mellett is a legjobb egyetértésben éltek. Frigyük nem nélkülözte a boldogságot. «Azt hiszem, mondá Androvsky, a hitelenség a férj részén sokszor még jobban szítja a nőnél a vallásosság tüzét». Anyám atyám helyett is igyekezett hinni s gondolom, ez sikerült is neki. Ifjan, tizenhét évvel lépett be a Trappista-rendbe. Olyan korban, mikor alig lehetett félig gyermekésszel tiszta fogalma arról, hogy mit jelent a szerzetesi fogadalom. Minden ismerőse abban a véleményben volt, hogy nincs erre hivatása.

«És mégis, hogyan magyarázzam én ezt meg önnek? Most is úgy érzem, volt hivatásom és hitű, buzgó szerzetes lehetett volna belőlem».

Egyetlen ember volt a kolostor szűk falai közt, a ki valóban behatolt Androvsky jellemébe. Az abbé előtt nem maradhatott titok, hogy a formalitás szintelen fagyos leple alatt a szláv forró vére kering s a hamu alatti parázs minden pillanatban tüzvészszel fenyeget. Az abbé befolyása zabolázta meg Androvsky lázongó lelkét. Az ő tanácsainak köszönhető, hogy a szakadás hamarabb be nem következett. Androvsky gondjaira bízták a kolostor sírkertjét. Ki hitte volna, hogy épen a halottak csendes birodalmában éri őt utól végzete? Az első lökés, mely a lavinát megindítja sokszor gyöngye gyermeki kéznek szelid mozdulata. A kezdet egy semmi, mégis mennydörgő robajjal zúz össze végre mindent utjában.

Egy napon Boris frissen felhantolt sír mellett a kerítésen kívül egy zokogó nőt pillantott meg. Nézte s az nem futott el láttára. Mi jelentősége lehet ennek? A fájdalom keserű könnyei bizonynyal nem bűnre csábító látvány. De Androvsky esetében beláthatatlan következményekkel járt.

A trappista fogadalom tiltja nőre nézni. Ez volt az első hiba, melyet Androvsky nem gyónt meg.

Volt egy titka, ilyen szűk mederben folyó életben válasz-

fal ez is egy töprengő, saját lelkét analysáló ember és társai között. A lavina első maréknyi hava.

A kolostor vendéglőjében komor, titokzatos idegen jelent meg. Ez az ember, ki sokat látszott szenvedni, keltette fel a fiatal szerzetesben az élet utáni sóvárgást. Ő volt az oka annak, hogy Androvsky szakított a szerzetes-élettel. Neki, a szerzetesnek lett volna kötelessége a kolostor magányát felkereső vendéget vigasztalni, de az idegen befolyás alatt ő lett a vigasztalhatatlan. Erőt vett rajta nyughatatlan természete. Lázongó vére nem hagyta nyugodni. Befurakodott a külvilág csábos képe, megzavarta imáinak őszinte áhítatát. Androvsky becsületes ember volt, ki megvetette a képmutatást. Nem akart teremtője előtt szentségtörő tettetéssel leborulni.

A kolostori élet egyhangúsága elviselhetetlenné vált. Az idegen eltávozása után nem volt maradása többé. Ki az életbe. Ez volt az ellenállhatatlan vágy, mely őt egyre sarkalta. Élni, mint élnek mások. Mihamar megvalósította tervét és megszökött a trappista rendből.

Domini nagyobb utazást tervezett a continens belsejébe, látni akarta a karavánok útját. Vágya teljesült. Androvskyval indul el erre az útra, már mint férj és nő, boldogságban úszva. A miért olyan hön imádkozott, teljesült. Él, érez, szeret. Érzelseinek intenzitása álmos tengődésnek tünteti fel eddigi napjai folyását. Hogy azután kimondhatatlan szenvedés vár reá, mit tesz az?

Androvsky egy napon megvallja multját, Domini rábirja, hogy vegye fel ismét a kötelesség jármát. Váltsa be fogadalmát, mely alól nincsen feloldás. Nem lenne angol nő, ha nem így cselekednék. Az ő mélyen gyökerező hite nagy hatást gyakorol Androvskyra.

Meghajol e nő lelki fölénye előtt. Hisz kiirtani lelkéből hitét nem bírta úgy sem. De a gondviselésnek kellett küldeni egy szerető kezét, mely visszavezesse a kötelesség szűk, rögös útjára. Visszamegy a kolostorba, vezekelni tévedéseért. Angol regényben más megoldás nem képzelhető.

A szabadgondolkodó megtérésének történetét számtalan jobbnál-jobb változatban találjuk az angol szépirodalomban.

Kedvelt tárgyak; időszerű is mindig. A mindennapi életben lépten-nyomon látjuk a sors kemény csapásai alatt összeroskadó atheista imára kulcsolt kezét. Elpusztíthatatlan ösz-

tön ez az emberiségre, megbecsülhetetlen jótéteménye a gondviselésnek. Szükséges, mint a levegő, melyet beszívunk. Ez ellen küzdeni hiábavaló. Ha kitépik a népek lelkéből a vallást, feltámad más alakban. Itt pantheismus, ott spiritismus neve alatt, de azért egy gyökérből sarjadó ágak ezek. Érzi ennek lelki szükségét mindenki. Hány híres tudós neve szerepel a spiritisták között, mert az a theismus száraz, rideg tana nem elégíti ki s be kell tölteni az űrt, melyet a lerombolt vallásos érzés maga után hagyott.

KÉGL SÁNDOR.

ÉRTESÍTŐ.

*Ignotus : Olvasás közben. — Jegyzetek és megjegyzések. —
Budapest, Franklin-Társulat. Ára 4 kor.*

Ritka könyvnek van ilyen találó és ennyire tájékoztató címe. Tíz nagyobb cikk kivételével, valóban csupa annak idején actualis politikai, irodalmi és társadalmi eseményekre vonatkozó általánosabb megjegyzések vannak összegyűjtve, érdekesebb napi-hírek commentáiraival s a szerző olvasmányainak egy-egy lapjára odavetett lapszéli jegyzetekkel vegyest. Nem a maguk lábán álló gondolatok tehát, hanem a gondolkozásnak csak másodtermése; ötletek, a melyenek felé komolyabb munka közben röppen el az értelem. Szóval legnagyobbbrészt keltett, felidézett gondolatok, a melyenek önkénytelenül ötlenek eszünkbe, legtöbbször igazán «olvasás közben», vagy mikor írunk; nagyobb gondolatok kovácsolása közben előpattanó szikrák. Goethe sem átalált feljegyezni egész sereg olyan gondolatot, melyeket aztán *Eigenes und angeeignetes* jellemző gyűjtőcím alá foglalt.

Ignotus gondolatszikrái közül alkalmasint több pattant ki írás, mint olvasás közben. Ignotus nem szokta ugyan álarczát szellőztetni, mégis mindenki tudja róla, hogy hirlapíró; álnevének ismert volta is onnan ered, hogy úgyszólván naponként olvashatni nevét és cikkeit. Rendkívül sokat ír, s mint ötletes emberek, írás közben is támadnak ötletei, néha igen jók is. Az *Olvasás közben* aphorismáin meglátszik, hogy nagyobb hirlapi cikkekből vannak kiszagztatva. E körülményből folynak a könyvnek előnyei és hátrányai.

Azok a könyvek, melyek e nemben világhírré jutottak, átgondolt és szerves világfelfogásnak voltak hirdetői. Pascal az atheismust ostromolta, ha Rochefoucauld az ember önző természetét ostorozta. Eötvös a materialismus ellen száll síkra *Gon-*

dolataiban. Ignotusnál a gondolatforgácsok úgy vannak egymás mellé szórva, mint Jókai hasonló származású *Negyven év visszhangja* című kötetében, melyben negyven év alatt írt munkáiban elszórt felfogása van összegyűjtve. Ignotus könyvéből is hiányzik a vezérmotivum.

A könyv 383 oldalt tesz ki, de írójának gondolkodását legfőbb vonásaiban sem igen lehet belőle kiolvasni. Igaz, hogy komoly világfelfogás nem igen születhetik egy napilap hasábjain, s a hetilap is, melynek Ignotus szorgos munkatársa, egy szálig elvesztené előfizetőit, ha olyan vigyázatlan volna, hogy lenyomatná leghűbb írójának életnézetét; de viszont a közönség méltán vár mást, ha könyvet vesz kezébe, mintha sebtében bepillant az ujságba, a hol egy-egy tűrhető ötlet már nem várt szerencse és üdülés számba megy. Pedig Ignotus annál könnyebben segíthetett volna magán, mert könyvét amúgy is kisebb szakaszokra osztotta, ilyen komolykodó alcímek szerint: *Társadalmi dolgokról*, *Tudásbeli dolgokról*, stb. Ezekbe a kisebb gondolatkörökbe nem lett volna nehéz némi egységet vinni, ha a szerző nem sajnálja a fáradságot, gondolatait jobban megválogatva, egy szempontból rendezi, s a hol szükségét érzi, megbővíti egy pár lényegbe vágó megjegyzéssel. A *Művészi dolgokról* szóló fejezet például egészen más lenne, ha bele volna sorozva az a jó csomó megjegyzés, a mely *L'art pour l'art* czímen külön skatulyába van téve. De az ujság nem tűri az elmélyedést, sem a komolyabb fejtegetéshez szükséges hosszasságot, hanem a felületességnek és kurta cikkeknek a barátja; a szedőgyerek kopogtatása pedig retentőbb a gondolkozó emberre az Eumenydák ostorainál. Ezért maradtak egytől-egyig ötletforgácsoknak Ignotus fejtegetései, s ezért nem tudunk e gondolattermelékéből többet kivenni, mint hogy a szerző rajongó megbecsüléssel van az emberi munka iránt, maga is idegesen szorgos írásban és olvasásban egyaránt; felszívó ereje bámulatos: mindent olvas és tanul, s csodálói, a kik könyvét jócskán kelendővé tették, polyhistornak is tartják. Érdeklődését sokszor izgatja a politika, de alighanem csak azért, mert vezérczikkiró, több őszinteséget látunk sociologiai jelenségek iránt mutatott érdeklődésében, hozzávetésünk szerint azonban legszívesebben szerepel művészi és irodalmi themákkal, különös örömmel bogozgatva ki nyelvi és verstani kérdéseket. Ez a sokbafogása is egyik oka annak, hogy gondolkodása és könyve kapkodó és rendszertelen.

Ha rend és egység nincs is a könyvben, változatosság annál több van. Természetes. Ignotus hírlapíró, ki tömérdek kénytelen írni, a mellett nagyon művelt, igen eszes és ötletes ember, a ki nek mindig jut eszébe valami jó és érdekes. Csakhogy épen mert hírlapíró, sok nála a hírlap-thema és napihír-commentár, így pl. a Spencer rendjelvi visszautasításáról, a mit ép oly megmosolyogni valónak talál, mint a rendjelek utáni vágyat (62—64), a sikkasztók lélektanáról (22) stb. Némely állítása elavult azóta, hogy leírta, de a «könyvesinálás»-nál ez elkerülte figyelmét. Azt mondja például, hogy «igazán színházi nagy város Európában egyelőre csak kettő van: Paris és Bécs» (225), holott épen egy harmadikban Berlinben fejlődik szemünk láttára egy új színjátszói stílus, mely a színházbajarást nemzeti kötelességökké tette a németeknek. Egynémelyik megjegyzés olyan napi érdekű névhez vagy esethez kapcsolódik, a mely ha még nem is, hamarosan el fog tűnni a köztudatból s az olvasó rejtvény előtt áll. Így a nőemancipációra vonatkozó — különben eléggé általános — eszméit Ellen Key itt jártához és nevéhez fűzi, pedig sokkal kiválóbb és maradandóbb nevekbe fogózhatott volna. Nem lesz az okvetlenül műveletlen ember, a ki öt esztendő múlva nem fogja tudni, hogy ez a név kit jelent. Ennél nagyobb baj az, hogy olykor magok a szerző elmélkedései is avultasak. A nőnek a férfira való befolyásáról szóló, csak a szétválasztó csillagocskákkal szétdarabolt, de máskülönben egybe tartozó elmefuttatás merő közhely (64—79). Azonban meg kell vallani, ilyen nem sok van a könyvben; de csodálatos, hogy Ignotus épen ezt a cikkét kimélte ennyire; szinte úgy tetszik, mintha erővel fel akarta volna duzzasztani az ívszámot. Eszünkbe jut Fáy Andrásnak egy aphorizmája az *Eszmeburkok és szikrák* (1858) kötetéből: «Sok könyveinkkel akként kellene bánnunk, miként a tenger melléki nemzetek, só-nyerés végett a tenger vizével bánnak: el kellene párologtatnunk a vízrészeket belőlök, talán a fenéken nyerni fognánk egy kis sócskát.»

A változatossággal együtt jár ötletgazdagsága, könyvének legfőbb érdeme s egyúttal a legnagyobb előny, melyet a hírlapírásnak köszön. Sok mindenről írván, sokról vannak ötletei. Az eszme persze többet ér, de a jó ötlet sem csekélység. Úgy vagyunk vele, mint a kisebb rangú, egyszerű holmikkal az életben; csak jó legyen és többre vesszük a ritkán sikerülő bonyolult dolgoknál. Természetesen az ötlet sem sikerül mindig, leg-

gyakrabban az szúr szemet Ignotusnál, hogy az ötlete kedvéért túloz az igazság rovására, a mi az ötletekre vadászó íróknak rendes bajuk, de Ignotus nem szorúlt volna erre, hogy ötletesnek lássék. Összeállít egy milieut: félesztendővel brumaire 18-ika előtt a francia republicát négyfelől verték, Itáliát elvesztették, Egyiptomban Bonaparte majdnem a hálójába került Nelsonnak, — és ebből a képből egyszerre kipattantja ezt: «és ezekben az időkben a francia nemzetnek és törvényhozásnak nem volt sürgősebb dolga, mint megállapítani, milyen mértékkel mérjen ezentúl az emberiség», ki ebből a kiélezett ellentétből nem áttal erős crencsendóval odáig szökellni, hogy a francia törvényhozás «egyebet sem csinált akkor, mint ilyesmit» s «az egész francia forradalom nem volt egyéb, mint ilyesmi.» A hetilap olvasóinak itt persze leesik az álluk bámulatukban, de le ám a kritikusé is, a ki alig győzi vakarni a fejét, hogy ugyan minek is akarnak eszes emberek minden áron elmések és meglepők lenni, mikor igaznak lenni derekabb dolog. Inkább száz embert vonjanak kínpadra, mint egy igazságot Prokrustes-ágyra; — de ötlet kedvéért egyiket se.

Hasonló tévedésekbe jut néha azon az úton is, hogy a tetzetős ötletéről nem tesz le, s ne hogy kénytelen legyen azt elhallgatni, inkább nem latolja, mennyi benne az igazság. Balzacról azt írja, hogy nemcsak a bourgeoisie megírója, hanem maga is bourgeois volt, s azért a bourgeoisie nem Mæcenásnak való, s a bourgeois a maga pénzén akar megélni, azért ment tönkre Balzac a túlfeszített munkában, míg Beaumarchais, a lakáj, vidám és dús öregséget ért. Ignotus itt megfélekedezett arról, hogy épen Balzac akarta volna úgy szervezni az «irodalmi ipar»-czéhét, hogy tagjai az államtól czivillistát húzzanak. Az ilyen tévedés megbocsátható a cikkírónál, a ki sietve és siettetve s csak egy napra ír, de a könyvíró nem mentheti magát azzal, hogy nem volt ideje. A könyvírónak ki kellene kerülnie az olyan ellentmondásokat is, a melyek megírása közé valósággal talán évek estek, melyeket azonban a könyvben csak lapok választanak el egymástól (56. és 271. l.).

A hirdapírás rovására írjuk az olyan elsietett s épen nem kétségtelen bizonyításokat is, mint az, hogy «a mostani munkás már egyfelől megihlette, másfelől a lehető legteljesebben élvezi Hauptman darabjait, Meunier szobrait, még az Anatole France iróniáját is.» (57). Hauptmannak irányzatát bizonyára honorálják,

de Francera nézve hajlandóbbak vagyunk a Franciaországban kivált Taine halála óta nagyon otthonos Brandesnek adni hitelt a ki hallotta Thibaut-t beszélni, s azt írja, hogy finom iróniája éppen nem hatott a nagy tömegekre. Nem csoda; az iróniára érünk meg legkésőbb.

Nagyon ideje már, hogy a könyvnek jó oldalaira térjünk. Az eddigiekben nem volt szándékunk Ignotus tehetségét kicsinyíteni; inkább szomorúan tekintettünk végig a fogyatkozásokon, melyek mesterségével járnak s az íróra is átragadtak. Könyvét nem akarnók kisebbiteni. Nem ritka abban a komoly gondolat, talpraesett megjegyzés, a szerencsésen kifejezett ötlet. Egyik-másik mondása nem rína ki a legjobb francia aphorisma-írók kötetéből sem. Meghatározásai sokszor találók és elmések, ha az összekapcsolt fogalmak áthidalása néha vakmerő is; például mikor azt írja: «A secessió-darvinismus a művészetben: a körülmények termik a formákat» (201). Fején találja a szöveget ez is: «A civilisatio semmivel sem természetellenesebb, mint az őś-állapot; a világnak mindig az a rendje, a meddig eljutott.» (271). Ebben megvan az aphorismák sűrítettsége; úgy hat, mint egy fejtegetésből levont eredmény. Több fejtegetése, a mellett hogy eredeti és ötletes, matematikai módon kimért és biztos. Ilyen az alkohol szükségességéről szóló, mely oda megyen ki, hogy az alkohollal azt igyekszünk pótolni, a mit szervezetünk a civilisatio következtében ellenálló képesség dolgában veszített (287); s arra a kérdésre, hogy kinek árt hát az alkohol, azzal válaszol: annak, a kinek nem használ. Vagyis a kimerült, megmérgezett szervezetnek, a kinek ebből az izgató szerből már akkora adag kellene, a mely már sokaságával teszi tönkre a szervezetet.»

Jó ötletben nincs hiány a könyvben, s Ignotus sokat ad arra, hogy formája is ötletes, meglepő legyen. Ez természetesen csak a nagyobb cikkekben érhető el. *Malthus evangeliuma* című cikkében a két-gyermek-rendszert ostromozza, az evangeliumok stílusában, jó sikerrel kelvén versenyre Tóth Béla filigrán stílimitációival. *Meunier Constantin végrendeletében* a testamentom első személyes formájába foglalja Meunier legáltalánosabb jellemzését: «A görnyedésnek hősi vonalait, a feszülő izmokon a nap játékaikat hagyom nektek örökbe.» A jellemzés elnagyoltabb már nem is lehetne, de formája szerencsés és megkapó, s ez az egészzet vonzóvá és hatásossá teszi.

Az elcsépeletlen, felötlő formának keresése vezette őt Emma

asszonyához, kinek *Hét*beli leveleiből számos töredék van átvéve a könyvbe. Emma asszony nem lett élő alakká levelei révén, mint beszélgetéseivel Berzsenyi báró. Hibáját udvariasan bókkal fejezhetjük ki: tudósabb, a sociológiában jártasabb, semhogy nő lehetne. Asszonyos csak a zavaros gondolatmenet vagy inkább szöklécselés benne, s a kuszált stílus. Ignotusnak bizony magának is ilyen néha a stílusa; olyan, mint a sokat tudó és sokat elmondani akaró ember *beszéde*. Lehet valakinek az a hite, hogy a könyvnyelv holt nyelv, s az a becsvágya, hogy úgy írjon, a mint beszél, de akkor beszédének kell higgadtnak, rendesnek, ép-kéz-láb-nak lennie. Ignotust erre a nyelvbeli pongyolaságra megint csak az újságírói sietős munkája kapatta, másképp nem írna le olyanokat, hogy: «bugris Spencer», hogy «sokat *szidták* Guizot t», mint egy rossz cselédet; nem túrná meg a gazdagság helyén az «arany-trágya»-féle képeket, sem lépten-nyomon az «előfordulások»-féle szavakat. Annál feltünőbb ez Ignotusnál, mert, mint sok megjegyzéséből láthatni, érdeklik a nyelv törvényei, s örömet fesegeti azokat, legkivált a verselés törvényeit, melyekkel maga is birkózik, és pedig, mint egy pár példának felhozott fordítása mutatja, ritka szerencsével, mondhatni: majdnem tökéletes művészettel.

Annál csodálatosabb, hogy jó verselő létére védelmére kél a ragrímnek. Szerinte Arany hibázott, mikor hadat üzent a ragrímnek, a melynek Ignotus szerint «köze van a tartalomhoz, a vers mondatszerkezetéhez, s ezen belül a gondolat menetéhez». Azt írja: «A magyar strophá a gondolatmenetnek is egy szakasza, melyen belül a párhuzam s az ellentét uralkodik, mind a kettő módosított ismétlés formájában. Ez ismétlésnek külső formája pedig épen a mondatnak syntaktikai és grammatikai egyformasága; a második sor tartalmában fokozhatja vagy ellentétbe állíthatja az elsőét, de ugyanolyan mondattani formában, ugyanolyan szórendben és grammatikai alakban, mint az elsőé. A sorok végén tehát ugyanazon grammatikai kategóriájú szó áll, ugyanazon esetben vagy módban, — s ha e szók rímelnek, e szó ragrím». A mi ebben jó, hogy t. i. az egyes vers-szakokon belül párhuzam, vagy ellentét jut kifejezésre, azt Arany János teszi hozzá. Hogy ez az ellentét vagy párhuzam sorról-sorra következne, azt Ignotus teszi hozzá. Minden strophá szakasza egyúttal a gondolatmenetnek, az igaz, de hogy a párhuzam vagy ellentét a rímpáron belül helyezkedne el, az tévedés; a strophá közepe

a természetes mesgye, hosszabb versszakoknál az utolsó egy vagy két sor előtti lélekzetvételnyi szünet. Ha nem így volna, akkor *Buda Halálának* csupa vala-vala rímekből kellene állania. A helyett azt látjuk, egészen könnyen elkerülhető az, hogy ragok döczenjenek egy nyomba. Ignotus ez állításaival egy oldalon idézi Petőfitől ezt a strophát:

Elvittelek volna, mint nap a harmatot,
Mint az esti szellő a rózsalevelet —
De most, mint a nyílvezzővel a zaklatott,
Megsebzett oroszlán, úgy megyek el veled.

Itt megvan az ellentét, s a nélkül hogy a szórend fel volna forgatva, jó rímek csendülnek össze. Természetes is. Ha a strophában *ellentét* van, a mi rendszerint két állítmányt kíván, akkor a magyar szórend törvénye szerint a mondat végén, az egyiknek az első sor élén van a helye, a másiknak a stropha utolsó sorában. Így hát nem kell okvetlenül két «ugyanazon esetben vagy módban» levő szónak összezendülnie. Ha pedig a strophában fokozás van, akkor rendesen csak egy állítmány van, vagy ha kettő van, legtöbbször egyik tárgyaltan ragozású, a mi másik tárgyas:

Pendül azonban a hegedősök kobza,
Emlékezetül a régi regét hozza . . .

Ha az egymásra következő mondatokban rejlő fokozás vagy ellentét önkényt magával hozná a ragrím, akkor prózánknak is csupa ragrímnek kellene lenni, a mi nincs úgy. Sőt a ragrím csakis ott jön elő önkénytelenül, természetesen, a hol nem haladás vagy ellentét van az egymásba kapcsolódó sorokban, hanem épen ismétlés.

Kié volt ez elfojtott sohajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban . . .
Mi zokog, mint malom a pokolban ?

(*Vén cigány.*)

Kit a kígyó megmart, remeg az gyíktól is,
Gyászba feketült szív csupa árnyéktól is.

(*Buda halála.*)

Még a régi költőknél is főként az ismétlések rímeknek össze ragrímekkel; így a Balassi-stropha rövidebb sorai, melyekben rendszerint ismétlés van,

... Béborult ifjúságom,
 A szokatlan *dolgot*
 És a nehéz *jármot*,
 Megszokni már nem tudom.
 Régi időm *elmult*,
 Most másképen *fordult*
 Szomorú az én sorsom.

A rímes közmondásokban is rendszerint csak a kettős *præmissa* van — természetesen — ugyanaz esetben.

Az ökröt *vonásán*,
 Fazekat *kongásán*
 Ismeri meg az okos.

Számtalan példát idézhetnék annak bizonyosságául, hogy a ragrím csakis az ismétléseknél természetes, a hol egyszersmind többnyire elkerülhetlen is.

Különös, hogy Ignotus ilyen könnyedén összetűz Aranynyal, a kit igazán jól ismer, és csodál, a kinek hatása előnyösen érzik meg műfordításain, a melyekben bizony ő is kerüli, el is kerüli a ragrímeckt. Ugyan tisztelete abban sem akadályozza, hogy egy helyütt sebtében oda ne vesse: «Mi volna a *Buda Halála* inversiók nélkül? — Azok nélkül is lehetne annyi, mint *Katalin* vagy *Bolond Istók*, vagy akár *Toldi*, melyekben nincsenek archaismusok és inversiók. Mégis valami mindegyik».

Ha már úgy is ilyen hosszasak voltunk, ne sajnáljunk egy szót a könyv külsejétől sem. Igen testes a könyv, a simítatlan papir teszi azzá. E papiros használatát, mely pár lapot kötetté fűj fel, Bródy Sándor hozta divatba. A divat rohamosan terjed. Ha így halad tovább, ott leszünk, a hol a keleti mesék bölcsei, a kiknek egy-egy munkáját egész teve-karaván czipelte.

k. f.

Lyka Károly: A képvás újabb irányai. Singer és Wolfner kiadása. Budapest, 1906. Ára 3 korona.

A művészet célja az, hogy kevesebb számú és finomabb eszközökkel ugyanazt a hatást érje el, melyet az élet tesz ránk. A művészet maga az élet; nem másolata az életnek, hanem annak nemesebb formája. Hatása annál nagyobb, minél kevésbbé távozik az élettől s minél természetesebb eszközökkel dolgozik.

Volt idő, mikor a művészet messze távolodott az élettől és volt idő, mikor újra visszatért ahhoz. Az élethez való visszatérést valamikor renaissancenak hívták, most talán plein-airnek vagy épen impressionismusnak nevezik.

Bizonyos, hogy ezek nem azonosak egymással, de alapja mindegyiknek ugyanaz: visszatérés a természethez és az élethez.

Korunk leginkább az impressionismusnak hódol, ámbar mellette még több más művészeti irány virágozik. Ezeket a szerző egymás mellé, sőt egymással szembe állítva ismerteti új művében. «Igyekszik rámutatni — úgymond — néhány olyan okra, a melyeknek ezek keletkezésüket köszönik. Célja mindenek előtt az, hogy minél behatóbban utaljon a természet és művészet kapcsolatára.» Ebből az elvből kiindulva ismerteti a praeraffaeliták, barbizoniak, impressionisták és pointillisták festői eljárását. Utal azokra az elvi és technikai különbségekre, melyek őket egymástól elválasztják s kiemeli azokat az egyezéseket, a melyek alapján sokszor egymásba olvadnak.

Lyka kétségkívül jól ismeri a műterem titkait s ez neki igen nagy érdeme, annál is inkább, mert a XIX-ik század festészeti irányai nemcsak a természet-szemlélet terén, hanem főként technikai tekintetben igyekeztek újításokat létesíteni.

Művében mindazonáltal vannak némely tárgybeli tévedések is. Nem áll, hogy az impressionismus kezdeménye Manet nevéhez fűződik. Manet csak legkitartóbb harciosa volt ennek az iránynak, leghevesebben védte hiveit s támadta ellenfeleit, ám az impressionista festés eszméje és elnevezése mégsem tőle, hanem a tehetségesebb Monettől ered. 1860 óta ugyanis néhány ifju festő művei akkora megbotrántozást keltettek Párisban, hogy az 1863-iki tárlat juryje *en bloc* visszautasította őket. A császár (III. Napoleon), a ki művészeti dolgokban igen szabadelvűen gondolkozott, azt követelte, hogy az újítóknak is joguk legyen nyilvánosan bemutatkozni. Külön termet adtak tehát nekik, s ez volt az első *Visszautasítottak Szalonja*: az összes *Salon des Réfusés*-k őse. A közönség pedig tolongott ide — kacagni. A kiállított festmények egyike egy naplementét ábrázolt Claude Monettől s a címe volt: *Impressiók*. Ettől kezdve azokat a festőket, a kik kisebb vagy nagyobb mértékben elfogadták ezt a festészeti módszert, impressionistáknak nevezték. Manet és barátai előtt azonban teljesen közönyös volt az, vajon ezzel vagy egyéb névvel illetik-e őket.

Lyka továbbá igen rövidesen végez a jeles marseille-i impressionistával: Monticellivel, a ki elszigetelve működött ugyan, ámde halála után az impressionista iránynak csaknem minden híve az ő műveiben keresett igazolást. Monticelli valóságos vértanuja volt a művészetnek. Képeit kávéház-tulajdonosok vették meg száználmas árokon, ő maga éhezett s most egy-egy művéért kincseket fizetnek a képkereskedők. Monticelli tehát kegyeletet és nagy méltánylatot érdemel.

Az angol praeraffaeliták jellemzése eléggé sikerült. Küzdelmök a sötét *sauce* ellen irányult. Haragudtak az olajra, melytől a kép idővel megfeketedik s csak száraz színekkel szerettek dolgozni. Ruskin pártul fogta őket, de Whistler azonnal felismerte gyengéiket. Ezeket bizonyára Lyka is észrevette és jól ismeri, de sajnos, nem ismerteti. A praeraffaeliták ugyanis a fényhatások érvényesítését épen oly fontosnak hitték, mint a rajz pontosságát. Pedig az egyik kizárja a másikat, mert az atmosphaera gyengíti, sőt meglágyítja a formákat, elmossa mintegy a kör-rajzot s a színeket egymásba folyni kényszeríti. Ennélfogva lágyan és finoman megy át egyik a másikba. Mivel azonban a praeraffaeliták megtartották a *contourban* való rajzolást s témáikat a magok szigorú formájával rajzolták meg, nem pedig azt a lenge, fátyolszerű atmosphaerát, mely a természetben mindent körülvesz: e miatt műveik nem keltik a természetesség látszatát, sőt művészi értékökből is sokat levon nyugtalan tarkaságuk.

Ezek nem nagy hiányok ugyan, de a szerzőtől mégis teljes és minden oldalú felvilágosítást vár az a közönség, melynek művészi nevelésében, főleg szép folyóiratával, oly nagy érdemeket szerzett. Benne a festészet új irányai avatott és fegyelmezett szemű műértőre, de nem elég fegyelmezett tollú íróra találtak. Stílusa szétfolyó, erőszakolja a könnyedséget, de e helyett néha modorossá válik. Azonfelül miért használ közzájön forgó izléstelen szavakat, oly fogalmakra, melyekre izléses irodalmi szavunk is van? A közélet és az irodalom nyelve nem fedik egymást teljesen, a mint a festőnek sem lehet az ecsetet csak úgy: *akárhogyan* kezelnie.

B. M.

Dr. Karl Wenger, Historische Romane deutscher Romantiker. Untersuchungen über den Einfluss Walter Scotts. (Untersuchungen zur neueren Sprach- und Literatur-Geschichte. Herausgegeben von Prof. Dr. Oskar F. Walzel. 7. Heft.). Bern, 1905. 8-r. VII, 121.

Szerzőnk e czímben idézett füzetben Scott Walternak Németországra gyakorolt hatása kezdetét vizsgálja és azt, hogy a német romantikusok történeti regényei hogyan viszonylanak Scott Walter regényeihez.

A tanulmány nem alkot egy kerek, befejezett egészet, hanem inkább csak alapvetés a kérdésnek a maga egész terjedelmében való megoldásához. Mert ez a kérdés meglehetősen bonyolult és talán sehol sem annyira, mint a német irodalomban. A történeti érzék ébredése a XIX. század elején Európaszerte általános és a népek tekintete mindenütt multjok felé irányul. Nehéz tehát megmondani, hogy külső, alaki tekinteteken túl mit köszön a regényirodalom Scottnak és mit a korszellemnek. A német irodalomban azonfelül épen a legkiválóbb írók csak másodrendű költőnek tartották Scottot, mert hiányzik műveiből a mélyreható pszichológiai és philosophiai vonás, mely a német szellemnek egyik legsajátosabb tulajdonsága Eschenbachi Wolfram *Parcival*jától Goethe *Wilhelm Meister*én át egész Keller Gottfriednek *Der Grüne Heinrich* című regényéig. Ennélfogva ép a legkiválóbb tehetségek vagy egészen elzárkoztak Scott hatása elől, vagy csak lassan, szinte akaratlanul és kerülő úton jutottak befolyása alá.

Szerzőnk, ki láthatólag sokat köszön egy hasonló irányú francia munkának,*) nagy körültekintéssel és érett ítélettel mélyed el a kérdésbe. Az első fejezetben ügyes jellemzését nyújtja Scottnak, az embernek és írónak, hogy Németország akkori szellemi állapotához és főként a német romantikusok törekvéseihez való viszonyát, melyről a következő fejezetben szól, megérthessük. Fejtegetéseit az alábbiakban a szokottnál kicsit bővebben és a szerzőnkétől eltérő világosabb elrendezéssel fogom vázolni, mert azt hiszem, hogy eredményei, bár nem közvetlenül, a mi irodalmunk szempontjából is tanulságosak.

*) *Le Roman historique à l'époque romantique. Essai sur l'influence de Walter Scott.* Páris, 1898.

Scott Walter gyökeréig egészséges természet volt. Nem sentimentális és nem álmodozó; benne áll a jelenben akkor is, mikor mint regényíró a multat szólaltatja meg. Realista nemcsak előadásában, hanem abban is, a hogy a történelmet felfogja. A történeti igazságot mindennél többre tartotta: a hogy a valóságot a jelenben szerette és megértette, a multban is csak azt kereste. Mint regényíró ezt senki előtte nem tette. Az elmúlt századokat nem értékeli socialis irányzatok szerint vagy philosophiai eszmék magaslatáról. Azért tagadja meg Carlyle tőle a *great man* jelzőjét. Nem a történeti mozgalmak hajtóerőit vizsgálja, hanem csak e mozgalmak külső nyilvánulásait, minthogy formáit érzékíti meg regényeiben. Innen alkotásainak főjellemonása, a festőiség, nemcsak a külső környezet, a ruha, fegyverzet, életmód stb. feltüntetésében, hanem az emberek jellemzésében is. Regényalakjai ugyan egyéni életet élnek és pedig csodálatos változatoságban és sokoldalúsággal, főfontosságuk mégis az, hogy a történeti élet bennök tükröződjék és pedig — ez a tory műveinek erős és irodalmi hatásukban fontos demokrata jelleget ad — legszélesebb rétegeiben, fent és lent egyaránt. A mint a történelemben nem keresett problémákat, az egyén jellemzésében sem törekedett arra, hogy az emberi szív mélységeit feltárja. E tulajdonságaival, realismusával, festőiségével és előadásának demokratikus jellegével hódította meg Scott Walter diadalmas gyorsasággal egész Európát.

Németországban is hamar népszerű lett és pedig azon széles körökben, melyek a regényt könnyen emészthető eledelnek, mulattató és szórakoztató olvasmánynak szeretik. Ezt a nagyközönséget nem is találta készületlennek művei befogadására, sőt volt valami, a mi szinte közvetlen összeköttetésbe hozta vele: Goethe *Berlichingi Götze*. Scott ismerte és le is fordította 1799 ben Goethének e történeti drámáját és kétségtelen, hogy zabolátlan erejével és nyers realismusával erősen hatott rá. Scott szinte csak tovább fejlesztette az ifjú Goethe *Surm und Drang* korszakának hagyományait, persze a nagy tehetség eredetiségével és a tisztult világnézet ízlésével. Ezek a hagyományok tudvalevőleg a német irodalomban is tovább éltek és belőlük táplálkozott a német lovagdrámák és lovagregények óriás, de kivétel nélkül sekély és értéktelen tömege. Ezenfelül a körviszonyok is Németországban rendkívül módon kedveztek Scott hatásának: a napoleoni háborúk felkeltették volt a német nem-

zeti öntudatot és a Metternich-féle reactio vigasztalan nyomása alatt a lelkekben democratikus hajlam és a mult szeretete ébredt. Ily érzéseknek pedig mi sem felelhetett meg annyira, mint épen Scott regényei, nem tendentiájoknál fogva, mert az nincs bennök, hanem nemzeti és történelmi tartalmukkal. Scott hatása ép ezért nemcsak passiv maradt, hanem a legnagyobb mértékben activ is volt: a közönség nemcsak olvassa műveit, hanem élesztette is velök nemzeti lelkesedését. Németországra gyakorolt hatása, mert politikai és socialis elemévé vált a viszonyok alakulásával, ebben a tekintetben a legjelentősebb, és kár, hogy szerzőnk adatokkal, ha csak külsőkkel is, pl. a fordítások megjelenésének évszámaival, a kiadások számával stb. nem illusztrálta ezt a hatást.

Nem oly lelkesen, mint a nagy olvasóközönség, fogadták Scottot a német kritikusok. Szerzőnk ennek kimutatásában Menzel Wolfgang *Literatur-blattjára* támaszkodik, mely 1817-ben vesz első ízben, röviden és inkább csak referálóan, Scottól, illetőleg a *Waverley-Novels*ről tudomást. A bírálók általában nincsenek elragadtatva ezektől a regényektől, némelyek bosszantóan szűk látkörrel szólnak róluk. Lassanként azonban oly hangok is emelkednek, melyek nagy nyomatékokkal mutatnak rá Scott egészséges, realis munkájára és életteljes képzeletére. Műveiben — így szólnak tovább — a történelmet és a természetet másolja és pedig önmagukért, nem valami más cél szolgálatában; épen ezért nehéz megmondani, hogy regényei milyen szépek, mert azt kellene megmondanunk, hogy mily szép a történelem és természet. A kritika elismerése vagyis inkább Scottnak a nagyközönségnél való kedveltsége arányában emelkedik az utánzók száma, a kik közül azonban alig egy-kettő (Hauff, Alexis) emelkedett irodalmi jelentőségre.

Scottnak ily jellemzése és a német olvasóközönségre és kritikára gyakorolt hatásának ismertetése után szerzőnk a német romanticismushoz való viszonyát fejtegeti. Az első romantikus iskolára virágzása korában már regényeinek megjelenési idejénél fogva sem hathatott, de ez sem hatott ő rá. Nincs is köztük semmi egyező vonás: Scottal ellentétben a német romanticismus bizonyos bölcséleti ideák szolgálatában áll. Novalis *Heinrich von Offerdingen*je ugyan szintén történelmi regény, mert a multban játszik, de különben csupa álom- és gondolat-költészet. A fő a hangulat, melynek azonban nincs semmi történelmi, realis hát-

tere, hanem tele van közös vágyódással és aristokratikus irtózással mindentől, a mi közönséges, a mi nyers és lármás. Scott alakjain szinte sok a hús és a vér, a német romantikusok csupa idegekből alkotják meg hőseiket. A második romantikus iskolának sem volt Scottról még tudomása, mikor már teljes erővel haladt célja felé; de később sem volt rá hatással.

A párhuzamot Scott és a második romantikus iskola közt szerzőnk de la Motte-Fouqué és Arnim történeti regényei alapján vonja meg. Fouqué a *Berlichingi Götz* által megindított lovagregények hatása alatt írja meg történeti regényeit. Historiai tekintetben nem is emelkedik föléjük, csak alkotásainak költőiségével és ízlésének előkelőségével áll összehasonlíthatatlan magasságban fölöttek. Csak abban egyeznek — természetesen egymástól függetlenül, bár Scott ismerte és dicsérte Fouqué — hogy a festői elem náluk nagy szerepet játszik és hogy egyik sem tolja előtérbe a lélektani momentumot. De alakjaik más-különbben minden tekintetben elütnek egymástól, annyira, a mennyire elütők csak lehetnek a való emberek a phantastikus álmokképtől.

A fiatalabb romantikusok egy másik képviselőjét, Achim von Arnimot, a német mult szerete és a népelet iránt való érdeklődés hevítette. Ebben egyezett Scottal, de már akkor is, mikor az angol író regényeit még nem is ismerte. Azonban ezen egyezés mellet is, mely alig mond többet, minthogy Scott és Arnim ugyanazon kornak voltak gyermekei, műveik és egész világfelfogásuk alaptonusa teljesen különböző és különböző maradt még akkor is, mikor Arnim Scott első műveit — neve nélkül — már forgatta, vagyis a mikor legkiválóbb regényét, a töredékesen ránk maradt *Kronenwächtereket* megírta. Bár Arnim is tud — esetről-esetre — erőteljes realista lenni, mégis általában elbeszélő művei is telve vannak az ő subjectivitásával, mindenütt átszillog az epikai előadás vékony szövetű leplén az ő fényes és tartalmas egyénisége. Scott nyugalmas objectivitása művei olvasásakor egészen elfelejteti velünk magát az író; Arnim alkotásai a legközvetlenebb és legszemélyibb vonatkozásban állanak az ő én-jéhez, mely nemes és nagyszabású, de mint majd minden romantikusé, sokszor szertelen és phantastikus.

Az ismertebb és kiválóbb tehetségű romantikusok közül csak egy nem tudta magát teljesen kivonni Scott hatása alól: Tieck Lajos, ki ugyan még az első romantikus iskolához tartozott, de

korban és fogékonyságban túlélte még a másodikat is. Scottot ő sem becsülte sokra és nem is tartotta volna magához méltónak, hogy tanítványa legyen. Midőn a történelemhez fordult novellatárgyakért, oly mozzanatokot választott ki, melyek az analysisra alkalmas bonyolult lelki problémákat nyújtottak. Lassanként azonban szinte öntudatlanul engedményeket tett a kor festői, realistikus ízlésének. De akkor Scott már nem volt ez iránynak egyetlen jelentős képviselője, mert az ő vállán fölemelkedtek már a francia romantikus regényírók és az olasz Manzoni, a kiket Tieck ismert és a kik szintén mintaképül szolgálhattak neki. Utolsó történeti regénye *Vittoria Accorombona* (1840), már Scottnak és nagy tanítványainak művészetével, a modern történeti regény módszerével készült. A személyek tetteikben jellemződnek, külső megjelenésük életteljes színben ragyog, nagy és szép alakjok szabadon mozog és elevenen emelkedik ki a szélesen megrajzolt történeti háttérből. De azért Tieck nem mondott le saját egyéniségének, legsajátosabb talentumának érvényesítéséről: a történeti igazságon és a jellemzés festőiségén túl az emberi lélek legbensőbb valójából, a szív nagy rejtélyeiből támasztotta az összeütköző erőket és a legnemesebbeket eltipró tragikumot. Ebben, a történeti pathos mélységében, messze túl is szárnyalja Scottot, bár ha egyes mesteri vonásokban nem is érhetette el soha sem. Mint művészi alkotás a *Vittoria Accorombona* a modern olvasót inkább bilincseli le, mint Scott bármely regénye.

Ilyennek mutatkozik a hatás kezdete, melyet Scott Németországra gyakorolt és a viszony, mely közte és a német romantikusok közt főnáll. Egész másmilyen a fok és a mód, a hogyan Scott nálunk Jósikától kezdve a történeti regényirodalmon végig akár közvetlenül, akár közvetve érvényesült *) De azért a ki egyszer meg fogja írni — és ez mindenestre gazdagon jutalmazó feladat volna — Scott Walternak a mi irodalmunkra gyakorolt befolyását, nem csekély tanulságot meríthet Wenger könyvéből.

Bleyer Jakab.

*) Gyulai Pál (*Emlékszemek*. Budapest, 1879. 231. ll.) csak röviden szól, bár finom intuitióval, Scottnak Jósikára gyakorolt hatásáról, egyben rámutat a különbségre is, mely a két regényíró közt főnforog. Bővebben foglalkozik e kérdéssel Szaák Lujza (*Báró Jósika Miklós élete és munkái*. Budapest, 1891. 320. ll.), de fejtegetése kiegészítésre szorúl és eredményei minden esetre revidiálандók.

The Cambridge Modern History. Planned by Lord Acton edited by A. W. Ward, G. W. Phothero and Stanley Leathes. Cambridge 1902—1905. — F 8. rétt. I. köt. XXXII. + 807 l.; II. köt. XXVI. + 857 l.; III. köt. XXVIII. + 914 l.

E vllalából, mely az elhalt Lord Acton kezdeményezéséből három cambridgei egyetemi tanár kiadásában jelen meg, már több kötet hagyta el a sajtót, de bennünket leginkább a három első érdekel.

Az első kötet, melynek czíme *The Renaissance*, tizenkilenc fejezetre oszlik s ezek mindegyikét a fölvettt terv szerint külön-külön szerző írta meg. Hazai történelmünket leginkább a harmadik fejezet (*The Ottoman Conquest*) dr. Bury, dublini egyetemi tanár tollából érdekli, ki a magyar történelmi irodalmat meglehetősen jól ismeri, és a tizedik fejezet, melyben dr. Reich Emil hazánkfia az ő szokott modorában, több-kevesebb jó szerencsével és alapos-sággal, *Magyarország és a szláv királyságok* (értsd Cseh- és Lengyelország) történelmét írta meg Hollós Mátyás II. Ulászló és II. Lajos királyaink idejében, tizennyolcz lapon.

Ha jól értem meg a szerzőt, a mohácsi vész természetes következménye volt a külföldi politika elhanyagolásának nálunk olyan időben, midőn legnagyobb szükség volt reá. Dobzse Lászlónak és a gyermek Lajosnak Habsburg-politikát kellett volna űzniök, mint űzte azt I. Miksa császár, de magyar alattvalóik «from the very nature of their unbroken, self-sustaining territory» — szánt-szándékkal idézem az angol szöveget — nem értették volna meg és nem követték volna szívesen az olyan politikát és utoljára még Mátyás király sem boldogulhatott volna Miksa császár ellenében. Mint már ebből is láthatjuk, dr. Reichnek jelszava az, hogy «Gondolj merészt és nagyot!» C'est magnifique, mais ce n'est pas l'histoire!

A második kötet, melynek czíme *A reformatio*, szintén tizenkilenc fejezetre oszlik. Hazánk történetét azonban csak fölötté ritkán érinti és csakis a németországi eseményekkel kapcsolatban.

A VI. és VII. fejezet szerzője (A. F. Pollard) szerint hazánk romlásának 1526-ban az volt az oka, hogy egyedüli állam volt, mely a terjeszkedő török államnak útjában állott, mely hatalmának tetőpontján állt épen abban az időben, még pedig a történelem legnagyobb szultánjának jogara alatt Hazánk tehát

inkább földrajzi fekvésének, mint saját hibáinak esett áldozatául s azon közönynek, melylyel a vallási ügyek miatt egymással marakodó európai nemzetek elveszni hagyták. «But Hungary's necessity was the Habsburgs' opportunity.» A magyar király halála Mohácsnál kedvező alkalmul szolgált az osztrák háznak, hogy régi vágyát a magyar trón elfoglalásával megvalósítsa.

Az osztrák pajzs oltalma alatt azonban Magyarország épen oly kevésé boldogult a török ellen, mint midőn teljesen magára volt hagyatva és I. Ferdinánd csak azért kerülte el II. Lajos sorsát, mert nem lábatlankodott a török útjában.

Brandenburgi Joachim 1542-diki kudarczának elbeszélésénél szerzőnk idézi egy honfitársának, Sir Thomas Seymournak szavait, ki jelen volt Pest ostrománál s azt írta haza, hogy a katonák zsoldjuk ki nem fizetése miatt megtagadták az engedelmességet s nem akartak se őrt állani, se pedig a város ellen intézett rohamban részt venni.

A XII. fejezet szerzője (W. E. Collins) anglikán pap s azért nem kell csodálkoznunk azon, hogy az unitáriusokról azt írja, hogy «1558 után Lengyelország és Erdély főfészkeivé lettek e szélső iskolának, mely a határozatlanság és kölcsönösen ellenszónzó elméletek: (arianismus és anabaptismus zsákmányává lett egészen Faustus Socinusig (1539—1604), a ki 1578-ban jött Erdélybe s ott végleg megalapította az unitarius egyházat, melynek kézikönyve volt a *Krakkói Katekizmus*.» Az erdélyi történelem tud valamit a trinitáriusok és unitáriusok közt folyó vitáról, de az unitáriusok diadala Erdélyben az 1569-diki varadi zsinat után teljes volt és már az 1571-diki országgyűlésen negyedik országos vallásnak vétetett be. Csak miután Blandrata összeveszett Dávid püspökkel, hívta ő be Socinus Faustust Lengyelországból vitatkozás ürügye alatt, de tulajdonképen kémnek.

A harmadik kötetben, melynek címe *A vallásháborúk*, több fejezet érdekel bennünket közelebről. Így példának okáért a harmadik, melyet R. Nisbet Bain, Jókai angol fordítója írt s mely a lengyel történelemmel foglalkozik a mohácsi csatától Báthory István haláláig (1526—1586). Szerző többnyire lengyel források után dolgozott, de fölhasználta Szádeczky Lajos egy magyar munkáját is. Csúnya baklövés az, midőn azt írja Bain, hogy a lengyel követség a királyválasztás után Báthory Istvánt, erdélyi székvárosában, «Stuhlweissenburg»-ban kereste föl, hogy

őt a trón rögtöni elfoglalására meghívja. Tehát Alba Juliás Alba Regalisszal téveszti össze.

A negyedik fejezetben (*Az ottomán hatalom tetőpontján*) dr. Brosch Móricz a törökök viselt dolgaival foglalkozik a török-francia szövetségtől (1535—6.) II. Szelim szultán (1574) és Szokoli Mohammed haláláig (1576), kivel a velencei követ szavaiban «a török erény sírba szállt». Szerző leginkább régi nyomokon jár, elavult munkákat használt föl s az újabb irodalmat alig ismeri. Így példának okáért ismétli azt a régi mesebeszédet, hogy II. Lajos királyunk 1521-ben megfojtatta Szolimán követét. A magyar nevek írásával is önkényesen jár el (Marosch, Wessprim, Scolnok stb). Egyáltalában dolgozata mélyen alatta áll a mai tudományos színvonalnak.

Az ötödik és huszonegyedik fejezetekben dr. Ward beszéli el a császárság történetét, I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf idejében. Az elsőnek magyarországi sáfárkodásáról szerzőnk nem igen hízelgően nyilatkozik. Idézi egy velencei követ jelentését, mely szerint a császárt egynémely népei szeretik, de nem félnek tőle; mások félnek tőle, de nem szeretik őt; Magyarországbán pedig sem szeretik, sem félnek tőle. II. Miksáról pedig azt írja szerzőnk, hogy épen úgy, mint dédapja és névrokona, ő sem volt nagy ember, de meg volt áldva némely jó tulajdonsággal, melyek jogosan kivételes népszerűséget szereztek számára. Ő szintén rokonszenvezett a vallásmozgalmakkal, de az akkori kor szokása szerint a reál-tudományokkal is foglalkozott, mely ugyancsak a kor szokása szerint fölületességgé és kontársággá (sciolism and quackery) fajult el. Jó tulajdonságai közé tartozott, hogy kivétel nélkül udvarias volt mindenki irányában és mindig talált valami kegyes mondani valót udvarának még legalantabb állású szolgájának is. A kétely felé hajló természete azonban befolyással volt erkölcsi elhatározására s kétség kívül meggyöngítette azt, ámbár kevés embernek jutott osztályrészül fontosabb dolgokban határozatra jutni, mint neki. Az ő uralkodását épen úgy, mint az édesapját, a török veszély félelme zavarta folytonosan, de ámbár Miksának sikerült az, a mi sohasem sikerült volt Ferdinándnak, tudniillik egy valóban tekintélyes sereget összegyűjteni a török ellen, mégis nem tett semmit s tétlenül el hagyta veszni Szigetvár hős védőjét, Zrinyi Miklóst.

Rudolf császárt uralkodásának elején I. Jakab angol királyhoz hasonlítja szerzőnk. Jól kezdett uralkodni, de mindinkább

teljes apathia vett erőt rajta s végre uralkodásának vége felé több tette, egész magaviselete arra vallott, hogy elméje elborult. Elvégre a Habsburg-dynastia érdeke, létföltétele arra kényszerítették a család tagjait, hogy Rudolfot lemondásra kényszerítsék. Ő vetette el a 30 éves háború magvait. Uralkodásának és életének megbírálásánál szerzőnk szerint elnémul a kritika és sajnálkozásnak ad helyt a szegény ember irányában, ki természeténél fogva nem volt se gonosz, se nemtelen, s kinek sorsa nem volt volna se szomorúbb, se komorabb, ha uralkodási éveinek második felét az örültek házában, nem pedig a császári trónon töltötte volna el.

Az egész kötet 22 fejezetre van osztva, melyek közül többen, mint például a második (*A francia humanismus és Montaigne*), tizenegyedik (*Az angol irodalom Erzsébet korában*), tizennegyedik (*Az olasz újjászületés vége*) és huszonkettedik (*Politikai eszmék a XVI. században*) az általános művelődés szempontjából rendkívül érdekes korszakokkal foglalkoznak, de térszűke miatt magára a kötetre kell utalnunk az olvasót.

Minden kötet végén van terjedelmes bibliographia, az egyes fejezetekhez, a főbb események évréndjét mutató tábla és pontos névmutató.

A munka külső kiállítása is fölötte kielégítő. Így például, ámbár a harmadik kötet majdnem ezer lapra terjed, még bekötvé sem nagyon súlyos, mert könnyű, ólommentes papírosra van nyomtatva, mely nem fárasztja az olvasó szemét és a nyomtatott szöveg is becsületére válik a cambridgei egyetemi nyomdának.

Kropf Lajos.

Émile Horn: François Rákóczi II. Prince de Transylvanie. 1676—1735. Paris 1906. Kis 8-rét. VIII+438. lap. A fejedelem arczképével.

Jelen munka szerzőjétől már két francia művet ismerttettem a *Századokban*. Az egyik *Szent István* élete volt, mely már harmadik kiadást ért; a másik *Magyarországi szent Erzsébet* élete, melyet néhai Pauler Gyula ismertetett a *Budapesti Szemlében* (1902.) második kiadást ért és dr. Rada magyar fordításában a Szent-István-Társulat is kiadta azóta.

Szerzőnk egy jegyzete szerint ő az előttünk fekvő munka

némely részeinek megírásánál néhai édes atyjának, Horn Edének, egy német művét használta föl. Ez eredetileg névtelenül 1854-ben, majd a szerző nevével 1861-ben második kiadásban jelent meg Lipcsében. Merített azonkívül bőven más munkákból is, melyeket helylyel-közzel idéz, máskor pedig nem, s minthogy sokszor csak az illető szerző nevét említi, munkájának címét pedig nem, a lapszámot pedig sohasem, sokkal egyszerűbb dolog volt volna édes atyjának példáját követni és forrást egyáltalában nem idézni vagy pedig könyvének elején a fölhasznált munkák jegyzékét közölni, mert egyrészt az ilyenféle idézeteknek, mint pl. o.: «Fraknoi», «Capefigue: *Louis XIV.*», «David Angyal», «M. Maindron» stb., kevés hasznát fogja venni az olvasó, másrészt pedig ezek tetemesen növelik a nyomdaköltséget.

A könyv nyilván a nagy olvasó közönség igényeihez akar alkalmazkodni s mint ilyen hasznos szolgálatot fog tenni, mert alkalmat fog adni a francia közönségnek helyesebb ítéletet alkotni II. Rákóczi Ferenczről és kuruczairól, mint a magyarfaló Lefaire Albert munkáiból, melyekben *ad majorem Dei Gloriam* nemrég sárral dobálta meg Rákóczi Ferencz emlékét.

Reméljük, hogy szerzőt nem fogja elhagyni jó szerencséje s jelen munkája is több kiadást fog érni. Ha igen, úgy czélszerű volna egy némely dolgon javítani. Így példának okáért a 16. lapon van egy jegyzet, mely szerint a Báthory-család a XVI-ik században, midőn a vallási háborúk kitörték Lengyelországban, a legelőkelőbb állások egyikét foglalta el a társadalomban. Nem tudom, vajon a francia olvasó meg fogja-e érteni azt ebből, hogy a nevezett család egyik tagja tényleg a lengyel trónra került abban a században.

Anna angol királynő követe nem volt lord, hanem egyszerűen Mr. George Stepney.

A magyar városok neveit szerzőnk többnyire helyesen, az új szabály szerint írja (Esztergom, Sopron, Nagy-Szombat); Pozsony ellenben még mindig «Presbourg» nála.

A fokost «masse d'armes»-nak fordítja; ez inkább buzogányt jelent és «marteau d'armes» talán helyesebb volt volna.

A szerző számos egyéb botlásai a *Századok* idei márcziusi füzetében vannak felsorolva.

A könyv végén a fejedelemnek egy francia nyelven írt «végrendeletének» szövege van közölve, még 1722-ből egy a párisi *Bibliothèque Nationale*-ban őrzött kézirat után. A munka

szövegében (415. l.) közölt magyarázat szerint azonban ez az irat tulajdonképen nem is végrendelet, hanem csak serkentő levél a fejedelem gyermekeihez, mely intelmeit tartalmazza s mely szerzőnk szerint inkább erkölcsi végrendelet-félének (une sorte de testament moral) kell tekintenünk.

K. L.

*Cesare Ranzoli: Dizionario di Scienze Filosofiche. Milano, 1906.
Ulrico Hoepli.*

Minden tudománynak szüksége van szakkifejezésekre, hogy saját különleges fogalmait megjelölje, más, rokon-fogalmaktól elkülönítse s a maga fogalmain és fogalmaival végzendő tudományos műveletek végrehajtását megkönnyítse. A tudományos fogalmak azonban, mint ismeretes, nem maradandó alkotások, hanem időről-időre módosulnak, fejlődnek, tökéletesednek magának a tudománynak haladásával együtt, s ehhez képest a szakkifejezések jelentése is folytonos változásnak van alávetve. Sőt egy- és ugyanazon korban is nagyon eltérők lehetnek az egyes tudományos fogalmakra és szakkifejezésekre vonatkozó egyéni fogások, annál eltérőbbek, minél elvontabb, minél kevésbé érzékelhető az illető tudomány tárgya. Ugyanaz a szó, kifejezés különböző értelmezése szüli azután igen sokszor azokat a végnélküli vitatkozásokat, melyekre épen a philosophia nyújtja a legclassikusabb példákat. Nem egy nagy bölcselő mondta már, hogy a philosophiában a legtöbb vita egymás meg nem értéséből, ez pedig a kifejezések jelentésének, e jelentés értelmezésének ingadozásából ered. A philosophia nyelvének ingadozása okozza azt is, hogy igen sok kezdő bölcselő elveszti kedvét az alaki nehézségek legyőzése közben, mások pedig, kiknek műveltségök, értelmiségök, tanulmányaik, esetleg élethivatásuk miatt állandóan méríteniök kellene a philosophia forrásából, nem szívesen foglalkoznak vele. A fogalmi és jelentésbeli zavarból származó bajokon vannak hivatva segíteni az egyes tudománysszakok szókincsét felölölő és magyarázó szótárak; hasonló czélt szolgál Ranzoli kis philosophiai szótára is.

A philosopháló nemzeteknek (német, angol, francia) már számos ily munkájok van, melyek közül csak Eisler és Lalande szótárára akarunk utalni. Az előbbi (*Wörterbuch der Philosophischen Begriffe und Ausdrücke quellenmässig bearbeitet von*

Dr. R. Eisler) a philosophiai írókból vett idézetek alapján történeti fejlődésekben mutatja be a philosophiai fogalmakat; az utóbbi, melyet több különböző nemzetiségű bölcsező közreműködésével A. Lalande szerkeszt s a francia *Société de Philosophie* ad ki, egyenesen a philosophiai fogalmaknak a különböző európai nyelvekben található megjelöléseit foglalja össze egy közös jelentés, értelmezés megállapítása céljából. Ranzoli szótára, mely a maga nemében első Itáliában, nem lép fel ilyen nagy igényekkel; sokkal szűkebb körű feladat megoldására vállalkozott s ennek meg is felel. E szótár szerkesztője az egyetemi hallgatóknak és nagyközönségnek kívánt segédkönyvet nyújtani, hogy könnyebben eligazodhassanak a philosophiai kifejezések tömkelegében, hogy elkerüljék az e téren oly gyakran tapasztalható súlyosabb tévedéseket s ismereteik némely hiányosságait rövid uton pótolhassák. — A művecske 663 oldalon mintegy 2300 szónak fejt ki jelentését, világosan, lehetőleg tárgyilagosan; s a szorosan vett philosophiai szakkifejezéseken kívül magában foglalja a rokon tudományoknak (theologia, paedagogia, physiologia, matematika, physika) philosophiai vonatkozású kifejezéseit is. Nem áll semmiféle iskolának szolgálatában, hanem, a hol lehetséges, a philosophiai köztudatban többé-kevésbé megállapodott értelmezést nyújt; a hol ez lehetetlen, ott jelzi a rendszert, a mely a magyarázat alapjául szolgál. Kisebb hibáktól természetesen nem ment a munka, de nagyobb hiányossága, nézetünk szerint, csak egy van, tudniillik, hogy a szerző teljesen mellőzte (épen úgy, mint Kirchner az ő szótárában) magoknak a bölcsezőknek név szerinti besorozását. Már pedig nem ártott volna a legjelesebbeket néhány szóval bemutatni s azután utalni philosophiájok alapfogalmait tárgyaló cikkekre (pl. Kant rövid ismertetése [után odavetni: l. criticismus, idealismus, transcendentális stb.]) Itt-ott útbaigazításul egy-két forrásmunka fölemlítése is emelte volna a könyvecske értékét. Mindazonáltal így is, a hogy van, jól betölti feladatát, a minek legfényesebb bizonyítéka az, hogy az első kiadás még a megjelenés évében, 1905-ben, teljesen elfogyott, s a kibocsátás után néhány hónapra hozzá kellett fogni az újrapontatáshoz.

Nálunk philosophiai irodalomról csak a legújabb időben lehet beszélni, de ez utolsó években örvendetes érdeklődés kezd jelentkezni a philosophia iránt a nagyközönség körében. Legvilágosabb jele ennek az, hogy szükségessé vált vagy legalább

nem látszott fölöslegesnek a közönség igényeit szolgáló *Philosophiai Írók Tára* második kiadásának megindítása. A *Philosophiai Írók Tára*nak eddigi füzetei kétségkívül nagyban hozzájárultak hazánkban a philosophiai műveltség terjesztéséhez, még pedig, véleményünk szerint, különösen azért, mert nem pusztá szövegeket közöltek, hanem magyarázatokat is. De végre is ilyenmű kiadványokban a jegyzetek mennyisége meglehetősen szűk határok közé van szorítva, s így a kezdő olvasóra nézve még mindig sok megfajtatlan szó és kifejezés marad a szövegben. Ennélfogva egyáltalában nem látszik haszontalannak e szempontból sem egy magyar philosophiai szótár szerkesztése. De ezenkívül is alig van tudományos munka, mely a philosophiai szakkifejezéseket teljesen nélkülözhetné, s mivel minden embertől nem követelhetjük, hogy philosophiával is foglalkozzék, azért a többi tudománysszakok számos művelőjének is nagy előnyére válnék az ily szótár. Végül figyeljünk műveltebbjeink beszédére s könnyen meggyőződhetünk, hogy mily játszva dobálóznak legrugalmasabb jelentésű philosophiai szakkifejezésekkel, a nélkül, hogy csak sejtelmök is lenne azoknak igazi értelméről.

Részünkről mindezeknél fogva nagyon fontosnak tartanók, a magyar philosophiai szellem terjesztése céljából, egy magyar philosophiai szótárnak a nagyközönség számára leendő összeállítását.

V. S.

Új magyar könyvek.

Angyal Pál dr. A tömeg büntetetei. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. kötet. 5. sz.) Budapest. 1905. Akademia. (8-r. 69. l.) 1 K 20 f.

Bleyer Jakab dr. A magyar-hún monda germán elemei. (Magyar irodalomtörténeti értekezések. 7—8. füzet.) Budapest. 1906. Ráth. M. (8-r. 147. l.) 1 K.

Dárday Sándor. Igazságügyi törvénytár. Hatodik kiadás. A fennálló törvények, rendeletek és döntvényekből rendszeresen összeállítva. Budapest. 1905. Athenæum. Az egész mű ára 100 K. I. kötet. Imling Konrád dr. Peres eljárás. Végrehajtás. (IV. 752 l.) II. kötet. Imling K. dr. Telekkönyvi jog. (598 l.) III. a), b) kötet. Lányi Bertalan. Magánjogi törvények. (1374 l.) V. kötet. Fayer László dr. Büntetőjog. Börtönügy. (612 l.) VII. kötet. Heil Fausztin dr. Bélyeg- és illetékügy. (V. 466. l.)

Ejury Lajos dr. Gazdasági éghajlattan. Kassa. 1906. Vitéz A. (8-r. 156 l.) 4 K.

Gárdonyi Géza. Fekete nap. Történetek a szabadsagháborúból 3 felvonásban. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 139 l.) 2 K.

Gelléri Mór. Ipartörténeti vázlatok. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 761. l.) 12 K.

Havas István. Törtetlen úton. Regény. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 143. l.) 2 K.

Herczeg Ferencz. Lélekrablás. Regény. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 228. l.) 3 K 50. f.

Huf József. A magyar telekkönyvi rendtartás gyakorlati használatra. Kapcsolatban a telekkönyvi betétek szerkesztésével tárgyazó törvények és az ezekre, valamint a telekkönyvre vonatkozó igazságügyministeri rendeletekkel és kuriai határozatokkal. Harmadik bővített kiadás. Budapest. 1906. Politzer. (8-r. XV. 576 l.) 8 K.

Kautsky Károly. Marx gazdasági tanai. Népszerű ismertetés és magyarázat. Második magyar kiadás. Az áttekintett és bővített kilenczedik német kiadás nyomán fordította Garami Ernő. Budapest. 1906. Politzer. (8-r. XIV. 244 l.) 5 K.

Kisbán Miklós. Nap-legenda. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 87. l.) 2 K.

Kriesch Aladár. Ruskinról s az angol prærafaelitákról. A «Műbarátok Köré»-ben tartott négy előadás. I. Ruskin művészi hitvallása. II. Morris és reformtörekvései. III. A prærafaelita kör irodalmi működése. IV. A prærafaelita képviselők. Budapest. 1906. Eggenberger. (8-r. 150. l.) 5 K.

Krolopp Hugó. Mezőgazdasági kereskedelemtan. Magyaróvár. 1906. (Budapest. Eggenberger.) (8-r. XII. 524. l.) 10 K.

Kunfi Zsigmond. A francia kulturharcz. Budapest. 1906. Deutsch B. és tsa. (8-r. 72. l.) 1 K 20 f.

Lengyel Béla ifj. Az 1867. évi XII. t.-cz. revisiója. Tanulmány. Budapest. 1906. Budap. Hirl. (8-r. 21. l.) 1 K.

Meller Simon. Ferenczy István élete és művei. Budapest, 1906. Athenæum. (8 r. 402. l.) 12 K.

Miklós Ödön összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Rácskay Gyula. I. kötet. Negyedszázad a magyar közéletben. Budapest, 1906. Franklin-t. (8 r. XVI., 459 l.) 4 K.

Mikszáth Kálmán. Páva a varjúval. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8 r. 262 l.) 3 K 50 f.

Monostori Károly. A sertéstenyésztés alapvonalai. Második javított és bővített kiadás. A kiszagdák szükségleteihez mérve. Budapest, 1906. Nagel O. (8 r. 118 l.) 2 K.

Nuricsán József dr. Útmutató a chemiai kísérletezésben. Második átdolgozott kiadás. Budapest. 1906. Lampel R. (8 r. 254. l.) 6 K.

Fikler Gyula. A büntetőjog bölcelete. Otödik kiadás. Budapest. 1906. Politzer. (8-r. 138. l.) 4 K.

Pollák Illés. A művészeti teremtés törvénye. Természet-tudományi bölceleti tanulmány. Budapest, 1906. Deutsch és Társa. (8 r. 309 l.) 6 K.

Prohászka Ottokár dr. Föld és ég. Kutatások a geologia és theologia érintkező pontjai körül. Harmadik kiadás. Esztergom. Buzárovits G. (8-r. IX. 450 l.) 6 K.

Remekírók Képes Könyvtára. V. sorozat. Budapest. 1905 Lampel R. (8 r.) Egy kötet 6 K.

Szepes vármegye művészeti emlékei. A műemlékek országos bizottsága támogatásával kiadja a szepesvármegyei történelmi társulat. Szerkeszti Vajdovszky János dr. Második kötet. Divald Kornél. Szobrászat és festészet. Budapest, 1906. Szt. Istv. Társ. (4-r. 114 l.) 12 K.

Szikra. Enyém? A Kisfaludy-Társaság Krisztina-díjával jutalmazott regény. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 152. l.) 2 K 50 f.

Thallóczy Lajos. Tanulmányok a bosnyák bánóság kezdetéről, főtekintettel a körmendi levéltár okleveleire. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XX. köt. 5. sz.) Budapest. 1905. Akademia. (8-r. 69. l.) 1 K 20 f.

Tham Károly. A kísérleti chemia elemei. II. kötet. A törzsvegyületek és a carbonidok leírása. Budapest. 1906. Tiringer B. (8-r. X. 1055 l.) 16 K.

Tóth Károly dr. A váltó fogalma. Budapest, 1905. Politzer. (8 r. 107 l.) 2 K.

Vincze József dr. Szent Barlám és Jozafát, szent Elek legendái. Szemelvények a Kazinczy-kodexből. Budapest. 1906. Sz. István-Társ. (8-r. 55. l.) 60 f.

EGY ÚJ ÁLLAMTANI KÖNYV.*)

Első közlemény.

I.

Menger, a nem régen elhunyt bécsi egyetemi tanár *Neue Staatslehre* című könyvében, melyből most már a harmadik kiadás készül, a socialista tanok beható ismeretése nyomán, oly államalkatot állít össze, mely a socialistáknak positiv javaslatai alapján épülne fel. A könyv nem államregény, hanem positiv tételek foglalatlja és a socialisták megvalósíthatónak látszó érveit fogadva el, új állam képét tárja elénk. Érdekes kísérlet, melylyel annál inkább érdemes foglalkozni, minthogy a socialismus mozgalma már megragadta Európát és Amerikát, de más világ-részekben, különösen Ázsiában is terjed. És szerzőnk szerint is, alig kétséges, hogy még a XX. század lefolyta előtt a socialis kérdés az egész emberiség kérdésévé fog válni. Azért figyelemreméltó minden irodalmi jelenség, mely a nagy kérdés földerítésére hat.

Miután a XVIII. századnak szinte beláthatatlan terjedelmű irodalma beható kritika alá vette a létező társadalmi állapotokat és a bíráló nézetek elhatottak a szélesebb néprétegek körébe, Menger azt hiszi, hogy mostanában a socialista világnézet megvalósulása felé közeledik és immár előáll a feladat, közelebb lépni a kérdésnek szervező oldalához. A következtetés általában helyes: de nyitva áll a kérdés: mily formában és mily mérvben fog a socialis

*) *Neue Staatslehre von Anton Menger. Zweite Auflage. Verlag von Gustav Fischer. Jena. 1904.*

világnézet megvalósulni? Erre a kérdésre akar az előtünk fekvő könyv választ adni.

Menger abból az alaptételből indul ki, hogy minden jogi intézmény első sorban hatalmi viszonyokból keletkezett és az volt a céljok, hogy a kevés hatalmas javát mozdítsák elő, a széles néptömegek rovására. Az alsó néposztályok számtalanszor megkísérlették, hogy a viszonyokat a társadalomban és az államban, saját előnyükre átídomítsák, de sikertelenül; csak ezentúl kell megteremteni, úgy az elméletben, mint a gyakorlatban, oly jogrendszert, mely a nagy néptömegek hasznát, nem kevés hatalmasokét, lesz hivatva előmozdítani.

Ez Menger új államtanának kiinduló pontja. Nem akarva eléjevágni a következőknek, most csak annyit említek meg, hogy ez alapelvhez szó fér. Az a tétel, hogy az emberek roppant többségének érdeke szempontjából eddig minden rossz volt, ezentúl jó lesz, a socialisták közt szárnyas igévé lett, de lényegében nem több általános érzékenységi mozzanathoz. A történetek fejlődése tanúsítja, hogy az események lényeges mivoltukban mindig azonos módon fejlődtek és a történeti szellemmel ellenkezik azt föltenni, hogy az események a jövőben másképen fognának fejlődni. Új eszméket a létező közviszonyok fogatkozásai hoznak létre, egyes gondolkodó elmék megragadják, kifejtik és minthogy az új mindig vonzó erővel bír, az eszmék homályos, de tetszetős formában elterjednek az alsó néprétegekben. De mihelyt elhatnak és elterjednek a társadalom mérvadó, felső köreiből, hatalmi kérdésekké válnak és keletkezésüktől eltérő formában jegesülnek intézményekké.

II.

Menger az új socialista államot keresve, első kérdésül, melyre a socialista államtannak válaszolnia kell, azt veti fel: vajon egyáltalában szükséges-e az állam az emberek békés együttéléséhez? Az anarchizmus álláspontja az, hogy az állam és az egyház nagy hatalmú apparatusai, melyek közt mai napság az emberi cselekvések kölcsönös alkalmazkodása történik, fölösleges, sőt káros. Minden

anarchista iskola a mai államot törvényhozási és egyéb kényszerével fel akarja oszlatni és helyette az összes részvevők szerződésén alapuló új közigazgatási szervezetet akar behozni. Az anarchismus tanai sokfélék és különösen gazdasági tekintetben sok eltérés van köztök. Mégis az újabb anarchismus túlnyomólag communista. Szerinte minden életcél, különösen az élelem, a ruházat és a lakás előállítására és felosztására csoportok által történék. A csoportok közelebbi célja, terjedelme és tagjainak száma a részvevők elhatározásához képest alakulna. A fogyasztási tárgyak felosztására vonatkozólag ellentétek uralkodnak a communista anarchisták közt: némelyek a felosztást a teljesített munka arányában, mások a szükségletek mérve szerint teljesítenék. Nagy eltérések uralkodnak a foglalkozások felosztása tekintetében is.

Természetes, hogy Menger, a ki államtana megalkotásában a megvalósíthatóság álláspontjára igyekszik helyezkedni, az anarchismus különböző tanait nem fogadja el. Az anarchista társadalom behozatala nyilván chaoszi állapotokra vezetne. A csoportok gazdálkodó tevékenysége közöttök különböző vagyonsági fokot eredményezne és tág tért nyitna a versengésnek, még pedig a legaljasabb fajú versengésnek és hatalmaskodásnak; ettől az erőszakoskodás sem volna messze. Az anarchista szervezetnek szerződési alapja is elhibázott; épen úgy elhibázott a csoportok felállításának és tevékenységének elmélete is, a mennyiben minden részvevő félnek cél tudatos hozzájárulása minden cselekvéshez föl sem tehető és elvégre is az intézkedést kevés egyénre kell bízni, a mi nemcsak hogy ellenkezik az anarchismus szerződéses alaptételével, de szükségképen a legnyersebb önkényre vezetne. A közösségen alapuló szervezet működése valamennyire is, csak igen apró államokban képzelhető, de épen ez a fölülte szűk lehetőségi alap is teljesen eltévesztett és minden önállóság lehetőségét kizárja, azzal az észlelhető jelenséggel szemben, hogy mindenféle nagy államalakulatok létesítése képezi a népek törekvését.

Menger a mostanában létező államokat individualista államoknak nevezi; velök szembe helyezi a socialista államot. Az individualista államot egyszersmind uralkodó és

parancsoló, vagy hatalmi államnak nevezhetni; ellenben a socialista állam a dolgozó néptömegek állama, vagyis a népies munkaállam. A mi individualista állam lényege, Menger okoskodása szerint, abban áll, hogy a hatalmasok egyéni érdekei szinte kizárólagosan, gyöngéké ellenben csak kis mérvben képezik tevékenysége tárgyát. Ennek folyamánya, hogy az individualista állam a gazdasági tevékenységet a magánjogi rendszer korlátain belül átengedi az egyesnek, minthogy ez úton az uralkodó és a birtokos egyének gazdasági érdekei jobban vannak megóva, mintha az állam közvetlen beavatkozással kedvezményekben részesítené. A mai individualista állam minden tekintetben, pénzügyi igazgatásával, jogszolgáltatásával, túlnyomólag az uralkodó személyiségének és a birtokos osztályok egyéni érdekeinek előmozdítására van berendezve. Vannak ugyan egyes intézmények a mai államban is, még pedig a közoktatás, a közegészségügy és a közerkölcsiség terén, melyek a birtoktalanok javára szolgálnak, de ezek aránylag igen csekélyek az uralkodó és a vagyonos elemek előnyeit előmozdító intézményekhez képest.

Az individualista állammal szembe helyezhető a socialista, vagyis a népies munkaállam. Ennek lényege az, hogy a nagy néptömegek egyéni érdeke képezi az állami tevékenység főcélját. Az uralkodónak és a birtokos egyéneknek le kell arról mondaniok, hogy az ő saját egyéni érdekeik azonosak legyenek a közjóléttel. A széles néprétegek egyéni életcéljai nem kiválón politikai természetűek; a politika csak eszköz a célhoz. Közvetlen célok: elégséges táplálék, ruházat, lakás, a szellemi szükségletek kielégítése rendezett családi élet és a testi lét sérthetlensége. Ezek a socialista, vagyis a népies munkaállam céljai, melyeket az individualista állam kielégíteni nem bír.

III.

A mikor Menger az individualista államot szembeállítja a socialista állammal, vagyis a népies munkaállammal, általánosságban mondhatni, hogy annak rokonszenve, a ki a mai állami élet túlságait ismeri, a munkaállam felé

fordul. A socialismus iránt táplált vak ellenszenv már foszladozni kezd és a «socialista» szótól azok idegenkednek leginkább, a kik mentül homályosabb fogalmakkal bírnak a socialismusról, a kik nem is sejtik, mily sok mindenféle ellentétet tartalmaz, sőt mindazt képzelik alatta, a mi felforgató, veszedelmes és erkölcstelen. A téves eszmék, a társadalmi kényszer befolyása alatt, már tisztulni kezdenek és a socialisták az első nemzetek parlamentjeiben már szóhoz jutottak, sőt egyes vezérférfiaik a francia és az angol kormányokban helyet is nyertek. Ez által a socialismus sokat vesz veszélyességéből, mert tény, hogy azok, a kik az ellenzéken ülnek, sokkal mérsékeltebb hangokat ejtenek, mihelyt a gyakorlati tevékenység terére kerülnek, minthogy a megvalósítás számos nehézségei miatt eszmék túlságait lesimitani kénytelenek. Miután a socialismus már kormányképesse kezdett válni, nem lenne értelme oly eljárástól elzárkózni, mely új államot igyekszik socialista alapon összealkotni. Menger socialista vagyis népies munkaállama — melyet, nehogy hozzája előítéletek árnya is tapadjon, csak utóbbi néven, népies munkaállamnak nevezek — a rokonszenves vizsgálatot nagyon megérdemli. Olyan állam akar az lenni, melynek alapelve az emberi önérzet legfenségesebb rúgója, a munka, még pedig a munka nemcsak a legalsóbb, a szükölködő, a mindenféle lehető kényszernek alávetett társadalmi rétegekben, hanem kivétel nélkül minden társadalmi rétegben, a legfelsőbtől a legalsóbbig, hogy megszűnjék a henye jövedelemszerzés, megszűnjék elfecsérlése a mások munkájából összehalmozott vagyonnak, hogy mindenki kénytelen legyen képessége szerinti munkával megszerezni léte fentartása eszközeit és hogy eltűnjenek az állam testéből, a melyek életerejét megőrlik, az élősdi paraszíták... Ennél nemesebb, eszményibb elv nem képzelhető. Csakhogy ezzel is úgy vagyunk, mint minden eszményi tisztasággá szűrődött elvvel: ellenkezik az emberi természet átlagosságával és oly lényeket tesz föl, a kik kivétel nélkül a szellemi érettség és a kedélyi tisztaság legmagasabb talapzatán állnak. Ha valami kíván józanságot a mérlegelésben, azok az elvek azok, melyek eszményi jelleggel bírnak és kiválóan alkalmasak arra, hogy a tömegekben ábrándos reményeket gerjesz-

szenek, de a gondolkodók elméjében is vajmi könnyen téves és túlhajtott következtetésekre vezetnek.

Habár Menger népies munkaállamának alapelveivel rokonszenvezni is lehet, mégis következményeiben olyan elv az, melyet kételyek nélkül fogadni nem lehet. A munkaállam azon a gondolaton épül, hogy az egyéni lét fenntartása és előmozdítása, a nem további plántálása, végül az élet, a test és az egészség biztossága, az egyeseknek legfontosabb teendői. Ebből szükségszerűen foly a mai vagyon- és családjognak mélyreható átalakítása, ellentétben a mai individualista állammal, mely abból indul ki, hogy azok a tevékenységek mindenkinek magánügyei és így a magánjog keretén belül mindenki által saját kockázata, valósíthatók meg. A felsorolt tevékenységeket a népies munkaállam saját tevékenysége körébe vonná, más szóval, az új állam belé avatkoznék mindenbe, a mit mostanában magánügynek tekintünk. Menger felfogása szerint az individualista állam mai céljai, melyek voltaképpen nem egyebek, mint szűkebb köröknek hatalmi érdekei, szükségszerűen a második helyre szorulnának. Való; de való az is, hogy Menger felfogása szerint első helyre kerülne az állam mindenhatósága és önkénye, nem ugyan a Menger által később kifejtendők értelmében, hanem szükségképpen a dolog természetéből és különösen az embereknek önkényre és hatalmaskodásra hajló természetéből kifolyólag.

Az individualista és a munkaállam közti ellentétes felfogás általánosságban a történeti és a természetjogi felfogás ellentétességeire vezethető vissza. Az előbbi felfogásnak azok a társadalmi körök hódolnak leginkább, melyek a létező rendszer előnyeit élvezik: a mai társadalmi rendszerrel elégtelen és azt gyökeresen átídomítani akaró körök a természetjogi felfogás felé hajolnak. Különösen mondhatni ezt valamennyi socialista irányról, Menger népies munkaállamáról is, a minthogy a történeti tények kellő méltatása szerzőnknek sem legerősebb oldala. Pedig valamely társadalmi vagy jogi intézmény behozatala nem törtenhetik elvont eszmékből, hanem azoknak a nép természetéhez, érettségi fokához, multja vívmányaihoz kell alkalmazkodni, vagyis, nem nélkülözhetik a történeti alapot. Az általánosításnak, mely az elvontan gondolkodó agyában

megfér ugyan, de nem mindig illeszkedik a nép eszmekörébe, van természetes határa, még pedig ott, a hol a különféle törzsek és népek közti különbségek élesen kidomborulnak. Ábránd hinni, hogy a közéletben, az állami létben és a magánjogi viszonyok ágas-bogas szövedékében, valaha mindenütt teljes egyformaság létesülhetne.

E szempontból Menger eszmei bőségéből különösen kiemelem azt, a mit a hazafiságról mond, a mely minden nemzet történetének leghatalmasabb rugója. Érdekes erre vonatkozólag okoskodása fonalát követni. A hazafiság véleménye szerint, nem annyira az emberi természet mélyében gyökerező érzület, mint inkább mesterséges jelenség. A hazafiság érzülete a szerint fokozódik, a mint az egyes néprétegek érdeke az állammal többé vagy kevésbé szorosán vagy lazán kapcsolatos. Legerősebb a hazafiság a nemességnél, a katonaságnál, a papságnál és a hivatalnokságnál, mert ezeket érdekek köti az uralkodóhoz. Más jellegű a középosztály, a polgárság és a parasztság hazafisága, különösen, ha nagyobb képzettsége van. A mi a harmadik csoportot, a szegényebb osztályokat illeti, ezekben hiányzik a kapcsolat az uralkodóhoz, az országhoz és az egész néphez. Ezek az osztályok kisszerű anyagi gondok közt élnek. Az állam nem törődik velök; mindig csak elvett tőlük, de nem adott nekik. A szegényebb néposztályok hazafisága csekély és az állam hatalmi viszonyainak megváltoztatására nem nagy súlyt helyeznek.

Ez Menger okoskodása a hazafiságról. Elszórva egyes való eszmetöredékek vannak benne, de felfogása alapján téves. Menger socialista eszméitől van elfogulva; ezen kívül felfogásán megérzik, hogy osztrák, vagyis oly földrajzi vegyülék szülötte, a hol a törzsek, népfajok vannak, de nemezt nincs, a hol szétfutó hajlamok uralkodnak, de erős nemzeti érzület, mely az egész állami testet áthatná, sohasem létezett. A hazafiság nem áll csupán az uralkodó iránti kapcsolat érzületéből, de mélyen gyökerezik a fajszeretetben, a nyelvhez való ragaszkodásban és a történeti múlt emlékeiben. Mélyen az emberi természetben gyökerezik az, a fejlődés különféle fokai szerint módosuló formában és terjedelemben, kezdve a történet előtti korban létezett szűk családi és törzsbeli körtől, fel az összetömörülés

legmagasabb fokáig, a hol a nemzet vált uralkodó egységgé, a haza, az állam területe az általános ragaszkodás érzületének góczpontjává. Természetes, hogy az államhoz való ragaszkodás legerősebb a földet művelő rétegekben. Észlelhető az is, hogy a kereskedelem és a nagy ipar bizonyos értelemben nemzetközi, világpolgári irányú; a munkásosztályok pedig, az elégtelenség elkeserítő hatása alatt, elvesztették a talajt magok alatt és úgy érzik magokat, mint a kitagadott gyermek, mely zúgolódik szülei és háza tája ellen. De ezek az ellentétek nem olyanok, melyek a hazafias érzület negatiójára feljogosítanak, csak hőfokában okoznak különbséget. A munkásosztályoknak a jogrendszerbe való fölvétele és a közhatalomban való részesítése, mely csak a közeli jövő kérdése, közelebb fogja őket csatolni az államhoz, a hazához. Ezzel a legnagyobb ellentét indító oka meg fog szünni. Különben e tekintetben is nagy a különbség a nemzetek közt. Kis nemzetekben, melyeknek létök érdekében folyton résen kell állni a hazafiság fanatismusig fokozódik. Világnemzetek önérzetének, melyek nemzeti érzését jelentőségteljes történeti események nagygyá fokozták, a socialismus lényegében ártani nem tudott. Még a német nemzetet sem veszem ki; noha német államférfiak a német socialistákat szembe helyezve a francziákkal, kiemelik a franczák erős nemzeti érzését és hazafiságát a német socialistákkal szemközt. Csakhogy nem kell feledni, hogy Francziországban a socialistáknak már több év óta tevékeny szerep jut az állami életben, míg a német socialisták, ámbár a legképzettebbek a világ socialistái közt, részben a saját merev tanelvi álláspontjuk miatt, részben az államhatalom felől nyilvánuló elutasító felfogás okából, eddig az államban érvényesülni nem birtak. De ez csak átmeneti helyzet, melynek meg kell változnia, mihelyt a német socialisták megalkudva kell változnia, mihelyt a német socialisták megalkudva a körülményekkel, kormányképesekké válnak és mihelyt az államhatalom idegenkedése irántok enyhülni fog. Nem találok, hogy a socialismus lényegileg kizárná a hazafiságot, sőt ellenkezőleg; annyit azonban én is kétségtelennek tartok, hogy mihelyt a társadalom és az állam tevékenységének súlypontja inkább az anyagi érdekek oldalára fog nehezülni, a nemzeti túlbuzgó-

ság is, mely annyi bajnak oka, enyhülni fog és az egymással torzsalkodó néptörzsek közti érintkezés nyugodtabb lesz.

Mindezekből azt vonom le, hogy a történeti szempontok nem mellőzhetők. E mellett a természetjogi felfogásnak is mindig lesz tere. a hol intézmények megváltoztatásáról, átídomításáról lesz szó, de ez a történeti mozzanatokat, melyek a nemzeti önérzetnek és büszkeségnek leghatalmasabb rugói, el nem tűntethetik. Az állami lét intézményeivel együtt nem mesterséges csinálmány, hanem természetes fejlemény és lehetetlen elképzelni, hogy évszázadok folytában megszilárdult fejleményt, egyes, bár kiváló gondolkodók alkotta képzeménnyel egyszerűen helyettesíteni lehetne.

IV.

A történeti mozzanatokon kívül az általános emberi természetből folyó mozzanatokat is figyelembe kell venni, a mikor valamely új elméletet szemlélünk. Menger a mai individualista államot következetesen hatalmi államnak nevezi, a népies munkaállammal szemben. Hatalmi állam, véleménye szerint, akkor létezik, ha az állami tevékenység célja főképen abban központosúl, hogy a hagyományos hatalmi viszonyokat a külső és a belső ellenségek ellen megvédje. A népies munkaállam ellenben főleg azt a célt követi, hogy az állami szövetkezet szellemi és testi munkáját, valamint a létrehozott javak felosztását az egész nép érdekében szervezze. Ez elv kifejezése mellett Menger elég belátó ahhoz, hogy hozzá tegye: ez a különbség azonban csak az állami tevékenység fő irányára nézve áll, minthogy már a mai állam is bizonyos határig a gazdasági viszonyok szervezését tűzte ki céljául, de másrészt a munkaállam sem fogja nélkülözhetni a létező hatalmi viszonyok fentartását. Menger tehát kénytelen beismerni, hogy az általa megalkotott munkaállam lényegében ugyanazon tevékenységeket fogja gyakorolni, mint a mai állam, csak hogy a tevékenységek súlypontja a munkaállamban más térre, a közös javak termelésére és felosztására fog áthelyeződni. A «hatalmi állam» elnevezés véleményem szerint, nem hat

a dolog velejére. Az «individualista állam» elnevezés, Menger okoskodása értelmében, helyesebb, mint a «hatalmi állam» elnevezés; utóbbi az elvek élére állítását jelenti. Kitűnik ez mindenütt, a hol Menger a mai államot szembe állítja a népies munkaállammal.

Menger abban a hiedelemben van, hogy a modern államok katonai kiadásai túlnyomóan az uralkodók érdekében történnek; a népies munkaállamban azonban az amúgy is mesterségesen túlhajtott katonai kiadások önkényt meg fognak szünni. Ennek méltán ellenvehető, hogy a haderő csak látszólag áll túlnyomóan az uralkodó szolgálatában; mint a hogy minden állami tevékenység legfőbb vonásaiban az uralkodó személyében foly össze. A legszabadabb államok is napról-napra többet kénytelenek fegyveres hatalmuk öregbitésére fordítani, köztársaságokban úgy, mint monarchiákban, Európában úgy, mint Európán kívül. A hadszervezet folytonos változásnak van alávetve; korunkban demokrata irányban fejlődik. A mint a bérelt, majd a toborzott álló hadseregek átídomultak az általános védkötelezettség elvén alapuló néphadakká — a melyek az álló hadsereg és a valódi néphad elvei egybeolvasztásának, a kettő közti compromissumnak tekintendők — úgy ez a kombinált hadrendszer idővel a legtöbb államban át fog változni milicrendszerre. Nagy haderőre mindig szükség lesz, a hol állam létezik. Az új munkaállamnak különös jellege sem fogja ezen változtatni: mert az államnak minden tevékenysége megmarad és így minden ösztön, mely az állam önállóságának fentartása érdekében az emberi természetből foly, tovább fog működni. Hadi erőre a munkaállamban nemcsak kifelé lesz szükség, de sőt, tekintve az államnak fokozott belső tevékenységét saját polgárai irányában, befelé is, legalább is akkora mérvben, mint a mai államban. Ebből szükségszerűen következik, hogy a fölszereléssel, a begyakorlással, az oktatással és a hadviseléssel járó nagy költségek is elkerülhetlenek. Menger észjárása a hadseregre vonatkozólag veszedelmesen hasonlít az örök béke ábrándos eszméjéhez.

Menger nagyjában elismeri, hogy az állami lét rugója a vallás és a közerkölcsiség. E tekintetben meglehetősen pessimista nézeteket vall, de el kell ismerni, hogy azok

megfelelnek a valóságnak, noha következtetéseihez alapos kétely fér. A vallás ösztöne mai nap gyöngül. Felülről mindinkább kiássák a talajt, a világi hagyományok kritikája és a tapasztalati világnézet terjesztése által, úgy hogy a műveltség nagy része már nem áll a pozitív keresztyén vallás álláspontján és legfeljebb valami észvallást tart, mely nem igen hatékony erkölcsi tényező. Alólról meg mindinkább kiterjednek a törekvések a földi létet érzéki irányban kielégítőbben megalkotni. Ennek a szélesebb körökben elterjedt áramlatnak legtisztább kifejezése a socializmus. Ezzel az alsóbb néposztályok ellentétbe jönnek a keresztyénség alapelveivel, melyek szerint a földi lét csak mulékony zarándokút, melyen az emberiség valódi célja a túlvilági öröklét felé halad. A vallásos indok gyöngültével karöltve jár a közvélemény indokának erősödése.

A közvélemény nyilvánulását leginkább a szabad sajtó eszközli. De a mai sajtó, még a hol tényleg szabad is, egyoldalú és nem pártatlan, kiméretlen a kis kényurak ellen, de hatálytalan a születés, rang és pénz tekintetéből előkelőkkel szemben, kiknek módjában áll a sajtót elnyomni vagy megvásárolni. Igaza van az általános socialista felfogásnak, a mikor a mai társadalom jellemzéseül háromféle corruptiót: parlamenti, börzei és sajtói corruptiót emlegetnek. A szabad sajtó hátrányai önkényt folynak szabadsága természetéből és hátrányait kiegyenlítik előnyei. Menger a szabadsajtó kóros jelenségeit orvosolni kívánja a népies munkaállamban, de javaslata a kórt nem hogy gyógyítaná, de még jobban elmérgesitené. Ő ugyan a szabadsajtót hatékony eszköznek tartja az erkölcsiség előmozdítására, de csak két föltétel alatt: először, hogy mindenkinek rendelkezésére álljon és másodsor, hogy állami törvényhozás útján nyerjen szervezést. Véleménye szerint a sajtó törvényes szervezése a munkaállamban úgy történjék, hogy felelős egyének szerkesztése mellett helyi hivatalos lapokat adjanak ki, a melyeket erkölcstelen cselekmények közlésére mindenki igénybe vehessen. Az erkölcstelen cselekményeket csak közzé tennék, de a tettest büntetés nem sujtaná. A törvényhozás megállapítaná, mikor kelljen a közzététel előtt a valóság iránt bizonyítást megengedni es mikor a közzététel után a valótlanság iránt bizonyítékot szolgáltatni. Ha

az erkölcstelen cselekmény a közjó ellen irányul, akárki, különben csak a károsult fél kívánhatja a közzétételt.

Ez könnyen van megmondva, de nyilván nagy önkénynek, elleplezve a legmesszibb terjedő nyomásnak nyitva tág kaput. A közintézkedésre szinte végtelen teendőt hárit és szövevényes casuistika forrása. Már csak a közjót és a magánérdeket sértő erkölcstelen cselekmények közt is nehéz a határt megvonni. A sajtó törvényileg beleavatkozási jogot nyerne mindabba, a mit ma köz- és magán-érdeknek tekintünk és legtöbb oly esetben is, a hol csak a tettesnek öntudata lehet önmagának leghelyesebb bírāja. A javasoltnál jobb a mai szabad sajtó, árnyoldalai és visszaélései ellenére is, a mikor a sajtó szabad nyilatkozása gyakran önmagát orvosolja és szükség esetén a bíróság elé idézhető. De a mi fő, nehéz lenne az erkölcstelen fogalmát megállapítani és akárhogy vesszük a dolgot, a javasolt módszer mellett a népies munkaállam voltaképen óriási pletykafészekké válnék.

Menger véleménye szerint az állampolgárok gazdasági szabadság dolgában jobban fognak állni a népies munkaállamban, mint a mai hatalmi államban. Nézetem szerint, ennek ellenkezője áll. A munkaállam biztosítani igyekeznék ugyan a szűkölködő alsóbb néprétegeket a nyomor ellen, de túllöve a czélon, minden törekvő és gazdasági rátermettséggel bíró egyént megfosztana az érvényesülés lehetőségétől. Egyébként Menger is belátja, hogy a teljes gazdasági egyenlőség csak az anarchista társadalomban gondolható. A népies munkaállamban mindig lesznek társadalmi ellentétek is, melyek az állampolgárok gazdasági egyenlőségét lehetetlenné fogják tenni. Itt lesz mindenek előtt az uralkodók és az alattvalók, a kezelők és a kezelés alatt állók közti roppant társadalmi különbség, világos lévén, hogy minden körülmények közt, legyen bár jellegök a gazdasági kezelés, az erősebbek mindig a magok számára biztosítják az anyagi előnyt. De a képzettek és a kevésbé képzettek közti ellentét is szükségszerűen az anyagi egyenlőség meghiusítására fog vezetni. Mitsem használnak azok az inkább phrazisszerű biztosítékok, a melyeket a munkaállam a visszaélések meggátolása czéljából felállítana. Az emberi természetből foly, hogy aránylag rövid idő alatt

roppant anyagi különbségek fognak felmerülni és ebben meg van mindennemű egyéb különbség is.

A munkaállamban épen olyan szükséges a hierarchiai fokozat az emberek közt, mint a mai individualista államban. A hierarchiai rendszernek gondos figyelmet szentel Menger is. Természetes, hogy a rendszernek céltudatosnak és erélyesnek kell lennie: mert az állam gondoskodván az egyének szükségleteinek fődözéséről, a mennyiben a munkakerők kellő kihasználását és a munka termékeinek helyes felosztását nem teljesítené pontosan és lelkiismeretesen, a legszélesebb rétegekben henye hangulat, quetismus lenne uralkodóvá és az állam csupán tápláló és hizlaló intézménnyé válnék. Az emberek nagy többsége könnyen dologtalan életre adja magát; míg kétségtelen, hogy széles rétegekben a munkásságnak legerősebb rugója a szükség, egyes kiválóknak a nagyravágyás.

Önkényt felmerül a kérdés, mily ismervek alapján kelljen a munkaállamban az egyéneket a különféle foglalkozási ágakba és állásokba beosztani? Menger véleménye szerint az állampolgárok beosztása a szülők hivatása, a magasabb szellemi képzés, a polgártársak választása, a felsőbb tekintély általi kinevezés és sorshúzás útján történék. Ezek nyomán az eljárást részletezve azt véli, hogy a foglalkozás választása kezdetben, a szülők foglalkozása szerint történék, de e mellett az egyesek külön kívánságait lehetőség szerint tekintetbe kell venni. Magasabb életpályákra való belépés a fiatal korban nyilvánuló különös szellemi teljesítésektől lenne föltételezve, míg az emelkedés a hivatás különbözősége szerint választás vagy kinevezés útján történék. A későbbi fejlődésben, miután a demokrata szellem nemcsak a politikai, hanem a szellemi és a gazdasági életet is keresztül hatotta, a gazdasági szervezet megalakítása sorshúzás útján is történhetnék.

Menger rendszerével nem sok újat mond. Kivéve a sorshúzásnak nem valami szerencsés ötletét, a dolog most is körülbelől úgy van, a hogy Menger javasolja, a mennyiben pedig a javasolt különbözik a mai állapottól, az a kényszer számláját nagyobbítja. Semmi körülmények közt sem képzelhető oly rendszer, mely biztosságot nyújthatna arra, hogy mindenki az őt minden tekintetben leginkább megillető helyre

kerülne és hogy a foglalkozási ágak az általános szükségletnek megfelelőleg is arányosan és helyesen be lennének töltve. A dolog természetéből foly, hogy kellemes és szép tevékenységi-körrel kecsegtető ágaknál nagy torlódás áll elő; a kevésbé kecsegtetőknél hézagok mutatkoznak; szükséges, de kellemetlen, foglalkozásokra alig akad vállalkozó. Az ifjú korban mutatkozó hajlam gyakran csak látszólagos és az egyéni tetszelgés tünete, melyet a jövő nem mindig igazol. A különféle rokonsági és egyéb kapcsolatok nem szolgálnak a kellő tárgyilagosság biztosítására. Habár a mai állapot, a nagy társadalmi és vagyoni különbségekből kifolyólag, komoly árnyoldalakkal is bír, bizonyos tekintetben jobb és természetesebb a javasolt állapotnál. Ma-napság a megélés szükségése, a nyereség vágya és az egyéni nagyravágyás, az emberi lehetőség határain belül, a foglalkozások természetes megszólására működik közre és ha valahol átmenetileg torlódás is áll elő, a kereslet kapcsolatai és az egyéni szükségletek igényei hovatovább kiegyenlítően működnek.

V.

Menger népies munkaállamában a közjog és a magánjog mai területeit összebonyolítja, a mennyiben mindazt, a mi a mai felfogás szerint a magánjog köréne tartozik, belévonná a közjogéba, szerinte, a mit közjognak nevezünk, a valóságban, szinte kivétel nélkül, egyes hatalmas személyek és körök személyes vagy politikai érdeke és azért az individuális életcélok terére utalandó. Viszont, a mit a magánjog intézményeinek nevezünk, az általános természetű és minden egyénre egyaránt kiterjed, úgy hogy azt tulajdonképpen általános és nyilvános jognak kellene tekinteni. Az emberek ugyanis két fő czélt követnek: saját létök fenntartását és a faj folytatását. Annak szolgál a tulajdon, ennek a család. Mégis a mai felfogás ezt a legfontosabb két emberi czélt a magánjog körébe utalta és ezzel összezavarta a köz- és a magánjog területeit. Csak a socializmus föllépte óta a XV. század első tizedében történt, kezdik a lét fentartását és a faj folytatását általános és nyilvános jognak tekinteni. Mily roppant következményeket vonna maga után a köz-

jog körének ez a kiterjesztése, mily mérvben eredményezné az állam avatkozását a legaprólékosabb dolgokba és mennyire növelné az állam mindenhatóságát: az a következőkből fog kiviláglani.

Valamennyi társadalmi rendszer hívei közt mindig a tulajdon képezte a vita sarkpontját. A socialista iskolák tanelve szerint a magán tulajdon korlátozandó vagy épen teljesen eltörölendő. A communisták a tulajdont egészen eltörlőnék. A socialisták radikálisabb része a községekre vagy az államra ruházná; mérsékeltbb része azonban a mai tulajdont megtartaná és a reformot ezen belül létesítené. A mai tulajdoni rend ellenfeleinek igazok van abban, hogy az európai kulturállamok régi tulajdoni rendje legnagyobb részt erőszakos birtokba vételen, háborúi foglaláson alapszik. Az újabb korban a vagyonszerzés típusa megváltozott; a nagy vagyonokat mostanában speculatióval, állami kedvezmények igénybe vételével, szóval nem annyira erőszakkal, mint inkább ügyességgel és csellel szerzik. Ha tehát évszázadokra visszamenőleg azt észleljük, hogy az emberek közt mindig a hatalmasabb, még pedig a physikai vagy szellemi erőre hatalmasabb, kerekedik felül, ebből bizvást azt a következtetést vonhatni le, hogy ezentúl sem lesz másképen, bármily módon változzanak is a társadalmi és a tulajdoni rend formái. Ez az emberi természetben gyökeresik és ezt bármily szépen kieszelt rendszabályokkal nem lehet megmásítani. Menger az ő munkaállamában a tulajdoni rendet nagyjában a mai körön belül oly gyökeres módon kíváná átalakítani, hogy az tetszetős látszata ellenére is, sehol sem lenne megvalósítható, vagy ha valahol a legkedvezőbb körülmények föltevése mellett megvalósítható volna is, eredeti mivoltában sehol sem lenne fenn tartható.

A népies munkaállam, Menger javaslata szerint a dologi jogokat gazdasági jellegökhöz képest, három nagy csoportra osztaná és számukra lényegileg különböző jogi formákat képezne ki.

Az első csoportba tartoznak az elhasználható dolgok, melyeknek az a sajátosságuk, hogy rendeltetészerű élvezetök teljes megsemmisítésökkel vagy legalább állaguk apasztásával jár. Ilyenek az élelmi és a ruházati cikkek. Az elhaszn-

nálható dolgok korlátlan uralmat föltételeznek és így ezeknek az állampolgárok részére történő felosztásnál a legalkalmasabb jogi formája a mai tulajdon hagyományos intézménye. Ezt a formát a népies munkaállam is fentartaná.

A második csoportba tartoznak a használható dolgok, melyeknek sajátása, hogy az egyesnek közvetlen hasznot nyújtanak ugyan, de a nélkül, hogy a használat folytában elpusztulnának, vagy a nélkül, hogy állaguk észrevehetőleg csökkenne. Az elhasználható és a használható dolgok közti határvonal nem mindig szabatos. Mégis a használható dolgok közé sorolhatók: lakóházak, házi eszközök, bútorok, parkok, díszkertek, könyvek, ékszerek stb. A használható dolgok, melyeket egyszerre vagy egymásután többen használhatnak, nem adhatók át egyeseknek korlátlan tulajdonul. Az ily dolgoknak túlságos felhatalmazása egyeseknél képezi mai társadalmi rendszerünk egyik legnagyobb árnyoldalát. Ezekre a dolgokra a népies munkaállam a tulajdonjogot korlátozná. Ezt a korlátozott jogot használati jognak lehet nevezni; a korlátlan tulajdonjog az államnak vagy az állami köteléknek lenne fentartandó. Állami kötelékek alatt értendők az állami szervezet alsóbb kapcsolatai, az illető ország szervezetéhez képest; községek, járások, kerületek, megyék, tartományok.

A harmadik csoportba tartoznak azok a dolgok, melyeket a gazdasági és sociális irodalom termelési eszközöknek nevez. Természetes rendeltetésök, hogy általok emberi munka hozzájárulásával vagy a nélkül, új dolgok jönnek létre vagy pedig általok kerülnek a dologi javak kellő felosztásra. Ide tartoznak: a földrésztetek, minden tartozékaikkal együtt, bányák, gyárok, ipari vállalatok, vasutak, hajók, nyers anyagok stb. A sociálisták felfogása szerint, a gazdasági mozzanatok mellőzésével, szinte kizárólag hatalmi körülményeken mutatja az, hogy a termelési eszközökkel éppen úgy bánnak, mint más dolgokkal. A munkaállam sohasem ismerhetné el a magán tulajdonjogot ezekre a dolgokra; észjárása szerint kell, hogy a tulajdonjog ezekre vonatkozólag az államé vagy az állami kötelékeké legyen.

Ha a három csoporton végig nézünk, be kell látnunk, hogy a tulajdon illetén rendezése voltaképen a mostani viszonyoknak nem rendezése, hanem felforgatása. A föld-

birtokot az agrár-politikusok a czélszerű gazdálkodás céljából, szintén szervezni kívánják, de a szervezés iránya ellentétes a szocialisták irányával, a mennyiben célja nem a magántulajdon megszüntetése, hanem épen ellenkezőleg, megszilárdítása. A földbirtok Európa régi országaiban fentartója a történeti múlt hagyományainak, melegágya a nemzeti érzésnek és a jövő fejlődés szilárdságának egyik biztosítója. Lakóházak iránt az alsóbb néprétegek érdekében sok üdvöst lehet tenni és ez eszmében életrevaló mag rejlik, de a lakóházakat elvileg a magán tulajdon köréből elvonni nem lehet, minthogy, ha valami, a lakás dolga alkalmazkodik leginkább az egyéni és a családi igényekhez, melyeknek túlnyomólag kedélyi mozzanatuk van, melynek gerjedelmei a tarifálást kizárják. A gyáraknak és az ipari vállalatoknak elvonása a magántulajdon köréből az ember tevékenységi ösztönének elnyomásával járna, sőt kiirtásával. Állam vagy állami kötelék kivételesen tarthat ugyan ipari vállalatot, de nem abból a célból, hogy a magán szorgalommal versenyre keljen, hanem azért, hogy valamely iparágat meghonosítson, vagy hogy valamely különösséget a közérdek részére megőrizzen. A második csoportot képező használható dolgok elvileg szintén nem vonhatók el a magán tulajdon köréből. Házi eszközök, bútorok, kertek, könyvek, műtárgyak, ékszerek és más szükséges, hasznos és diszes tárgyak azzal a közös sajátsággal bírnak, hogy becsök többékevésbé viszonylagos. Nem mindenki szerzi meg nagyobb mennyiségben, még ha módja is van hozzá. A tárgyak némelyikét meg nagyobb mennyiségben és nagyobb értékben különös kedvtelésből szerzik meg, gyakran nélkülözések árán. Ebben hatalmas erkölcsi mozzanatok működnek, melyek majd önmegtartóztatásra, majd áldozatkészségre serkentenek, majd pedig az ipar, a tudomány és a művészet lelkes pártolását eredményezik. Ha ezeket a tárgyakat elvileg a magán tulajdon körében hagyjuk is, ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nagy közönség javára minél nagyobb mennyiségben ne álljanak rendelkezésére, mint oly tárgyak, melyek az életet kellemessé teszik és a közszellemnek eszményi táplálékot nyújtanak. Közhasználatra szánt parkok, könyvtárak, gyűjtemények alkotása minél nagyobb számban és terjedelemben mai nap már a szükségletek közé tartozik.

De ez a szükséglet épenséggel nem a magántulajdon kizárásának érve, hanem épen ellenkezőleg a magántulajdon kellő megbecsülésének folyamánya, a nagyra fejlődő társadalmi igényeknek bizonyítéka. A socialisták eszménye a posta, a távirta és a vasuti rendszer, melyek köztulajdont képeznek és kifogástalanul működnek; azért kívánják, hogy mindaz, a mit a termelés eszközeinek neveznek, ily szellemenben legyen szervezve. Csakhogy a mi a forgalmat és a közlekedést közvetítő intézményeknél természetes és könnyen kivihető, az nem általánosítható minden egyébre. A köztulajdonná tétel általánosságban megvalósítható a közlekedési és a forgalmi eszközökre és így a társadalom részére tulajdonul megszerezhetők minden vasuti, hajózási és csatornai vállalatok. A socializálás eszméje nem új a magyar jogtörténeti életben sem: az utakra és a hidakra kiterjedt földesúri jogok megváltása által a közlekedés eszközei a közjó szolgálatába rendeltettek. Az ipari ágak közül államosíthatók lennének a bányák, különös természetöknél és üzemök kockázatos jellegénél fogva. Oly bányauzemeknél, melyek nagy jövedelmet hajtának, mint például a higany, a petroleombányák, az államosítást külön még az is indokolttá teszi, hogy minden kockázat nélkül, a köz rovására és kizsákmányolásával, egyeseknek monopóli jövedelmet hoznak.

Ily módon végig nézve a köztulajdonná tehető tárgyak során, észlelhetni, hogy a köztulajdonná tétel elvileg csak a forgalmi eszközökre és közlekedési vállalatokra javalható; ipari vállalatoknál kivételesen, olykor átmenetileg. A földtulajdon bizonyára legtovább fog ellenállani a socializálási kísérleteknek: minthogy leginkább hozzája függed mind az, a mi a nemzeti élet és az állami lét szilárdságát és állandóságát teszi.

A munkaállam általános tulajdoni rendezéséből részletes intézkedések szüksége merül fel, melyek a fő elvvel szemben alárendelt jelentőségűeknek látszanak ugyan, de mutatják, mily óriási szervezetre lenne szükség a rendszer életbeléptetéséhez és fentartásához, a nélkül azonban, hogy a kivitel biztosítékai meg volnának. Így csak egyet említve, azokra az elhasználható dolgokra nézve, melyek az egyének magántulajdonát teszik, de melyeket tényleg nem

használnak, a munkaállam megengedné, hogy az egyén irántok jogilag szerződhessek, vagyis azokat elcserélheti, kikölcsönözheti, elzalogosíthatja stb. Ezeknél az ügyleteknél azonban a munkaállam azt a korlátozást tartja szükségesnek, hogy a szerződők egyikére sem háramolhassék kötelezettség belőlök, más szóval, hogy egyiknek se legyen a tárgy használati becsén felül kára vagy haszna az ügyletből. E korlátozás teljesen ellenőrizhetlen. Magát a jogkört korlátozásaival együtt véve szemügyre, az voltaképen nem lenne más, mint minden magánjogi ügyletnek ajándékozása, legfeljebb önzetlen cserévé átváltoztatása. Ha ez a paradicsomi önzetlenség, mely az érték minden törvényeivel ellenkezik, meg is honosúlna, az egy jelentőségű volna az emberi munka verejtékes hozadékainak elfecsérlésével.

VI.

Hogy osztják fel a javakat a népies munkaállamban? Ez szintén sarkalatos kérdés; minthogy a socialismus tulajdonképen felosztási probléma.

Menger párhuzamot von a vagyon mai megosztása és a munkaállam felosztása közt. Szerinte a mai vagyoni rendszer túlnyomólag természetszerű vagyis a dolog természetéből önkényt fejlődő jog; ellenben a socialis felosztás túlnyomólag reflectáló jog. A mai felosztásnak jogi alapja, így folytatja, birtokszerzés és hódítás; ellenben a socialista felosztási rendszerek politikai és tudományos reflexio szüleményei. Nézetem szerint, éppen ez a váláságnak megfelelő okoskodás itéli el a socialista felosztást; mert az más szóval azt jelenti, hogy a mai rendszer természetes fejlemény, a socialista mesterséges csinálmány. Tagadhatatlan ugyan, hogy a hivatott egyének reflexiója gyakorolhat befolyást az intézmények fejlesztésére, de az mindig csak a részletekre, a fejlesztés egymásutánjára vonatkozik. A fő elv mindig az intézményben rejlő természetszerű indokoltság marad, mely önkényt fejlődik és az emberi behatástól független.

A socialista felosztási rendszerekben különbség teendő subjectiv és objectiv rendszer közt. A subjectiv rendszerek lényege abban áll, hogy az elhasználható és a használható

dolgokat a tagok közt szükségleteik mérve szerint osztják fel; a felosztásnál tehát a subjectum, a részesülő alany, még pedig kora, neme és állapota szerint mérvadó. A felosztás a subjectiv rendszer mellett önműködő, vagyis az állam, illetve az állami kötelek közreműködésével történik. A felosztás a különféle tárgyak szerint különböző. Más igények veendő tekintetbe a házasfeleknél, a nőtleneknél, illetve hajadonoknál; nőtlenek és hajadonok elkülönítve, együttesen lakhatnának és étkezhetnének. Mindenekelőtt a létjogosultság elve alapján a létszükségleti tárgyak felosztása viendő keresztül; azután kerülnének sorra a kényelmi, a fényűzési cikkek. A polgárok közt külön kategóriákat kell alakítani, mint a mai hivatalos hierarchiában. — Látni való, mekkora a szétágazás már az általános eszmék felállításában, a minek a részletek formulázásánál szükségszerűn éles ellentétekre kell vezetni. Egyik másik eszme már a communismust pedzi. A socialistákkal Menger is érzi, hogy a subjectiv felosztás könnyen arra vezethet, hogy a fogyasztási cikkek minél nagyobb mennyiségben vennék igénybe, minél kevesebb munka mellett. Erre alkalmas korlátozó eszköznek tartják a teljes nyilvánosságot. Ez azonban épen nem nyújt elegendő biztosítékot; mert semmivel sem lehet annyira visszaélni, mint a nyilvánossággal. Ezt eléggé bizonyítják a mai kor túlzásai, a melyben vagyoni téren a legnagyobb visszaélések történnek nemcsak a nyilvánosság ellenére, hanem épen ellenkezőleg a nyilvánosság tényezőinek, különösen a napi sajtónak felhasználásával, segítségével.

Az objectiv felosztási rendszereknél a felosztás szintén elvek szerint történik ugyan, de a felosztás mérő szabályait gazdasági okok állapítják meg, még pedig a teljesített munka utáni javak mennyisége és minősége szerint. Az objectiv felosztási rendszerek alapelve a jog a teljes munkáhozadékhöz. E mellett munkanélküli jövedelem lehetetlen; a munkának teljes hozadékát, az állami költségek levonása után, felosztják a társak közt. Az érczpenz helyébe lép a munkapénz; az értékmérő nem az egyszerű munkaidő, hanem az átlagos munka. Minden munkásnak nem azokat a munkaórákat fizetik meg, a melyeket a dolgokra valóban fordított, hanem csak azokat, melyeket közepes szorgalmu

és közepes képességű munkás alkalmazni szokott. Ezen az alapon az állam minden dolgot és munkateljesítést átlagos munkaórák szerint tarifálna és a munkás az állami raktárból cikkeket kapna a neki megfizetett munkaórák erejéig.

Kétségtelen, hogy az objectiv felosztási rendszer szövevényesebb szervezetet igényel a subjectiv rendszernél, mely általánosabb mivoltánál fogva felületesebb kezelést vonna maga után. Az objectiv felosztási rendszerek a társadalomnak azt az állapotát teszik föl, a melyben ez egész föld- és tőketulajdon, vagy legalább a földtulajdon az államé vagy az állami kötelékeké. Menger helyesebbnek tartja az objectiv felosztási rendszert, mint a subjectivet, minthogy a részletekben nagyobb szabatoságra törekszik. És ebben igaza van, mert megkötő rendszabályok bírnak leginkább a felosztásban az egyáltalában lehetséges legmagasabb fokú igazságosságot biztosítani. De a rendszabályozásnak annyi nehézsége van, hogy még a legobjectivebbnek látszó rendszer bizonyos határig subjectiv marad. Akkora játszó tere van az emberi belátásnak és szabad mérlegelésnek. Ha igazságos felosztó egyéneket föltételezni, a subjectiv rendszernek is lehetnek előnyei, minthogy a felosztásnál jobban alkalmazkodhatik az egyéni szükségletekhez. Más felől tény, hogy a subjectiv felosztási rendszer a legnagyobb önkénynek nyit utat, akár a belátás, akár az önzetlenség hiányát venni az önkény indító okainak. Itt az emberi természet legsötétebb jellemvonása, az önérdek legnyersebb formájában nyilatkozhatnék. Épen az önérdek túlzásainak akar korlátot vetni a rendszabályok pontos megállapítása, a mely megállapítás nem lehet egyszeri és végleges, hanem folytonosnak kell lennie. A tarifázás, hogy az anyagi igazságnak megfeleljen, a legapróbb részletekig terjedő gondosságot igényel. A munkaképesség fogalma is igen tág; sok kivételt és enyhítést kell tenni fiatalok, betegek, aggok és más akadályozottak érdekében. A javak tarifázása is nehéz, minthogy a természetes értékmérő, a forgalom, a kereslet és kínálat hiányzik. A munka produktivitásának hullámzásaihoz képest a tarifát folyton módosítani kellene: ez az állandóságot és megbízhatóságot szinte kizárja. A munka becsének megítélésénél, különbség teendő a munkálkodónak

dolgozási módja tekintetéből is; némely munka, különösen a magasabb szellemi és művészi tevékenység, a munkaidő és a munkaérték szerinti tarifázást határozottan képtelenséggé teszi.

Az objectiv felosztási rendszer minden tekintetben a legtökéletesebb viszonyokat teszi föl, mind egyéni, mind tárgyi tekintetben; oly állapotot tesz föl, melyre az emberiség általánosságban soha sem fog emelkedni.

VII.

A népies munkaállam az összes jogviszonyok és a jogszolgáltatás terén lényeges változásokat vonna maga után. Lényeges változások következnenek be a vagyoni életből folyó sérelmekre és büntetendő cselekményekre vonatkozólag. A büntetőjog enyhülne, nemcsak azért, mert a birtokos osztályok rétege eltűnnék, de azért is, mert minden polgárnak joga lévén a léteszközökhöz, a tulajdonra veszélyes cselekmények indító oka mentül kisebb lenne. A megváltozott tulajdoni viszonyok miatt szükségképen nagy változások történnének a vagyoni jog terén; de a családi jog is szükségképen érintve lenne, a család képezvén a társadalmi viszonyok alapkapsolatát. A magánjogi elvek módosulása a peres eljárás elveit is módosítaná. Minthogy a népies munkaállam az élet fentartására és a faj folytatására vonatkozó célzatokat a valódi közjognak ismeri el, ebből Menger azt következteti, hogy az állam a magánjogrendet államosítani, a magánjogokat közigazgatási jogokká változtatni és állami közegek által érvényesíttetni lesz kénytelen. Minden vagyoni és családjogi viszonyok közigazgatási úton lesznek rendezendők. A mai polgári, büntető és közigazgatási eljárás egygyé olvadna és hivatalból való eljárás jellegét ölténé. Vele a mai jognak egyik legfontosabb köre, a magánjog, eltűnnék.

Ezen következtetések ellen nem sok észrevételt tehetni, minthogy az előzmények szükségszerű következményei. De az elméleti egyszerűsítés mellett sem hiszem, hogy a jogszolgáltatás valóban egyszerűbbé válnék és kevésbé bonyolulttá, mint a milyen mai nap; de hogy az államnak min-

denhatósága ez úton is roppant mérvben megnövekednék, az bizonyos. Mindazonáltal ezek a jogi részletek, a népies munkaállamot alkotó főelvekkel szemben alárendelt jelentőségűek. Bíró, ügyvéd és tisztviselő, az ezek tevékenységét szabályozó törvények és rendeletek nem alkotnak öncélt, hanem csak eszközök a célhoz. A fő dolog az általános társadalmi szervezet, mely az egyének különös céljainak foglalhatja. Azért a mérvadó aggályok főképen a munkaállamot alkotó elvek és az ezek nyomán javasolt gazdasági reformok, helyesebben felforgató gazdasági intézmények ellen irányulnak, melyek az egész társadalom lényét megváltoztatnák. A dolog teljes földériteése szempontjából célszerűnek mutatkozik még némely, a vagyoni és a családi jogba vágó eszmét megérinteni, mint a melyek roppant kihatással bírnak az egész társadalom kialakulására.

A munkaállamnak és általánosságban a demokrata államrendnek legnagyobb ellensége a most uralkodó kötelmi jog. Nézetök szerint a mai társadalmi rendszerben a szegények ki vannak szolgáltatva a bérbeadók, a tőkésék, a kiskereskedők és az uzorások önkényének. A népies munkaállam feladata a szerződéses jog reformálásáról akképen gondoskodni, hogy egyik állampolgár se legyen a másiknak alávetve. Adóssági viszonyok csak egyfelől az állam, illetve az állami kötelek, másfelől az egyesek közt lehetnek. Az egyesek közt csak azon tárgyakra nézve volna és pedig csak korlátozott kötelmi jog, amelyekre nézve az egyének tulajdoni vagy használati jogot szerezhetnek, t. i. az elhasználható és a használható dolgokra nézve. Ajándékozás és csere meg lenne engedve; kölcsönügylet nem.

A társadalmi kérdés szempontjából az örökjog épen olyan fontos, mint a tulajdonjog, minthogy halál esetére roppant vagyoni tömegek kerülnek tulajdonjogilag az utódokra. Világos, hogy a népies munkaállam az örökjogot gyökeresen átídomitáná. Általában e téren a socialisták közt nagy eltérések léteznek. A szélsők, mint Babeuf, Saint-Simon és mások, a magánosok öröklési jogát egészen eltörölnék és általános örökössé az államot tennék, hogy ez úton az összes vagyon lassanként az államra szálljon. Menger munkaállama nem menne ennyire, de az örökjogot tulajdoni elveiből kifolyólag következetesen arra korlátozná,

hogy, miután az egyest csak elhasználható dolgokra illetné tulajdonjog, a szabad rendelkezés joga is csak ezekre terjedne ki. De még az elhasználható dolgokból származó nagy hagyatékokra is nagy örökségi adó lenne kivetendő; az öröklési jog pedig csak szülőkre, gyermekekre és testvérekre korlátolandó.

A socialista tanok mindig ferde szemmel nézték az örökjogot; való is, hogy egyes intézményei reformot igényelnek. Aristocrata körök az örökjogot minden időben uralmok érdekében igyekeztek felhasználni; ennek eredménye a hitbizományok különféle formái, melyek társadalmilag és gazdaságilag károsak. Annak sincs értelmi jogsultsága, hogy a törvényes öröklés korlátlan izziglen terjedjen ki. Elegendő lenne azt a második vagy a harmadik izre korlátozni, azontúl pedig a törvényes öröklést megszüntetni és utódlásra a törvényben valamely közcélt kijelölni. A szűkebb körre terjedő törvényes öröklést és a föltétlen végrendekezési jogot épségben kell tartani, mint egyrészt az emberi természetben alapuló vérségi kötelék elismerését, másrészt a vagyonszerzés ösztönének egyik rugóját. A socialisták Mengerrel tagadják, hogy a gyermekek ellátásának kívánsága serkentené a szülőket tevékenységre; és ez állításuk erősítésére hivatkoznak a legtevékenyebb egyénekre, milyenek a bérmunkások, a tisztviselők, a tudósok, a művészek, a katonák és az államszolgák, kik legkevésbé gondoskodhatnak utódjaikról. Itt az okozat van okká téve. Tény, hogy a felsorolt foglalkozású egyének hagyományozhatnak legkevesebbet utódaikra, minthogy jövedelmi eszközeik többnyire korlátoltak. Ebbeli fogyatkozásukat, különösen a magasabb képzésűek, azzal pótolják, hogy gyermekeiknek lehető legjobb nevelést és képzést adnak és hogy részökre még éltőkben igyekeznek valamely eltartó foglalkozást biztosítani. Többnyire ez legkomolyabb életgondjuk. Az örökjog terjedelme, bizonyos tekintetben, a tulajdonjog minőségének következménye. Azért ugyanazok az indokok, melyek a reformálót a tulajdonjog rendezésében mérsékletre és az emberi természetben alapuló mozzanatok kimelésére indítják, mérvadóak az örökjog mentélésében is.

A házasság intézményét illetőleg nagyon szétágaznak

a socialisták nézetei. Az eszmék három irányra vonhatók le. Az első iránybeliek a szabad szerelmet kívánják, mely szerint a férfi és a nő közti nemi kapcsolatot nem törvény írná elő, hanem kizárólag a felek közti hajlandóság. A szabad szerelmi elvnek korlátozott válfaja az összházasság, mely szerint a szabad szerelem a községbeliekre lenne szorítva. A szabad szerelem iránya föltételezi, hogy az állam vagy a község gondoskodjék a gyermekek eltartásáról és neveltetéséről. A socialisták második csoportja, élén az antik Platóval, az állami házasságot kívánja. E szerint a házasságot állami közvetítéssel kötnék, a szülők nem ismernék gyermekeiket, ezeket az állam tartaná el és neveltetné. Ilyen alapon elvontan állami eszményt lehet ugyan felállítani, mint azt Plato tette, de az az emberi érzések tönkretételével járna. A socialisták harmadik csoportja a sokházasságot, a többférjűséget és a többnejűséget kívánja; utóbbi tényleg nagyon el van terjedve. Tény, hogy a felsorolt irányok mindegyike, többé-kevésbé, alappal bír a tényleges viszonyokban, a mennyiben a nemi ösztön kielégítésére a társadalmi, a vagyoni és az egyéni körülmények bírnak befolyással és a házasságnak a törvényes tételekben gyökerező formája majdnem sehohol sem vág össze a nemi életnek fölötte változatos nyilvánulataival. Az nagyjában mindig így fog maradni az emberek közt és igazuk van azoknak, a kik a valódi egyenlőség megvalósulásától, mind társadalmi, mind vagyoni tekintetben remélik a nemi élet javulását, a szerelem legtisztább formájának, az egyházasságnak megszilárdulását. A szétágazó nézetek ellenére is különösen ki kell emelni, hogy a józan socialismus, mely az anyagi életnek a legszélesebb rétegekben való javítására törekszik, éppen nem tartja szükségesnek a monogamia megváltoztatását. Menger ugyanezt követeli a népies munkállam részére. Munkállamában a házasság megőrzése szellemi és erkölcsi jellegét és a gyermekek nem vesztenék el szüleik támogatását. A munkállamban a nő teljesen egyenlő lenne a férfival. A munkállamban a cselédi viszonyok megszűnnének és a házi dolgok ellátása a nőre és a család fiatalabb tagjaira hárulna. De megszűnnék a prostitutio különféle faja is: mert gazdasági szempontból kis különbség lévén a személyek közt és senki sem nélkülözvén a

létfenntartás szükséges eszközeit: a prostitutio tápláló eleme, a szükség és a nyomor hiányoznék. Tagadhatatlan, hogy ez okoskodásban sok az idealismus, de oly fenkölt erkölcsi irányt jelez, melynek eszményi tisztasága vonz és követésre méltó. Az anyagi élet javulta, a nyomor megszűnte, vagy legalább is enyhülte, szükségszerűen maga után vonná a házaselet erkölcsi tisztaságát és csökkentené a nemi élet kinövéseit. Jele, hogy az anyagi és az erkölcsi területek épenséggel nem idegenek egymástól, sőt ellenkezőleg megdönthetlennül áll, hogy egészséges erkölcsi élet csak egészséges anyagi talajon épülhet fel. De az általános vagyoni viszonyok javítása és ezzel együtt az erkölcsi tényezők ápolása és emelése nem képezi kizárólag a népies munkaállam feladatát; erre minden egészséges irányban fejlődő állami szervezetnek törekednie kell. Szomorú dolog volna az emberi fejlődésre nézve, ha a javulást csak megvalósíthatatlan vagyoni és társadalmi rendszerek behozatalától lehetne remélni.

JOÓB LAJOS.

RIMAY JÁNOS SZERELMI LYRÁJA.

I.

Balassa jeles tanítványának, Rimay Jánosnak költői munkái közül hosszú ideig csak az istenes énekek és oktató költemények voltak ismeretesek. Nem volt ugyan titok, hogy egyéb verseket is írt, de hogy hol lappanganak, azt csupán a múlt század hetvenes éveiben tudták meg az irodalom bűvárai. Talán fölösleges is említeni, hogy ugyanott, a hol mesterének hasonló tárgyú művei: a báró Radvánszky-család levéltárában. És különös, hogy noha a XVI. és XVII. század mesgyéjéről úgyszólván csak az ő neve ismeretes, mint jelesebb lyrai költőé, irodalmi viszonyaink sajátos voltánál fogva csak a napokban kerültek könyvpiacra ezek a versek báró Radvánszky Béla kiadásában.

A kiadó szakértő fáradozásait dicsérő könyvben, mely *Rimay János Munkái* címen jelent meg, huszonhat szerelmes verse található költőnknek. Tíz ezek közül az ú. n. *Radvánszky-codex*ből való, tizenhat pedig két sajkókazai kötetből, — R. J. eredeti kézírásai — melyek szintén a báró Radvánszky-család birtokában vannak. Kétségtelen, hogy több is volt, mint az említett huszonhat darab, mert már a *Radvánszky-codex* is töredékesen maradt ránk, pedig a benne foglalt darabok egykorú tájékoztatója szerint minden szerzése eredetileg ott sem volt meg, «mert mind könyvestül a Tiszába ejtették volt, a mely könyvben mind épen megvoltanak, azulta együvé nem szedhették őket csak ennyire is, mint itt vannak». Az első kérdés, mely e sorok elolvasása után előnkbe tolul, hogy hol lehetnek Rimay többi versei? Mert hogy egyebütt is le voltak írva, nemcsak a Tiszába ejtett kötetben, azt mutatja az idézet be-

fejező része, mely szerint azóta, t. i. mióta a teljes kézirat elveszett, többé oly nagy számmal nem sikerült összegyűjteni; hogy azonban volt honnan gyűjteni és hogy ez egyeseknek valamennyire sikerült is, azt láthatjuk magából a töredékesen fenmaradt kéziratból.

Vajon kimerítetteknek tekinthetők-e azok a források, melyekből a *Radvánszky-codex* összeírója a maga gyűjteményének anyagát vette? A felelet erre csak az lehet, hogy nem. (Ugyanez áll a sajkókezai kéziratokra, melyek szintén töredékesen maradtak ránk.) A *Radvánszky-codex* anyagát ugyanis a leíró szavai szerint «együvé szedték», a mi azt jelenti, hogy a gyűjtemény egyes darabjai különböző helyekről kerültek össze, bizonyára olyanoktól, a kik a költészet iránti érdeklődésből Rimay egyik-másik versét magoknak leírták. Ezeket természetesen senki sem tartotta pontosan számon, a minthogy ma sem ismeretes minden könyvkedvelő neve, s így könnyen elképzelhető, hogy a teljes kézirat elveszése után a verseknek újból összegyűjtése bizonyos akadályokba ütközött, melyek természetszerűleg lehetlenné tették a költő méltán kedvelt műveinek a magok teljességében való egybeállítását. Ebből azonban nem következik, hogy szerencsés véletlen következtében esetleg elő nem kerül egy pár Rimaytól származó költemény. Valószínűvé teszi ezt az a körülmény is, hogy Balassától is kerültek elő utólag olyan darabok, melyeknek létezését sem sejtették; a mi annál meglepőbb, mert a *Radvánszky-codex* másolója az ő versei elé nem írt olyan — a teljességet tagadó — jegyzetet, a minőt a másik költő művei előtt olvashatunk, pedig ha szükségét látja, Balassa költeményeire nézve ezt könnyebben megtehetette volna, minthogy — saját bevallása szerint — ezeket magának a költőnek eredeti kéziratából írta le.

Igaz ugyan, hogy a Balassa-versek fölfedezése terén némileg túlzásba mentek kutatóink, mikor a XVI—XVII. századból való, névtelen szerzőktől származó, csinosabb versek legtöbbjét neki tulajdonították, ebből azonban nem következik, hogy viszont Rimayra nézve a föltevésektől és a kutatástól egyáltalában tartózkodni kell. Ellenkezőleg, az ő költői műveit s azok közül is főleg világi tárgyú verseit, most kell csak igazán keresnünk, a mikor bizonyosan tudjuk,

hogy több is volt és a mikor az esetleg előkerülőket van mihez mérnünk, ha meg akarjuk állapítani, hogy igazán attól származnak-e, a kitől sejtjük. De a kutatásban és találgatásban legyünk óvatosak. Ne higyük, hogy minden tet-szetősebb költemény, mely tárgyánál vagy művészi alakítá-sánál fogva a Balassa kezére emlékeztet, egyszersmind tőle is való. Hiszen rajta kívül mások is voltak, korra nézve hozzá közel állók, a kikben ha nem is annyira eredményes, de munkás műöszton lakozott. Hetvenkettedik számú «Col-loquium octo viatorum . . .» című költeményében maga Balassa is megemlékezik erről, még pedig az utolsóelőtti szakban, hol ezeket mondja: «Egy szegény zarándok, régi barátotok éneklette ezt nektek, Kik a magyar nyelvben való versszerzésben egymással vetekedtek . . .» Bizonyosága ennek még Rimay példája is; meg a *Radvánszky-codex* 175. lap-jának egy eddig kevésbé méltatott bejegyzése, melynek *Magyar Amphionunkért* rajongó írója úgy vezeti be a gyűj-temény végére helyezett darabokat, hogy fölhívja figyelmün-ket az ott következő szép énekekre, melyeket mostani poe-ták szerettek, «akarván a poetaságban elméjeket fárasztván futtatni Balassa Bálint elméjével és poetaságban elérni és meg is halladni, melynek bizony csak egyike is kétség, nem-hogy mindkettő». Az így jellemzett versek közül a fen-maradt öt darab (L. *Irodört. Közl.* 1904.) bár egyrészt iga-zolja a codex bejegyzőjének állítását, másrészt mégis neve-zetes érvet szolgáltat arra, hogy a Balassával magas fokra jutott műöszton továbbra is hathatós tényezője maradt szel-lemi életünknek. Más szóval: a XVI. század nagy lyrikusá-nak halála után is irtak formásabb verseket, minthogy azon-ben ezek szerzőit sok esetben nem ismerjük, a találgatások során az ismeretlenek műveit hajlandók vagyunk annak tulajdonítani, a kiről biztosan tudjuk, hogy írhatta volna. A találgatásokat tehát bizonyos óvatossággal kell alkalmazni. Így elkerülhető lesz számos olyan merészen odavetett föl-tevés, minőt a *Vásárhelyi Daloskönyvben* látunk, melynek kiadója a csinosabb versek után többnyire odatette, hogy: «Balassáénak látszik»; de elkerülhető lesz az olyan fajta botlás is, mint a Balassa életirójáé, ki a költő egyik költe-ményének végső sorait tévesen értelmezvén, egyszerre hét ének elveszését állapítja meg. (*Tört. Életr.* B. B. Bp. 193. l.)

Balassának az a kilenczszakos költeménye ugyanis, Kiben Eről, Hogy Megszabadult Az Szerelemtül, így végződik: «Szerzém ez nyolcz verset víg és szabad elmével» stb. Az életrajzíró ebből azt következteti, hogy a szóban forgó darab előtt még hét éneknek kellett lennie, melyek vagy lappanganak, vagy örökre elvesztek. Ez azonban tévedés, melynek alapjául az a föltevés szolgált, hogy a vers szó itt annyit jelent, mint ének, pedig ha a befejező sorokat az előzményekre vonatkoztatjuk, rögtön kitűnik, hogy a vers szó értelme itt = stropha, vagyis szak, épen úgy, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* egyik tíz strophás darabjának végén, hol az ismeretlen szerző, a kiadó szerint: «hihetőleg Balassa Bálint», úgy fejezi be a kedvese utáni kesergést, hogy azt mondja: «Vedd jó neven tőlem Ez néhány tíz verset»... Világos, hogy a költő itt nem kilencz más énekre, hanem csak a költeményt alkotó szakokra czéloz szavaival, melyeknek fogalmazása azonban abban is különbözik az előbbi esettől, hogy míg ott tisztán csak a megelőző szakokra vonatkoztak szavai, itt azt a strophát is beleérti, melyben az utalás helyet foglal.*)

E kis kitérés után újra az a kérdés áll előttünk, hogy hol is keressük hát Rimaynak esetleg még lappangó világi tárgyú verseit? Legmegbízhatóbb útbaigazítással e tekintetben a Balassa-Rimay kérdés történelmi fejlődése szolgál, még pedig az által, hogy fölhívja figyelmünket az istenes énekeknel tapasztalt egymásmellettség más irányú nyomozására. Minthogy ugyanis a két költő műveinek egy bizonyos csoportja hosszú idők folyamán szinte elválaszthatlan kapcsolatot tüntet föl: alapos a föltevés, hogy műveik másik csoportja szintén egymás közelében keresendő.

Balassa és Rimay istenes énekeit, mint tudjuk, több

*) V. ö. még Balassa köv. helyeivel:

Úgy szedém ezt egyben,
Nevét megtalálod *versek* eleiben. 48. l.

Juta bús elmembe ezen néhány *versebe* rendeltetett kis *ének*. 70. l.

Tanulásra szerzé e *verseket* öszve
Kinek neve vagon a *versek* fejébe.

108. l. (Szilády kiadása. Bp. 1879.)

A hol a *versek* feje alatt mindig a *versszakok* kezdőbetűjét érti a költő.

mint harminczöt kiadásban együtt nyomatták ki, a *Komáromi Énekeskönyv* tanúsága szerint (*Egy. Phil. Közl.* 1899. 212. l.) szebb vallásos énekeik leírva is együtt jártak kézről-kézre, miért ne tehetnék tehát föl, hogy azokban a gyűjteményekben, melyek Balassa egyik-másik virágénekét rejtik: Rimaynak is lappanganak hasonló tárgyú költeményei? Egyéb verseskönyvekre nézve sem légből kapott, de a *Vásárhelyi Daloskönyvre* nézve különösen alapos a gyanú, hogy nemcsak a mestertől, hanem tanítványától is vannak benne verses darabok. Nem hagyható figyelmen kívül — erre vonatkozólag — már az a körülmény sem, hogy egyes nevek, mint: Éva, Ilona, Johannes, Magdolna, Erzsi, melyek Rimay életével és költészetével vonatkozásba hozhatók: az illető gyűjteményben is előfordulnak, még hozzá olyan tárgyú és műalkatú darabokban, melyekről egyáltalában nem lehetetlen, hogy költőnktől származtak.

Másik érv, hogy e codex egyik darabjánál látjuk annak a szokásnak nyomát, melyről Rimayra nézve biztos tudomásunk van, hogy t. i. a költő egy barátja számára írja versét; egyik esetben csupán okulásul, máskor egyenes fölkerésre, tehát nem tisztán belső indító ok alapján és nem is csupán művészi czélok kedvéért.*) Az is szembetűnő e gyűjteménynél, hogy nincs Rimaynak olyan szerelmi költeménye, melynek külalak tekintetében itt párját ne találunk. Legföltűnőbbek azonban azok a gondolat-párhuzamok, továbbá a szókincs- és kifejezésbeli, tehát a nyelvbeli előadás eszközeire vonatkozó közösségek, melyeket a *Vásárhelyi Daloskönyv* Rimay szerelmi lyrájával mutat. E találkozásokot látva, azt kell hinnünk, hogy az illető sorok vagy egy részök a magok korában a költői közhely értékével bírtak, melyek segélyével adott alkalommal a hasonló vagy azonos helyzeteket közel-rokon kifejezéssel irták le; vagy a mi szintén föltehető, hogy ha nem is mind, de több közülök egy szerzőtől származott, a ki — bizonyára,

*) L. LXXIII. 10. strophá: «Ezt azért szerzem egy barátomnak». — V. ö. B. Radvánszky B.: *Rimay J. Munkái*. Bp. 1904. 202. l.: «Kit más kérésére csinált az Szűz Mária énekiből...» L. még: Dóczy István — Rimaynak, 1609. VI. 13.: «Talán Kegyelmednek készen vagyok oly énekecskéje, mely Magdolna névre volna meg-szolgálnám küldene.» (Ipolyi: *Rimay J. Államiratai*. Bp. 1887. 188. l.

mert alkalmas eszközökben nem dúslakodott — néha önmagát ismételte. Akárhogy áll is a dolog, e közösségek szemügyre vétele megérdemli a türelmet: végső következtéseinknél okvetlenül szükségünk van rá, a további kutatásokra nézve pedig ugyancsak tanulságos lehet.

Érdekes ebből a szempontból már a rövid nap-féle kifejezés, e helyett: rövid időn = nemsokára. A nyelvtörténeti szótár szerint előfordul ugyan sokkal előbb másoknál is, sőt mint Szilády jegyzeteiből tudjuk, Balassa és Bogáthi Fazekas is használták, — minthogy azonban későbbi korban nem találkozunk vele olyan gyakran, talán nem követünk el nagy merészséget, ha mások mellett olykor ennek a kifejezésnek is tulajdonítunk némi jelentőséget. Ha egyébert nem, azért minden esetre érdemes fölhívni rá a figyelmet, mert segítségével — nyelvi tekintetben, hozzávetőleg — legalább arra nézve vonhatunk következtetést, hogy az illető darab mely korból való. Rimaynak abban a versében találjuk meg ezt a kifejezést, melyben Kegyese Után Kesereg. E vers negyedik szakában ezt olvassuk: «Ily távol létemben én mit kívánhassak? . . . Hanem hogy felőle minden jót hallhassak, Véle rövid napon együtt vigadhassak». A költőnk prózai irataiban is föllelhető szólásmóddal a *Vásárhelyi Daloskönyv*ben háromszor találkozunk; *) mindannyiszor bizonyos óhajítás keretében, melynek tárgya a szerető utáni epedés.

Számos egyező párját találjuk azon óhaj verses fogalmazásának is, melylyel a kedvesétől elválasztott szerető jó egészséget kíván párjának. Tizedik számú szerelmi költeményében még magában áll e fordulat s csupán a jó egészség-kívánásra szorítkozik (párjai a *Vásárhelyi Daloskönyv*-

*) 114., 142., 174. l. Nem tartozik szorosan ide, de azok kedvéért, a kiket érdekel, megemlíthetem, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár*ban említettek kívül a következő helyeken is találkozunk a *rövid nappal*: Ipolyi, *Rimay J. Államiratai*. Bp. 1887. 182., 316., 346. l. — Thaly, *Vitézi énekek és elegyes dalok*. Bp. 1864. I. 149., 431. II. 359. l. — Szádeczky, *Apor P. Verses művei*. Bp. 1903. I. 433. l. — *Erdélyi Múzeum*. 1893. 84. l. — *Irodalomtört. Közl.* XI. 73. l. — Végül későbbről Csokonainál. V. ö. Haraszti, *Csokonai élete*. Bpest. Aigner L. 245. l. — (Petőfinél: rövid nap múlva. L. Széchy Mária utolsóelőtti szak.)

ben a 74., 80., 90., 105., 116., 148., 161., 162., 197., 207., 214. lapokon),*) míg a huszonkettedik számúban oly alakot ölt, hogy benne a viszontlátás vágya is kifejezést nyer. Ime: «Adja az jó Isten, Szerencsém lehessen, Egészségbe lássalak». Hasonló külsőben jelenik meg ez az óhaj a *Vásárhelyi Daloskönyv* itt következő idézeteiben is:

36. l.: Adja az Úr Isten
Rövid idő mulva
Lássalak egészségben.
(1572-ből. •Hihetőleg Balassáé. •)

142. l.: Egészségben az te személyedet lássam.

208. l.: Adja az Úr Isten
Lássam egészségben
HazajövedeleDET. (•Balassáénak látszik. •)

Gyakori és feltűnő egyezést látunk az egymástól távollevő szeretők azon vágyának szavakba foglalásánál is, hogy bárcsak találkoznának már és foghatnák egymás kezét. Rimaynál háromszor fordul elő, még pedig ezeken a helyeken és ilyen alakokban:

9. l.: Foghassuk örömmel hamar egymás kezét.

29. l.: Reménlem, hogy hamar szép kezét foghatom.

34. l.: Add látnom derülten kívántam személyét

— — — — —
Hadd foghassam kezét.

E sorok naiv realismusa, mely kétségkívül a kor bizonyos irányú közszokásaiban leli magyarázatát, a *Vásárhelyi Daloskönyv* több darabjában előnkbe jön. Mindannyi-

*) Thaly, *Vitézi Énekeiben* a következő lapokon szintén találunk rokon helyeket: I. 296. (XVIII. század.) II. 47. (1660-ból), II. 61. (1672-ből), II. 139., 163., 195. (Utóbbi három a XVII. századból.) A *Komáromi Énekeskönyvből*, melyet Erdélyi Pál ismertetett (*Egy. Phil. Közl.* 1899.), ugyancsak idézhetnénk néhány párhuzamos sort, melyek hasonlóan a XVII. századból valók, de mint évszámaik (1650., 1693.) mutatják, Rimay halála után készültek s így ismeretők annyiban fontos, a mennyiben általuk a jelzett kívánság költői alkalmazása és hasonló fogalmazása későbbről is kimutatható. — Megjegyzendő azonban, hogy az évszámok nem mindig megbízhatók, mert egy-egy ügyesebb verselő néha a szükséghez képest megváltoztatta őket.

szor a szeretők bizalmas viszonyát jelezve, érdekes példát nyújt arra, hogy a XVI. század második és a XVII. század első felének némely költői miképen iparkodtak kifejezésre juttatni valószerűsége törő hajlamaikat. A jelzett *Dalok-könyv* idetartozó részletei ezek:

68. l.: Fogjunk kezét régen kívánt szívem...

107. l.: Valjon s mikor fogom
Édesem kezedet? (»Balassáénak látszik.«)

174. l.: Az én szép szeretőm, ha mostan előmben
Találkoznék jőni...

— — — — —
Kezemet nyujtanám nekie kezében.

193. l.: Mert én szemem szemeiddel szépen üsmerkedik
Kezem akkor kezeidnek szépen hizelkedik.
(»Balassáénak látszik.«)

88. l.: Foghatnám is édesem kezedet...*)

*) Rokon alakok egyebütt: Balassánál V. 5—8 sor:

Megengedett
Fogott kezét
Megbikélllet(t) kegyesen,

u. o. LX. 22—23. sor:

Kezét fogván egymással azontúl
Házba lépénk mindnyájan utczárúl.

Thaly, *Vitézi Énekek*, II. 238. l.:

No, megadád magad, fogjad jobb kezemet...

u. o. II. 242. l.:

Kezét fogván... jer, menjünk tánczban.

Radvánszky-codex, 181. l.:

Istennek ajánlak...

— — — — —
Adja is személyed látnom jó egészségben
Rövid nap kezedet fogván kezemben.

(*Irodalomtört.* Közl. 1904.)

Végül a *Komáromi Énekeskönyv* egy 1617-ből való darabjában, melyet ismeretlen szerzője bizonyos Ilona nevű nőhöz írt. (*Egy. Phil. Közl.* 1899. 332. l.):

Szerelmesem én kezemet te fogjad,
Te is nékem hűségedet ajánljad!

Annak a versnek, melyből ez utóbbi idézet való, hosszabb — bár töredékes — változata megvan Thaly *Vitézi Énekei* II. kötetének 227. és következő lapjain. Utolsó verszaka, mely szerzőjét illetőleg gyanúnkat Rimayra tereli, így hangzik:

Authorát mostan meg nem mondom
Négy verseit ez éneknek toldom:
Jankó neve ha jól meggondolom,
Venus asszony játékát forgatom.

Az említettekén kívül, melyeket példákkal erősítettünk, számos érvet hozhatunk még föl annak a gyanúknak igazolására, hogy a *Vásárhelyi Daloskönyvben* Balassáéi mellett Rimaytól is kell lenni költeményeknek. A «kegyes» szó használata, a madárhoz és rabhoz hasonlítás, a csókra-vágyás gyakori emlegetése és egyéb tárgyi meg alaki érintkezések azt mutatják, hogy úgy, a mint a két költő istenes énekeivel történt, világi tárgyú verseiket is összekeverték az idők folyamán. Szétválasztásukat megnehezíti az a körülmény, hogy költészetök úgy a szorosán vett alaki tekintetben, mint a díszítő eszközök használatát illetőleg számos érintkező pontot mutat. Innen van, hogy néha még egy-egy föltűnő kitétel vagy kép sem vehető biztos útmutatóul. Így vagyunk Rimaynak azzal a naiv bókjával is, melyben azt állítja a szeretett leányról, hogy ott, a hol ez jár: «Réten, völgyen, hegyen . . . Duplált szépség követi: Vidámb minden virág, Az hová lépik s hág» (10. l.). Ugyanaz a gondolat nyer itt művészi alkalmazást, mely Balassának a darvakhoz intézett versében, hol azt kívánja kedvesének: «Nyomán is tavasszal teremjen rózsaszál». Ilyen kívánság alakjában jelenik meg ez a bájos kép *Erdélyi népdalok és Mondájkjának* egyik darabjában (II. 68. l.), valamint Thaly *Vitézi Énekei* közt (II. 219. l.), továbbá Solymosi József *Daloskönyvében* (*Erd. Múz.* 1893. 77. l.), de mindenütt csak egyszer, míg a *Vásárhelyi Daloskönyvben* háromszor is megtaláljuk (24., 28., 105. l.). Legközelebb áll költőnkhez, az előadás leíró jellemét tekintve, a hogyan ugyanezen kép alkalmazásával — Gyöngyösi István Zrinyi Ilonáról, vagy Kisfaludy Sándor Szegedy Rózsa szépségének varázsáról ír (*Kesergő Szerelem*, XIII. ének). Hogy honnan vette Rimay ezt a költői ötletet, az bizonytalan. Adataink szerint, mint

láttuk, Balassa és a nép előtt ép oly kevéssé ismeretlen, mint kora névtelen verselői vagy irodalmunk egyik-másik későbbi alakja előtt. (Bartal Antal szerint: «Mindezeknek közös forrása a római elegia és különösen Propertiusnak II. 1.: *Ad Mæcenatem* című elegiája, melyben a költő elmondja, hogy sem Calliope, sem Apollo nem készíti a költészetre, hanem kedvese, — kinél minden becses, ki bármit is tesz, azt ő neki mind meg kell énekelnie: akár lába nyomát, akár haja szálát látja». L. *Egy. Phil. Közl.* XVIII. 735. 1.)

Mellőzve az esetleg még található és az eddigiekhez hasonló értékkel bíró egyezéseket, melyekre a részletes tárgyalás során még rátérünk, a látottak alapján is bátran kimondhatjuk, hogy Rimaynak a nevezett énekgyűjteményhez okvetlenül van valami köze; még pedig nemcsak annyi, hogy a codexben foglalt darabok nevtelen szerzői nagyrészt ugyanazon költői iskolához tartoztak, a melyhez ő, hanem hogy egyes énekek szerzőjét is benne kell keresnünk.

A felsorolt érvek általánosabb jellege — sajnos — nem jogosít fel arra, hogy e darabokat egyenként felsoroljuk, a kételkedők kedvéért azonban egyet mégis kiemelünk, mintegy annak az igazolására, hogy okoskodásunk talán mégsem egészen légben járó. Ez a költemény a *Vásárhelyi Daloskönyv* CV. számú nyolcz szakos darabja, mely a gyűjtemény 174. lapján olvasható. Főbb okaink, a melyekért e költeményt Rimayénak tartjuk, a következők: 1. Mert a főntebb részletezett párhuzamos sajátságok közül megvan benne az óhajtott «kézfogás» és a «rövid nap»-féle kifejezés Rimayra jellemző alkalmazása. 2. Mert benne a versírás olyatén indokolását látjuk, mint néhol költőnkénél. 3. Mert olyan versformában van írva, melyet Rimay is nagyon kedvelt Ránk maradt huszonhat szerelmes verse közül tíz van e formában írva. 4. Mert a versfőkben egy olyan név van följegyezve, melynek viselőjéről vagy ennek hozzátartozójáról bizonyosan tudjuk, hogy Rimayval ismeretségben volt. Erre vonatkozólag a szóban forgó szerelmi költemény utolsó szakjában ezt olvashatjuk:

Ez néhány kis verset irtam személyednek,
Kit kedvesen nyujtok, mint hű szerelmemnek,
Nevét feljegyeztem elein versemnek,
Légy megenyhítője bánatos szívemnek.

E sorok útbaigazítását követve, a nyolcz szak első sorainak kezdőbetűiből ezt a szót olvashatjuk le: PAXI-TÁMÉ. A verseskönyv szakértő kiadója nem fűzött semmiféle további jegyzetet az acrostichonhoz, pedig a figyelmes vizsgálat azt mutatja, hogy nemcsak az egyes szakok kezdő-sorainak első betűi, de az első szakot alkotó sorok kezdőbetűi is egy értelmes nevet rejtenek magokban. Az első szak ugyanis így hangzik:

Példázta (a) minap éjszakai álmom:
Az én szeretőmet rövid nap meglátom,
Xenophontes sípját az mikoron hallom
Ilyen szép versekkel énekemet mondom.

E stropha acrostichonja, mint látjuk, ez a név: PAXI. Kérdés, élt-e ilyen nevű ember a Rimay korában, s ha igen, volt-e valamiféle összeköttetése költőnkkel? Az első kérdésre Nagy Iván családtörténete olyanformán adja meg a feleletet, hogy a XVII. század elején tényleg élt egy Paxy nevű család, melynek Miklós nevű tagja két fiú és három leánygyermeknek volt az atyja. A fiúk nevei: János és György, a lányoké: Anna, Sára, Kata. (Ezek a nevek is előfordulnak a *Vásárhelyi Daloskönyvben*.)

Rimay János egyik jó embere, Eszterházy Miklós, feleségéhez, Nyári Krisztinához írott leveleiben 1625. II. 15-én szintén említ egy Paxi nevű embert.*) Sőt, mint költőnknek Reöthy Orbánhoz intézett, 1629. V. 4-ikéről keltezett sorai-ból tudjuk, neki magának is volt összeköttetése bizonyos Paxi Györggyel,**) ki talán azonos az Eszterházy levelében említett személylyel. Ezzel tehát a második kérdésre is megadtuk a feleletet, melynek az előbb mondottakkal való egybevetése után föltevésünket eléggé megerősítettnek látjuk arra, hogy addig is, míg a teljes bizonyosság kimutat-ható lesz, legalább a valószínűség szempontjából ne legyen kifogásolható.

*) «Miklós diáknak is köll írni... ki nékem Paxitól szóval is izent». — *L. Tört. tár.* 1901. 364. l.

**) «Paxi György uram Bécsből való jövetelébe az másik éczaka itt hált nálam, nyertesén jöve mégis estve által ez itt való patakon, de reggelig úgy megáradott vala, hogy úsztatva kellett volna által jönni rajta». — V. ö. B. Radvánszky B.: *Rimay J. Munkái*. Bpest. 1904. 379. l.

Most pedig nézzük közelebbről költőnk szerelmi lyráját, mely annál inkább érdekelhet bennünket, mert Rimay János életével és költészetével eddig nem sokat foglalkozott az irodalmi kutatás.

II.

Talán a tárgyat nem találták elég vonzónak, talán az adatok voltak nehezen hozzáférhetők, elég az hozzá, hogy költőnknek még a születési idejét (1573) is csak az utóbbi évek folyamán nyomozta ki Komáromi András. (L. *Irodalomtört. Közl.* IV. 181. l.) A költészetére iránti érdeklődésnek még kevesebb nyoma látható. Erdélyi Pál és Fülöp Adorján (*Figyelő*, 1884.) idetartozó dolgozatain kívül alig tudnánk hirtelenében olyan értekezést említeni, mely Balassa e derék tanítványának munkásságával foglalkoznék. Tekintve azonban, hogy Erdélyinek a Beöthy-féle *Képes Irodalomtörténet*ben olvasható cikke — a mű rendeltetésénél fogva, melyben helyet foglal — nem óhajt kimerítő lenni, azt mondhatjuk, hogy Rimay költészetéről tulajdonképen csak egy terjedelmesebb tanulmányunk van.*) De abban az időben, mikor ez a dolgozat készült, költőnk világi tárgyú művei csak nagyon kis részben voltak ismeretesek, hozzáférhetők pedig még ezek sem voltak; innen van, hogy Fülöp Adorján értekezése voltaképen csak az istenes énekekről és oktató költeményekről szól. A mit ezekről ír, az nagyjában ma is elfogadható, csupán az szorul némi módosításra, a mit Rimay költészetéről általánosságban mond. Ilyen az a megjegyzése, mely költőnk lyrai darabjainak szerfeletti hosszúságát kifogásolja, vagy mikor azt állítja, hogy versein a classicus műveltség hatása nem látszik meg. Ezt különben önmaga czáfolja meg később abban az észrevételében, mely a mythologiai elem és keresztyén fölfogás összezavarását állapítja meg. Dicsérettel kell kiemelnünk azt a szerető gondot, melylyel a versek külalakját vizsgálta,

*) Legújában az *Egy. Phil. Közönyben* (1905. IX. 7.) Váczy János írt egy essayszerű méltatást, mely Rimay egész munkásságát fölöleli. Jelen dolgozat már akkor készen volt, mikor Váczyé megjelent.

továbbá azt a megfigyelését, mely szerint egyebek között a népköltés is alakítólag hatott Rimay költészetére. A vallásos áhitaton és oktató czélon kívül nyomát találta Fülöp egy harmadik indítéknak, a — szerelemnek is; e nyom azonban oly csekély és oly köznapi természetű volt, hogy a jellemzésnél figyelembe nem vehette.

Ugyanígy járt a *Képes Irodalomtörténet* cikkírója is, a ki szintén csak az istenes énekek és tanító költemények alapján ír, de már nem tudja elnyomni csodálkozását a költői munkásság e saajátszerű egyhangúságán, melynek központja «mintha nem is egy világot látott nemes úr, hanem a vitézkedő anyaszentegyház valamelyik harczos katonája volna». Idézett megjegyzés szerzője, Erdélyi Pál, már kifejezést ad annak a hitének, hogy költőnknek bizonyára voltak világi tárgyú énekei is, melyek ha előkerülnének, Balassa és Rimay még közelebb állnának egymáshoz költészetökben.

Az idő és az irodalmi kutatás valóra váltották e sejtelmet: Rimaytól tényleg kerültek elő világi énekek, s ha nem is olyan nagy számmal, mint talán kívánatos volna, de épen eléggel arra, hogy véleményt alkothassunk költészetének egy eddig homályban levő irányáról s ez által mintegy új színben lássuk egész költői működését s benne a költő egyéniségét. Utóbbi kifejezés nemcsak azon vonások összeségére értendő, melyek a művészt teszik, hanem azokra is, melyek az emberre jellemzők. E pont hangsúlyozása azért fontos, mert mint az imént láttuk, az eddigi adatok még csak nemrégiben is nagyon egyoldalúnak tüntették föl régibb irodalmunk e jelentős alakját. Bizonyos vonatkozások és gondolatok mintha illetetlenül hagyták volna belső világát. Pedig mint kitűnt, az ő lelkét és lantját ép úgy megihlették az örök emberi érzések, mint mesteréét, kinek e nemű művészi alkotásai hosszú ideig ugyanott találtak menhelyet, hol a tanítványé. Ugyanazon zsarnoki világfőlfogás készítette titkolódzásra mindkettőjüket, de ugyanazon érdeklődés és megbecsülés hozta is napvilágra műveiket. Mint rokon szellemekhez illő, rosszban és jóban egyaránt osztoztak.

Az újabban előkerült és kiadott versek, melyeket Rimay szerelmi lyrája czímen foglaltunk össze és szándékozunk

taglalni, számos új jellemvonást és mozzanatot tüntetnek föl, de be kell vallanunk, hogy kapcsolatuk a való élettel nem áll tisztán előttünk. Magok a költemények sem nyújtanak elég szilárd alapot ily irányú biztos következtetésekre, a hagyomány pedig olyan hallgatag, mintha nem három, de legalább is mégegyszer annyi század súlya nehezednék keletkezésök nyomaira. A külső körülmények, melyek Rimay életére alakítólag hatottak, még nem ismeretesek olyan részletesen, hogy az előkerült művekkel egybevetve, egymáshoz való viszonyukat pontosan megállapíthatnók; pedig ha valahol, úgy a szerelmi tárgyú verseknél fontos az élet és költészet kapcsolatának ismerete, mert e nélkül nemcsak az alakulás tényezői, de magának a művészetnek való alapja sem mutatható ki.

Szerelmi viszonyairól alig tudunk valamit. A mit ebben az irányban fel szoktak hozni, abból csupán annyi bizonyos, hogy negyvenhárom éves korában (1616-ban) nősült s hogy feleségének neve: Ághy Orsik. Érdekes volna tudni, hogy micsoda köze van a Balassától Rimay mátkájaként említett Orsiknak, a költő későbbi feleségéhez. Balassa a *Colloquium octo viatorum . . .* (LXXII.) című költeményében szól e dologról. Elmondja, hogy nemrégiben nyolcz ifjú legény útközben egy erdőbe jutott. Rájok esteledvén, azzal mulatnak, hogy a visszhangtól mátkáik nevét kérdik. Az első kérdezőnek, Credulusnak, Anna nevét kiáltja vissza az Echo, míg a másodiknak az Orsik nevet. A Credulus álnévből, meg a visszhangadta válaszból azt hisszük, hogy az első esetben Balassára kell gondolnunk, míg a társaság második tagjának adott felelet Rimayra tereli gyanúkat. Hogy nem csalódunk, azt abból is gondoljuk, mert a verses játék keltekor, 1589-ben költőnk tizenhat-tizenhét éves volt s így személye ilyenfajta vonatkozásban már szóba jöhet. Másik ok, hogy a nyolcz ifjú legény, kikről itt szó van, többek között arról is nevezetes, hogy mint Balassa mondja «a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek». Rimayról tudjuk, hogy már tíz-tizenkét éves korában kivívta mestere elismerését s így négy-öt évvel később bátran szerepelhetett a versszerzésben vetekedők között. Mindezekből azonban csak azt látjuk világosan, hogy itt Rimayról van szó, de hogy ki

volt ez a házassága előtt huszonhét évvel szereplő mátká (?), azt megállapítanunk nem sikerült. Lehet, hogy ugyanazon személyről van szó mind a két esetben s csupán valamely előttünk ismeretlen akadály nyújtotta úgy meg a mátkaságot. Bizonyosságról azonban nem beszélhetünk. Épen ilyen hiányosak ismereteink költészetének nőalakjait illetőleg. A változhatlanon azonban hiába kesergünk. Egyelőre meg kell nyugodnunk abban, hogy azokról, a kiket Rimay szerelmes verseiben megénekel, többet, mint a mennyit a költemények elárulnak, nem tudunk. Lidia, Ilona és Éva alakjait tehát mélységes homály borítja, a mit főleg azért sajnálunk, mert így igazán nem tudhatjuk biztosan, hogy tényleg létező vagy csak képzelt személyekről van-e szó. Az alapézés sokféle színben és fokban jelentkező heve is gyanússá válik ily körülmények közt, főleg ha Dóczy István kérése jut eszünkbe (1609. VI. 13.), a kinek valamiféle viszonyából kifolyólag egy bizonyos Magdolnához intézendő versikére lévén szüksége, költőnkhez fordul, mint a kinek bizonyára lesz készen e névre szóló éneke is. Egy pillanattig arra gondolunk, hogy nem csupán kötött formájú elmetornával, stílusgyakorlattal van-e dolgunk? . . . De aztán, ha ismét felidézzük a bájos egyszerűségű versek természetes hangját és üde, mesterkéletlen képeit kénytelenek vagyunk beismerni, hogy mégis csak igaz érzésekkel van dolgunk. Egyik-másik darabon meg'átszik ugyan, hogy inkább művészi gyakorlat, mint belső kényszer szülötte, de általánosságban föl kell tennünk, hogy a versek nagyobb részénél valóban érzett hevület ihlette a szerelmes dalnokot. Különben ha saját vallomásai alapján nem tartanók eléggé művészi léleknek arra, hogy csinált helyzetektől irtózzék, higyük annak a Balassának, ki 1628. január 8-án kelt levelében azért kéri a költő szép és bölcs írásait, hogy bennök, mint egy tükörben állandóan maga előtt láthassa öreg barátját.* Ez a nyilatkozat abból az időből való, a mikor Rimay alkotó képessége már teljesen kiforrta magát,

*) *Ne foszszon meg engem szép bölcs irogatásitól, kiket Kegyelmed concipiált és szerezgetett. Küldje és részessé tegyen engem velek, hadd lássam, mint egy tükerben fáradhatlanul Kegyelmedet*. L. Ipolyi, *Rimay J. Államiratai*. Bp. 1887. 305. l.

ügy, hogy egész költői művészetére jellemzőnek kell tekintenünk s nem csupán pillanatnyi elragadtatásnak, mely egy-két, esetleg egyénileg tetsző darab nyomán szokott támadni. Egyébként, hogy Rimay költészete kortársai előtt népszerűbb volt, mint ma közönségesen tudják, azt bizonyítja mások elismerő nyilatkozata is.*

Ezek alapján és a ránk maradt szerelmi énekek tekintetbe vételével bátran mondhatjuk, hogy e műveknek, melyek mintegy tükörben láttatták költőjüket, egyik legszembe-tűnőbb jellemvonása: a természetesség. Hangjok és külalakjuk egyszerűsége, a bennök alkalmazott képek és hasonlatok keresetlensége, a nyelvbéli előadás mesterkéletlen volta, mind a jelzett tulajdonság szembe-tűnését mozditják elő. Az énekek e természetes egyszerűsége — bár sohasem válik lapos prózává — itt-ott a közönséges beszéd keresetlenségével határos. Ennek következményei az olyan szokatlanul naiv kitételek, minőkkel a 2., 11. és 26. számú darabokban találkozunk. Az elsöben a szerelmes költő így búcsúzik kedvesétől: «Én édes Lydiám vig légy, ne bánkódjál. — Isten adjon jó éjt, csendesen aludjál. A mi csaknem úgy hangzik, mint a Solymosi-Daloskönyv névtelenjének búcsúja, ki szintén azzal válik társától, hogy «Adjon Isten, szívem, csendes jó éjszakát» (Erd. Muz. X. 87.) A második helyen említett énekekben, mely sajnos töredékes, Rimay ezen szavakkal édesgeti magához szerelme tárgyát: «Jövel hát szépségem, ugorjál előmben»; míg a Balassa János sólymocskájáról irt versében, miután elmondta, hogy milyen jó dolga lenne nála sólymocskájának így végzi beszédét: «Karjaimmal gyakran téged ölelnélek, végre mint az nyúl által is szöknélek». A természetes iránti vonzalma néhol, szerencsére ritkán, durvább realismusba csap át, minek következménye egy-két izlésbeli botlás (6. 7. 26. sz.).

*) Fölsorolásuk alól fölment az a körülmény, hogy könnyen hozzáférhetők az itt következő művekben: Ipolyi, *Rimay J. Államiratai*. Bp. 1887. 52., 80., 89., 359. — Továbbá: Báró Radvánszky Béla, *Rimay J. Munkái*. Bp. 1904. (Bevezetés) és B. Radvánszky B. két értekezésében, melyeknek czímei: *Balassa és Rimay barátsága*, *Rimay J. szerelmes versei*. Mind a kettő megjelent a *Budapesti Szemle* 1904. évfolyamában.

Jellemző sajátága még Rimay szerelmi lyrájának a változatosság. Ez azonban inkább a felfogásban, mint a kidolgozásban érvényesül. Bámulatos, hogy a rendelkezésünkre álló, aránylag kis számú darabokban a főmotívumnak mennyire eltérő felfogásával jutunk ismeretségbe. Huszonhat verse zengi a szerelmet, de mindegyik más és más hangon. A kesergő és boldog szerelem, az odaadó vonzalom és a negédes tréfa egyaránt megszólalnak lantján, melynek húrjairól hol egyénítve, hol reflexio módján száll tova az ének, de mindig bizonyos művészi öntudatossággal. Jobbára a hű és áldozatra kész érzelem dalnoka, de egyes darabjaiban — idegen hatások révén — a hajlam szabadabb csapongásai is megszólalnak.

A nőalakok, kikhez verseit írja, testi és szellemi kiválóságai által tűnnek ki. Lidia például, a kit Venus ajándékoz a költőnek angyali képével épen úgy felette áll más leánynak, mint bölcs eszével és okos ítéletével. Ilona, a kit tizedik múzsájának is nevez s a kinek szerelme úgy körülvette, mint pézsmát jó szelenceze, szintén szép és okos. Harmadik kegyeséről meg épen azt írja, hogy nemcsak szeme, hanem lelke is nagy kincset lát benne. Általában a szép külső mellett a belső tulajdonságok dicséretének is szentel egy pár szót, főleg ha egy bizonyos személyhez intézi versét s nem általánosságban éneklí a szerelmet. Mikor a kesergő szerelem hangján szól, rendesen a távollét kínjait festi, a miben halványan bár, de észrevehetően látszik az utalás mozgalmas életének egyes mozzanataira. Máskor szerelme tárgyának kegyetlenségét hangoztatja, míg derültebb hangú énekei indítékát vagy a boldog vizionlátás, vagy ennek reménye szolgáltatja.

Bánatát vagy kétségét néha örömmé váltja az imádott egy levele, melyből a költő megtudja, hogy kedvese hű hozzá és meghallgatta kérését. Idetartozó verseiben (többnyire válasz alakjában vannak írva) nagy örömmel üdvözli a kedves sorokat, melyek gyógyító irt hoztak fájó szívére. Mert tudnunk kell, hogy mint a legtöbb szerelmi lyrikusé, a Rimay szíve is állandóan beteg és mint másutt, a sebet itt is csak okozója tudja meggyógyítani. Elegikus énekeinek alaphangja leggyakrabban a kedvese utáni vágyakozásban merül ki. Ezekben a darabokban olykor önmagát ismétli,

még pedig nemcsak az indíték, de a kifejezés tekintetében is. A csókravágyás folytonos emlegetése (3., 6., 16., 17., 22., 23. sz.),¹⁾ a rabhoz hasonlítás (11, 16 sz.)²⁾ és annak az óhajnak többszöri előfordulása, hogy bárcsak foghatnák már egymás kezét (2, 19, 25), ugyanezt mutatja. Önmagát ismétli Rimay tizenhatszadik számú versében is, mikor egy hasonlat keretében így erősítgeti hűségét: «Képedet szívem is úgy nem felejtheti». Ugyanezt az ígérését a tizenegyedik számú énekben ekképen foglalja szavakba: «Mert édes képedet nem felejthetem el.»

Ilyen gondolat és kifejezésbeli ismétlődésekre példa egyes jelzőknek és kitételeknek újból, meg újból való használata, melyek ha szorosán véve nem válnak is költészetének kárára, mégis minthogy a változatosság rovására esnek, a művészi tapintat szempontjából bátran kifogásolhatók. A dolog érdemén keveset változtat, hogy ugyanabban a költeményben egyszer «fenye» természetről, máskor meg «fenye» vadállatokról van szó (29. l.), vagy hogy néha maga a szerelem «dühedt» (24. l.), míg később csak annak «természeti» (25. l.). A *nyeltem* igenévi alakot is kétszer alkalmazza jelzőül. Az «emésztő szerelmet» emlegeti, bár nem ugyanolyan szóösszetétellel a 12. és 22. lapokon, míg a 27. és 35. lapokon jelképes alakban a szerelem szagáról beszél.³⁾ Nyelvérzéke az ilyen ismétlődő szóhasználatnál néha megbicsaklik, minek eredménye egy-egy pleonasmus, minőt a 33. lapon látunk, mikor vig örömről szól, vagy egy sajátos szóvonzat, minő a *merül* igéé kiható értelemben («Ki elmédből merült» 30. l.).

A költői stílus tényezői nála nem játszanak olyan előkelő szerepet mint Balassánál; előadása feltűnően egyszerű.

¹⁾ Többé-kevésbé rokon helyeket találunk Balassán kívül a *Vásárhelyi Daloskönyvben* (28., 47., 48., 61., 66., 68., 69., 70., 86., 96., 97., 110., 118., 121., 126., 135. l.) és Thaly *Vitézi Énekei* között (II. 218., 222., 245., 248., 278.

²⁾ V. ö. Balassánál: 11., 27., 28., 34., 188. l., Thaly, *Vitézi Énekei*, II. 147., *Vásárhelyi Daloskönyv*, 81. l. stb. — Mindezen egybevetések a fölfogas és az eszmekör közösségei szempontjából tanulságosak.

³⁾ V. ö. *Vásárhelyi Daloskönyv*, 150., 210. l. és Erdélyi, *Népdalok és Mondák*, I. 230.: «Amoda egy virág, érzem az illatját, szeretem a szagát, de legjobban magát».

Képei és hasonlatai, melyekkel nem nagyon dobálódzik, meglehetősen tág körből valók, de nincsenek eléggé áthatva az eredetiség színétől. Képzelete szárnyán elég nagy területeket barangolt be; innen is, onnan is hozott magával egy marék földet, de kertjének virágain nagyon is meglátszik, hogy nem mind nála fogantak. Illatuk és színek ereje már nem olyan hathatós, mint ott volt, a honnan valók. Költészete általában nem pompázó, sőt itt-ott talán a kelleténél is józanabb. Kedvesét, a kit egyszer Lidia, máskor Ilona, ismét máskor Éva néven emleget, hol rózsához, hol meg sólyomhoz hasonlítja, kinek szemével a ragyogó csillagok sem vetekedhetnek. Ajaka olyan mint a rubin vagy a pirosló meggy, melle pedig merő alabastrom. Ennek angyali képét és csodás termetét szépíti verseivel, bár voltaképen nincs oly elme, mely eléggé dicsérni tudná őt «Kihez minden illő: Beszéd, tréfa, éneklés, Tánczjárás, ugrálás, Nézés, vig mosolygás, Módjával való lépés.» A költő pedig, kit Pallas tudományyal is, meg termettel is bőven felékesített, éjjel-nappal ég a szerelem lángjától, mert szíve úgy elmerült kegyese szépségében, mint tengerben Velenceze. Néha egy pilanatra megnyugszik abban a gondolatban, hogy így van ez jól, mert hiszen «holt az, nem eleven, ki szépet nem szeret» hanem azért gyakran panaszra nyílik ajka s ilyenkor búsan sóhajtja, hogy nincs nyomorultabb lény, mint a szerelmes ember.

A szerelmet inkább érzi, mint érti: «Szerelem micsoda? Tövisből font csuda. Hegyével sokakat sért...» De azért képeinek és hasonlatainak legnagyobb része természetszerűleg ez érzelemre vonatkozik. Tizenhetedik számú költeményében virágzó ághoz, a tizennegyedik számúban pedig malomhoz hasonlítja. Egyik töredékes versében virágzó kerttel veti össze, melyet féltve őriz a záportól is (25. sz.), másutt meg azt mondja róla, hogy hiába óvunk tőle bárkit is, mert a végén úgy is beleesik mindenki és akkor úgy fogva tart bennünket, mint' a lovat a zablás fék (15. sz.). Mellőzve a már látottakat és szokottabbakat (gyöngy, arany, rubin, csillag, zománcz stb.) nagyjából ezek azok a diszítő eszközök, melyekkel Rimay érzékeinek nyelvi kifejezéseit ünnepi köntösbe öltöztette. Nem nagyon tarka, nem is nagyon drága szálakból készült ez a ruházat, de azért nem

is szintelen és nem is értéktelen fonalakkól van szöve. Épen illő azokhoz a mérsékelt felindulásokhoz, melyeken a költő érzésvilága fölépült. A kedélyhullámszás különböző fokait mutató versei a mellett tanúskodnak ugyan, hogy lelke nem maradt ment a belső mozgalmak erősebb változataitól sem, mégis a mód, melyen erről értesülünk hamarosan megérteti velünk, hogy vagy az érzések vagy a kifejezősökre szolgáló eszközök kissé fogyatékosak voltak. A szenvedély heve, ha imitt-amott megcsillan is, inkább a mérsékelt indulatok hangján szólal meg, melyből ép úgy hiányzik az erő, mint a képzelet merészen csapongó vagy épen pompázó játéka. Képzettársító képessége, úgy látszik, jobban működött nyugodtabb szemlélődései közepett, mint mikor hevesebb felindulások ihlették. Pedig hogy belső világa egyaránt visszahatott az erősebb és gyengébb benyomásokra, azt onnan tudjuk, mert Prágai András könyve*) csak úgy versírásra ösztönzi, mint gyermekének halála.**)

Műfaji tekintetben bajos volna osztályozni Rimay szerelmi költeményeit. Oka ennek egyrészt az is, hogy a ránk maradt huszonhat darab közül három töredékes volta miatt, néhány pedig romlott szövege következtében ily szempontból alig jöhet számításba. A többi versek szintén sok fejtörést okoznának, ha egy bizonyos műfaj keretébe akarnók beleszorítani őket. Van egy pár darabja, melyeket némi merészséggel a szerelmi elegiákhoz lehetne sorolni (22., 19. sz.), míg mások közelebb állanak a dal műformájához (17. sz.); néhány költeménye a levél alakját utánozza (21., 23. sz.), míg egyebütt az elmélkedés módján fejezi ki a tárgyra vonatkozó gondolatait (12., 13., 15., 16. sz.). Olyan verse is van, mely az ódára emlékeztet (10., 14. sz.). A többiekhez hasonlóan, ezekben is tiszta műfajról nem igen lehet szó nála. A főbb jellemző vonások mellett rendszeren fedezünk fel bennök olyanokat is, melyeknek az előbbiekkal való keveredése folytán vegyes műfaj áll elő. Versei így többnyire középen állanak az óda és elegia, vagy a dal és elegia stb. között s innen van, hogy az e

*) L. Ipolyi, *Rimay J. Allamiratai*, Bp. 1887. 332.

***) U. o. 359. l.

fajta műveket nála is, mint mesterénél egy közönbös összefoglaló néven szerelmi énekek gyanánt emlegetjük.

Mü gondját általában inkább a nemes igyekezet, mint a siker jellemzi. Költői ihletének becsesebb szülőtteiben (3, 14, 16, 17, 19. sz.) a szerkezet egysége és a tartalom összhangja szembetűnőbb, itt-ott azonban, de nem sokszor elnagyoltsággal is találkozunk. A hangulat egységét kétségtelenül bántó módon illeti néha egy-egy köznapi gondolat fölvetődése, de nem szabad felednünk, hogy ez a jelenség nem tisztán a költő egyéni sajátásaiban, hanem a korviszonyokban is gyökerezik. A XVI. század magatartása a tárgy felfogását és művészi alakítását illetőleg sokban elüt a mienktől, a mit ha figyelembe veszünk, a jelzett tünetnek csupán megállapítására fogunk szorítkozni, elítélését pedig egyszerűen mellőzzük.

Jellemző Rimay sajátos eljárására, hogy néha egy általánosításból indul ki s finom és mindig az előzményekhez kapcsolódó átmenetek között haladva jut az egyénített befejezéshez. Máskor egy természeti képhez kapcsolva fűzi tovább reflexióit, melyeknek végén aztán egyenesen kedveséhez fordulva zárja le az éneket.

A költemények külalakja nem mutat nagy változatoságot; a fenmaradt darabok számához mérten azonban egyhangúságról így sem lehet szó. Mindössze hat különböző formát használ, melyekkel nem egyszer sikerülten fokozza a hangulatosság elemeinek érvényesülését. Zeneiségök lassúbb haladásában, józan mérsékletében mintegy a költő természetének alapsajátága tükröződik. A szertelenségektől, a túlságosan könnyed változatoktól tartózkodik. A belső és külső összhangját sohasem bontja meg kirívó ellentét, hacsak ilyenek nem akarjuk feltüntetni azt az egyetlen esetet, hogy a gyűjtemény első számú darabjának epikai jellemű előadásában Balassa szakot használ. E stropha mellett, melylyel leggyakrabban él, nagyon kedveli azt a módot is, mikor négy tizenkét szótagos egyrimű sor alkot egy szakot. Amaz is, ez is tízszer fordul elő nála. Ritkább strophaszerkezetei szintén nem ismeretlenek előttünk. A tizenkilencedik és huszonötödik számú énekek versformája a *Magyar Amphion* III. számú Az Palkó nótájára készült darabjával egyezik, míg a 2., 4. és 9. számú ver-

sek — három tizenkét szótagos sorból álló beosztással — Balassának *Ad apes* (XV.) című költeményével vonható párhuzamba. A versalakok használatában nagy gyakorlatot, de nem túlságos gondot tapasztalunk. Költeményein meglátszik, hogy nem kezdő verselő művei, de az sem tagadható el, hogy néha több szabadsággal toldja és rövidíti a sorokat, mint a verstan szabályai engednék. Az alapthémát nagyjából mindenütt megtartja, de a kidolgozás közben többször megbotlik s ilyenkor nem veszi észre, hogy egy szótaggal több vagy kevesebb jutott az illető sorba, hogysem kellene. (L. 5., 6., 14., 18., 26. sz.) Valami súlyos beosztás alá ez a kifogás nem eshetik, mert az is meglehet, hogy csak a kéziratok romlott szövege szolgált az észlelhető hibák alapjául, a mi sokat változtat a dologról való felfogásunkon. Ezt az esetleges mentséget azért is föl kellett hoznunk, mert költőnk rhythmusréke eléggé fejlett, valamint a jó rímek iránti vonzalma is.

Öntudatosan alkalmazott ütemeinek kihangzását nagyban elősegítik középrímei és alliteratiói, melyek közül az előbbiekkal ritkábban, az utóbbiakkal azonban többször találkozunk szerelmi tárgyú énekeiben. A középrímre negyedik számú költeményének huszonhetedik sora mutat példát (Fuss, kiért szívem bús...), továbbá a kilencedik számú darab befejezése (vigan állva, járva énekemet mondom). A mássalhangzók egyezésére már több idézet áll rendelkezésünkre. Álljanak itt mutatóba a következő helyek:

Ha szép számnak száddal sok szép csókokat adsz. (27. l.)

De viszont vigadok, ha magát mutatja. (28. l.)

Lenni nála nélkül szívem nem kívánja. (U. o.)

Mindeneket benne búséggel felleltél. (33. l.)

Habokkal hány engem. (34. l.) *

Fényes világgal vidits meg bennünket. (U. o.)

Te birsz minden maggal. (35. l.)

Te is személyemben örvendő szerelmem. (U. o.) **)

*) V. ö. Arany, *Toldi*. IV. 7.: Szörnyen hányta a hab a jövőnek tervén.

***) Teljesség kedvéért írjuk ide ezeket:

Mert hogy mert méreg méz. (5. l.)

Sok csók szép szók között. (17. l.)

Szép szád teljes mézzel. (21. l.)

Hogy én minden módon. (33. l.)

Grammatikai szempontból kevés felötlő sajáttságot látnunk előadásában. Phonetikai tekintetben szembetűnő egyes hangoknak nyiltabb alakban való használata, a mi a ragoknál a mai népies kiejtésnek, míg a szó belsejében egyik-másik tájszólásnak felel meg. A magán hangzók közül főleg az *é* helyett áll gyakran *í*, meg az *ő* helyett *ű* (szüksig, rigen, — beszidő = beszédű, tülem). Szótani szempontból megemlést érdemel egy pár, manapság különösen hangzó szava, minő a szomorog e. h. szomorkodik (9. l.) vagy a genet e. h. genny (36. l.) Ilyen a pök is főnévi értelemben köpés helyett (14. l.) vagy a tettetes (14. l.), mely Balassánál is előfordul s annyit jelent mint tetszetős, szép. Szokatlan összetétel a bujaságfa (19. l.) is, meg a mesterember, mely itt okos embert jelent (24. l.).

Mondatszerkezetei és szórendje nem mutatnak nevezetesebb különösségeket. Előbbiek a közbevetett mondatok merész alkalmazása miatt néhol a kelleténél is lazábbak, míg szórendjét főleg a kötőszónak s az állitmánynak hátravetése jellemzi. (Esetem sőt szánjad 12. l. Közel vagyon melyhez. 17. l.). Ezek azonban szórványosabb jelenségek. Ha még azt is megemlítjük, hogy három esetben a múlt idejű melléknévi igenevet, személyragozva, jelzőként alkalmazza (20., 35., 34. l.), akkor egyszersmind rövidesen végeztünk is azzal, a mit Rimay nyelvéről elmondani szándékoztunk. *)

Mert nála asztalod készen vagyon vetve. (U. o.)

Jó akaratjárul bizonyos jelt vettél. (U. o.)

Ne zárd be utamat s neki ne szegd kedvét. (34. l.)

Búval, bánattal is soha ne ismerkedj. (35. l.)

*) Egy pár nyelvi sajátásra — kiegészítésül — itt mutatunk rá. *Hangtaniak*: bódog=boldog, bírt=bért, kerüled=kerülöd, távul=távol, jóvával=javával, esmered=ismered, köll=kell, szelédség=szelídség, igényetlen=egyenetlen, heába=hiába. — *Szótaniak*: részesültetés=rész (8. l.), savany=savanyú (15. l.), szederj (17. l.), alkóbb (23. l.), sebhült=sebesült (23. l.), ikra (35. l.), foltig (22. l.), alkhath=egyezhet (30. l.), sebhetted=sebezted (20. l.), lépik (10. l.), terülsz=fordulsz (6. l.), hurit (14. l.), látó bizonyság (24. l.), félen menni=félre menni, elválni (20. l.), v. ö. u. p. 150. l.: „Félen tévén érdememet”. — *Mondattaniak*: Idő ad peniglen (22. l.). Hajlók mert a rosszak (24. l.). Lelkemet rosz gonddal mert nem is terhe-

III.

A források közül, melyek Rimay költészetére hatással voltak, három emelkedik nagyobb jelentőségre: Balassa Bálint, Ovidius és a népköltészet. Prózai irataiból tudjuk, hogy nagyra tartotta a kései latin költőket is, valószínűleg tanult is tőlük egyet-mást, de az idevágó nyomok szerelmi énekeiben annyira elmosódtak, annyira beleolvadnak classicus reminiscentiáiba, hogy különválasztásuk meddő fáradozásnak látszik. A források többi ágaival is úgy vagyunk különben, hogy sokszor inkább csak sejtjük, mint tudjuk, hogy melyik az igazi. És épen ez mutatja Rimay egyéniségének önállóságát. Nem olyan magas fokú ez mint mesterénél, de nem is olyan csekély mértékű, hogy szolgai utánzónak volna tekinthető. A kép, hasonlat, helyzet, gondolat vagy kifejezés, mely képzeletét megragadja, elméjében gyakran fölébreszti a vágyat, hogy magáévá tegye, de a lelki működés közben, mialatt ez megtörténik, az említett tényezők olyan átalakuláson mennek át, hogy a végén teljesen az övéivé válnak; az ő érzéseinek, az ő gondolatainak, az ő hangulatának tolmácsolói lesznek. Bizonyos, hogy szerelmi lyrájában aránylag sokszor találkozunk olyan elemekkel, melyek másutt is föllelhetők, de azért tévedés volna azt hinni, hogy mindezek tudatos átvételek. Magyarázatukat itt is, mint hasonló esetekben, az alakítás lélektani alapjaiban kell keresnünk. Képzelete, mint a művészi képzelet általában, a fejlődésére ható tényezőkből táplálkozott. Érzéseinek formába öntésénél abból a kincsből merített, mely idők folyamán lelkében lerakódott; ezekből

lem (25. l.). Karján kettévágják bár annak az eret (26. l.). Lenni nála nélkül szívem nem kívánja (28. l.). Szerelemben mennyiek vagytok, kik kemények O-hoz álljatok (29. l.). Hálójában akad ha tökéletlenek (24. l.). — Itt említhető meg, hogy vannak olyan sorai is melyek teljességgel érthetetlenek, a mit bizonyára a szöveg romlott voltának kell betudnunk. Ime egy pár példa: «Minek rosznak való Az szerelem háló Felterített kötele (6. l.). Egyuld meg is hurit (14. l.). Az in szívem kívül Szintin úgy kívült el Mint tűz miatt kemenceze (21. l.). Képe szemeidnek ólalkodó törre Nem szabadulhat ki én szívem belőle (23. l.).

válogatott alkalomadtán és ezeket módosította a maga sajátos céljai szerint. Új kapcsolatokat teremtve köztők és új viszonyok szerint rendezve, a különböző helyzetek érzékítésénél öntudatlanul is a maga egyéniségéhez alkalmazta. Hogy ennek ellenére annyiszor rá tudunk mutatni az eredeti forrásra, annak nem csupán költőnk csekélyebb alakító képessége az oka, hanem a felhasznált elemek elterjedtsége, közismert volta is. Kimutatásukkal nem is az a célunk, hogy Rimay érdemeit kisebbsítsük, hanem hogy alkotásai titkát egy kissé leleplezve, megértését és méltánylását annál jobban elősegítsük. Ez az eljárás nem sokban különbözik a Gregusztól kigúnyolt lakatosokétól, de azért két irányban is tanulságos. Egyfelől költőnk eredetiségére nézve, másfelől pedig abból a szempontból, hogy miféle tényezők befolyása működött közre költészetének alakításában.

A forrásokra utaló nyomok azonban, mint említettük, nem mindig mutatkoznak tisztán, hanem igen gyakran egymásba olvadva. Különösen a népköltészet és Balassa hatását jelző helyeknél szembetűnő ez. E jelenség alapján érlelődik meg aztán bennünk az a hit, hogy az út, melyen át a népköltés termékenyítő ereje Rimayhoz jutott, a mester művészetének területén át vezet. A határvillongások elkerülése végett nem is fogjuk élesen elkülöníteni az ide tartozó mozzanatokot, mert mint látni fogjuk, néha annyira összefonódva tűnnek eléink, hogy elfogultság nélkül csak ritka esetben tudnánk rámutatni az igazi birtokosra. Jó példa erre költészetének az a sajátosága, melylyel a természetből vett leíró elemeket érzéseivel hozza kapcsolatba. Ez az alapjában népköltészeti fogás megvan Balassánál is. Hogy honnan jutott már most költőnkhez, azt határozottan csak akkor mondhatnók meg, ha mindkét irányú tanulmányairól biztos tudomásunk volna. Így csupán valószínűségről lehet szó, ez pedig Balassa költészetére utal. Hasonló helyzetbe jutunk néha egy kép, hasonlat vagy gondolat származásának kutatásánál, mikor a felfogás népi eredetre vall, de a kifejezésben lehetetlen rá nem ismernünk a *Magyar Amphion* hatására. Ezt az esetet láthatjuk Rimay tizenkettedik számú költeményénél, melynek négy sora annyiban is tanulságos, hogy az elvont oktatást, hogyan érzékíti költőnk természeti képekkel:

Mert ha rozsdá nem is, penész fér aranyhoz,
 Rosznak társasága elmédnek bút s kint hoz —
 Hajlók mert a rozszak minden hívság szóra,
 Mint asszú falevél szél fuallására.

Utóbbi két sor párja Balassa LXXIII. énekében ilyen alakban található fel:

Indulnak oly könnyen mert ők idestova,
 Mint szintén asszú ág szél fuallására.

Ugyanezen szempontból hívja fel érdeklődésünket a tizennegyedik számú vers is. Bizonyos Éva nevű hölgyért epekedik benne, a kit nem adna sem Lévéért, sem Dévéért. Egy vágya van csak, hogy őt ölelhesse. Ezzel az óhajjal kezdi és végzi a költeményt, mely négy négysoros szakból áll. Minket főleg ez a két sora érdekel most: «Az ő fejér mellye merő alabastrom, Szerelme elmémben oly forgó mint malom». Mellőzve a bevezető rész gyakrabban előforduló hasonlatát, csak a másodikra említjük meg, hogy a szerelemnek malomhoz hasonlítása Balassánál is föllelhető abban a versében: Kiben Az Coelia Szerelmeért Való Gyötrelmérül (Ir), Hasonlíván Az Szerelmet Hol Malomhoz S Hol Haranghoz. Másképp alkalmazva, de szerelmi vonatkozással a népdalban is megtaláljuk, a mire bizonyosság Erdélyi Népdalok és Mondákjának egyik helye.*) Ugyanezt mondhatnók a sólyomhoz hasonlításról, meg a levél-motivumról, melyek ép úgy megvannak az irodalmi mintaképnél, mint a népköltésben.

Van eset arra is, hogy a népi hatás erősebben érvényesül, mint a Mesteré. Példa erre a negyedik számú vers egyik helye, hol kedveséről azt írja, hogy «ábrázatja mintegy arannyal irt, Ékes állapotja felülmúl minden hirt.» Épen így működik a nép fiának képzelete, mikor választottjáról azt mondja: «Te vagy aranszínnel festve, Szivemben fogsz ragyogni.» (Erdélyi *N. és M. I. 14.* — V. ö. I. 89.). Nagyon szép és felfogásban szintén a népköltészetre utal a tizenhetedik ének itt következő részlete:

*) I. 83. l. — V. ö. még a *Vásárhelyi Daloskönyv* 69. lapjával, hol a névtelen szerző kedvesét nevezi tréfásan malomnak: «Nosza most fordulj jobban, repedezz (én) malmom».

Mi szerelmürknek is vastagodjék ága
Viruljon közöttünk naponkint virága.

Mintája talán az a rövidke vers volt, melynek ma is gyönyörködtető négy sorában ilyenformán tükröződik a szerető gyöngédség:

Te vagy az a drága
Szerelem virága
Melynek ifjú szívemre
Terjedt ki az ága. (Erdélyi, N. és M. I. 49.)

Egy másik darabjának (19. sz.) befejezése: «Áldott lesz az óra, melyben őt láthatom,»*) hasonló eredetre vihető vissza. Csakhogy míg a műköltő a boldog jövő reményében ad örömeinek kifejezést, addig a nép gyermeke nyugtával dicsérve a napot, már a tényt jelzi, mikor így dalol: «Boldog az a pillantás, melyben megismertük egymást.» (Erdélyi, N. és M. II. 11.)

Végül a mi a szavak lelkét illeti, a 15. sz. vers újszerűnek látszó ötlete, hogy a szerelem úgy fogva tartja az embert, mint a lovat a zablás fék — összevethető egyik népdalunk ama kitételével, mely szerint «A szerelem egy kaloda.» (Erdélyi, II. 42.)**)

IV.

Sokkal feltűnőbbek ezeknél a Balassa hatását mutató példák. Nagyszámú tárgyi és műalkati, előadásbeli és eszmei találkozások jönnek itt élénk, napnál fényesebben igazolva a föltevést, mely már az istenes énekekre vonatkozólag a

1) V. ö. Solymosi — *Dalokönyv*: «Áldott légyen az az óra, Melyben lettél ez világra.» (*Erd. Múz.* 1893. 77., 84. l.) — L. még: Imre S., *A népköltészetről*. Bp. 1900. 164. l. (O. K.)

2) Megemlíthető még ebben a csoportban a tizenegyedik ének hatodik strophájának két sora, melynek rokonsága a népies fölfogással félreismerhetlen:

Magad és szemeid oka szerelmednek
Kikkel a ragyogó csillagok sem érnek. (Rimay.)

Olyan a szemed járása,
Mint a csillag ragyogása.
(Erdélyi, N. és M. I. 449.)

mester és tanítvány viszonyát állapította meg a két költő között. Az idetartozó párhuzamok első sorban — természet-szerűleg — a kölcsönhatás szempontjából érdekesek, de annál a közösségnél fogva, melyet néhány egyébünnen vett idézettel mutatnak, költészetünknek egész akkori irányára, állapotára és eljárás módjára tanulságosnak. A felhozható egyezések révén világosság derül arra a költői iskolára is, melynek névtelen tagjai gyaníthatólag Balassát tartották mintaképőknek. Kedvelt tárgyaik, képeik és fordulataik feltüntetése e helyen talán a szerkezet rovására történik, de szoros kapcsolatuk tárgyunkkal s a levonható következtetések kárpótolni fognak az előadás fogyatkozásaiért. Célunk érdekében mindenütt főleg Balassára leszünk ugyan tekintettel, de nem mellőzzük azokat a gyűjteményeket sem, melyeknek adalékaiban az irodalmi kritika az ő művészi elveit véli érvényesülni.

Módszeres eljárást követve itt volna helyén, hogy egy pár szót szóljunk az egymásrahatás magyarázatául szolgáló külső mozzanatokról. Más szóval, hogy röviden ismertessük Balassa és Rimay barátságát. E viszony részletei azonban annyira ismereteseek, hogy új adatok hiányában egyszerűen csak utalunk báró Radvánszky Bélának két legutóbb megjelent dolgozatára,* melyek a kérdést irodalmi vonatkozásaiban is érintik. Itt tehát csupán azokat a jelenségeket fogjuk vizsgálni, melyek a kölcsönhatás fokát és megállapítható nyomait illetőleg magyarázzák a két költő viszonyát.

A költészetökben kimutatható egyezések közül leggyakoribbak azok, melyek egyes szókép vagy kifejezés előfordulására vonatkozva, arra engednek következtetni, hogy gondolataik megrögzítésekör gyakran mindaketten ugyanabból a képzetkörből merítettek. A kegyes, mint a szerető saját-ságos elnevezése, a szerelmeseknek rabhoz, sólyomhoz, vagy a leány ajkának meggyhez hasonlítása, a szerelem emésztő voltának emlegetése, a tenger, zománcz, fáklya, tűz, kemence képzeteinek képekül, hasonlatokul vagy egyéb vonatkozásban költői ekesség gyanánt felvevése, mind olyan közösségek, melyek a jelzett állítás igazságát bizonyítgatják. Mindezek

*) Balassa és Rimay barátsága. *Budapesti Szemle*. 1904., és Rimay János szerelmes versei. U. o.

nem szándékos átvételek, de a véletlen művének sem foghatók fel. Mik tehát? Az irodalmi köztudat szerint művészi kőzincsek, melyeket minden idők költői tetszésök szerint használtak fel vagy hagytak érintetlenül. Balassa és Rimay egyaránt éltek a szabadsággal és mindketten alkalmazták őket lelki tartalmuk tolmácsolásánál. A különbség kettőjük között abban áll, hogy míg Balassa hatalmas egyénisége maga kutatta fel és hozta napfényre költészete drága ékeségeit: Rimay már készen kapta mesterénél. Érzése a mikor felbuzdult és képzelete működni kezdett, hamarosan megtalálta a maga formáit abban a kincsesházban, melynek szellemi kincstartója őt barátságára méltatta. Hogy Rimay mennyire beleélte magát ebbe az eszmei közösségbe, mutatják a tárgyi egyezések is. Némely darabjának már a címe elárulja a mintát, mely az író lelkét megragadta. Vegyük csak szemügyre kilenczedik számú szerelmi énekét: *Kiben Cupidóval Feddik*. Venus fiának tesz benne szemrehányásokat, a miért nem segítette és csak üres ígéretekkel hitegette hosszú ideig. Hasonló eszmekörben mozog Balassának az a költeménye *Kiben Juliához hasonlítja Coeliát Minden Állapotjában. Cupidóval Is Feddik*. Hogy csakugyan ez az ének szolgálhatott (öntudatlanul is) mintául Rimay műve írásakor, az látható az itt következő két idézetből, melyekben Cupidótól való elpártolásukat jelentik ki a mester és tanítvány:

Ne csudáld, hogy félen mentem *seregedtül*
 És hogy nem függhetek tovább is kezedtől
Távul járdogáltván ezután tegzedtől. (Rimay.)

Immár zászlód alól
 Kitölttem sőt *távul*
Járok nagy seregedtül. (Balassa.)

Az idézett vers befejező sorai is emlékeztetnek egy Balassa-részletre; szokatlanul vidám könnyedségük meg épen kihívja az összehasonlítást. Megfelelőjük a *Magyar Amphion*nak «Az Gianeta Paduana» nótájára szerzett énekéből való. Ime a két hely egymás mellett:

Sok nyeltem búm miatt nem lesz immár gondom,
 Vigan állva járva énekemet mondom. (Rimay.)

Gond nekül azért vigan éneklek,
 Örvendek csak igaz szerelemnek. (Balassa.)

Mint valami rokon hangulatnak visszhangja, úgy tűnik fel itt előttünk Rimay énekének befejezése. Szavaiban alig van valami közössége Balassával, mégis mintha ennek játszi csapongása elevenednék meg a hasonló helyzetben. A benyomások iránt fogékony lélek nem tud szabadulni az egyszer hallott hangoktól s ezek módjára hat vissza még egyéni élményeinek illetekora is.

Egyik bájos szerelmi költeményében (16. sz.) azon kesereg, hogy legboldogtalanabb a szerelembe esett rab. Ő is ilyen. Kéri kedvesét, hogy tartsa meg kegyében és higye el neki, hogy hű szolgálja lesz, csak ne sajnálja tőle csókjait. Gondolatmenetére és eredetiségére legjellemzőbb a szerelmes emberről szóló általánosítása: «Lelke, szive nincsen az maga testiben. Azok tüle mentek mert szeretőiben.» Arra a kérdésre, hogy miféle hatás működhetett közre e gondolat fogadásánál és fogalmazásánál, válaszul idejegyezzük költői eszményképe XVII. énekének felírását: Kiben Annak Adja Okát Hogy Él Noha A Lélek A Szerelmeséhez Szökött Tüle.*)

Erdekes példa az e fajta találkozásra Rimaynak a most kiadott gyűjtemény élén álló verse: Kiben azt írja meg, miképen hódoltatta ötet Venus az ő zászlója alá, egy kegyest igérvén neki, kit ő Lidiának nevez. Ez tárgyát tekintve Balassának azzal a költeményével egyezik, melyet Morghai Kata nevére szerzett. Mind a két darab arról szól, hogy hogyan ajándékozza meg Venus a hőst szolgálatai jutalmául egy kegyessel. Különbség a kettő között, hogy míg Rimaynál elejétől végig az istennő beszél, Balassánál maga a költő számol be az őt ért szerencsétől. Amott tizenhárom Balassa-szakra terjed az elbeszélés, míg itt csak tizenegy három soros strophára. Amaz epikusan terjengő, emez közvetlenebb és lyrai ömlengése ellenére is rövidebb. Különösen hat Rimaynál az a furcsaság, hogy a pogány istenhit egyik

*) V. ö. Pekryné-Petrőczy K. Sz. következő soraival:

Az kit szíve szeret, attúl eltávozván:
Él, nem élvén: élte nélkül el, meghalván.

— — — — —
Noha nincsen szíve: annak kínját érzi...

(Thaly, *Tanulmányok a Rákóczi-korból.* Bp. 1885. 193. l.)

főalakja a keresztyén vallásos költészet jelzőjével illeti a hős kegyesét: «Angyali szép képét...szépszerű verseiddel.» Némi megnyugtatónkra szolgálhat azonban, hogy a mythologiai felfogás és a keresztyén jellegű szókincs összekeverése másoknál is előfordul; Balassánál sem példátlan, de föllelhető Thaly Elegyes énekei közt (II. 236.), meg a Vásárhelyi Daloskönyvben is (191. l.). Visszatérve a költeményre, azt látjuk, hogy a Mester hatása — a tárgyon kívül — főleg egyes kifejezéseken állapítható meg és abban a módban, a hogyan kedvesét leírja. Bizonyos lázas gyorsaság a tulajdonságok felsorolásában, mely nagyon is eszünkbe juttatja Balassa jellemző eljárását (V. ö. B. B. 63., 67. l.). Egyik közös gondolatuk majdnem azonos alakban jelentkezik:

Ládd, hogy egyedül ő,
Kíhez minden illő. (Rimay, 8. l.)

Ó! szépség formája! *illik minden módja.*
(Balassa, 63. l.)

Egyebekben eléggé önállóan dolgozza fel Rimay e tárgyat, melynek alakításán — nála ép úgy, mint Balassánál classikus reminiscentiák közreműködése észlelhető. Venus és a szeretők ilyen felfogása különben nem egyedül álló régiebb költészetünkben. A XVII. században Gyöngyösinél is találkozunk vele, meg Radvánszky Jánosnál is. Utóbbi, mely 1694-ből való s *Inventio poetica**) címet visel, különösen érdekes. Terjedelme huszonnégy Balassa-stropha s más háttérrel és beállítással, de ugyanolyan felfogással éneklie meg a tárgyat, melynek közelebbi megjelölése nála így hangzik: «Vénussal való discursusa a versszerzőnek. melyben jó társat ígér nékie Kriván hegye felől.» Kissé szétfolyó előadásának nyugodtabb menete és némely hasonlóságok arra engednek következtetni, hogy Radvánszkyra inkább költőnk, mint ennek mestere volt hatással.

Ezzel a kitéréssel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a mi a tárgyi, gondolat- és kifejezésbeli találkozásokat

*) Hasonló jelzést látunk a *Radvánszky-codex*ben Balassa XLII., XLIII. és XLIV. énekei előtt. — L. Balassa B. *Költeményei*. Bpest. 1879. 292. — *Radvánszky János költeményére* nézve lásd verseinek ily című gyűjteményét: *Radvánszky János Versei*. (1666—1738.) Bevezetéssel ellátva kiadja B. Radvánszky Béla. Bp. 1905. 35. l.

illeti, Balassa és Radvánszky János művein kívül egyebünnen is idézhetünk példákat. Így az új kiadás ama szerelmes verse, melyben Kegyese Után Kesereg, emlékeztet a «Vásárhelyi Daloskönyv» nyolczvannyolczadik lapjának *hasonló* tárgyú költeményére, mely viszont Thaly *Elegyes énekeinek* (II. 227.) egyik XVII. századbéli darabjával állítható párhuzamba. Valamennyi feldolgozásban kedvese utáni vágyakozásának ad költői kifejezést a szerző, kinek nevét — sajnos — csak az első esetben ismerjük. A változatok összehasonlítása alapján azonban egészen biztosan állítható, hogy a két másik darab költői is a Balassa-Rimay iskola tagjai voltak.

Főleg a *Vásárhelyi Daloskönyvben* találunk számos párhuzamos helyet, a miben újabb igazolását látjuk a bevezetésben bővebben indokolt gyanúnknak, mely a véletlenül szorosabb kapcsolatot sejtet költőnk művészete és a jelzett gyűjtemény némely verse között. Az olyan találkozást, minő a Rimay harmadik számú és a *Vásárhelyi Daloskönyv* XLVII. és LXVI. számú költeményeinél látható, nem is tekintjük különös jelenségnek. Mindegyik egy természeti kép ellentétbe állításával kezdődik, mert költőik hasonlóan egyedül és elhagyottnak érzik magokat az újuló és ujjongó környezet közepén, mint verse írásakor a mi költőnk. A madárhoz hasonlítás sem valami feltűnő közössége az idézett versnek a *Vásárhelyi Daloskönyv* CXXIII-dik énekével, a minthogy azon sem akadunk fel különösebben, hogy Rimayval egyezően (33. l.) Thalynál is (*Vit. Én.* II. 274.), meg a másik gyűjteményben is (28. l.) arany-nál-gyöngynél különbnek tartják szeretőik szépségét a névtelen lantosok. Mikor azonban ez a jelenség többször is ismétlődik, kénytelenek vagyunk bizonyos fontosságot tulajdonítani neki. Ez a körülmény mentse eljárásunkat, ha az egybevetések száma meghaladja a látszólag szükségeset.

Rimay huszonötödik számú énekéhez megint van ilyes jegyzetünk. Ebben többek közt az Ég áldását kérve szerelmökre épen úgy virágzó kertnek nevezi azt, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* 67. lapján olvasható gyönyörű költemény szerzője («vagyok szerelmében, virágos kertében»), vagy ugyanazon gyűjtemény 85. lapján olvasható ének ismeretlen költője («Minap épült, látám, egy szép virágos kert.» V. ö. Thaly *Vit. Én.* II. 56. l.). Egy fokkal magasabban jelentke-

zik párhuzamaink rokonsága az új kiadásban huszadik helyen álló darabnál. A rongált szövegű vers Orpheus hatalmáról beszél szerelmi célzattal. Olyanfele értelemben alkalmazta ezt a mythologikus elemet, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* LXIV. éneke. A kettő egymás mellett így hangzik :

Orpheus, im látod
Sokféle állatot
Magához mint szoktatott. (Rimay, 29. 1.)

Írják, hogy Orpheus ékes lantolással
Mindenféle vadat szelídített azzal. (Vás. Dalk. 112. 1.)

Vannak esetek, mikor a Vásárhelyi Daloskönyvvel és Balassával való egyezések egyszerre mutatkoznak. Ugyanazon helyekhez, melyeknek párját emitt találjuk meg, amott is lelünk megfelelőket. Világosan látni ezt Rimay huszonharmadik számú költeményénél,¹ melyben szerelmese jobb kezének írását köszöntve, kegyese ölelésére vágyik. Ugyanez az óhaja egy korabeli névtelen költőnek és a *Magyar Amphion*nak is.

A közös gondolatot a három változat így foglalja szavakba :

Veszed nem kis hasznát
Ha vele két karját
Nyakam kernyül rakatod. (Rimay. 32. 1.)

Szánj meg immár végre —

— — — — —
Keskeny két karodat vesd nyakamon által.
(Vás. Dalk. 60. 1.)

Az hónál fejbéd kezéd — kit istentül kérek,
Hogy rövid nap szorosán ölelvén, rám keröljenek.
(Balassa, 42. 1.)

Rokon gondolatmenet fejeződik ki ezekben az idézetekben is :

Szerelmesétől vált
Valóban nagy kínt lát
Nincs vége keservének. (Rimay, 31. 1.)

Szerelmesétül vált
Nem csuda az halált
Hogyha fejére kéri,
— — — — —
Végtelen kínvallás
Szívét örökké sérti. (Balassa, 152.)

Oh mely nehéz, ki kit szeret, annak távozása,
 Egymástól válása;
 Csak egy szempillantásig is annak nem látása,
 Halál búcsúzása. (Vás, Dalk. X. sz.)

Egy másik versében (XVII. sz.) szerelmök zálogául egy rózsaszálat küld kedvesének Rimay és azt majdnem úgy indokolja, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* névtelenje (114. l.). Csakhogy míg amott az ifjú udvarol vele kegyesének, itt fordítva, — akárcsak Balassánál, ki *Egy Bokrétáról Szerzett énekében* szintén él ezzel a fogással (42. l.). Mesterét juttatja eszünkbe akkor is, mikor a harmadik számú énekben így kesereg: «Éjjel-nappal égek szerelminek lángjával.» Balassa ezt ilyen alakban mondja: «Szerelem tüzes lángjától szívemben én égek.» (49. l.)

Érdekes az a mód is, a hogyan Rimay egy helyütt (IV. sz.) kedvesét leírja. Dicsekszik, hogy «orcája szép teljes, kedvére minden int. . . Gyors, vidám szemei vélek szerelmet hint.» Ajaka piros, mint Bebek Judithé Balassánál (13. l.), vagy Annáé egy «hihetően» szintén tőle származó költeményben (*Vás. Dalk.* 64. l.). «Ő szép szemöldöke gyengén hajlott ijja — pedig — Kiben áll szüntelen édes mirgő nyíla», majdnem olyan, mint amott Juliáé, a kiről Cupido azt mondja: «Szemiben nyílat, horgas kezijamat adtam szemöldökibe» (BB. 61. l.); a mi különben Balassának is annyira tetszett, hogy egy másik énekében majdnem ugyanúgy megismételte. (168. l.)

Az új kiadás tizedik számú darabjával a *Szép Egynehány Szerelmes Verseket* csoportja kezdődik, melynek elsőjét Rimay egy Ilona nevű nőhöz írta. Ennek tömjénez két kilenczsoros szakon keresztül és ettől várja gyógyulását boldogtalanságában. Ő érte lángol és emésztődik, mert szerelme úgy körülvette, mint pézsmát jó szelencze, s szíve úgy elmerült szépségében, mint tengerben Velencze. A vers — úgy látszik — egy sajtó alá rendezett csoport élére volt tervezve, ha csak nem költői fogás az, a mit az utolsó szakban mond: «Ajánlom ez könyvvel . . . Magam minde-nemmel Tökéletességben.» Egyes szólásai és képei — ennek is — párhuzamba állíthatók egyebünnen vett idézetekkel. Így a második stropha negyedik sora: «Szép szád teljes mézzel», ugyanazt fejezi ki, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv*

86. lapján olvasható bók kezdete: «Mézzel folyó szádnak», míg Balassánál mézzel folyó beszédről van szó a 17. és 48. lapokon. A harmadik szak képe a tüzről és kemenczéről más alkalmazásban a mintaképnél is megvan (20. l.). Első strophájának az a részlete, melyben a szeretett leány bájait dicsőíti, czélzatával és eszmei tartalmával a Morghai Katáról írottakat idézi elménkbe. Ezt a két helyet is egymás mellett adjuk:

Te vagy negyed Charis
Okosabb annál is
Kit méltán kedvelt Paris!
Három asszony között
Kik közt itélet lött
Venus vagy, ki almát vött. (Rimay, 21. l.)

Ily szép mint ez, akkor sem volt ő maga is,
Hogy neki élitte arany-almát Páris,
De ilyen kívánt lenni, ha istenasszony is.

(Balassa, 15. l.)

A tizennyolczadik számú költemény némileg töredékes. Barbár kéz ugyanis a papiros egy darabját leszakította és így az első szak sorvégei hiányoznak. Az épen maradt részből is megállapítható azonban, hogy itt is szüntelen a szerelem foglalkoztatja és kéri kedvesét, hogy kövesse az arany példáját, mely a nagy tűzben szintén enged. Hasonló képpel él Balassa is az LVII. énekben:

Téged penig az én sok kiáltott szóm
... Csak úgy se lágyíthat, mint vasat tűz nagy lángon.

Teljesség kedvéért megemlíthető még, hogy Rimaynak kedveséhez intézett ezen szavai: «elmém forogat szüntelen téged», mesterének ezen kitételével jelentenek egyet: «elmém-ben mind ott forog Julia szép képe» (LVII.); míg Rimay tizenegyedik helyen álló költeményének egyik sora: «lelkemnek hát magad adjad orvosságul», Balassának következő fölkiáltása mellé tehető: «Én tüzes lelkemnek . . . kívánt jó orvossága (77. l.).

Ezzel végére is értünk azoknak a párhuzamoknak, melyek a Balassa-hatás szempontjából tanulságosoknak látszottak. Kétségtelen, hogy nem mind egyformán értékesek, de a tárgyilagos vizsgálat előtt mindegyiknek megvan a maga jelentősége, a képzetkör közösségére utalóknak ép úgy,

mint azoknak, melyekben a felfogás rokonsága észlelhető. A mester szellemének hatása, főleg az utóbbiakban nyilatkozik meg feltűnő módon, épen azért, ha amazokat véletlen találkozásoknak minősítjük is, emezektől lehetetlen megtagadni a jellemző erőt egy más irányban. Mert bizonyos ugyan, hogy Rimay nem utánozta szolgálai módon Balassát, de költészete számos mozzanatában lehetetlen föl nem ismerni, hogy folyton előtte lebegett a mintakép.

Képeiből és hasonlataiból, fordulataiból és kitételeiből, felfogásából és alakítása módjából kiri az eredetiségre törő vágy, de igen sokszor csakis ez. Lelke annyira át van hatva a mestere iránti bámulattól, hogy alkotásain minden önállóságra való törekvése ellenére is rajta marad ama hatalmas szellem bélyege. Néha egészen lehellétszerű ez a nyom, míg máskor mélyebben hatol. Minden attól függ, hogy mennyire tud szabadulni a jelzett forrásból származó benyomásoktól. (E tekintetben nem sok különbség van a tőle és az egyebünnen idézett egyező helyek között.) Hangsúlyoznunk kell azonban a találkozások öntudatlan voltát. Rimay sokkal őszintébb, hogyszem idegen tollakkal akarna kérkedni, látható ez abból is, hogy a hol tudatos átvételek alapján dolgozik, ott meg is jelöli a forrást, melyből merített. Ennek fölemlítése vezet át bennünket az Ovidius-hatás részletezésére.

V.

Ovidius a római irodalom azon főalakjai közé tartozik, kiknek művei nagyon korán megnyerték költészetünk úttörőinek tetszését. Képzeletének gazdagsága, tárgyainak változatossága és formai tökéletessége sok nyílt, de még több titkos élvezőre talált minden időben. Művészetének annyi anathemában részes erkölcsi lazasága ártott ugyan népszerűségének, de megdönteni nem tudta. Kedveltsége, melynek nyomai a lyrában és epikában egyaránt kimutathatók, mintegy visszahatásaul tekinthetők a kor erkölcsi szigorának. Az elfojtott, de időnként elemi erővel feltörő érzelmek kifejezését nála találták meg legművésziabb formában s így csupán természetes, ha ez érzések dalnokai vonzódtak a nagy rómaihoz, kinek alkotásaiban fokozva lelték

meg azt, a minek kifejezésére az ő ajkuk még gyenge volt. A gyönyörködtetés eszközeit kutató ép oly kevéssé csalódott, ha hozzá fordult, mint az, a ki érdekes helyzetek leírása után vágyódott. Mindenre kiterjedő hatása alól, mint Bartal mondja, magok az egykázi költők sem tudtak szabadulni, a minek bizonyosságai a keresztyén mennyország szépségeit és kellemeit zengő latin költemények, melyek közül akárhány a pogány mester gyöngyeiből van összerakva.

Utánzásának feltünőbb és ismertebb nyomaival nálunk a XVI. században találkozunk. Bogáthi Fazekas Miklós *A tökéletes asszonyállatokról* (1560) című művében a *Fasti* egy részletét használta fel, a Lévai Névtelen pedig céljainak megfelelőleg két heroidát illesztett be 1570-ben írt munkájába (*Páris és Görög Ilona*). Nem sokkal későbbről való Balassának XXX. éneke, melyet a Toldy Miklós nótájára szerzett s a melynek számos helye mutat tárgyi egyezéseket a nagy classikus műveivel. *Piramus és Thisbe* historiája szintén *Ovidius* nyomán íratott. A Rimay egyik-másik költeményéből ez irányban vonható következtetések tehát nem mennek meglepetés-számba, miután csak újabb, de nem első igazolói az említett hatás erejének.

Hogy Balassa kitűnő tanítványa jól ismerte a régebbi és későbbi latin költői irodalmat, azt eléggé világosan mutatják elmélkedő jellegű prózai iratai, melyek közül — a mi szempontunkból — első sorban a mestere műveihez írt előszó és a paráznaságról szóló dolgozata érdemesek az említésre. Amannak utalásai inkább általánosságban irányadók, akárcsak a költeményeiben előforduló classikus vonatkozású nevek, mint: Pallas, Diana, Venus, Cupido, Charis, Orpheus, Jupiter, Athos, Pathmos, Musa. Bizonyos tekintetben ezek is felvilágosítók, de nem egy meghatározott költői egyéniségre vonatkozólag. Véleményünk szerint ép oly kevéssé szolgálnak biztos útmutatóul, mint egyes fogások és ékitmények, melyeket némelyek szintén *Ovidiusra* szoktak visszavinni. Ilyenek például a női bájak különböző jelzői (alabastrom-mell stb.), vagy a gyöngynek, bokrétának és egyéb ajándékoknak emlegetése, — a madárhoz, csillaghoz hasonlítás, az állhatatlanság rajza és a múlandóság megéneklése, a csoportos hyperbola stb., melyek a nép-

költésben és Balassánál egyaránt feltalálhatók lévén, nincs ok reá, hogy olyan messze keressük forrásukat. Helyesebb úton jár a sejtés Diana szerepeltetését és az echós játékot illetőleg, melyeknek ovidiusi eredete már több valószínűséggel bizonyítható.

Egyelőre azonban csupán azt hangsúlyozzuk, hogy Rimay sokat foglalkozott Ovidiussal és iparkodott behatolni szellemébe. Fentebb, második helyen említett prózai elmélkedésében különösen sokszor fordul hozzá, még pedig — sajátságos, de úgy van — gyakran annak az igazolására, hogy «az paráznság megtiltatik becsületes poeta írásával». E kitétele után, mely egyszersmind rokonszenvének is magyarázata, több idézetet ad kedvelt költőjéből. Többnyire közhelylyé vált részleteket közöl, melyeknek verses fordításaiban a neki tetsző és céljainak megfelelő sorokat értékesíti költőileg. Fordításának az eredeti szöveghez való viszonyára jellemző az itt következő mutatvány, mely az *Ars amatoria*, II. 515—6. sorait adja vissza magyarul:

Vaj ki kevés haszna vagon
Szerelmet ki gyakorolja nagyon,
Búbánat, keserűség vagon —
Érdekl szegénység otthon.

(Rimay, *Munkái*. 336. l.)

Az eredetiben ez így hangzik:

Quod jurat exiguum; plus est quod lædit amantes,
Proponantque animo multa ferenda suo.

Ilyen, szabad átdolgozásra példa a paráznságról írt dolgozat egy másik helye, mely Ovidius *Epist. Heroidum*, II. 63. sorát ülteti át magyarra:

Nincsen szerencsésebb dolog,
Mint iffiaknak az ő sorsok,
Oly hamar az leánt megcsalja.
Ha hitelt ad neki, az mint vallja.

(Rimay, *Munkái*. 365. l.)

Latinul:

Fallere credentem non est operosa puellam [Gloria].

A még nagy számmal található, de mellőzött fordításoknál érdekesebbek Rimaynak azon költeményei, melyekben egy-egy kidolgozottabb alkotás keretén belül csillan meg a római költő hatása. A benne alkalmazott játékot

tekintve, az a verse is ideszámítható Kiben Echotul Veszzen Feleletet. Balassa hasonló szerkezetű énekeivel (LIV., LXXII.) kapcsolatban Szilády ugyan azt állítja, hogy valószínűleg Joannes Secundus («*Echo, Viator*» című költeménye) lebegett a két lyrikus előtt, minthogy azonban Ovidiusnál is megvan e fogás (L. *Metamorph.*, III. 379—393.), az sem lehetetlen, hogy Rimay innen tanulta. A kérdés tehát nem tekinthető végleg eldöntöttnek, de azért már most is megjegyezhetjük, hogy alkalmazása, mint Zrinyi és Gyöngyösi avatottabb kezeiben, nála nem tudta elkerülni a meszterkélttség színét.

De nem csupán ilyen külsőségben nyilvánul Ovidius hatása Rimay költészetére. A tizenötödik szerelmi költeményében például sokkal szembetűnőbb már a tárgy felfogásán mutatkozó idegen indíték. A tizenhat sorra terjedő elmélkedés kiinduló és alapgondolata az, hogy «szerelemtől csak kár, hogy tiltunk szép személyt.» Nem jártunk utána, hogy a latin költő melyik kitételével hozható kapcsolatba a költemény eszmemenete, de abból a távolságból, mely költőnkétől elválasztja, meg abból a rokonságból, mely Ovidiuséhoz fűzi, bátran levonhatjuk az ideillő következtetést.

Sehol sem olyan kétségtelen azonban az indíték idegen eredetre, mint a hetedik és nyolczadik számú verseknél. Az elsőről maga a költő is elárulja, hogy miféle forrásból merített, de annál a szoros összefüggésnél fogva, mely a kettő között fennáll, egészen bizonyosra vehető, hogy a második foganásánál is hasonló ok működött közre. A két költemény ellentétes álláspontból énekli meg a fölvetett tárgyat, tehát valóságos suasoria és controversia verses kiadásban. Amanak már a felírása — *Venus impuditiæ mater suas ad libidinem hortatur* — elárulja, hogy a tartalma sem lesz valami nagyon erkölcsös. A hat Balassa-szakra terjedő vers a szabad szerelmet hirdeti Ovidius nyomán. Képekkel érzéketve s a szerelemre alkalmazva részletezi azt a gondolatot, hogy «Minden az a kedves, Az ki ha tettetes, Javát mással is közli».*) Az érzéki érzelem gyönyöreinek az a felfogása és

*) V. ö. Thalý, *Vit. Én.* II. 275.:

Valjon mit használsz friss termeteddel:
Hogyha nem közlöd te szeretőddele!

leírása, melylyel Rimay e versében találkozunk, nem eredeti leleménye a költőnek.

Munkássága egyéb emlékeivel összevetve előre is tudjuk ezt, de az utolsó stropha is elárulja:

Venus együtt járván
 Fiával sítálván
 Ez tanácsot végezé,
 Felei közt hinté,
 Szerelmihez inté
 S me(1)lyekben beszegezé.
 Mint ezt ő könyviben
 Versi közt büvebben
Ovidius feljegyzé.

A költemény tehát szabad átdolgozás, mely az alapgondolaton kívül alig tartalmaz egyebet a latin példakép művéből. Rimay nem jelöli meg pontosan, hogy *Ovidius* melyik darabját vette mintául s így csupán a hasonló tárgykört tekintve mondható, hogy bizonyára az *Ars amatoria* harmadik könyve szolgáltatta az indítéket.

És csakugyan itt találunk egy pár olyan helyet, melyek rokon észjárást árulnak költőnk versének némely részletével. *Ovidius* jelzett művének 87—88. sora:

Ite per exeplum, genus mortale dearum
 Gaudia nec cupidis vestra negate viris.

melyekben arra biztatja a nőket, hogy ne tagadják meg kegyeiket a férfiaktól, mintegy a magvát foglalja magában Rimay költeményének. Ugyanazon mű 93. sora (*Quid vetet apposito lumen de lumine sumi*) pedig a harmadik szakban foglalt hasonlat megszületését segíthette elő:

Mint meggyúlt gyertyának
 Ragyogó lángjának
 Nem fogy azzal világa,
 Ha több gyertyát gerjeszt
 S mindenekbe ébreszt
 Szép fényt ő égő lángja:
 Így nem fogy kegyes is,
 Ha sokakra köll is
 Szépséginek világa.

A negyedik stropha szójátékos kifejezéssel kezdődő képe: Vas érc megvaslódik stb., Ovidius 91. sorára utal: conteritur ferum etc. A mivel egyszersmind ki is meritettük azoknak a helyeknek egybeállítását, melyeknek latin megfelelőit kikutatnunk sikerült. A kidolgozásban természetesen ez a darab is magán viseli írója főbb jellemző vonásait, itt is érezzük a magyar mintakép hatását, de feltűnőbb, esetleg szószerinti találkozások nem kerülnek elénk.*)

A másik költemény, melyet az előbbivel együtt említettünk *Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum* fölrirással van ellátva s nem egyéb, mint felelet az amabban foglaltakra. Ezt az éneket Diana iratja a költővel, ki a maga erkölcsös álláspontját jelzi itt *Venus* fajtalan tanításaival szemben. Hét ugyanolyan versszakból áll, mint az előbbi, de — és ez jellemző rá — a képek és hasonlatok színezésében, a nagyobb terjedelem ellenére sem sikerült képzeletét úgy ragyogtatnia, mint amott. Ötödik strophájának képtelenségig vitt túlzásában, az egymás mellé állított idézetek tanúsága szerint a népköltés és Ovidius hatása egymásba fonódva jelentkeznek.

Rimay így ír:

Mennyi nyulat Athos
Sáskát pedig Patmos
Hybla méheket legel;
Ég sőrő csillagot,
Rít füvet, virágot,

*) Megemlíthető, hogy az első szakban olvasható «tettetes» Balassánál is ugyanilyen értelemben fordul elő a 13., 15. lapokon. — A negyedik strophában a mulandóságról elmélkedő sorok összevetethetők a *Vásárhelyi Daloskönyv* 205. lapjának egy részletével, mely viszont Balassa XLVII. énekének bevezetésével mutat értelmi találkozást:

Föld hasad, repedez,
Kezel vagyon melyhez
Járó nagy országos út. (Rimay.)

Meny, föld, tenger múlók
Kősziklák is romlók
Hosszú idők jártára. (Vás. Dalk.)

Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak,
Nagy erő, vastagság . . . idővel mind elmúlnak. (Balassa.)

Erdő bokrot, fát nevel:
 Így szívben szerelem
 Lelki öröm ellen
 Annyi fájdalmat emel.

Ennek megfelel:

Quot lepores in Atho,
 — — — — — — — — — —

quot apes pascuntur in Hybla . . . (Ovid. *Ars. am.* II. 517—519.)

Quot cælum stellæ, (U. o. I. 59.)

Népköltés. — V. ö. még Thaly, *Vit. Én.* II. 279.
 — — — — — — — — — —

tot sunt in amore dolores. (Ovid. *Ars. am.* III. 150.)

A párhuzamok összehasonlításából ugyanaz a tanulság következik, melylyel a máshonnan származó elemek vizsgálatánál már találkoztunk. A hatásokat itt is, mint egyebütt, egyéniségébe olvasztja s még a nem tőle eredő indítékot is úgy alakítja, hogy ment marad a szolgálai utánczás vádjától.

VI.

Azokban, a miket eddig elmondottunk, némileg elszigetelve, az istenes énekeket és oktató költeményeket figyelmen kívül hagyva, iparkodtunk megvilágítani Rimay János szerelmi lyráját. Hátra volna még, hogy egy mellőzött szempont alapján egyéb műveihez való viszonyában is méltaságuk költőnk művészetét. A tárgy természete és kitűzött célunk azonban ettől visszatart. És joggal, mert a szerelmi és elmélkedő jellegű költészet olyan ellentéteket rejtnek magukban, melyek úgyszólván kizárják az összehasonlítást. Egyebet nem említve, már az indítékok alaptermészete is olyan, hogy egyik esetben kedvez a képzelet színező erejének, míg a másokban bizonyos korlátok közé szorítja. Emitt elmélyedésre, józanságra inti, amott szertelenségre csábítja. Ott tisztán művészi célokat tűz a költő szemei elé, itt a gyönyörködtetéstől távolabb állókat is. Az áhítat és tudás szárnyain talán magasabbra emelkedik a költő, de oda nehezebben is követhető. A hatás eszközei is mások. Mindezek nagyon megnehezítik a jelzett szempontból való egybe-

vetést, melyre kitűzött czélunk sem kötelez. Fölmerülhetne még az a kérdés, hogy micsoda hely illeti meg Rimayt világi liránk történetében. Mielőtt erre felelnénk, tisztába kell jönnünk az irányelvvel, melynek alapján ítéletünket megalkothatjuk. Sok függ ugyanis attól, hogy a XVI. vagy a XVII. század irodalmához mérve tekintjük-e költőnk működését. Mert bizonyos ugyan, hogy pályája a XVII. század első harmadát is betölti, de az is kétségtelen, hogy az irodalmi hagyományok, melyek fejlődésénél közreműködtek, az előbbi korra utalnak. Épen azért leghelyesebb, ha átmeneti jelenségnek vesszük; időrendileg is, meg költői sajátosságainál fogva is ez a legtárgyilagosabb megjelölése helyzetének.

A műveiben érvényesülő hatások, a mester művészi eszményeihez való ragaszkodás, a költészetért való lelkesülés úgy állítják elénk Rimayt, mint a kiben a nemsokára hanyatlani kezdő szerelmi lyra egy időre, ha nem is újítót, vagy továbbvivőt, de legalább fentartót és buzgó munkást talált. Nem tüneményszerű jelenség, a ki minden előzetes tanulmány nélkül ontja alkotásait, hanem öntudatos verselő, a ki mielőtt formába kezdte önteni érzéseit és gondolatait, előzőleg már sokat gyakorolta magát ennek a mesterségnek elemeiben. Balassával való ismert baráti viszonyának is ily természetű beavatkozásai adtak értelmi szint, de különben is sok egyéb nyoma maradt annak, hogy korán és sokat forgolódott a múzsák társaságában és igyekezett kegyökbe jutni. *Cato bölcs mondásainak* magyar átdolgozása s a prózai irataiba szőtt latin idézetek kötött alakú fordításai azt mutatják, a mi egyéb mozzanatokból is megállapítható, hogy nem tisztán egy belső kényszer, hanem számos rajta kívül álló tényező alakító befolyása kíséretében írta verseit. Milyen eredménnyel: azt láttuk. Balassát semmiesetre sem éri utól, bár nem is marad messze tőle, a későbbiek közül azonban számosat fölülmúl. Épen maradt költeményeinek főleg műformája az, melylyel a XVII. század több lyrikusát elhagyja, de érzésének heve és képzeletének ereje is gyakran neki juttatják az elsőséget. Azok közül, a kikkel ezen szempontok alapján összemérhető, Beniczkynél és Kohárynál okvetlenül előbbre kell tennünk, valamint Madách Gáspárnál is, a ki mesterét tisztelte benne. Az egy Pekry

Lőrinczné volna tán hozzája fogható, noha nála az egyéni érzések szokatlanul őszinte kifejezése ragad meg inkább s nem a reflexió sokoldalúsága, mely Rimay szerelmi lírájának egyik nevezetes sajátja. Mindent összefoglalva, akár elfogadjuk, akár kifogásoljuk a mondottakat, annyit el kell ismernünk, hogy a fejtegetett költemények régibb világi lyránk ismerete szempontjából nagy jelentőségűek; a velük való foglalkozás tehát indokolt.

BAROS GYULA.

BUDAPEST VÍZVEZETÉKE ÉS CSATORNÁZÁSA.

Az emberiség fejlődésével a városok mindinkább hasonlókká lesznek a magasabb rendű, egységes, élő szervezethez. A lakosokat nem csak szellemi és erkölcsi kapocs egyesíti, a városnak nemcsak önnálló akarata, elhatározása és cselekvése van, hanem, hogy úgy mondjam, állati élete is; gondoskodik a maga ivóvízéről, nagy csarnokokban és piaczkon fölhalmozva tápláló szereit, szétosztja, megemészti és kiüríti, mint akármely élő lény. Vannak hozzá vegetatív szervei, melyek ezt az állati működést elvégzik.

Dumas francia vegyész szerint a vízvezeték a városok ütőér-hálózata, a csatornázás és vívőér-hálózata. És valóban a vízvezetékben lüktető, erős nyomású, friss nedv kering, mint az ütőérben: míg a csatornában az elhasznált nedvek lassú folyásban mozognak, mint a vívőérben. És épen úgy, mint az ütőér végső elágazásai a vívőér végső elágazásaival érintkeznek, a vízvezeték kiömlő csapjai mellett ott látjuk a csatorna befogadó nyílásait

Minél tökéletesebb valamely városnak ez a kettős víz-hálózata, annál tisztább és egészségesebb az élete.

Természetes, hogy a városok fejlődésében is érvényesül a fokozatosság és folytonosság épen úgy, mint a hogyan az alacsonyabb szervezetek fokozatos tökéletesbülés útján magasabb szervezetekké válnak.

Minél nagyobb a város, minél több az együtt élő lakosok száma, a piszok termelődése annál nagyobb, a friss ivóvíz beszerzése, s a piszok eltávolítása annál nehezebb és költségesebb. Ezért a városok vízzel való ellátása és csatornázása a lakosság szaporodásával egyre jobban átalakul, kezdetleges és egyszerű létesítményekből egyre bonyolultabb, helyenkint szinte óraműhöz hasonló szerkezetté válik,

melynek pontos működése a város egészségügyének kiváló mutatója.

Budapesten is megtaláljuk ezt a fokozatos fejlődést mind az ivóvíz beszerzése, mind a szennyes víz eltávolítása dolgában. Sőt látjuk azt is, hogy a város fejlődésében beálló visszaesések a városi víziművekre befolyással voltak.

Régi időkben, a kultura bizonyos fejlettségi fokán két ízben is volt itt vízvezeték, melynek nyomai ma is föltalálhatók. Az egyik a régi római városnak, Aquincum-nak szolgáltatott vizet, a másik a régi Buda várának Mátyás király idejében. De ezek a vízvezetékek csak mint történeti emlékek érdemelnek említést.

A magyar fővárosnak vízzel való ellátása a XIX. század közepéig leginkább házi kutakból és a Dunából történt. A régi emberek még bizonyára emlékeznek azokra a vízhordó kocsikra, melyeken a Dunavizet házról-házra szállították s pénzért árulták.

A víznek ez a beszerzése és szétosztása kezdetleges. kényelmetlen és a közegészségre káros volt. A város talaját a házi vizek, pöczegödrök szennye fertőzte meg; a Nagy-körút tájéka hosszú időn át szemétkerítő hely volt, s a házak egy része szemét és trágyadombokon épült föl; a város terjeszkedésével régi, elhagyott temetők kerültek beépítés alá úgy, hogy a kutak vize sok betegségnek csiráját hordta magában. A Duna vize sokkal egészségesebb volt, de az áradások gyakran megzavarták, nyáron túlságosan fölmelegedett s a folyótól messze fekvő házak csak nehezen szerezhették be. Egy-egy nagyobb járvány alkalmával azonban a Dunavíz is közreműködött a betegség terjesztésében.

A kiegyezés idejéig jóformán semmi sem történt Budapest egészségügyének megjavítására.

Az évi halandóság oly nagy volt, hogy a lakosságnak mindegy 45 per millejére rugott, mi a szennyes keleti nagyvárosok halandóságára emlékeztet.

Épen ezért, már 1867-ben elhatározták, hogy a fővárost rendszeres vízvezetékekkel látják el.

Behívták még ebben az évben Lindley Vilmos angol mérnököt, hogy véleményét mondjon Budapest vízzel való ellátása dolgában.

Mivel az állapot tarthatatlan volt és sürgősen kellett

arról gondoskodni, Lindley javaslatára ideiglenesen a Margit hid alatti Dunapart mentén 3 nagy kutat létesítettek s gőzgépek segítségével szivattyúzták belőle a tiszta és egészséges vizet a főváros részére.

Ez első rendszeres vizimű csak rövid időre elégítette ki a szükségletet. Oly rohamosan fejlődő város, mint Budapest, jóformán a vízvezeték folytonos kibővítését követelte. Hosszú volna részletesen elbeszélni azokat a mozzanatokot, melyeken ez a fejlesztés keresztül ment és elég megjegyeznünk, hogy szaporították a Duna menti kutak számát, a budai városrészek számára külön kutakat nyitottak a Duna jobb partján, lehetővé tették, hogy fokozott vízfogyasztás esetén közvetlenül a Dunából szivattyúzzanak szüretlen vizet és mesterséges szűrőket is állítottak föl a Dunavíz tisztítására. Mind e munkálatok csak ideiglenes jellegűek voltak.

Míg ezek a munkálatok folytak, a végleges vizimű megvalósításán is gondolkodtak.

A 80-as évek vége felé már ez a dolog égetővé vált, mert az 1889. év végén Budapest 483,417 lakosa közül csak 256,608 lakosra jutott kifogástalan ivóvíz, míg 226,799 lakosra csak szüretlen Dunavíz jutott. A legfőbb kérdés volt itt a víz beszerzésének a módja; a vízvezetékkel kapcsolatos egyéb kérdések csak ezután következhetnek sorra.

Három nevezetes vízforrás kínálkozott: a Duna, a tatai források és a főváros közelében a Duna mentén elterülő kavicsréteg.

A Duna kétségtelenül minden időben elégséges és bő vizet tud szolgáltatni bármily nagy város részére is, és így ha a Dunát fogadták volna el vízforrásul, a város fokozatos vízszükségletének kielégítése biztosítva lett volna. Azonban a Duna gyakran zavaros és fertőző anyagok is kerülhetnek bele, bár a Duna baktérium-ölő képessége igen nagy. Közvetlenül a város közelében a belejutó sok szenny fertőzi meg és így, ha a Dunából kellene vizet inni, a vízkivétel helyét a főváros fölé kellene helyezni. Minden körülmény közt is elkerülhetetlen azonban a Duna vizének a megszűrése. A mesterséges szűrők azonban nagyon drágák, kényelmetlenek, sőt igen gyakran egészségi szempontból nem is veszélytelenek. Kezelésök igen nagy tisztaságot és fel-

ügyeletet követel. Ezért a Duna csak egyéb, kedvezőbb vízforrások híján lett volna elfogadható a főváros ellátására.

Már a tatai források vize sokkal tisztább, minden előzetes szűrés nélkül fölhasználható. A kontinens két nagy városa Páris és Bécs szintén forrásokból nyerik ivóvizüket, s ez a körülmény is ráterelte a figyelmet a forrásokra. Azonkívül a tatai források bőveek, s a környékről még sok forrást lehetne a vízvezeték czéljaira foglalni úgy, hogy Budapest szükségletét valószínűleg kielégítené. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a források vize nagy ingadozásokat szokott mutatni s voltak évek, midőn pl. a tatai part felső forrása teljesen kiapadt. Azonban három körülmény ellene szólott, hogy a vizet Tatáról vezessék a fővárosba: ez a víz magas hőfoka, nagy keménysége s a vezetés drágasága. A vizsgálódások kimutatták, hogy még a földalatti vezetékben Tatától Budapestig sem hülne le annyira a víz, hogy közvetlenül élvezhető volna. Aztán a keménységi foka oly nagy, hogy házi használatra kevéssé alkalmassá teszi, s a vízvezetéki csövekben olyan lerakódásokat okozna, mely eldugulásokat idézhet elő. De a legfőbb ok a vízvezeték drágasága. Tata és a főváros légvonalban mérve is mintegy 60 km.; a két helyet a Vértes-Pilis hegyvonulat választja el, a melyen való átvezetés nehézséggel jár. Azonkívül Tata a Duna jobb, Pest a bal partján van, s a vezetéket a Dunán is át kellett volna hozni. Mind ez a költségeket annyira megnövelte volna, hogy a víz beszerzésének erről a módjáról le kellett mondani.

Maradt még hátra a főváros mellett a Duna mentén elterülő kavics-medence, melybe a folyó beleágyazta magát, s melybe Lindley helyes érzéssel és útmutatással az első kutakat mélyesztette. De hogy alkalmas-e ez a kavicsréteg a kellő vízszolgáltatásra, előbb kísérleteket kellett tenni, melyekhez Salbach B. drezdai vízügyigazgató javaslatára 1889-ben kezdtek hozzá. Próba-kutakat készítettek a főváros fölött Káposztás-Megyer és Dunakesz határában, valamint a rákospalotai szigeten és 1890-ben és 1891-ben folytonosan szivattyúzták a kutak vizét és minőség tekintetében vizsgálat alá vették. E kísérletek Kájlinger Mihály, a főváros jelenlegi vizimű igazgatója, felügyelete alatt történtek.

A vízpróbákkal két kérdést kellett eldönteni: 1. elég-

séges-e a nyerhető vízmennyiség a főváros szükségleteire; 2. kellő mennyiségű-e ez a víz?

A Duna, a mint a nagymarosi kanyarulatból kilép, medrét nagyvastagságú, széles, mediterán eredetű kavics-homok üledékbe ágyazta be. Ebben a kavics üledékben többé-kevésbé a Dunával párvonalban, sokkal szélesebb mederben lassúbb mozgású földalatti folyót találunk. Ha a Duna alacsony, akkor a kavicsréteg magasabb részeiből a Duna felé erősebb áramlatban van a talajvíz; míg ha a Duna magas, akkor a folyó vize áramlik ki a medrén át a kavicsrétegbe. De mivel a Duna feke nem ér le a kavicsréteg aljáig, ennek a rétegnek az alsó része igen bőséges vizet tartalmaz. A talajvíz szintje a Duna mentén a folyó vízállásai szerint ingadozik, de a legkisebb dunai vízmagasság alá sohasem nem szállhat.

Ha tehát a kutakat a Duna legkisebb szintje alá mélyítjük le, oly rétegbe jutunk, mely mindig víz alatt van, s honnan bőséges víz szivattyúzható.

Minél közelebb van a kút a Duna medréhez, a folyó vizének áramlása a kútba annál erőteljesebb; mindazáltal, hogy a kútban kellő tisztaságú legyen a víz, a kút és a Duna meder közt elegendő vastagságú szűrő réteget kell hagyni.

Hogy a Duna közvetlen közelében létesített, a folyó kis vizének szintje alá érő kutak tényleg javarészből Dunavíz szolgáltatóknak, megmutatják azok a vizsgálatok, melyeket Wartha Vincze műegyetemi tanár a próba-kutak vizével végzett. E kutakból folytonos szivattyúzással nyert víz hőmérsékletének változásai sokkal közelebb állottak a Dunavíz, mint a Dunától távol eső kútviz hőmérsékletváltozásaihoz. Továbbá a Dunamenti kutak keménységi foka jóval alacsonyabb volt, mint a távolabb fekvőké. Így tehát a Duna melletti kút vize mind a hőmérséklet, mind a keménység dolgában közelebb áll a Dunavízhez, mint a talajvízhez úgy, hogy benne a Dunavíz a talajvízhez hozzávetőleg 3 : 1 arányban keveredik.

Mivel pedig a Duna kimeríthetetlen vízforrás, következik, hogy a kutak számának a kellő szaporításával a főváros minden időben ellátható elegendő vízzel. A főváros fölött ily kutak létesítésére alkalmas helyekül nemcsak a káposztásmegyeri és a dunakeszi partszegély, hanem a rákospalotai sziget, valamint a szentendrei sziget alsó vége s ezenkívül

a jobb oldalon is hosszú partszegély kínálkozik úgy, hogy Kájlinger hozzávetése szerint a felsorolt helyeken kutak segítségével mintegy 400,000 m³ (másodpercenként mintegy 4·63 m³) víz is nyerhető, mi 2,000,000 lakos szükségletét elégíti ki.

A mi a víz minőségét illeti, a bakteriologiai és vegyi vizsgálatok azt derítették ki, hogy ivásra és főzésre teljesen megfelelő és kifogástalan. A víz sokkal tisztább és csiramentesebb, mint pl. a tatai források vize. Az úgynevezett lágyvizek közé tartozik, melyek szappannal alig adnak oldhatatlan csapadékot. A keménysége átlagban mintegy 12 francia fok és így a vízvezetéki csövekben nem ad lerakódásokat, sem mosásra nem válik alkalmatlanná.

A kutak beszennyeződése nem várható, mert oly helyen készítették őket, mely elég távol fekszik a lakott helyektől, s mert a vízvezető kavicsréteget vastag agygréteg födi le, mely a fertőző anyagok lejutását megakadályozza.

Minőség tekintetében csak egyetlen kifogás tehető ellene s ez az, hogy nyáron túlságosan fölmelegszik, s télen kissé túlságosan lehül. Említettük, hogy a kutak vize háromnegyed részben a Dunából és csak egy negyedrészen ered a talajból. Ezért a Dunavíz hőmérsékleti változásai a kútban is meglehetősen érezhetők. Az észleletek kimutatták, hogy míg a Duna hőmérséklete 0 és + 22 C° közt változott, addig a kutaké + 6 és + 17 fok közt. Nyáron tehát a kútvíz jobban fölmelegszik, télen jobban lehül, sem hogy ivása közvetlenül kellemes lenne, mert az ivóvíz legkedvezőbb hőmérséklete mintegy + 12 C° körül van.

De e kis kellemetlenséggel megvan a víznek az az eléggé meg nem becsülhető jó oldala, hogy miként előadtuk, minden időben elegendő mennyiségben áll a főváros rendelkezésére. Míg Bécs és Páris az 1904 évi nagy szárazságkor sokat panaszkodott, hogy a források nem adnak elegendő vizet, addig Budapest ugyanakkor bőven el volt látva vízzel, mert a Duna ez a hatalmas vízforrás mindig fedezi szükségletét. Minőség dolgában a budapesti víz fölülmúlja a londonit hol a Themze melletti kutakból és a Themzéből szűrőssel, valamint a berlinit, hol a tavak melletti kutakból nyerik a vizet.

Így tehát a megejtett vizsgáladások azt mutatták, hogy

fővárosunk vízzel való ellátása legsikeresebben a Duna mellett létesített kutakból történhetik.

A vízforrás meglévén állapítva, Kájlinger Mihály dolgozta ki a főváros végleges vízművének tervét, mely nagy részben már kivitel alá került, s a mennyiben még a város fejlődésével pótló-munkálatok válnak szükségessé, ezek is az előre megállapított egységes gondolat szerint történnek.

Ezt a nagy munkát rövid szavakkal ismertetjük.

Minden rendszeres vízvezeték három feladat megoldását foglalja magában: a víz beszerzését, tározását és szétosztását.

A víz beszerzése ez idő szerint fővárosunk részére három helyen történik, mindenütt a Duna mellett készített kutakból; e három hely a káposztásmegyeri telep, a Markó-utczai telep a balparton és a buda-újlaki telep a jobbparton. A város fejlődésével a Markó-utczai telep is nem sokára el fog tűnni s helyette a káposztásmegyeri telepet fogják tovább bővíteni.

E három telepen legkedvezőtlenebb, alacsony Dunavíz-álláskor:

Káposztásmegyeren mintegy	--- --	130,000 m ³ ,
a Markó-utczában mintegy	--- --	19,000 m ³ ,
Budaújlakon mintegy	--- --	30,000 m ³ ,
összesen	--- --	179,000 m ³

nyerhető naponként, vagy kereken mintegy 180,000 m³. Ha a főváros lakosainak számát a legújabb népszámlálás szerint 800,000-nek vesszük, akkor fejenként és napokint mintegy 225 l. jut. Összehasonlításul közöljük, hogy London 6,020,845 lakosára (1900. évi állapot) 966,345 m³ jut naponként vagyis fejenként 160·5 l. Párisban melynek kettős vízvezetéke van, 2,714,068 lakosra (1901. évi állapot) 352,000 m³ ivó-, 644,500 m³ tisztítatlan, összesen 996,500 m³ víz jut, vagyis fejenként 130 l. forrásvíz, 237 l. folyóvíz, összesen 367 l. Berlinben 78 l, Bécsben 36 l, Rómában 650 l. jut, naponként és fejenként úgy, hogy az európai fővárosok közt, vízzel legbővebben ellátott város Róma, utána következik Páris és harmadik helyen áll Budapest.

És ha igaz Belgrand-nak az a mondása, hogy a vízvezeték csak akkor felel meg tökéletesen a rendeltetésének, ha annyi vizet ad, hogy pazarolva használhatjuk, akkor Budapest vízvezetéke kiválóan sikeresnek mondható. Természetesen a pazarolva használás nem jelenti a víz haszontalan pazarlását,

mely felé nem csak hogy nem kell törekednünk, hanem egyenesen óvó intézkedéseket kell ellene foganatba vennünk.

A főváros jobbparti és két balparti víznyerő telepe a Duna legkisebb vízállásai alá érő kutakból állván, a vizet alkalmas szivattyúkkal kell belőlük kivenni és fölemelni arra a magasságra, hogy a legmagassabban fekvő házak is vízzel elláthatók legyenek.

A Markó-utczai és buda-ujlaki telepen hosszú vízszintes kutak gyűjtik össze a Dunatalajvizet. E vízszintes kutak függőleges szívó-kutakkal vannak ellátva, melyekben a szivattyúzás történik.

A káposztásmegyeri telep, mely a három közül a legnagyobb, nem összefüggő vízszintes, hanem különálló, függőleges kutak rendszeréből áll. E kutak jelenleg hat csoportban épültek. Egy részök a rákospalotai és szentendrei szigeten létesülvén, e kutak vizét a Duna alatt tunneleken kellett a balpartra áthozni. Összesen három ilyen tunnel van; egy a rákospalotai, kettő a szentendrei sziget vizét hozza át.

A főszivattyú-telep Újpest fölött a rákospalotai szigettel szemben van és közvetlenül szívja a közelében levő kutak vizét. E főteleptől távolabb eső, Szent-Endre szigeti és vele szemközt fekvő balparti kutak vizét előbb egy-egy közbeigatott másodrendű szivattyútelep gyűjti és emeli egy csatornába, mely aztán a főszivattyú-telephez vezet.

Az egész berendezés elmés és megkapó, melynek a műszaki világot nagyon érdeklő részletei vannak.

A szivattyúk éjjel-nappal körülbelül egyenletes módon nyerik a vizet, míg a vízfogyasztás nappal nagyobb és éjjel kisebb; sőt nappal is a déli órákban nagyobb, mint a reggeli, vagy késő délutáni órákban. Hogy a víztermelés és a vízfogyasztás különbözeteit kiegyenlíteni lehessen, szükséges volt nagy viktartókat létesíteni, melyekben éjjel, midőn csekélyebb a fogyasztás, a víz távozik, míg nappal, midőn a szivattyúk nem adnak a fogyasztáshoz mérten elegendő vizet, e medenczék pótolják a vízhiányt. E medenczéket oly magasra helyezik, hogy a belőlük kiágazó csövekben elegendő nyomás legyen a legmagasabb házak vízzel való ellátására is.

Mivel azonban Budapest fekvésében nagy magassági különbségek vannak, czélszerű volt a fővárost magassági zónákra osztani; minden zónának aztán külön medenczéje

és külön csőhálózata van. Az alsó medenczékéből aztán szivattyúkkal emelik a vizet a felsőbb medenczékbe.

Így tehát a víz távozása nem történik egy szintben közlekedő, hanem emeletekben elhelyezett medenczékkel.

A pesti oldalon nagy síkság terülvén el, a magassági különbségek itt nem olyan nagyok. Itt csak két zónára oszlik a vízvezetéki hálózat. Az alsó zónának, mely Pest legeslegnagyobb részét magába foglalja, kisebb víztornyokon kívül két nagyobb medenczéje van: az egyik Kőbányán, a másik a Gellérthegy oldalán. A kőbányai medencze kettős, összesen $21,600\text{ m}^3$ ürfogatú, a Gellérthegy oldalán levő pedig, mely a Ferencz-József hidon átvezetett csövön közlekedik a pesti vízvezetéki hálózattal, szintén kettős és $17,500\text{ m}^3$ ürfogatú. Ez a hálózat a Duna 0 vize fölött legföljebb 30 m. magasán fekvő területek ellátására szolgál. A felső zóna, melynek részére a kőbányai medenczéből szivattyúzzák a vizet egy magas víztoronyban elhelyezett medenczébe, a kőbányai és rákosi temetőt részeket látja el vízzel. Ez a felsőbb terület 30 m-nél magasabban, de 65 m-nél alacsonyabban van mint a Duna 0 pontja.

A Duna jobb partján már sokkal változatosabb a medenczék magassági elhelyezése. Az alsó zóna a Duna 0 pontja fölött legföljebb + 30 m. magasságú területek ellátására szolgál; a második zóna a 30 és 83 m. közötti magasságú területeket fogja be. Ezenkívül a villa-telepek még külön zónák szerint kapják a vizet oly módon, hogy szivattyúk az alacsonyabban fekvő medenczékéből a magasabba emelik a vizet. A budaújlaki szivattyútelep közvetlenül csak két medenczébe szolgáltat vizet; mindkettő a Józsefhegyen van elhelyezve; az alacsonyabban fekvő 5000 m^3 ürfogatú, a magasabban fekvő csak 440 m^3 ürfogatú.

Vízmedenczék dolgában Budapest nincsen bőven ellátva a többi, főként forrásvízzel ellátott városokhoz képest, mert pl. Párisban a víztartók összes ürfogata $814,872\text{ m}^3$. Igaz, hogy a budapesti vízforrás nincs ingadozásoknak kitéve, s így a tározás kérdése nem olyan fontos mint másutt, mindazáltal valószínű, hogy a medenczék számát nálunk is szaporítani fogják.

A mi a víz szétosztását illeti, ezt kiterjedt csőhálózat végzi. A vízvezetéki csövek közül legnevezetesebb az a két,

1-2 m. átmérőjű főcső, mely a káposztásmegyeri szivattyútelepről a váczi országúton a nyugati pályaudvarig hozza a vizet. A csőhálózat különben, mint minden jó vízvezetékben, körző rendszerű, úgy hogy vakon végződő csövek csak kivételes esetekben vannak s minden csődarab mindkét oldaláról kap vizet.

A víz szétosztásának igen fontos részei a házi és utcái csapok.

A vízvezeték házi berendezései igen figyelemre méltók és modernnek, főként a régi nyugateurópai régi fővárosokkal összehasonlítva, hol a lakásberendezések modernizálása csak lassan és nehézkesen megy végbe. Budapest új épületei kényelem és tisztaság dolgában messze fölötte állanak Páris régi házainak berendezése fölött. A házi vízvezetéki csapokon és water-closeteken kívül minálunk még a kisebb, két szobás lakásokban is megtaláljuk a fürdőszobát, melynek kiváló köztisztasági s így közegészségi hatása van.

A vízvezeték utcái nyílásai közül legközvetlenebb érdekűek az öntöző csapok és a szökőkutak; azoknak közegészségügyi, ezeknek szépészeti a jelentőségök.

Az utcák öntözését Budapesten újjabban általánosságban vízszugárral végzik. Ez olcsó módja az öntözésnek, de élénkebb utcákon a járókelőket igen gyakran zavarja, Párisban csuklós csövekkel, melyek apró karikákon tova-gördíthetők, sokkal kisebb vízszugár alkalmazása mellett öntöznek, mi minden bizonynyal kevésbé zavarja a közlekedést. Nagy forgalmú s főként séta-utakon minálunk hordókocsikkal történik az öntözés, mely kényelmes ugyan, de drágább a csuklós csövek alkalmazásánál.

A szökőkutak száma fővárosunkban aránylag nem nagy s Budapest össze sem hasonlítható ebben a dologban Páris-sal, hol egy-egy téren a szökő vízszugarak játéka valóban meglepő látványosság.

Mindazáltal egész vízvezetéki berendezésünk nagy szabású munka, melyre fővárosunk büszke lehet.

A vízvezeték összes költségei mintegy 40,000,000 koronára rúgnak, vagyis fejenkint mintegy 25 K-ra. E nagy befektetés mindazáltal meghozza a maga kamatját s az évi bevétel utána mintegy 4.5 millió K; ebből az átlagos évi üzleti kiadást 1.200,000 K-át leütve, a befektetett tőke után

mintegy 10·75% jövedelem esik. 1 m³ víznek termelés-költése mintegy 2·1 f., míg az átlagos eladási ár 8·2 f. Párisban az ivóvíz m³-terért 35 czentime-ot, a tisztátalan víz m³-ért 16 czentime-ot fizetnek, vagyis Budapesten a tiszta víz majdnem félannyiba kerül, mint Párisban a tisztátalan. Egyébként nálunk a tiszta haszon még fokozható volna, ha a lakosságot az oktalan vízpazarlásról leszoktatni lehetne.

De a vízvezetéknek nem a pénzbeli haszna a legfontosabb, hanem a közegészségügyi. Említettük, hogy volt idő, midőn Budapesten a halálozások száma 1000 lakosra 45 volt; de ez a szám a vízvezeték fejlődésével fokozatosan csökkent s az 1900 — 1904 évekből vont átlag szerint már csak 19·3 permille a halandóság. Összehasonlításul itt közöljük néhány európai főváros halandóságát azzal a megjegyzéssel, hogy az adatok mind az 1900-tól 1904-ig terjedő 5 év átlagai:

Halandóság 1000 lakosra:

London	16·98
Páris	19·08
Berlin	16·38
Budapest	19·30
Bécs	19·52
Koppenhága	17·22

A sorozat megmutatja, hogy fővárosunk szépen sorakozik halandóság dolgában a többi nyugateurópai fővárosok köré s ha a halandóság még egy 1—2 per millével csökkenthető, ez már nem a vízvezetéki berendezések további javulásának, hanem egyéb közegészségügyi intézkedéseknek tudható majd be, mert a vízvezeték vizét ma már kifogástalannak kell mondanunk.

De nemcsak a halálozások száma, hanem a tifuszos megbetegedések száma is megcsökkent úgy, hogy ma Budapest egyike a világ nagyon egészséges városainak.

Természetes, hogy a város közegészségügyi fejlődése nem egyedül a vízvezetéknek tudható be. Része volt benne sok más tényezőnek s közte főként a város rendszeres csatornázásának.

A csatornázás kérdése is, mint a vízvezetéké, jó ideig vajudott, míg véglegesen megoldották.

Budapesten is, mint minden városban, először nyílt utcái árkokban vezették le az esővizet. Később az árko-

kat kikövezték. De mivel az ily födetlen mélyedések zavar-
ták a közlekedést, a forgalmasabb helyeken befödtek őket.
Majd földalatti csatornákat létesítettek az esővizek leveze-
tésére. Eleinte rendszertelenül készültek ezek a csatornák
s csak a fontosabb utcákban. Hogy a víz beléjük juthas-
son, az utcán víznyelőket kellett létesíteni. Mivel a csa-
tornák a föld alatt, tehát mélyen feküdtek, vizök beveze-
tése a Dunába nehézséggel járt, főként, ha a Duna vize
magasan állott. Megtörtént, hogy a Duna árvize visszaduz-
zadt e csatornáokban s a víznyelő lyukakon a víz felbugy-
gyant a városban és elöntéseket okozott.

Azonkívül a város növekedésével az emberi ürülék és
a házi vizek eltávolítása is mindinkább nehezebbé vált.
A házak szaporodásával az emésztő gödrök száma is sza-
porodott. Az eleinte rosszul épült pöczegödrökön át a ta-
lajba szivárgott a szennyes víz és megfertőztette, mi a köz-
egészségre roppant káros hatással volt. A pöczegödrök
kihordása kellemetlen, undorító és egészségtelen módon tör-
tént. Egyesek a városi csatornával kötötték össze pöczegöd-
reiket úgy, hogy a csatornák egyre inkább a házivizek
levezetői is lettek.

A földalatti csatornák oly rendszertelenül épültek s oly
elégtelenül feleltek meg rendeltetésöknek, hogy a hatvanas
évek végén már tűrhetetlenek voltak az állapotok.

Az első rendszeres csatornatervet Morton Peto és
Bazalgette angol szakértők dolgozták ki 1869-ben. E ter-
ven, mely különben vázlatos volt, sokat vitatkoztak és ta-
nácskoztak, és majdnem 20 év telt el, míg a végleges ter-
vekben megállapodtak.

Mindenekelőtt a csatornarendszer alapelveiben kellett
dönteni. Általában két elv szerint fejlődött a városok rend-
szeres csatornázása.

Az egyik elv szerint az utcái öntözés és az esőzés
részére, mely időnként nagy mennyiségű vizet ad, nagy
méretű csatornákat kell építeni és e csatornákat közvetet-
lenül kell a vízfolyásokba kitorcoltatni; a házivizek és az
ürülék részére, mely jóformán állandó és kis mennyiségű,
kisméretű külön csatornahálózatot kell létesíteni, melynek
tartalmát nagy fertőző tulajdonságánál fogva már nem sza-
bad a vízfolyásokba bevezetni, hanem előbb mesterséges

vagy természetes uton megtisztítani. Ez az úgynevezett két vezetékes csatornázó rendszer, melynek számos alakja ismeretes.

A másik elv szerint csak egyetlen csatornaháló szükséges s ez elv mellett főként Alfréd Durand-Claye kardoskodott. Ő mondta ki azt a jelszót: «Tout à l'égout!», «mindent a csatornába!» Legyen a városi csatornarendszer az összes városi vizek levezetője. Az esővíz, az utcái öntözések leve, az ürülék, a gyárak kihasznált vizei mind fúsanak be egy közös gyűjtő-hálózatba. És e szennyes vizet mielőtt erjedésbe mennének, használjuk föl öntözésre.

Mindkét rendszernek megvannak a maga kedvező és kedvezőtlen oldalai. A két vezetékes rendszer első befektetése nagy, mert két, egymástól független csatornaháló létesítése sokba kerül. Az esővizek levezetésére szolgáló nagy csatornát épen olyan méretekkel kell építeni, mint az egy vezetékes rendszer esetén, mert a házi vizek nagyon elenyésző részét teszik ki az összes levezetendő vízmennyiségnek. Ezért Durand-Claye-nek helyes volt ebben a tekintetben az okoskodása, hogy ha már egy nagy csatornahálót készítünk, mért ne vezessük be oda a házi vizeket is, midőn ez külön költségbe nem kerül. De másrészt a két vezetékes rendszerben a házi vizek részére szolgáló vezeték állandó és csekély mennyiségű, szennyes vizet vezet, melynek megtisztítása és fölhasználása csekélyebb költségbe kerül, mint az egy vezetékes rendszer vizéé, melyet az utcái öntözések s főként az esőzések szaporítanak meg erősen. A két vezetékes rendszer üzleti költségei tehát kisebbek, mint az egy vezetékesé. Hogy melyik rendszer kedvezőbb, azt csak a helyi körülmények dönthetik el. Abban az esetben, midőn a csatornázandó területen a lakott helyek csak csekély kiterjedésűek, s nagy lakatlan területekkel van dolgunk, a két vezetékes rendszer feltétlenül előbbre helyezendő, főként ha a közelben nincsen nagy folyó, melybe a házi vizek veszélytelenül beengedhetők. De ha a beépített terület nagy és a város valamely nagy folyó mellett fekszik, melybe a házi szennyes vizek bevezethetők, az egy vezetékes rendszeré az elsőbbség.

Ez az eset Budapesten is. A fővárost a Duna szeli ketté, ez a hatalmas vízfolyás, mely legalacsonyabb víz-

álláskor is 600 m^3 -t szállít másodpercenként, míg a városról lefolyó összes házi, öntöző és esővizek legrosszabb esetben sem adnak 27 m^3 -nél többet a pesti oldalon. S ha még tekintetbe vesszük, hogy a Duna legkisebb vízállása csak kivételes jelenség s rendszeren a vízhozomány 2000 m^3 körül van másodpercenként s nagy árvízkor $10\text{--}11,000 \text{ m}^3$ -re is fölmegey: akkor könnyen belátható, hogy a szennyes vizek mennyisége elenyésző csekélység a Duna vízmennyisége mellett s a nagy, eleven folyó a kártékony szennyet megemészteni és ártalmatlanná tenni képes.

Mindazáltal nem akarjuk azt mondani, hogy a csatorna levéne a Dunába eresztése feltétlenül megengedett és helyes dolog, mert némi fertőzés még is történik s nagy kár, hogy a szennyes vizek trágyaértéke ily módon haszontalanul vész el. Épen ezért a szennyes vizek megtisztítása még külön feladat, melyre reá térünk.

Így állván a dolog, Budapest részére az egy vezetékes rendszert fogadták el annál is inkább, mert a legtöbb európai főváros, London, Páris, Berlin, Bécs, Róma stb. szintén ilyen rendszerrel van csatornázva.

Az elfogadott alapelv szerint Lechner Lajos általános tervezete alapján Martin Ottó dolgozta ki Budapest csatornázásának részletes tervét, mely 1884-ben készült el s s 1891-ben került kivitel alá s néhány év alatt a csatornázás jóformán teljes befejezést kapott s csak a város fejlődésével és újabb rendezésével járó pótló munkálatok vannak még folyamatban.

A tervezet szerint czélszerű volt a Duna bal partján levő várost két zónára osztani: a magasabb és alacsonyabb fekvésű területek zónájára.

A magas fekvésű, Kőbánya felé eső területek vizét kiterjedt csőhálózat segítségével közös fögyűjtőbe fogták össze, mely a Védgát-utca irányában a dunaparti teherpályaudvar fölött torkollik a folyóba. Ezt a gyűjtő-csatornát oly magasra helyezhették a felszín alatt, hogy még a Duna magas vízállásakor is a szennyes vizek szabadon ömölhetnek a folyóba. Ilyenkor az árvíz földuzzasztja ugyan a csatornában a vizet, de azért a magas területekről jövő szennyes vizeknek elegendő nyomásuk van, hogy a Duna felé való áramlásuk megtörténhessék. A betorkoláshoz közel a

magas fekvésű gyűjtővonal az alacsonyabban fekvő fölött halad el s ezen a ponton a két csatorna között közlekedést létesítettek, hogy a magas gyűjtő szennyes vize a szűk-séghez mérten az alacsonyabbhoz ereszhető legyen.

Az alacsonyabb területek a város nagyobb, népesebb, jobban beépített részét teszik ki. Itt két főgyűjtő-csatorna fogja föl a szennyes vizeket. Az egyik a Duna-parton, a másik a Váci-úton és Nagykörúton vonul végig. E két főgyűjtő a Boráros-téren találkozik, egyesül és mint egységes közös gyűjtő huzódik a Dunával párvonalosan a Soroksári-úton át a Összekötő vasuti hid alá, hol aztán a Dunába torkollik. E mélyen fekvő főgyűjtő vizeit szivattyúkkal nyomják a Dunába.

A mi a csatornák alakját és nagyságát illeti, a leveztésre jutó vízmennyiség volt ebben a dologban iránytadó. Ez a vízmennyiség, mint említettük két részből áll. Van egy kisebb, körülbelül állandó mennyiség, melyet a házak szennyes vize, a gyári vizek és az utcai öntözések adnak. És van egy jóval nagyobb, időszakos vízmennyiség, mely az esőből ered. A házi szennyes víz nagyságát fejenként és naponként 158 l-re számították. A legnagyobb záporok lefolyásra kerülő mennyiségét pedig a beépített és kikövezett területeken négyzetkilométerenként 2100 l-re, kültelken 1100 l-re másodpercenként. Ezenkívül még a gyárak vizét a tényleges vízszolgáltatás alapján vették tekintetbe.

Ily módon számítva az alacsony főgyűjtő legnagyobb vízmennyisége 27 m³-re tehető másodpercenként, mi jókora pataknak felel meg. E 27 m³ vízből 1·3 m² jut az emberi szennyes vízre és 0·45 m³ a gyári vizekre.

A víznek e kettős eredete szerint kellett a gyűjtő csatornák alakját is megszabni. Az állandó vízmennyiség levezetésére kisméretű árkot létesítettek betonból, melyet jobbról és balról járható padka szegélyez s nagy méretű boltozat főd be. A nagy esőzések vizét a padkák fölötti nagy boltozatos ür vezeti le, míg a középső kisebb árok a házi vizeket. Természetes, hogy a főgyűjtő csatorna mérete abban a mértékben növekedik, a mily mértékben a csatornahálózat belé egyre több vizet szolgáltat. A két főgyűjtő egyesülő pontján alul a csatorna 4·80 m széles és 4·5 m magas, s ez óriási méretű falazott, boltozatos üreg valóban megkapó látványt nyújt.

Bár a főgyűjtő csatornát elegendő nagy mérettel építették ki a legnagyobb záporok levezetésére is, mégis szükségesnek látszott oly berendezést adni neki, hogy még a számításba vettnél nagyobb csapadékot is le tudjon vezetni. Erre szolgálnak az úgynevezett vészkiömlők, melyek a dunaparti főgyűjtő csatornából ágaznak ki és közvetlenül a Dunába nyílnak. Számuk hat; de kívülök még egy hetedik, nagyméretű, úgynevezett fővészkiömlő is van, mely a csatorna vége felé ágazik ki a közös főgyűjtőből.

A főváros csatornázó rendszere tehát mostani állapotában fölveszi az összes házi vizeket, ürüléket, a gyári vizeket, az utcái öntözés vizeit s a városra hulló eső levét s közvetlenül a Dunába viszi. Hatalmas gőzszivattyúk nyomják ki e szennyes vizet a Dunába egy 2 m átmérőjű vascsövön. E vascső 40 m-re nyúlik a folyóba s alsó éle a Duna fenekére ér. Ez elrendezéssel a szennyes víz a Duna vizével jól összekeverődik s oxidációja könnyen és gyorsan mehet végbe. Hogy a szilárd és nehezebb alkotó részek ne jussanak a Dunába, a szennyes vizeket, mielőtt a szivattyútelephez jutnának, előbb ülepedő medenczébe vezetik, hol ezek a durvább részek leülepednek.

Egyelőre hát a csatornavizek haszontalanul vesznek el a Dunában. Azonban ez az állapot csak ideiglenesség és végleges célul azt tűzték ki, hogy a szennyes vizeket gazdaságilag kihasználják.

Ugyanis e rothadó folyadék, e hulladékkal, ürüléssel kevert szennyes víz kiváló gazdasági értéket képvisel, mert a legkitűnőbb trágyaanyagok egyike. És azok a szivattyúk, melyek most a Dunába nyomják a vizet, épen oly jól öntözhetnék ki a kellőleg előkészített és berendezett talajra is. Így az emberi tápláló anyagok egy része visszakerülne a földbe, hogy belőle új tenyészet és így új tápláló anyag létesüljön. «Bezáródnék az életnek, a halálnak és az újjászületések nagy köre.»

De a csatornavíznek öntözésre való fölhasználása nemcsak mezőgazdasági, hanem közegészségi szempontból is kívánatos. A folyókat, még ha oly tekintélyes nagyok is, mint a Duna, egy világváros szennyes vizei megtudják némiképp fertőztetni úgy, hogy lázas, tifuszos betegségek fészkei lehetnek.

Ezért látjuk, hogy pl. Páris és Berlin csatornavizeit öntözés útján értékesíti. De még Berlinben a kis Spree folyóba a szennyes vizeknek még csekély részét sem bocsátják be s így öntözniök kell akár kívánja a föld a vizet, akár nem s kevés lévén az öntözésre berendezett föld, ezért az eredmény sem a legtökéletesebb: addig Párisban csak annyi vízzel öntöznek, a mennyi épen szükséges a tenyészet céljaira s a vízfölösleget a Szajnába bocsátják, mely elég tekintélyes folyó befogadására. Természetes, hogy minél több terület áll az öntözés céljaira berendezve, annál kevesebb szennyes vizet kell a Szajnába bocsátani s a végleges cél Párisban is az összes szennyes vizek gazdasági kihasználása. De ezt a célt csak az öntöző területek fokozatos növelésével érik el úgy, hogy kényszer-öntözést nem alkalmaznak.

Ha megnézzük Páris mellett a gennevilliersi, vagy a chèresi mezőket, valóban érdekes dolog azt látnunk, hogy a rothadó, szerves anyagok, melyek az emberi egészségre károsak, mint alakulnak át a létrejövő dús tenyészet útján szakadatlan folyamatban tápláló anyagokká s mint válnak az ember éltetőjévé. E mezők nagy része ma már zöldses kert és rét, mely Párist főzelékkal, tejjel látja el. A földek értéke hektáronként 90—150 frankról 10—12 ezer frankra szökött fel itt, sőt vannak területek, melyeknek hektárja 20—22 ezer frankon kelt el.

Budapesten még inkább, mint Párisban, meg lehet csínálni azt, hogy a szennyes vizekkel való öntözést fokozatosan fejlesszük, mert a fölösleges szennyes víz befogadására nálunk sokkal nagyobb folyó áll rendelkezésre, mint Páris mellett.

A Csepel-szigeten levő, valamint a Pestet körülvevő nagy homokterületek szinte kínálkoznak, hogy a csatornával való öntözést rajtuk megkezdjük.

De a főváros nemcsak a Duna bal, hanem jobb partján elterülő részeinek szennyes vize is gazdaságilag kihasználható volna. A budai részeken, hol a csatornázás szintén a «tout à l'épout» rendszer szerint létesült, több, egymástól elkülönült főgyűjtő van, melyek közvetlenül a Dunába öntik a szennyes vizet. A Duna magas vízállásakor pedig elzárják a szabad kiömlők nyílásait s szivattyúzással emelik

a csatorna levét a folyóba. A budai részeken, hol magas fekvésű területek vannak, a szennyes víz közvetlenül, minden szivattyúzás elkerülése nélkül volna az alacsony területekre öntözhető s első próbául talán czélszerű volna az öntözést e magas területek csatornavizével megkísérteni.

Mindazáltal nem kell azt hinnünk, hogy a szennyes víz gazdasági kihasználásával a csatornázó munkálatokat jövedelmezővé tehetjük. Az öntözés útján a csatorna befektető költségének csak nagyon kicsiny kamatát kapjuk meg.

Míg a vízvezeték rendszerént minden városra jövedelmező üzlet, addig a csatornázás sohasem az, hanem mindig óriási áldozat, melyet a városok a közegészségügy érdekében hoznak meg.

Budapest csatornázása 1903. év végéig mintegy 20·7 millió koronába került s ehhez járul még évenként mintegy 70 ezer korona üzleti kiadás.

A csatornázásnak a bevétele egyelőre jóformán semmi s csak akkor válik némi csekély mértékben kamatozóvá. ha az öntözéssel kapcsolják össze.

Épen ezért a vízvezeték és csatornázás létesítésekor tekintettel kell lenni arra, hogy a vízvezeték üzleti nyereségéből a csatornázás költségei többé-kevésbé fedezhetőek legyenek s e két munkálatot mint egységes és összetartozó létesítményt kell felfognunk.

A modern városoknak e nagy építményei, bár majdnem teljesen a föld alá helyezettek s így nem szembetűnők, mégis fölülmulják mind a mult, mind a jelen egyéb pompázó, hatalmas műemlékeit. Mert míg ezeket rendszeren az önkény és hiúság emeli s százezrek s talán milliók véres verejtékére s szenvedésére emlékeztetnek, addig azok a szabad és polgárosult ember művei s szemléletök sokkal szeledebb és megnyugtatóbb érzéseket kelt föl, mert a köztisztaság és közegészség érdekében létesülve az igazi humanizmus céljait szolgálják.

BOGDÁNFY ÖDÖN.

A SZENT.

Regény.

— Első közlemény. —

ELSŐ FEJEZET.

Lac d'amour.

Jeanne térdén nyitva maradt a vékony kis könyv, a melyből olvasott az ablak mellett. Gondolatokba merülve tekintett a lomha ólomszínű vízbe, a mely lábai alatt álomba merült s a melyen tavaszi felhők futottak végig. Időnként színét megváltoztatták a kis villának, az elhagyatott kertnek, a túlsó part fáinak, a távoli mezőknek, balra a hídnek, jobbra a csendes utcáknak, a melyek a *Béguinage* mögött tünedeztek el, s Bruges, a nagy misztikus halott városnak hegyes háztetői mögött. Ah! ha az *A Hivatlan Vendég*, a kiről épen olvasott, ha az a gyászos látogató nő mostan láthatatlanul jönne a síri városba, ha az ólomszerű víz apró ránczai mutatnák lába nyomát, ha a partot érné, a kis villa küszöbét a maga kívánatos adományával az örök álomnak! Az óra ötöt ütött; fent, fent a fehér felhők mellett, számtalan harang bűbajos hangja énekel Bruges házai, utczái és terei fölött azt a bánatos varázst, a mely álmát örökkévalóvá teszi. Jeanne a szemein két üde kezét érzett, arczán illatos szellőáramlatot s haján léleketet, s ezt a suttogást: *Ez egy másik hivatlan vendég!* majd egy csókot. Nem volt meglepetve. Fölemelte kezét, hogy megsimogassa a ráhajolt arczot s csak ezt mondotta:

— Isten hozott, Noémi. *Magari*, te volnál *A Hivatlan Vendég!*

Noémi kisasszony nem értette meg.

— *Magari?* — mondotta. — Olaszul van ez mondva? Nem arabul? Magyarázd meg rögtön.

Jeanne fölkel.

— Akkor sem értenéd meg, — mondotta szomorú mosollyal. — Most kell végeznünk olasz társalgási gyakorlatunkat?

— De, kérlek!

— Hová mentél öcsémmel?

— A Szent János-kórházba, hogy Memlinget üdvözljük.

— Jó, beszélj Memlingről. Nem, előbb mondd meg, hogy tett-e neked Carlino vallomásokat?

A kisasszony nevetett.

— Igen, háborút üzent nekem s én neki.

— Azt akarnám, hogy beléd szeretne, — tette hozzá Jeanne komolyan.

A kisasszony összeránczolta a szemöldökeit.

— Én nem óhajtanám, — felelte ő.

— Miért? Nem rokonszenves? nem szellemes? nem művelt? nem előkelő? S tudod, még gazdag is. Bár vessük meg a gazdagságot, mégis kényelmes egy dolog.

D'Arxel Noémi barátnője vállára tette kezét s szemébe nézett. Kutató kék szemei komolyak és szomorúak voltak. A másiknak barna szemei szilárdan kibírták azt a tekintetet s fölváltva kihívást, haragot és nevetést viszonzottak.

— Egyébként — mondotta a kisasszony — Carlino úr tetszik nekem, akár Memlinget nézzük együtt, akár négy kézre játszunk classikus zenét, akár ha Kempist olvastatja velem, bár ez az új szeretete Kempis iránt szentségtörésnek látszik, mert semmit sem hisz. *Katholikus vagyok, a meny-nyiben lehet valaki ilyen, ha nem az.* Mégis mikor hitetlen embertől hallom olyan jól olvasni Kempist, a milyen a te öcséd, szinte elvesztem a keresztyén hitemet! Aztán jót akarok neki, mert az öcséd, de egyebet semmit! Oh ez a Dessalle Jeanne úrhölgy mond néha olyan . . . olyan dolgokat! Nem tudom, sehogy sem tudom. De *warte nur, du Räthsel*, mondotta tanítónőm. Várj csak, talány!

— Mire kell várnom?

Noémi karjával átfogta barátnője nyakát.

— Meg fogom vizsgálni lelkedet egy kutaszszal, a mely olyan nagy, olyan szép gyöngyököt fog felhozni s talán

valami moszatot is, legalulról egy kevés iszapot és talán egy nagyon kicsi polypot.

— Nem ismeresz engem, — felelte Jeanne. — Te vagy az egyetlen a barátaim között, a ki nem ismer.

— Nos, azt hiszem, hogy csak azok ismernek, a kik imádnak. Oh, az a te rögeszméd, hogy elhiszed, hogy mindenki imád.

Jeanne úgy idomitotta a száját, mint a boszankodó kis leány.

— Milyen bohó! — mondotta. De nyomban kijavította a szót egy csókkal s olyan arczkifejezéssel, a mely félig mosoly, félig panasz volt.

— Az asszonyok! — kezdette újra. — Mindig mondtam neked, az asszonyok imádnak engem. Azt akarod mondani, hogy te nem imádsz engem?

— Semmiképen sem, — kiáltott föl Noémi. Jeannenak bohóságtól és gyöngédségtől fénylett a szeme.

— Ezt — mondotta — olaszul úgy mondják, hogy: teljes erővel.

A Dessalle-testvérek az elmúlt nyarat Malojában töltötték. Jeanne arra törekedett, hogy kellemes társ legyen s a mennyire lehetett, eltitkolta szívének gyógyíthatatlan sebét. Carlino, misztikus óráiban, Sils-Máriában és környékén keresgélte Nietzsche nyomait, nagyvilági óráiban pedig hölgytől-hölgyhöz szaldogált, gyakran St.-Moritzban, sőt Pontresinában is ebédelvén, vagy zenélt a római német nagykövetség katonai attachéjával s d'Arxel Noémival, a vallásról pedig a nővérével és ennek sógorával beszélt. A két árva d'Arxel nővér Belgiumban született, Hollandiából származott s protestánsok voltak. Mária, az idősebbik, különös s költői idyll után férjhez ment Selva Jánoshoz, az öreg olasz gondolkozóhoz, a ki népszerű volna Olaszországban, ha az olaszoknak több érdeklődésük volna vallási tanulmányok iránt, mert Selva talán a leghivatottabb olasz képviselője a haladó katholicizmusnak. Mária a házasság előtt katolikus lett. A telet Selváék Rómában töltötték, az év többi részét Sulisacóban. Noémi, a ki hű maradt őseinek vallásához, hol Brüsszelben, hol Olaszországban tartózkodott. Közben, márczius végén, egy hónap óta az öreg nevelőnő, a kivel együtt élt, meghalt Brüsszelben. E házi

bajok között sem Selva János, sem a felesége az előbbinek gyöngélkedése miatt, nem jöhettek Noéminak segítségére. Dessalle Jeanne, a ki különösen vonzódott Noémihez, egy belgiumi útra vette rá öcscsét, a melyet nem ismert, tehát Selváék helyett ajánlkozott elmenni Brüsszelbe. Így történt meg, hogy Noémi április végén Dessalle-ékkal Brugesben volt. Egy kis villában laktak a rövid víztükör mellett, a melyet *Lac d'amournak* neveznek. Carlino beleszeretett Brugesbe s különösen a *Lac d'amourba*, a melyet egy készülő regényének címéül akart használni, a nélkül, hogy többet eszmélt volna ki belőle annál a próféta megelégedettségénél, hogy a világot válogatott mesterművel ajándékozta meg.

— Mindenképen, — válaszolta Noémi. Teljes erővel — nem!

— Miért?

— Mert szívemet más embernek ajánlottam föl.

— Kinek?

— Egy szerzetesnek.

Jeanne összerezzen s Noémi ismervén barátnőjének gyógyíthatatlan szerelmét az eltűnt férfi iránt, a ki valószínűleg ismeretlen kolostor magányába temetkezett el, attól tartott, hogy eltévesztette szándékolt beszédje elejének a hangját.

— Hát Memling! — mondotta erősen elpirulva. — Beszéljünk Memlingről.

Ezt francziául mondotta, a mire Jeanne a fülébe súgta:

— Tudod, hogy olaszul kell beszélned.

Szemei olyan szomorúak és keserűek voltak, mert Noémi nem beszélt olaszul; francia nyelven is annyi gyöngéd dolgot mondott neki, jó szót kért tőle, egy csókot s mind a kettőt megkapta. Nem tudta Jeannet fölvidítani, két kezével simogatta barátnője haját s e gyöngéd munkája közben halkán mondotta neki, hogy semmiképen sem akarta bántani. Szomorú volt. De ujság ez? Igaz, Noémi megengedte, hogy sohasem volt vidám, de ma mintha sűrűbbek lettek volna lelkének felhői. Talán: *A Hivatlan Vendég* hibája. Jeanne szempillantásával és hangjával igent intett, a mi jelezte, hogy *A Hivatlan Vendég* nem oka bánatának, még kevésbé a könyvnek képzeleti kaszása, hanem a valóságos kaszás.

— Levelet kaptam Olaszországból — mondotta, miután gyöngén ellenállott Noémi sürgető kérdéseinek. — Meghalt Flores József, a pap.

Ki volt Flores? Noémi már nem emlékezett rá s Jeanne ezt keserűen szemére hányta, mintha ez a feledékenység méltatlanná tette volna bizalmára. Flores József volt az az öreg velenceze-tartománybeli pap, a ki Maironi Péter utolsó üzenetét vitte neki a Diedo-villába. Azt hitte róla, hogy kedvesének ő adta azt a tanácsot, hogy hagyja el a világot s nemcsak fagyos fogadtatásban részesítette, hanem még gúnyos vonatkozásokat is tett a cselekedetére, a mely igazán méltó a végtelen könyörületnek szolgálójához. Az öreg olyan világosan, olyan komolyan és gyöngéd szavakkal és lelki bölcseséggel válaszolt neki, beszéd közben szép arca olyan magasztos lett, hogy Jeanne meg bocsánatkéréssel végezte s kérte őt, hogy néha látogassa meg. Tényleg meg is tette ezt kétszer, de sohasem találta otthon. Erre azután ő látogatta meg a papot magányos villájában s ennek a látogatásnak eltörölhetetlen emlékét őrizte meg s a beszélgetését is, a melyet a mély elméjű, alázatos szívű, meleg lelkű, szavában annyira tartózkodó, szinte félénk öreggel folytatott. Ő, irták neki, meghalt, az isteni akaratba bele nyugodván. Rövid idővel halála előtt egy egész éjjelen át szünet nélkül a talantomok példabeszédjének hűséges szolgálójával álmodott: *ime más időt nyertem rajta s utolsó szava ez volt: ne az én akaratom legyen, hanem a tied.* A ki irt neki, nem tudta, hogy Jeanne Istent s az emberi halhatatlanságot a multban is könyörtelenül örökkévaló ábrándoknak tartotta lelkének bizonyos belső zavarai, felfeltünedező vallási vágyainak ellenére s ha néha-néha misére járt, csak azért tette, hogy ne tartsák szabad gondolkozónak.

Noéminak nem mondotta el a József pap halálára vonatkozó részleteket, de homályos, halálosan keserves érzéssel gondolta el őket újra. Más sors éri, — úgy vélte — ha olyan módon lett volna hite, miért Maironi Péter lelkének mélyében mindig maradt nyoma az ősi vallásosságnak s most meg volt győződve, hogy mert utolsó találkozásukkor megvallotta neki, hogy nem hisz, ezzel a sors könyvébe írta a maga boldogtalanságát. S gondolkozott az Olasz-

országból jött levélnek egy másik elhallgatott s aggodalmat keltő részén. Meglátszott a szenvedése, bár nem szólott róla. Noémi megnyugtatta, ajkait hallgatag összevonta s érezte rajtuk a titkos fájdalmat, a mely elfogadta a könyörületét s végül lassan-lassan szakított a csókkal, mintha félne, hogy a két lélek gyöngéd kötelékét tépi szét s ezt suttogta:

— Talán ez a jó öreg tudta, hogy hol . . . gondolod, hogy érintkezett volna vele . . . ?

Jeanne nem-et intett. A fájdalmas juliust követő szeptemberben szerencsétlen férjét Velenczében a delirium tremens ölte meg. Októberre a Flores-villába ment s ott, ugyanazon kertben, a hol Scremin marchesa is föltárta szegény zaklatott szívét József pap előtt, azt az óhajtását fejezte ki előtte, hogy Pétert értesítse férje haláláról, hogy ha akarja, gondolhasson rá, a bűnnek minden árnyéka nélkül. József pap előbb gyöngéden le akarta beszélni arról, hogy ezzel az álommal foglalatoskodják, majd teljes őszinteséggel mondotta el neki, hogy Pétertől semmi hírt sem kapott azóta, hogy eltűnt.

Tartván más kérdésektől s el akarván kerülni, hogy sebeit tapasztalatlan kezek ne érintsék, Jeanne egyéb dolgokra akarta terelni a beszélgetést.

— Beszélj hát a magad barátjáról! — mondotta. De épen akkor hallatszott az előszobában Carlino hangja.

— Most nem, ma este — felelte Noémi.

Carlino belépett, nyakán fehér selyemkendővel, morgva a *Lac d'amour* ellen, a mely végre is nagyon rászedi a látogatóit, sőt gyűlöletes apró állatkákkal is megfertőztette a levegőt, méregként ártva az ő mendolahalainak.

— Hát — mondotta — a szerelem sem ér többet.

Noémi meg akarta neki tiltani, hogy a szerelemtől beszéljen. Ő szóljon hozzá, a ki nem ért hozzá! Carlino megköszönte neki. Épen beléje akart szeretni, de szörnyen félt tőle. Mindenkorra megmentették őt ezek a hirtelen mondott szavak, kapcsolatban egy utálatos kalap izléstelen tollának megjelenésével s nagyon nyárspolgári bámulatnak kifejezésével a szájalomraméltóan unalmas Mendelssohn iránt. Még egy keveset megbosszantották egymást s Carlino a megfertőztetett halak daczára olyan lelkesedésbe merült, hogy D'Arxel kisasszony sikert kívánt neki a regényéhez.

— Világos, — mondotta — hogy jól indul.

— Dehogy, — felelte a regényíró. — Sehogy sem indul jól, sőt egy kétségbeesett helyzet zátonyára jutott. Tudta a szerző s örvénybe akarta őket taszítani, hogy két külön személyiség van benne, a kik együtt képtelenek föl- és alámerülni; az egyik kövér és jólelkű, a másik karcsú és éles nyelvű s nagyon hasonlít d'Arxel kisasszonyhoz. Mintha egy fűgét és egy méhet nyelt volna le egyszerre, mint a szerencsétlen toscanai paraszt, a ki ebbe belehalt. A méh megértette, hogy beszélni akar róla és addig szúrta, hogy tényleg megszólalt tőle. Az ő regénye egy ragadós lelki betegség különös esetére támaszkodik. Hőse egy nyolczvan esztendő, jámbor, tisztalelkű s tudós francia pap. Francia? Miért francia? Mert a hősnek szüksége van a költői képzelet, bizonyos érzelgős élénkség színezetére s ezeket a jeles dolgokat olasz papban nem lehet föl találni, Carlino szerint, még ha ezer számra hajtuk is fel őket. Ez a pap egy alkalommal nagyeszű férfit gyóntatott, a kinek a hit körül rettenetes kételyei voltak. A gyónás befejeztével a bűnbánó nyugodtan távozott el, míg a pap megingott a saját hitében. Erre az öreg pap lelkiismeretének egymást követő állapotairól hosszú és aprólékos elemzésnek kell következnie, a ki nap nap után olyan aggodalmakkal várta a halált, mint a diák, a ki az iskola előcsarnokában várja meg, míg az ő vizsgálatára kerül a sor s azt tapasztalja, hogy üres a feje. Az öreg pap aztán Brugesbe jut. Erre fölkiáltott az ellenséges érzületű hölgy:

— Brugesbe? Miért épen ide?

— Mert én vagyok az ő papája, — felelte Carlino, — s oda küldöm, a hová akarom. Mert Brugesben az örökkévalóság előcsarnokának csendessége nagyon s olyan harangjáték, a mely végre is untat s a melyet akár angyalok hívogató szavának is lehet nevezni. Azután mert Brugesben van egy karcsú, barna, magas kisasszony, akit értelmesnek is lehetne nevezni, bár rosszul beszél olaszul s a zenéhez nem ért.

Noémi az ajkát csucsorította s az orrát fintorgatta.

— Micsoda örültség! — mondotta.

Carlino folytatta, elmondván, hogy még nem tudja miért, de végre a barna kisasszony valahogyan gyónó leánya lesz az öreg papnak.

Noémi nevetve tiltakozott:

— Hogyan? Akkor az nem ő! Egy eretnek? Gyónjon?

Carlino vállat vont. Többé vagy kevésbé örült dráma az egész; protestántizmus és katolicizmus végre is két azonos dolog. Az öreg pap tehát újra megtalálja a régi hitét a gyónó leánya egyszerű és biztos vallásával való érintkezésben. Itt Carlino úrt talált az elbeszélésében, megvallván, hogy nem tudja, hogy micsoda Noémi vallása. Ez elpirult s azt felelte, hogy protestáns.

— Igen, protestáns, de egyszerű? de biztos protestáns? Noémi türelmetlen lett.

— Nos hát protestáns vagyok — mondotta — s ön ne foglalozzék az én vallással!

Tényleg Noémi nagyon szilárd volt a saját vallásában, nem okoskodások alapján, hanem tiszteletből szüleinek emléke iránt s lelke mélyében nem helyeselte nővére áttérését.

Carlino tovább haladt. Az öregot a nemnek misztikus befolyása arra viszi, hogy a leánynyal lelki összhangot keressen.

— Micsoda hülyeség — szolt közbe Noémi ajkának szokott csucsorintásával.

S Carlino rendületlenül haladt tovább. A könyvnek célja, az új; a válogatott dolog benne épen a nem azon titokszerű befolyásának bonczolása lesz, a mit egyformán érez a leány és az öreg pap.

— Carlino — vetette közbe Jeanne — mi jut az eszedbe? Egy nyolczvan esztendő öreg embernél?

Carlino a levegőbe bámult, mintha valami láthatatlan felsőbb barátjához szolott volna:

— Nem értenek hozzá!

Az volt az óhajta, hogy még öregebbé tegye a papot s kilenczven esztendőt adjon neki, hogy közbülső lénynek alkossa az ember és a lélek között, a kinek a szeméből tükröződnének a bekövetkező örökkévaló dolgok ködös mélységei. A kisasszonynak pedig a vérében volna az a titokzatos vonzódás az öreg emberekhez, a mely a női nemnél nem ritka s a mely a nő nemességének valóságos jelvénye. Ez különbözteti meg a nőt az asszonytól. Carlino isteni dolgokat érzett az elméjében, hogy ezeket elmondja erről a misztikus érzésről, a mely a huszonnégy éves leányt a

kilenczven éves férfihoz vonzza, a paphoz, a majdnem örökkévalóhoz, az átlátszóhoz, a ki azonban sem nem görbült meg, sem nem reszketeg s a hangja sem gyöngült. Lehet látni ilyen nagyon öreg embereket, a kiket az idő nem győz le s a kiket nagy szellemök emel föl. De mindez hogyan végződnek? Nem tudták elgondolni sem Jeanne, sem Noémi. Nos, Carlino már előre elmondotta: ez a füge és a méh meséje, a melyek sem följutni, sem alászállani nem tudnak. De megvigasztalódott. Végre is nyárspolgárok, fűszeresek előitélete, hogy a dolognak kellő befejezéssel kell végződnie. Mi fejeződik be valaha a világon? No jó, mondták a hölgyek, de a könyvnek csak kell végének lenni. Bizonyosan! A kimondhatatlan szépségű utolsó jelenet a papnak és a fiatal leánynak éjjeli sétája lesz holdvilág mellett Bruges utcáin, a mikor lelkeik megnyílnak csaknem szerelmesek bizalmaskodására, csaknem próféták álmaira. Éjfélkor mind a ketten a Lac d'amour alsó vizeinél állanak, mozdulatlanul hallgatván a felhők alatt a harangjáték misztikus hangját s akkor lelkeik nemi különbségének kinyilatkoztatása volna az osztályrészők, jövő szerelmökről a Fomalhaut csillagban.

— Miért épen Fomalhauton? — kiáltott föl Noémi.

— Maga kiálthatatlan, — szolt Carlino — mert bájos név, olyan szónak hangzik, mintha a német fagy tette volna keménynyé, de tele van lélekkel, a mely a kelet napjában olvadozik.

— Istenem, micsoda zöldség! Nekem jobban tetszenék, ha Algolban diadalmaskodnék az a szerelem.

— Ön és a lekipásztora tehát Algolba fognak költözni.

Noémi nevetett s Carlino Jeannera hivatkozott. Melyik csillag tetszik neki jobban? Jeanne nem tudta, nem is figyelt. Carlinót ez nagyon fölizgatta, szinte szemrehányást akart neki tenni, nem épen a szórakozottságáért, mint inkább titkos gondolataiért, a melyeket hibáztatott s mintha félne, hogy sokat mond, elküldötte, hogy elmélkedjék, álmodjon s írjon a füst és felhők philosophiájáról. De mikor semmiképen sem elégedetlenül elment, visszahívta, hogy megkérdezze tőle: vajon legalább hallotta-e a regény befejezését. Igen, ezt hallotta: a hősnő és a hős sétájával Brugesön át, holdvilág mellett.

— Jól van, — mondotta Carlino, — minthogy ma este világít a hold, tíz órától éjfélig szükségem van sétára veled és Noémivel, hogy jegyzeteket készíthessek.

— Papnak kell felöltöznöm? — felelte Jeanne, mikor kiment. Noémi követni akarta, de maga Jeanne kérte, hogy maradjon. Meg is tette, hogy megmondja Carlinónak, hogy méltatlan ilyen testvérhez. Carlino a hangjegyek között egy Bach-füzetet keresgélt s azt mormogta, hogy Jeanne semmit, épen semmit nem tud. Egy keveset czivakodtak s még Bach sem tudta őket nyomban megbékíteni; egy ideig zene közben is makacszkodtak. előbb Jeanne, majd a hangjegyek eltévesztése miatt. Végre a zene üde forrása, a mely megtörte haragjokat, mint tajtékzó sziklát, meghódította őket, simán folydogált előre, tükröztén eget és idylli partokat.

Jeanne szobájába vitte *A Hivatlan Vendéget*, de nem olvasta többé. Az ő szobája is a *Lac d'amourra* nézett. Az ablak mellett ült. kitekintvén egy hidon túl, gömbölyded fák pusztá koronáin túl a házak között, s látta egy nagyon magas torony óriási képét, a melyet kékes felhőcskék fátyoloztak el. Kegyelettel hallgatta, a mint Bach kristálytiszta ere csörgedezett s József papra gondolt azzal a bánatos érzéssel, a mely elfogja az embert, a mikor egy kedves házat hagyunk el, a melyre tekintetünk minden pillanatban visszatér s az útnak egy kerülőjénél eltűnni látjuk az utolsó sarkot, az utolsó ablakot. Szomorúságát egy körülmény fölötte nyugtalanította. Azt írták neki, hogy a halott írásai között egy lepecsételt csomagot találtak ezzel a sajátkezű czímzéssel: *Végrendeletem végrehajtója juttassa a püspök úr kezébe*. Ez megtörtént s a püspöki palotából szállongott ki a hír, hogy a csomagban József papnak egy levele van a püspökhöz és egy másik boríték, más kézírással: fölnyitandó Maironi Péter halála után. Szárnyra került a püspökök ez a szellemes mondása is: Reméljük, hogy az ismeretlen tartózkodású Maironi Péter úr újból meg fog jelenni, hogy tudtunkra adja a halálát.

Jeanne nem tudta, hogy Maironi Péter, az éjjel előtt, a mikor nyom nélkül távozott, József papnak írásos elbeszélést hagyott hátra saját jövő életének és halálának látomásáról. Erről a vízióról sem tudott, a melyben Péternek a tébolyda melletti kis templomban volt része, a hol fele-

sége meghalt. Mi lehetett a lepecsételt borítékban? Bizonyosan valami írása, de micsoda írás? Nyilván vallomás a bűneiről. Velezületett miszticizmusához jól illett annak a cselekedetének gondolata és formája, képzeletének fölényéhez, elméje s értelmének szerkezetéhez. Három év mult el azóta, hogy Jeanne kétségbeesve Vena di Fonte Altában megvallotta önmagának, hogy nem akarja többé Pétert szeretni, s semmi mást többé, semmi mást sem fog szeretni a világon. Így szerette még most is s így ítélte meg szívétől független értelmével, a mely függetlenség olyan jól esett büszkeségének. Szigorúan ítélte meg minden cselekedetében, egész viselkedésében, attól a pillanattól fogva, a mikor teljes erővel meghódította őt a pragliai kolostorban, addig a perczig, a mikor ajkaik összeforrtak az Aqua Barbarena medenczéjénél. Ő képtelennek mutatkozott a szerelemre, képtelennek a cselekvésre, határozatlanak, nőiesnek lelkének ingatagságában. Az utolsó perczig nőies maradt, asszonyos, a ki képtelen férfiúi kritikát gyakorolni a saját misztikus hisztériája fölött. Ebben az ítéletben talán voltökéletlen őszinteség, a keserűség akaratos fokozása, hiábavaló kísérlet a föllázadásra a túlhatalmas, legyőzhetetlen szerelem ellen.

Ha pedig szerzetes lett, Jeanne előre látta, hogy meg fogja bántani. Nagyon is érzékies volt. Az érzékiség újra föl fog benne támadni a fájdalom és buzgóság első időszaka után s föllázította volna azon hit ellen, a melynek gyökere inkább a gyermekkor szokásaiban és érzéseiben van, mint az értelmében. De hát tényleg szerzetes lett? Jeanne azt képzelte, hogy a Notre-Dame óriási tornya az égnek szegezett hegyes csúcsával, a *Béguinage* szomorú falai s a szegény sötét izzaposodó *Lac d'amour*, meg a halott városnak a saját ünnepélyes csöndje azt jelzik, hogy: igen, de babonáság volna hinni nekik.

— Hová megyünk? — kérdezte Jeanne tiz órakor, keztyűjét fölhúzva, míg Carlino Noémi kezébe adva kibontott s rengeteg hosszú sáljának egyik végét, a másikat a nyakára szoritotta s így forgott a saját tengelye körül, mint egy orsó, addig, míg a nyaka vastagabb lett a fejénél.

— S épen én legyek a kilenczven esztendőös pap?

Carlino fölfortyant, mert Noémi nevetett s nem tartotta a sált kellőleg feszesen.

— Mindegy, akár te, akár ő, — válaszolta, mire Noémi a sált tüvel erősítvén meg, a regényíró t szabadon eresztette. — S menjetek, a hová akartok! Csak most menjünk a közepe felé s térjünk vissza a *Lac d'amour* másik oldalára. S beszéljenek olyan dolgokról, a melyek önöket nagyon érdeklik.

— Hogy tehetjük ezt, — mondotta Noémi — ha ön jelen van?

Carlino megmagyarázta nekik, hogy nem marad a társaságban s hogy jegyzőkönyvével és czeruzájával a kezében követni fogja őket. De szükséges, hogy néha-néha a kedvére megálljanak s engedelmeskedjenek, ha valami mást akarnék.

— Helyes, — mondotta Noémi. — Most menjünk a *Quai du Rosaire*-re, hogy lássuk a hattýukat.

A Notre-Dame felé indultak, Carlino hűsz lépéssel a hölgyek után. Az elhagyatott utcákön kezdetben örökös volt a heves szóváltás az előörsök és az utócsapat között. Az előörsök nagyon gyorsan mentek s Carlino így szólott: Kilenczven észtenövel? Kilenczven éves korban? Vagy nevettek s Carlino így háborgott: Ugyan mi ez? Csend! Vagy megállott, hogy egy öreg templomot nézzen meg, a hold világitása mellett idegenszerű ormokat és párkányzatokat, az egyház melletti temetőt, s Carlino megint így türelmetlenkedett. De hát beszéljenek, társalogjanak, tegyenek valami taglejtést s ne lógassák az orrukat! Az előörsök azonban lázongtak, különösen Noémi. Lábaival dobogva a Dyver felé fordult s kijelentette, hogy hazamegy, ha a bepólyázott unalmas regényíró nem hagy föl a parancsaival és pironkodásaival. Erre Jeanne a fülébe suttozta:

— Beszéljünk a te szerzetesedröl!

— Ah, a barát — felelte Noémi s odaszólt Carlinóhoz, hogy teljesítik a kívánságát, ha messzibbre távozik.

A *Quai du Rosaire*-röl már nem lehetett látni a hattýukat, a melyeket Noémi reggel vett észre pompázva a csatornában, zavarván a lassú vizet a házak és más apró piszkos épületek tömkelegének álmatag tükrében, a melyek mint jóllakott vadállatok emelkednek ki a vízből, hosszú füles ábrázatukkal s együgyűen majd erre, majd arra tekintenek, a csarnokok hatalmas tornyának oltalma alatt.

Közben a hold oldalt sütött a házakra, az egyiknek árnyékát a másikra vetve s mint egy khald mágus dicső fényben ragyogtatta a csúcsokat és párkányzatokat s egy öreg tornyocska hegyes kalapját. Az egész látvány fölött uralkodott a hatalmas torony nyolczszögű koronája, a nélkül, hogy a sötét vízbe ért volna az árnyéka. Jeanne és Noémi pedig az erkélyre hajolva hosszasan tekintettek a sötét vízbe s mindig az utóbbi beszélt, annyira hosszasan, hogy Carlinónak maradt ideje három-négy lapot teleírni jegyzőkönyvébe s le is rajzolni a czifra köfoglalatot, a melylyel egy önérzetes bruges-i kereskedő vétette körül saját házának homlokzatán az emlékezetes 1716-iki esztendőnek számait, a mikor azt először látták a nap, a hold és a csillagok.

A szerzetes a subiacói Santa Scolastica monostornak volt az egyik benczése. Neve Kelemen, Selva ismerőse volt. János először véletlenül találkozott vele a spellői ösvényen, a romok mellett. Az út felől kérdezősködött nála s erre beszédbe eredtek. Uri modora és megjelenése volt s kora alig mutatott többet harmincz évnél. Előbb a romokról beszélgettek, majd a kolostorokról, a szabályaikról, azután a vallásról. A benczésnek még a hangja is lehellte az életszentség kenetét. De észre lehetett benne venni a tudvágyat s a modern gondolkozás iránt való meleg érdeklődést. Azzal a kölcsönös óhajtással és ígérettel váltak el, hogy viszontlátják egymást. Jánosnak jól esett a fiatal szerzetesnek lelki szépségtől átragyogott arczán a szellem fuvallata; ugyanez pedig érezte János vallási műveltségének vonzerejét s azokat a láthatárokat, a melyeket a csak rövid társalgás nyitott meg észbeli fölvilágosodás után sóvárgó hite előtt. János Subiacóban hallott beszélni egy nemes származású ifjúról, a ki egy szeretett nő halála miatt a Santa Scolasticában a benczés rendbe öltözött. Nem kételkedett, hogy ő az. Kérdezősködött utána más barátoknál, a nélkül, hogy megtudott volna valamit. De többször viszontlátták egymást, s hosszasan elbeszélgettek. János könyveket kölcsönzött Kelemennek s ez meglátogatta a Selva-házat, megismerkedvén Máriával. Kiderült, hogy zenével foglalkozik, eljátszotta egy hajnali nyolctárát, a melyet orgonára és énekre szerzett, annak a nyomán, mikor hallotta Selvát, összehasonlítani a nap fölkelését köd között első sugarától kezdve,

déli diadalmas ragyogásáig, Istennek lassú megnyilatkozásával a Sinai-hegy magas sziklái között való ködös villám-lásától addig a diadalmas ragyogásig, a mely még nem egészen világosította be az emberi szellemet. Máskor János azt a kérdést vetette föl neki, a melyet már Noémival is megvitatott: vajon az emberi lelkek nyomban haláluk után tudják-e meg jövőndő sorsukat? Kelemen erre azt felelte, hogy a halál után . . .

Noémi elbeszélésének e pontjánál Carlino azt kérdezte, hogy ne építsen-e itt három hajlékot, a hol az éjjelt eltölthessék. A hölgyek fölkeltek s a Laines-utcza felé mentek.

— A felelet — folytatta Noémi — az volt, hogy a halál után a lelkek valószínűleg olyan állapotban és környezetben lesznek, a melyeket természettörvények épen úgy szabályoznak, mint mostani életünket, a melyben a jövőt előre lehet látni, előjelekből, de bizonyosság nélkül.

Egy járókelő, a kivel egy sötét szűk utcza bejáratánál találkoztak, visszafordult s a hölgyek mellett lépdelve, rájok szegezte tekintetét. Jeanne azt állította, hogy fél ettől az embertől, megállott, Carlinót hívta s azt javasolta, hogy térjenek haza. Hangja tényleg elváltozott, de Carlino nem hihette, hogy fél. Mitől féljen? Nem látta néhány lépésnyire maga előtt a főtér lámpásait? Egyébként ismerte ezt az embert, a kinek helyet szándékozott juttatni regényében is. A hattýnyakú Edith fivére volt, most a sötétség szelleme, a ki arra van kárhóztatva, hogy büntetésül éjjel Bruges utczáin kóboroljon, mert el akarta csábitani Szent Gunhildát, Harold király nővérét. Valahányszor Carlino éjjel Bruges legelhegyottabb negyedeibe merészkedett, szinte véletlenül látta csavarogni azt a baljóslatú embert.

— Remek módja, — mondotta Noémi — hogy miként kell elosztatni az emberek félelmét.

Carlino vállat vont s kijelentette, hogy a találkozás szerencsés volt, mert a hősnője számára eszébe juttatta a Gunhilda-nevet, lévén a Noémi név inkább anyósnak való.

Az óriási, az út bal felén tornyosuló csarnokok sötét árnyékában a baljóslatú ember visszatérvén, szinte hozzáért Jeannehoz, a ki ezúttal valóban összerezsent. Közben megszámálhatatlan harang zúgott feje fölött a felhők közé.

Szó nélkül, remegve szorította meg Noémi kezét. Csend-

ben mentek át a téren. Carlino egy baloldali útra vezette őket, a mely szintén el volt hagyatva, de megvilágította a házak hegyes tetői fölött lebegő hold. Jeanne ezt suttogta társnőjének:

— Siessünk, gyorsan térjünk haza.

De Carlino tánczenét hallva a Flandre-szállodából, meghagyta nekik, hogy álljanak meg s elővette jegyzőkönyvét.

Noémi készült valamit mondani a Flandre-szállodáról, a hol évekkal azelőtt lakott, a mikor Jeanne hirtelen ezt kérdezte tőle:

— Mária az, a ki neked olyan hosszú történetet ír?

Noémi nem meglepetve, hanem inkább remegve válaszolta:

Igen, Mária.

— Nem értem, — felelte Jeanne — hogy mi czélből cselekedte ezt az egész furcsaságot.

Noémi nem válaszolt. Carlino meghagyta, hogy tovább menjenek. Meg is tették s Noémi nem szólott.

— Nos, — kezdte újra Jeanne — miért is írta azokat a furcsaságokat?

Noémi nem szólott. Jeanne megrázta a karját, a mely még a magáéba volt öltve.

— Nem felelsz? Mire gondolsz?

Jóllehet most már mindketten hallgattak, nem hallották Carlinót, a ki azt kiáltotta, hogy balra forduljanak. Haragosan közelökbe ért s kiabálva vállaiknál fogva tolta őket egy másik út felé s ők engedelmeskedtek a nélkül, hogy észrevették volna hangjának és modorának érdességét.

— Nem felelsz? — ismételte Jeanne csodálkozva és boszankodva.

Erre Noémi szoritotta meg a karját.

— Várjuk meg, míg hazaérünk — mondotta.

Carlino meg így kiáltott:

— Álljatok meg a fák alatt!

Jeanne nyomban megállott, kis fák közötti széles térségen, a régi székesegyház mellett, a melyet megvilágított a hold. Megállott s kinyujtva a karját, a melyet a Noémié alatt tartott, megszorította kezét s aggodalmas remegéssel mondotta:

— Noémi, mondd meg rögtön! Szólottál valamit nővérednek?

Carlino meg azt kiáltotta, hogy itten megállhatnak, csak mutassák, hogy valami érdekes dologról beszélgetnek.

Noémi barátnőjének olyan gyöngén mondott igent, olyan félenken, hogy Jeanne mindent megértett. Selva Mária azt hitte, hogy az ő szerzetese, az a Kelemen: Maironi Péter.

— Oh Istenem! — kiáltott föl, erősen szorítva Noémi kezét. — Hát mondja, mondja ő is?

— Mit?

— Eh, valamit!

Mi minden kellett ahhoz, hogy ez a leány világosan beszéljen? Jeanne kiszabadította a karját, de nyomban ijedelmében újra a Noémiébe öltötte.

— Helyes — kiáltott föl Carlino. — Csak ne nagyon szorosan!

— Bocsáss meg — könyörgött Noémi. — Csak bizonytalanság, csak találgatás az egész. Igen, úgy mondja.

— Nem — szólt határozottan Jeanne, mind a kettőt visszautasítva. — Nem ő az, ez nem lehetséges. Soha sem foglalkozott zenével.

— Nem, nem ő az, sietett halkan mondani Noémi, mert Carlino közeledett. Oda is ért, dicsérte magoktartását s kifejezte azt az óhaját, hogy lassan tűnjenek el a fák között.

A fák alatt Jeanne szinte boszankodva fájlalta, hogy barátnője ezzel a beszéddel erre a pillanatra várt, hogy nem szólott neki előbb, otthon. S folytatta ellenkezését, hogy az a benzés nem lehetett Maironi, hogy Maironi soha sem volt zenész. Noémi igazolta magát. Szándékában volt szólani a Szent János-kórházból való visszatéréskor, a Memling-képek megtekintése után, de Jeanne már olyan szomorú volt! Talán beszélt volna, ha nem jön velök Carlino. S most a sétán nem térhetett ki előlük, mert kérdezték. Ha, a mikor megállottak a Flandre-szálloda mellett, Jeanne nem tért volna vissza ugyanarra a beszéd tárgyra, a dolog be lett volna fejezve s ő, Noémi csak otthon tért volna rá vissza.

— S tényleg hiszi a nővéred? — szólott Jeanne.

Nem, Mária kételkedett. Úgy látszott, hogy János van leginkább meggyőződve. János bizonyos volt a dologban, legalább Mária ezt írta. Noéminek erre a feleletére

Jeanne megrázkódott. Hogyan lehetett biztos benne a sógora? Mit tudott róla? Maironi egy ütemet nem volt képes eljátszani a zongorán. Hát ez az a szent bizonyosság! Noémi szerényen megjegyezte, hogy három év alatt megtanulhatta, hogy a barátoknak érdekkben van orgonán játszó szerzeteseket kiképezni.

— Tehát hiszed te is! — kiáltott fel Jeanne. Noémi olyan bizonytalan «nem tudom»-ot hebegett, hogy Jeanne módfölötti izgatottságában kijelentette, hogy nyomban Subiacóba utazik, mindent akar tudni. Már megegyezett Selva Máriával, hogy nővérét elviszi. Most ő fog iparkodni rábeszélni Carlinót, hogy rögtön utazzanak. Noémi megrémültnek mutatta magát. Sógora nem akarta volna, hogy Desalle Jeanne Subiacóba jőjön, úgy a maga, mint Kelemen páter békességének kedvéért. Noéminak az volt a küldetése, hogy megéreztesse vele az ilyen lemondásnak megfelelő voltát. Selva meggyógyult s ajánlkozott, hogy maga jön el sógornőjéért, ha kell, Belgiumba is. Közben megkísérelte, hogy szembeszálljon a rögtönös elutazás gondolatával. Csak izgatta Jeannet, a ki újra és újra tiltakozott, hogy Selváék csalódnak s más okát nem is tudta adni erőszakos ellenállásának. Carlino meghallván nővéreinek érdes *clég* szavát, oda sietett. Talán czivakodtak, a pap és a kisasszony? Most, hogy hozzáfoghatnának a misztikus gyöngédségekhez?

— Hagyj békeben — szólott Noémi. Az ő kilenczven esztendőös papja most már tizszer halt volna meg a kimerüléstől. Ne rendelkezék tovább velünk. Én fogok vezetni, a ki önnél jobban ismeri Brugest. S maradjon száz lépésnyire mögöttünk.

Carlino csak több rendbeli oh, oh-val válaszolt, s d'Arxel kisasszony elment Jeanne-al a kis Saint-Sauveur-temető kerítése mentében. Úgy tünt föl neki, hogy megjött a pillanat, előhozakodni utolsó felfedezésével.

— Tudod, azt hiszem, Jánosnak igaza van — mondotta. Az a Kelemen Bresciába való.

Erre Jeanne a fájdalomtól ragadtatva, barátnőjét meglelte s zokogásba tört ki. Noémi megrettenve könyörgött neki, hogy nyugodjék meg.

— Jeanne, az Isten szerelmére!

Majd zokogás közben azt kérdezte, vajon Carlino tud-e valamit? Oh nem, de mit mondana most?

— Ide nem láthat — zokogott Jeanne. A templom mellett voltak. Noémi csodálkozott, hogy ilyen megindultság közben Jeanne ezt észrevette.

— Az Istenért, ne tudjon meg semmit!

Noémi megigérte, hogy hallgat. Jeanne lassan-lassan lecsöndesedett s elsőnek indult meg. Csak maga, csak maga legyen a szobájában! Rosszul esett neki a Notre-Dame tornyának látása, a mely éles csúcsával úgy neki vágódik az égnek, mint a győzelmes és engesztelhetetlen ellenség. Most már megértette, három éven át csalódott, hogy nincs többé reménysége. Mennyit szenvedett és küzködött, azt hivén, hogy reménysége eltűnt; mennyire makacskodott a harczczal lelkében: nem, nem, nem állhatott be szerzetesnek; nem ő az! Görcsös vágygyal szoritotta meg Noémi karját. A vigasztaló szó elcsöndesedett, elgyöngült. Talán mégis ő az, talán mindennek vége van mindenkorra. Az éjjel csöndje, a hold bánata, a halott utczák szomorúsága, a keletkező fagyos szellő összeegyezett keserű gondolataival. A Notre-Dame-on valamivel túljutva, az utca árnyékos oldalán újra a fal mellett sompolyog a baljóslatú ember. Noémi siettette lépéseit, mert maga is kívánczozott haza. Carlino tiltakozott, látva, hogy a hölgyek egyenesen a kis villa felé tartanak, a helyett, hogy a hídnak indulnának, a mely a Lac d'amour másik partjára vezet. Hogyan? Ez az utolsó jelenet? Elfelejtették? Noémi ellent akart mondani, de Jeanne arra kérte, hogy engedjen, mert attól tartott, hogy Carlino valamit észrevesz.

— A hídra — kiáltott Carlino. — Álljanak meg néhány perczre.

A mozdulatlan víz tojásdad tükörére nézve a híd karfájára támaszkodtak. A hold a felhők mögött rejtőzött el.

— Isteni számomra ez a holdtalanság — kiáltott föl Carlino. De most jöendő dicsőségemnek felét odaadnám, ha a felhők között egy kis ablak nyílnék meg, közbül egy kis csillaggal, a mely a vízből tükröződnék vissza. Magok nem tudják elképzelni, hogy miként festene ez utolsó fejezetemben. Hallgassák meg. A Quai du Rosairen önök a hattyúkat nézték.

— De nem voltak ott — szólt közbe Noémi.

— Sebaj — felelte Carlino. — Önök nézték a hold megvilágította hattýukat.

— De a hold nem sütött a vízre — vetette újra közbe Noémi.

— Ez se baj — mondotta Carlino boszankodva. S mert Noémi megjegyezte, hogy ebben az órában végre is fölösleges öket Brugesön keresztül czipelni, csakhogy Carlino előkészületi tanulmányait végezhesse, majdnem photographikus hűségű jegyzeteit költőileg hasonlította a fokhagymához, a melyet használnak a konyhában, de asztalra nem adnak. S tovább beszélt a hattýúkról és a holdról.

— Tehát önök összehasonlították az élő tiszta fényt a halottal. Az öreg pap azzal a finom dologgal áll elő, hogy a leányka tiszta élő fénye sugaraiban összetalálkozik az ő színtelen gondolataival, mint az ő haja, a melyet a halál jelentkezése ér közel s ezért érzi most lelkében egy langyos fény hajnalát. Majd akaratlanul mormolta ezt magában: Abisag. S a leányka kérdi: Ki ez az Abisag? mert épen olyan tudatlan, mint önök ketten, a kik Abisagot, az én első szerelmemet nem ismerik. A pap nem felel, a leánykával a Laines-utcza felé megy. Újra kérdi, hogy ki az az Abisag s az öreg hallgat. Ez az az eltorzult, fekete kísértet, a mely jön, megy s eloszlik a huszonnégy harang szavára.

— A dolog nincs szabatosan kifejezve — mordult rá Noémi, s ezért Carlino majd csaknem ostobának nevezte.

— A pap — folytatta — azt a sötét kísértetet olyan gonosz szellemhez hasonlította, a mely megkönyékezi a tiszta lelkű szellemeket; önök nem értik ezt a köteléket, de a kötelék ott van és sóvárog, hogy köztük legyen, még a nálánál is rosszabb kötelékekkel. Azután itt még nem találtam meg azt a köteléket, de ráakadok, mikor a szerelemről beszélek. Önök átmentek a főtéren; ma este nem volt ott zene, de rendesen van, s fölteszem, hogy akkor ottan szemekkel üzik a szerelmet, mint az egész világon. A vén nagy torony és az öreg pap némi elnézést tanúsítanak, e helyett a leányka ostobának tartja az ilyen szerelmet s nem kér belőle. Ez földi szerelem, mondja a pap. S ekkor a Flandre-szállodában megszólal a lakodalmas tánczene.

— Hogyan! — kiáltott föl Noémi. — Lakodalmi táncz volt?

Carlino karja megrándult, lihegett a türelmetlenségtől s sóhajtozva folytatta:

— A leányka kérdi: Van-e égi szerelem? Ekkor mondtam maguknak, hogy álljanak meg a Saint-Sauveur fái alatt s e helyett a tér elején maradtak.^{*)} Nem tesz semmit, a székesegyházat lehetett látni s ez elég. A pap feleli: Igen, létezik égi szerelem. Dicsőíti ezt a régi székesegyház, az éjjel, a csend fensége. Most ő beszél. Nem mondhatom el magoknak az egész beszédét, oly zavarosan van a fejemben, de a veleje végre is az, hogy az égi szerelem szintén a földön születik s itt sohasem érik meg. Az öreg erre lassan-lassan csaknem vallomásokhoz fog. Lihegő kebelével, lángoló szavakkal fogja bevallani, hogy nem érzett különös hajlandóságot bizonyos személyek iránt, sem olyant, a miért szégyenkeznie kellene, hanem érzett értelmi és erkölcsi óhajtást, hogy egyesüljön a testtelen nőiséggel, a mely az ő testtelen lényegének lenne a kiegészítő része, de anynyira mégis elválasztva maradnak, hogy a szerelem helyet talál közöttük.*)

— Irgalom. — suttogta Noémi. Carlino annyira tűzbe jött, hogy nem hallotta.

— Az öreg pap azt hiszi — folytatta újra — hogy abban az egységben az isteni háromsághoz hasonlóan emberi háromság rejtőzik, tehát természetes és szent dolognak artja, hogy az ember arra törekedjék. Végre hallgat, egészen megtelve és remegve a tanításától s így mennek a Notre-Dame felé. A leányka megfogja a karját. Erre jelenik meg a baljóslatú ember, a kísértő gonosz szellem. Hiszen magok látták őtet! Hát mondják: nincsen mindebben kitűnő inventió és kombinálás? Az öreg pap és a leányka menekülnek előle, de az ő szívek is elhomályosodik, mint az ég. Most volna szükségem egy kis ablakra a felhők között s benne a csillagocskára. Mindaketten hallgatag néznék az apró csillagot, a mint megremeg a Lac d'amourban s gon-

*) Az olvasó nagyon könnyen észreveszi, hogy Carlino regényével Fogazzaro tulajdonképen a Mæterlinck-féle szimbolisztikus irányt szándékozik kigúnyolni.

dolataiknak annyi titkos indító oka jutna ehhez az érzelemhez: Talán a föld felhőin át, ott, abban a távoli világban!

Jeanne soha egy szóval sem árulta el, hogy figyel fivérének elbeszélésére. A karfára támaszkodva a sötét vízbe tekintett. Annál a részletnél azonban hirtelen kiegyenesedett.

— Csak nem hiszed? — kiáltott föl. — Tudod, hogy vannak ábrándok, álmok. Csak nem akarod, hogy én valaha olyanformán higgyek? Ezzel képes volnék arra, hogy innét elmeneküljek.

— Nem — tiltakozott Carlino.

— Igen! s hogy szépirodalmat művelj, magad is éberszd azokat az álmokat, a melyek annyira kimerítik az embert, a melyeknek útja már annyira letért az igaziról! Semmi sem tetszik nekem! Olyan hirtelen lélek, mint te vagy, a ki meg van róla győződve, mint én, hogy szappanbuborék vagyunk, a mely egy pillanatra tündököl, s azután nem a semmiben tűnik el, hanem a Mindenségben!

— Én? — válaszolta Carlino némileg megütődve. — Én semmiről sem vagyok meggyőződve. Én kételkedem. Tudod jól, hogy ez az én rendszerem. Ha valaki most azt mondaná nekem, hogy a zulukaffereké vagy a rézbőrű indiánoké az igaz vallás, azt felelném, hogy: talán! Egyiket sem ismerem! A melyeket ismerek, azoknak belátom a hamisságát s ezért bizonyára nem akarnám, hogy komolyan katolikussá légy. S azután, hogy én előlem menekülj el hazulról...!

— Mielőtt elüznél, mehetek magamtól is,

Jeanne karját a Noémiébe öltötte. Carlino kérte őket, hogy kerüljék meg a Lac d'amourt. Hátha közben megnyílnék az égen egy ablakocska. Erre kívánczolt. Noémi kételyét fejezte ki azon, a néhány óra előtti beszélgetésre emlékeztetve, hogy hátha az ablakban Fomalhaut kisszony jelennék meg.

— Nos, — mondotta Carlino gondolkodóba esve, — már nem gondoltam többet rája. Ha nem mostan Fomalhaut, hát akkor később lesz Fomalhaut.

De Noémi még nem fejezte be ellenvetéseit. S ha nem kerül az ablakocskába sem kicsi, sem nagy csillag? Carlino a bajon nyomban tudott volna segíteni. A csillag ott lesz. Talán csak látcsóvel lesz fölismerhető a véghetetlen mély-

ségben, de ott lesz. A leányka nem látja, de látja a saját szemeivel a megvénült rövidlátó pap s a hite következtében ezután látja a leányka is.

— S így — mondotta Jeanne keserűen — az a szegény leány egy félig vak öreg pap biztatására olyan csillagokat fog látni, a melyek nem léteznek, el fogja veszteni a természetes eszét, ifjúságát és életét, szóval mindent. Jó lesz végül eltemetni őt ott a Béguinageon?

S megindult Noémivel, a nélkül, hogy feleletre várt volna.

Megkerülve a Lac d'amourt, a két hölgy sokáig maradt a másik hidon, de az égen semmiféle kis ablakocska nem nyílt meg. A csarnokok távoli nagy tornya, a Notre-Dame óriási harangtornya, a tó fölött álló vastag torony, a Béguinage hegyes csúcsai, tiszteletreméltó zsinata nagyon öreg embereknek, rajzolódtak a tejszínű felhőkbe. Carlino okosabbat nem tudván cselekedni, hangosan kezdett okoskodni, hogy melyik hely volna legalkalmasabb ablaka számára.

— Milyen nap van ma? — kérdezte halkán Jeanne a barátnőjétől.

— Szombat.

— Holnap beszéllek Carlinóval, hétfőn és kedden sok dolgot lehet végezni, szerdán csomagolunk s csütörtökön utazunk. Megírhatod nővérednek, hogy jövő hétre Subiacóban leszünk.

— Ne határozz így! Gondolkozzál!

— Határoztam. Meg akarom tudni, hogy ő-e az, de útjaiban nem fogom megakadályozni. Látni akarom.

— Holnap újra beszélünk a dologról, Jeanne. Még ne határozz!

— Meggondoltam és elhatároztam.

A csarnokok nagy tornyában az éjfél ütötte; messzire, a felhőkbe hangzott a megszámlálhatatlan harang ünnepélyes és bánatos hangja. Noémi, a ki előbb meg akarta győzni, elhallgatott, lelkében telve indulattal, mintha az éjjeli égnek azok a bánatos hangjai barátnője sorsáról beszéltek volna neki, a szerelemnek és fájdalomnak olyan sorsáról, a melyet be kell töltenie.

FERHÁD ÉS SIRIN.

Második és utolsó közlemény.*)

Khoszrev sehzáde újra kiállt a harczytérre s bajnokot követelt. Mehmene Banu táborából valami Szeklán nevű harczos lépett elő, hanem Khoszrev sehzáde őt is összekötözte és a táborába küldte.

Ferháddal senki sem mert kiállani, mivel nagy tudós volt az apja, nagyapja, jól megtanították őt a harczyi tudományokra. Azonkívül rettenetes bátor legény volt, a dívek**) sem árthattak neki.

A sáh parancsára előhozták a bajnokokat, akiket a sehzáde megkötözött. Kihallgatta őket, s ismét visszavitték a börtönbe.

Mehmene Banu magánkívül volt haragjában. A vezérek, a bejek, korán sem ért fel egyik sem a Hüzmüz sáhhal, összegyűltek nála, tanácsot tartottak. Így szólott fel Mehmene Banu:

— Akad-e vitéz, a ki szembeszálljon Khoszrev sehzádéval vagy pedig Ferháddal?

— Sáhom — szólott egy vitéz — adj parancsot a te szolgádnak, tudok itt valahol egy bűvölőt, nagyon híres bűbájos, hadd hozzuk el őt. Nemcsak Khoszrev és Ferhád, hanem még a koronás Hüzmüz sáh sem menekszik meg a kezéből!

Mehmene Banu írt is egy levelet s átadta egy vitéznek. A vitéz fogta a levelet, elment vele a bűbájoshoz és át-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 355. számában.

**) Dívek = gonosz, ártó szellemek.

nyújtotta neki. A bűbajos elolvasta s a mint megértette az értelmét, így szólott a vitézhez:

— Elmegyek, hanem csak azon föltétellel, ha a váladra fogsz és úgy viszel!

— Nem valami kényes dolog — felelt a vitéz — de jól van no, hát legyen!

A vitéz beleegyezett, a bűbajos pedig összeszedte a czókmókját és felült a vitéz hátára. Ez erős legény volt, egy-kettőben oda termettek Mehmene Banu elé. A bűbajosnak Dzsiger Ezrak volt a neve, nagy mester volt a boszorkány-tudományban.

Mehmene Banu a bűbajost szívesen fogadta és elbeszélte neki a tények állását.

— Először a foglyokat szabadítsák ki! — mondá a bűbajos.

És varázslatával a foglyokat ki is szabadította.

A bűbajosnak egy külön sátrat adtak és ott telepedett meg.

A regélők úgy mesélik, hogy a mikor Hürmüz sáhnak elmondták a foglyok kiszabadulását, nagy haragra lobbant, sokat emésztette magát.

A mint reggel lett, mindkét részről felzúdultak a harczosok, a harczmezőre rohantak, hadonáztak kardjokkal és neveiken hívogatták a bajnokokat nagy kiabálással. Mehmene Banu táborából Kehráb szállott a síkra. A sehzáde már messziről így kiáltott felé:

— Nos Kehráb, elfogytak már a bajnokaitok, hogy mindig csak te állsz ki a harczra?

— Ugyan ne henczegj — felelte Kehráb — valld meg inkább, hogy nem szívelsz engem!

— Dehogy nem szívellek, nagyon is szeretlek, szinte restelem hozzádvágni a buzogányomat! Hát te Kehráb gondolsz-e énrám? Vissza ne utasítsd ám a mit hozzád hajítok!

És megkezdték a harczot. Kehráb megragadta dárdáját és Khoszrev sehzáde felé röpitette, csakhogy az kikerülte. Egy darabig keményen küzdöttek, végre Khoszrev sehzáde egy ütéssel földre terítette. Újra talpra állott, újra harczba kezdtek. Leszállott már az este, mégsem verték le egymást, hanem pihenőre tértek mindketten.

Aznap este Sirin újra elment Ferhádroz egy vitéz ki-

séretében s együtt mulatoztak egész reggelig. Mikor közel volt már a reggel, Sirin így szólott Ferhádnak:

— Vigyázz Ferhádom, Mehmene Banu egy bűbájost hozatott. Holnap majd a harcmezőre jön és boszorkányságot művel. Sirin terád az Isten oltalmát kérte, te is vigyázz magadra!

— A hatalmas Isten legyen a segítségem — mondotta Ferhád.

Hanem a sehzádnak volt egy varázsereklyéje, a mely ellen nem ártott semmi bűvölés, ezt az ereklyét Ferhádnak adta.

A mint hajnalodott, Sirin észrevétlenül eltávozott a sátrába. Reggelre virradóra mindkét részről fölálltak újra a csapatok, a közepén küzdőtér hagyta

Mihelyt Khoszrev sehzáde kiállt a bajvivó térre, a bűbájos is nyomban előlépett, szembeállt Khoszrevvel és rátámadott. Khoszrev sehzáde az Isten nevét említve kikerülte a támadást s a bűbájos felé egy buzogányt hajított, hanem az a varázserejével elhárította magától. Erre a bűbájos varázsigéket mormogva akkora buzogányt hajított a sehzáde felé, mint egy fürdő kupolája. Khoszrev sehzáde fölfogta a pajzsát. A mint a buzogány lecsapott rája, tüzet szórt a pajzsa, úgy hogy a sehzádet egészen lángokba burkolta. A sehzáde már-már veszíteni kezdé a reményét. A bűbájos pedig biztosra vette, hogy Khoszrevet elejti, megsarkantyúzta a lovát és ugratni kezdé. Erre Khoszrev sehzáde is megsarkantyúzta a lovát és elkezdett vágdatni a harcztérről.

— Ejnye, hát te sérthetetlen vagy? — mondá a bűbájos, a mint ezt látta.

— Ha te csalsz, hát én is — mondá a sehzáde és egy dárdát dobott a bűbájosra, hanem az kikerülte.

Erre a bűbájos egy üveget vett elő a zsebéből és rádobta Khoszrevre. Az üveg széttörött és belőle lángok törtek elő, a szegény sehzádet egészen körülfojták a lángok. Hümmöz sáh már minden reményét elveszítette arra nézve, hogy a fia életben marad. Ekkor Schmerd vitéz is harcba szállott az Isten nevével, hogy segítségére legyen a bűbájos ellen.

Igy küzdöttek egészen estig, a míg csak pihenőt nem

fújtak a trombiták. Ekkor visszatértek, nyugovóra dültek. A ravasz bűbajos is visszatért a táborba. Mehmene Banu nagyon szívesen fogadta. A mint szóhoz jutott, így szólalt meg:

— Hej sáhom, van énnékem egy másik bűbajos barátom, úgy hívják, hogy Tantana mester. Még énnálam is jobban ért a boszorkány-tudományhoz. Ints egy vitézednek, hogy menjen el érte és hozzák el őt is!

Hanem meghallotta ezeket a szokat Schmerd vitéz is, mivelhogy ő is ott volt áruhában, s a mint meghallotta, visszatért és elmondta a hirt Khoszrev sehzádénak.

A sehzádénak éppen azon az éjjelen egy kalmár vendége volt.

— Ha tehetsz értünk valamit, tegyed meg kérlek — szólott hozzá Khoszrev sehzáde.

A kalmárt Sápúr Hind-nek nevezték, nem sok országot járt be, kevés várost látott, igen ostoba volt. Így szólította meg Khoszrev sehzádét:

— Ejnye schráde, mondd csak nékem, mi is az oka ennek a Mehmene Banuval való háborúskodásnak? Várat akartok-e tőle elfoglalni, vagy mi más?

— Az oka nem egyéb, — felelte Khoszrev sehzáde — minthogy Ferhád beleszeretett Sirinbe, az apám megsajnálta Ferhádöt, és Sirint neki akarta adni. Csakhogy Mehmene Banu nem akarta odaadni, és a végsőkéig ellenkezett. Nos hát, ez az oka a háborúnak!

— Bizony igaz, a mi igaz sehzadém — felelte Sápúr Hind — Ferhádöt nem éppen lehet okozni azért, hogy szerelmes lett a Sirinbe. Én láttam a Sirin képét, hanem azt mondom, ha van a világon szép leány, az más nem lehet, mint ő, nincsen már több hozzá hasonló!

És a míg a kalmár magasztalta Sirint, Khoszrev sehzáde is szerelemre lobbant, szívéből-lelkéből szerelmes lett Sirinbe. Csakhogy Sirin szíve már Ferhádé volt.

Hanem fordítsuk a szót Tantanára, a bűvölőre. Együtt volt most a két bűbajos, és azon mesterkedett, hogy boszorkány-tudományával megölje Ferhádöt és Khoszrev sehzádét.

A mint reggel lett, a harcosok ismét csatasorba álltak. Vajon ma ki áll ki a bajvivó piacra? A mint ezt

kérdezték, felkiáltott Khoszrev sehzádé, de úgy, hogy sokan beleőrültek. Mert a szíve tele volt a Sirin szerelmével.

Tantana bűbájos pedig Mehmen Banu elé járult és így beszélt hozzá :

— Szultánom, megengeded-e, hogy Khoszrevet elfogjam és elédbe vezessem ?

Azon az éjjelen nem találkozhatott Ferháddal és így történt, hogy ime Khoszrev sehzádé kiállt a bajvivó térre és bajnokot követelt.

Tantana állott ki a csatatérre és szembeszállott Khoszrev sehzádéval. Egy üvegből vizet locsolt a sehzádé felé. És a sehzáde abban az órában medvévé változott, a bűbájos pedig fogta őt, a nyakára egy lánczot kötött és elküldte Mehmene Banu elébe. Odakötötték a sáh előtt egy karó mellé.

A bűbájos újra kiállt a bajvivó térre, kivett a zsebéből egy másik üveget és a harcosok felé dobta. Egyszerre lángokba borult az egész tábor. Majd újból varázsolni kezdett és a lángok eltűntek. Ismét megnyílt a harctér, hanem a mint Hürmüz sáh látta, hogy a fia eltűnt, valamennyien visszatértek sátraikba. Majd vitézek jöttek és a sáhnak azt a hírt hozták, hogy Khoszrev sehzádé lánczokba van verve.

A sáh egészen kikelt magából :

— Megörülök még, tüstént ezen az éjjelen rajtok kell ütnünk !

— Kiszabadítjuk Khoszrev sehzádét — kiálták a vitézek — megöljük a bűbájosokat s aztán egy éjjeli támadásban rajtok ütünk !

Mind a két bűbájos ott volt a Mehmene Banu táborában, volt ott még egynéhány fogoly is — így mesélik a régiek. A sáh vitézei pedig asszonyruhákba öltözködtek és átmentek az ellenség sátoraiba. Látták, hogy alszik mind a két bűbájos, fölhasználták az alkalmat, levágták mind a kettőnek a fejét, kiszabadították Khoszrev sehzádét és a többi foglyokat s aztán visszamentek.

Nagyon megörült Hürmüz sáh, a mikor a fiát viszontlátta. Tüstént kiadta a parancsot a támadásra. Fölkészültek a harcosok és éjféltájon hirtelen rácsaptak a Mehmene Banu seregére. Akkora zajt ütöttek, akkora zavart keltet-

tek, hogy még leírni sem lehet. Mehmene Banu nyugodtan aludt, bizakodott a bűbájosaiban. Hanem a mint kitekin-tett a zajra, látta, hogy érkezett a lángbaborúlt itélet-napja. Az éj pedig sűrű, sötét volt.

Óriási üvöltéssel rohantak a Mehmene Banu táborába. Ezek pedig félálomban, mámorosan dörzsölték a szemeiket, s ki-kidugták fejüket sátraikból:

— Hát ez meg micsoda? — találgatták. A fejeiket pedig halomszámra vágták, szerte ékeskedének a földön. Mindenki elveszítette az eszét. A csizmát a fejükre húzták, turbán helyett a lovak hevederjét csavarták a fejükre. A dárda helyett csibukszárakat markolták meg. Hátulról ültek a lóra és a kantár helyett a farkába kapaszkodtak. A lovak persze ledobták őket és agyontiporták. Sisak helyett a mangalt *) kapták elő, egyik a másik fején keresztül törtetett előre, senki sem nézte, hogy kit gázol agyon. A lovak megbokrosodtak és széjjel szaladtak. Szóval akkora volt az eszeveszettség, hogy leírni sem lehet.

Az egyik oldalon Ferhád támadott, a másikon Khosrev sehzádé. Mehmene Banu sem tudta mitévő legyen, alighogy saját életét megmenthette. A hadsereg is teljesen szétszaladt.

Schmerd vitéz, Ferhád, meg még néhány harczos megkereste a Sirin sátorát. Gyaloghintót is vittek magokkal.

— Parancsolj, szállj be! — mondák neki.

— Hát ezt mire magyarázzam — tudakolta Sirin.

— Szultánom — szólt hozzá Schmerd vitéz — ma éjjel megtámadtuk a tábort. Mehmene Banu elmenekült már, téged meg itt hagyott. A bűbájosokat is megöltük, parancsolj, gyere velünk!

— Úrnőm most már nem szenvedünk többé, egymáséi leszünk — mondá Ferhád.

Nem tudja az ember, hogy mi lesz a dolga, mindenkinek a sorsa a végzet kezében van. Sirin is elmenekülhetett volna, ha akart volna. Így pedig Ferhád a gyaloghintóba ültette, fogta a zsákmányát és elrohant vele, mint egy oroszlán.

*) Mangal = török kályha.

Elindultak aztán Hüzmüz sáhhallal, nagyon messzire haladtak, végre megtelepedtek Szijak-Sehírnél.¹⁾

Ferahád és Sirin epedve várta már az időt, a mikor a házasság is egybeköti őket. Hanem volt Khoszrev sehzáde-nak egy ármányos dajkája, a ki egy napon így szólott a sehzádehoz:

— Sahrádém, jól vigyázz én rám, észrevettem valamit. Úgy látom, hogy az arczod napról-napra jobban hervad, sápadsz!

— A míg csatároztunk — felelt a sehzáde — magasztalták előttem a Sirin szépségét. Csak egyszer láttam még, de a szerelem rabja lettem.

— Hagyj föl a reménnyel sehzáde — mond a dajka — hisz megesküdt az apád, hogy Sirint Ferahádhoz adja. Híz lám, ezért volt ez a nagy háború. De van énnékem egy gondolatom. Ha megölnöd Ferahádot, Sirint tenéked adja!

Egyszer pedig Sirin is gondolt valamit magában és így szólott a sehzádehoz:

— Gyerünk efendim, sétáljunk egyet a kertben!

És alámentek a kertbe és ott mulatoztak. A mikor már kimulatták magokat, visszatértek a szerájba. A Khoszrev sehzáde szerelme pedig nőtt napról-napra, már-már belé örült. Az apját pedig kerülte, feléje sem ment.

Egy napon Hüzmüz sáh összehívta az udvart, s észre vette, hogy a fia, Khoszrev sehzáde nem jelent meg. Kérdezősködött utána:

— Hát a fiam hol maradt, miért nem jött el a dívánomba?²⁾

— Szultánom — válaszolák — nem jöhetett el, mivel nincs jó egészségben!

A pádisáh pedig azonnal előhozta a hekim basit.³⁾

— Menj el a sehzádehoz — mondotta neki — nézd meg, hogy mi a baja!

El is ment a hekim basi, s miután megnézte. így szólott az apjának:

— Nem beteg az, csak a szerelem bántja!

1) Fekete város.

2) Díván = tanácsülés.

3) Hekim basi --- főorvos.

Erre a pádisáh előhívta a dajkáját:

— Kérdezzed meg a sehzádétól, hogy kibe szerelmes, teelötted nem fogja titkolni!

Hanem a dajka tudott már mindent, s megmondta a sáhnak, hogy a sehzád Sirinbe szerelmes.

Hürmüz sáh azonnal elhívatta a vezírjét Bahtkján Dzsümúdot, s megkérdezte tőle:

— Mit csináljunk mostan?

— Adj három napi időt — felelt Bahtkján, hadd gondolkozom róla, hogy mit cselekedjünk!

— Helyes — mondá a pádisáh.

Bahtkján pedig hazament és a mint tűnődött a kérdésen, ördögi gondolata támadt. El is ment a sáhhoz, el is mondta néki:

— Sáhom, van itt nem messze egy hegy, az oldalában sok-sok víz, a melynek nincsen lefolyása. Hívjad el Ferhádöt és mondjad meg néki, hogyha ezt a vizet elvezeti ide, neki adod Sirint.

És Hürmüz sáh valóban ezt a feltételt szabta Ferhádnak.

— Úgy is hallottam különben — folytatá, — hogy a Mehmene Banu vízmedenczéjébe is te vezetted a vizet!

Ferahád ezek hallatára felsóhajtott úgy, hogy sóhajtása elhomályosítá az ég tükörét:

Végzet, végzet mit cselekszel vélem,
Hová sodorsz, mibe taszítasz éngem?

— Sáhom szívesen megteszem — mondá — a kedvesemért az életemet is föláldozom. Ebben is az Isten bölcsességét látom. Nos hát adjátok ide a buzogányomat!

A sáh azonnal parancsolt és elhozták a buzogányát. A következő napon kimentek a hegyhez. Ferhád könnyörögni, esdekelni kezdett a hatalmas Teremtőhöz illetésképen:

— Uram adj erőt és kitartást nekem, gyöngye szolgálóknak, hisz tőled a segítség, tőled a kegyelem!

És kezébe kapta buzogányát, s az Isten nevében munkához látott. Dübörgött a vén hegy, akkora sziklákat szakított le róla, mint egy fürdő kupolája. Nem tudott hová lenni a csodálattól a sáh meg Bahtkján Dzsümúd.

— Hanem sáhom, csináltass még nekem egy háromszáz batmános buzogányt, de szaporán és küldd ide!

Ferahád abban állapotodott meg a sáhhall, hogy a vizet negyven nap alatt elvezeti.

— Negyven nap múlva kész lesz! — mondá, de nem tette hozzá, hogy insalah (ha az Isten akarja).

Ha törik, ha szakad, elkészítem végre,
Akár örülsz néki, vagy haragszol érte.

És ime lecsapott a háromszáz batmános buzogányával, tördelte az öreg sziklákat, bontogatta a hegy kebelét.

Hüzmüz sáh — így mesélik tovább a regések — rendelt egy rabnőt Sirin oldala mellé. Rendkívül szerette Sirint, igaz hitű volt és becsületes, Sirinen kívül senki más nem ismerte. Nem is engedte el magától Sirin egy pillanatra sem, csak akkor, a mikor Ferhádnak izengetett tőle. Gülbejáznak hívták.

Egy napon Sirin így szólott bizalmas rabnőjéhez:

— Menj el, köszöntséd Ferhádót az én nevemben, csodáld meg a szépségét és gyere vissza! Én pedig örülni fogok akkor, ha te reád nézek.

Gülbejáz el is ment azonnal, fölkereste Ferhádót, a ki elbeszélte neki, hogy negyven nap múlva áttöri a hegyet, s akkor megtartják a lakodalmat.

Sirin felsóhajtott, és sírva fakadt a mint meghallotta. Gülbejáz vigasztalni kezdte:

— Ne búsulj, végül is tiéd lesz Ferhád — mondá Sirinnek, s kipanaszkodták egymásnak minden bánatukat.

Egy napon így szólott Hüzmüz sáh a vezírjéhez és Khoszrev sehzádehoz:

— Gyerünk, nézzük meg Ferhádót!

És fölkerelkedtek mind a hárman, s elmentek. Hát látják, hogy se szeri, se száma, annyi az oroszlán meg a tigris Ferhád körül. A mint Ferhád észrevette a sáh közeledtét, elhajtotta a kezéből a buzogányát és szétkergette a vadállatokat. Erre amazok közelébb jöttek és leültek nála, hogy kipihenjék magokat. Elálmétkodtak, mikor meglátták, hogy Ferhád hogy töri a hegyet. Porrá törte a sziklákat, még a dűvek sem tudták volna megtenni. Bámulták egy darabig, azután visszatértek a szerájba.

Egy napon Gülbejáz ily kéréssel fordult a sáhhoz:

— Engedd meg egyszer minekünk is, hogy meglássuk, Ferhád mint töri a hegyet?

Még aznap este meg is engedte nekik. Másnap reggel Gülbejáz örvendezve adta tudtára a rabnőknek:

- Megengedte a sáh, hogy megnézzétek Ferhádót!
- Én is elmegyek! — kiáltott föl örömmel Sirin.

Szeretnék látni, a szívem is lángol,
 Mégis jobb tenéked, jobb tenéked távol.
 Visszavárlak mindig, hej de nehéz várni,
 Mégis jobb tenéked, jobb tenéked távol.
 Ki mondja meg vajon, rózsaaarczú szépem,
 Mennyire vágyódom, hogy epedek érted?
 Ki mondja meg vajon, rózsaaarczú szépem,
 Mennyire féltelek, hogy mennyire félek?
 Tőlem elszakadtál, mindig csak siratlak,
 Útitársa lettél bujdosó vadaknak,
 Szólj, ó szólj be hozzám, hadd halljam a szódat,
 Illatos szellőjét fakadó tavasznak!

Így énekelt s a szemeiből könnyeket sirt, véres könnyeket. Így felelt rá vissza dalban Gülbejáz:

Eljön még az idő, viszontlátjuk egymást,
 Mért nem jössz szultánom, vágyódom utánad,
 Miért gyötröd annyit a kebelem, lelkem,
 Mért nem jössz Sirinem, vágyódom utánad?
 Te nélküled pusztá minden rózsaberek,
 Te nélküled távol csak a könnyem ontom.
 Soha mást se tennék, téged csodálnálak,
 Maradj velem mindig, szépséges rubintom.
 Mióta nem látlak, lángadozom, égek,
 Könyörülj már rajtam, hisz csak érted élek.
 Hold a te szépséged, bájos, tiszta lélek,
 Sajog minden sebem, vágyódom utánad.
 Még a Gülbejáz is lám könyörög értem,
 Ne taszíts el tőled, ne taszíts el kérlek!
 Bánatomban úgy sincs már vigasztalásom,
 Elszakítva tőled úgysem soká élek!

Gülbejáz később, hogy fölvidámita őt, tréfálózni kezdett, de hasztalan, mert Sirin aznap se nem evett, se nem ivott.

— Ó csak egyszer látnám a Ferhádom arczát? — így sóhajtozott, így kesergett.

A mint a sáh látta, ilykép vigasztalta:

— Holnap megláthatod, elmehetsz hozzá, ma még én megyek el!

El is ment a sáh, megnézte Ferhádót, de estére kelve már visszatért a szerájba.

— Láttam Ferhádót — így beszélt a szultán — szinültig a lelke Sirin szerelmével. De közel nem lehet hozzá férni, annyi körülötte a sok oroszlán meg a tigris. Szegény órjöngő Ferhádót bizony megsajnálta a szívem. Ó vajha a fiam a szerelmét el tudná feledni! Mert hogyha Ferhádnak kedvez a szerencse, nem adhatom oda Sirint a fiamnak. Reggel pedig, nem bánom, találkozhatik egymással a két szerelmes!

Úgy is lett. Reggel Sirint gyaloghintóba ültették és elküldték Ferhádroz.

Történt pedig, úgy akarta az Isten bölcsesége, hogy Ferhád a míg törte a hegyet, nagyon elfáradt és álmora hajtotta a fejét. Azt álmodta, hogy megjelent előtte egy agg ember és így szól hozzá:

— Fiam, Ferhád, miért alszol? Kelj fel, kergesd el az oroszlanokat, mert közeledik Sirin!

Ferahád azonnal fölédredt, jobbra, balra tekintett, s ilyen dalba kezdett:

Hordozzuk még mindig a bánatunk jármát,
De megfordúl minden, irgalmas az Isten.
Megérjük még egyszer boldogságunk napját,
Ne sírj édes lelkem, irgalmas az Isten!
Ne is panaszkodjál soha-soha nékem,
Csak a szívem gyötröd, hogy még jobban égjen,
Hogy minden reményem széjjel, összetépjem.
Ne panaszkodj' szépem, irgalmas az Isten!
Sohse lássa rajtad semmi ellenséged,
Hogy a bánat mardos, a bú tépdés téged.
Visszajön még, meglásd, a te üdvösséged,
Megfordúl még minden, irgalmas az Isten!
Nézd, a jámbor dervis sohasem lát szükségét,
A jó lelkű embert nem hagyja a végzet.
Nem hagyja el, védi a szerelmet, szépet,
Megfordúl még minden, irgalmas az Isten!
Így remélek búmban, így tünődöm mindig,
Mi a szíved bántja, mondd el te is édes!
Nem kesergek inkább, minek szomorkodnék,
Lám, mosolygok máris, szólalj meg hát édes!
Megesküdtem százszor, nem hagytak el többé,
De hogyha meghalunk, válnunk kell örökké?
Mondd meg, mondd meg Sirin, elválunk-e akkor,
El tudnál-e hagyni, mondd meg, mondd meg édes!
Így évődöm nappal, sírok minden éjen,
Mégfürdik a világ könnyem özönében,
De rossz is a sorsa a szerelmeseknek,

Változik-e jobbra, mondd meg, mondd meg édes?
 Im könyörög Ferhád, hallgasd meg ó Isten,
 Tűzben, lángban égve hozzád esdek innen!
 Vedd el tőlem minden szenvedésem, gyászom,
 Add meg nekem Sirint hallgass meg ó Isten!

A mint így énekel, látja, hogy a ki után eped éjjel és nappal, im' közeledik Sirin. Újra dalba kezdett, véres könnyek hullottak a szeméből:

Százezer halálnál gyilkosabb a sorsom,
 Ha téged nem látlak.
 Százezerszer áldom a hatalmas Alláht,
 Hogy most újra látlak!

Visszafelelt Sirin és ilyen dalt mondott:

Meghallgattad Alláh az én imádságom,
 Mielőtt meghalnék, megláttam Ferhádom.

— Ó bánatos szépem, szívem, Ferhádom, úgy-e sokat szomorkodol értem? Én csak arra kérem a hatalmas Istent, hogy engemet tőled, hogy téged én tőlem soha el ne tépjem!
 Így felelt rá Ferhád:

Régóta vártalak szívrepesve, vágyva,
 Kérdezgettem mindig, eljősz-e virágom?
 Könyűimet öntém, vérkönyűim öntém,
 Letörteni — mondd csak — eljősz-e virágom?

Így énekelt és szemeiből hullottak könnyei. Most Sirin vette kezébe a száz-t és ilyen dalt mondott:

Válnunk kell szultánom, Isten hozzád szépem,
 De a szívem, lelkem nálad hagyom, szépem.
 Nem volt nyugovásom, meg kellett, hogy lássam
 Bujdosó Ferhádom, — Isten hozzád szépem!

És elváltak egymástól, mint a hogy a testtől elválík a lélek. A szegény Ferhád még sokáig nézett a távozó Sirin után:

A mi örömünknek nem öröm a vége,
 Csak bánatot hagyta édes szemem fénye!

És mámoros nárcisz-szemeiből hullottak könnyei, könyörgött, fohászzkodott a hatalmas Istenhez. Egyedül maradt újra a hegyekben, tördelni kezdte a sziklákat.

Sirin is visszajutott a szerájba, éjjel és nappal egyebet sem tett, csak siránkozott.

Hüzmüz sáh újból ellátogatott Ferhádhoz, őszintén, a szívéből sajnálta. Az volt a szándéka, hogy Ferhádöt és Sirint összeházasítja.

Másnap megengedte Sirinnek, hogy újra lássa Ferhádöt:

— Menjen el — mondá — hadd lássák még egyszer egymást, úgy sem tudja senki, hogy mi lesz a sorsa!

El is indult Sirin Gülbejázsal, meg még néhány rabnóvel, hogy meglássák Ferhádöt. Sejtette, hogy Ferhádját valami veszély fenyegeti, nagyon sokat sírt miatta.

Ferahád a mint észrevette, hogy Sirin közeledik, ilyen dalba kezdett:

Ne emészd a szívem, ne gyötörd Siríнем,
Mosolyogjon inkább rozsabimbó ajkad!
Érted sirdogáló fülemüléd vagyok,
Mosolyogjon reám rózsabimbó ajkad!

És csak néztek egymásra, szomorúan, búsan és siratták egymást. De Ferhád kezébe vette a száz-t és ilyen dalt mondott a szíve mélyéből:

Perzsel, éget engem a szerelem lángja,
Ha pillangó volnék, régen megégtem vón.
Ezer lelkeim volna, csak téged szeretne,
Szerelmünk tüzében bárcsak megégtem vón.

Ezután Sirin vette kezébe a száz-t és ilyen dalt énekelt:

Ne szomorkodj mindig, mért gyászol a lelked,
Elválás a sorsa minden szerelmesnek.
De eljő az idő, szépek paradísághja,
Boldogság a sorsa a hű szerelmesnek.
Úgy telve a lelked fájdalommal, gyásszal,
Mint a felkelő hold fénynyel, ragyogással.
De bízzál csak bennem, szeress te csak engem,
Mégfordúl a sorsa a hű szerelmesnek.

Így énekelt és nézdegetni kezdte a sziklákat, a melyeket Ferhád lebontott.

— Kérem a jó Istent — mondá — engemet tetőled, tégedet én tőlem soha el ne válaszszon!

Az az imádságom reggel, este nékem,
Egymástól az Isten soha el ne tépjen!

Ferahád arczába nézett és szép gazella-szemeiből hullottak a könnyek az igazgyöngy-könnyek. Ferhádnek pedig fájt a szíve nagyon, vigasztalta, hogy ne sirjon,

Együtt maradtak itt négy vagy öt napig.

Múlik már a bánat, tűnik a szivemből,
Beköszöntött ismét a boldogság napja;
Látlak újra szépem, tán sohase többé,
Beköszöntött ismét üdvösségem napja.

Sirin így szólt:

— Húséges szerelmesem, Ferhádom, a napokban a legkedvesebbik lovamnak eltörött a lába. Nem jó jelnek tartom, de talán az Isten még jóra fordíthatja!

Felsőhajtott Ferhád:

Akaratunk gyenge, gyenge a mi erőnk,
Alláh kezében van a sorsunk, jövendőnk.

Elbúcsuzkodtak egymástól, Sirin Gülbejazzal együtt visszatért a szerájba. Azt álmodta Sirin azon az éjjelen, hogy egy dühös kutya rátámadt Ferhádra. Az nem tudott elmenekülni előle, s a kutya rárohant. Sirin följedit álmából, azonnal fölkereste Gülbejáz, és elmesélte neki, hogy mit álmodott. Nagyon szomorú volt, Gülbejáz igyekezett őt vigasztalni.

— Lelkem Gülbejáz — mondá neki Sirin — ne vigasztalj engem, menj el inkább Ferhádroz és látogassad őt meg. De gyere vissza még virradat előtt!

De őneki magának sem volt maradása, álrühába öltözött és éjfél tájban kiment a szerájból. Dicsérte az Istent, hálát mondott neki, a mikor Ferhádot egészségben látta.

Ferhád is intést hallott álomközben:

— Kelj fel — így szólt a hang — Sirined közeledik! Ferhád felocsúdott és várt. És Sirin csakugyan megjött.

— El hamd ul Illah (dicsértessék az Alláh) Ferhádom — így köszönt be Sirin — csak hogy téged egészségben látlak! Elbeszélte azután, hogy mit álmodott.

Az álom értelmét igyekezett Ferhád jóra magyarázni.

Hamd ullahi ta'lá*), csakhogy újra látlak,
Meghalok utánad, sohsem élek másnak!

Így énekelt Sirin. A Ferhád szive pedig nagyon elszomorodott azon az álmon, a melyet Sirin látott, de azért nem érezte, igyekezett inkább jóra magyarázni.

*) Dicsértessék Allah, a hatalmas.

Üritsük még egyszer az örömnap borát,
Széjjeltépik úgyis az üdvünk mámorát!

Szép szemed, minden szód telve bűvölettel,
Érzem, hogy meghalok, úgy-e nem felejtss el?

Látlak-e még vajon, mondd, ó mondd meg szépem,
Imádkozol-e majd, ha meghalok, értem?

Szomorú a lelkem, ha mosolygom, vérzik,
Rosszat mond az álmod, olyan rosszat érzek.

Kijött im' a Sirin, hogy Ferhádöt lássa,
Elmesélte álmát, hogy sírját megássa!

Így énekelt Ferhád, hulltak a könnyei, sajgott a szive.
— Három nap múlva kedvesem — folytatta Ferhád —
átfürom a hegyet, s azután elérjük, a mi után vágyunk!
Sirin erre ilyen dalt énekelt:

Olyan lett a lelkem, mint a kóbor madár,
Mindig hozzád vágyik, mindig tenálad jár.

De válnunk kell újra, az Isten megáldjon,
El ne feledd Sirint uralkodóm, sáhom!

Kérem a jó Istent, sírok érted bőven,
Ha elhagynál szépem, mi lenne belőlem?

Így énekelt, aztán nem tekintett sem jobbra, sem balra,
hanem visszatért egyenesen a szerájba. Hanem a mint Hüz-
müz sáhnak a felesége megtudta, hogy mi történt, elmesélt
mindent a sáhnak. A sáh így válaszolt:

— Szeretném, ha fiamat Koszrevet kijózanitanád ebből a
szerelemből, mivel ők ketten készebbek meghalni, mintsem
egymástól elváljanak!

A dajka meg is kísérelte, megkörnyékezte Koszrevet,
de bármint igyekezett is őt kiábrándítani, nem ért el semmit.
Visszament Hüzüz sáhhhoz és előadta a körülményeket;

— Csak egy orvosság van erre uram, Ferháddal kell
valamit tennünk, csupán csak az engedelmedet várom hozzá!

A sáh beleegyezett, tegyen a mit akar.

Az átkozott cselszövő pedig vett egy tányérra való lok-
mát,*) vén banyának öltözött, botot vett a kezébe és elment
Ferhádhoz.

*) Apró húsdarabok, falatok.

— Jaj nekem szólott ravaszúl — Ferhádom, fiam, mond csak kinek a kedvéért töröd itt a hegyet?

— A Sirinemért — felelte.

Erre a banya ily szavakba kezdett:

— A szeráj előtt jártam, egyszerre csak sirást és jajgatást hallok. Kérdezősködtem, hogy mit jelent a sírás? Erre nékem ezeket a lokmákat adták. Kérdeztem, hogy mi az? Azt felelték, hogy Sirinnek, Ferhád szerelmesének a holt szive. Mert Sirin meghalt ezen az éjjelen, hirtelen, váratlanul. És leszórták nekem ezeket a lokmákat, ezt a tányért is ők adták hozzá. Jaj neked, fiam!

Felsőhajtott Ferhád e hír hallatára:

— Hiába volt hát minden fáradságom!

Szólt és elhajította a buzogányt a kezéből. Az álnok banya pedig visszahúzódott, elrejtőzött egy helyen és leste Ferhádöt.

Ferhád így beszélt magában:

— Ha Sirinem meghalt, mit keresek én már ezen a világon?

És a buzogányát földobta a levegőbe, s a fejét alája tartotta. A buzogány a fejére esett, s a lelkét visszaadta még abban az órában bölcs Alkotójának.

Előugrott erre az átkozott banya, sietett a sáhhoz és elmondta az örömhírt, annyi gonosszággal, mint a hogy a lokmák történetét elmondta Ferhádnak.

Meghallotta a hírt Gülbejáz is, sirva szaladt Sirin elébe;

— Meghalt Ferhád, a te hű szerelmesed! — zokogta.

Sirin fölsikoltott és rögtön összerogyott. Rózsavizet öntöztek az arcába, s így nagy nehezen egy óra múltával magához tért.

— Nem hiszem — mondá Sirin — a míg a saját szemeimmel nem látom!

— Holnap majd előhozzuk a gyaloghintót, és elmehetsz — szólott a Khoszrev anyja.

A mint reggel lett, előhozták a gyaloghintót, Sirin is hozzákészülődött.

— Sokat imádkoztam az éjjel — szólott Gülbejázhoz, — hogy bárcsak meghalnék én is. Ha el nem felejténéd, a mit tőled kérek, tedd majd a ruhámat a gyaloghintóba, takard le posztóval és vidd el Mehmene Banunak!

Ez volt a végső óhajtása.

— Engem pedig temessetek Ferhád mellé!

Beszállott a gyaloghintóba és kimentek a hegyek közé. Egyszerre csak meglátja Sirin Ferhádöt, úgy feküdt ott elterülve, mint egy hegyóriás. Kiszállott a gyaloghintóból, és nagy siránkozással ráborult Ferhádra:

— Ó én Ferhádöm, miért hagytad itt ezt a szerelem tüzeiben égő világot? Ezután már csak a lelkemet látod, mint könyvben a fehér lapon a fekete irást!

És ime — így beszélük a regések — Sirin egy handzsárt húzott ki az oldala mellől, Ferhád kebelére borult, s a handzsárt a köldökébe szúrta. Lerogyott, a handzsár vége kijött a hátán, omlani kezdett a vére.

Meghaltak egymásért, hűek voltak végig,
Ó irgalmas Isten, bocsássad meg nekik!

Így siránkozott fölöttük Gülbejáz.

— Ó én szegény lélek nincs többé uram, nincs többé asszonyom!

Mindenki megsajnálta őket. Azonnal megvitték a hirt Hüzmüz sáhnak is. Őket kettőjüket pedig kint hagyták egyedül. A vén banya gondolta magában, hogy elmegy, megnézi őket. Ki is ment a hegyek közé, de a mint nézte őket, elötört egy oroszlán és az átkozott boszorkányt darabokra tépte. Az ő vére is odafeccsent Ferhád és Sirin véréhez.

Kijött Hüzmüz sáh is és nagyon sajnálkozott rajtuk. Egymás mellé temetteté őket egy helyen. Visszatért a városba, s a lelkök üdvéért alamizsnát és ajándékot osztott ki a szegények között.

A temetőben pedig, a hol eltemették őket, kinőtt a földből ezer piros rózsza, ezer fehér rózsza. De a rózsák között kinőtt még egy pászta fekete tövis is, hogy a fehér rózsza ne ölelkezhessék a piros rózsával. Elterjedt a híre az egész világon, a sírjaik fölött most is áll még a kupolás tűzbe.*) A szerelmesek pedig ellátogatnak hozzá, elmondanak egy fátihát**) a lelkök üdvéért.

Gülbejáz pedig, hogy teljesítse Sirin végső óhajtását, a

*) Síremlék, mauzóleum.

**) A Korán első szúrája.

ruháit belerakta a gyaloghintóba, letakarta fekete selyemmel és elküldötte Mehmene Banunak. A mint Mehmene Banu meglátta a véres ruhákat, rájok borúlt és zokogni kezdett:

Én vagyok a bűnös, széjjeltéptem őket . . .
Mért véres a ruhád, ó mi lett belőled ?

És sírt, sírt, csaknem megőrült Sirin után, mert nem láthatta többé. Sokat szomorkodott azon, miért nem engedte meg, hogy egymáséi lehessenek. A szerájban mindenkit feketébe öltöztetett, negyvennapig tartották a gyászt. A Sirin ruháit összekötteté egy csomóba és a kincstárban őriztette. Elővette néha, hogy beszívja a ruhák illatát, s az arczát hozzájuk dörzsölje.

Így végződik im' Ferhád és Sirin meséje!

* * *

Öreg, böles hodzsától hallám e bús regét
Még gyerek koromban,
Könyvet írok róla, megéneklek dalban,
Ilyenkép gondoltam.

Régi boldog idők, de jó volt még akkor
Ölelni, szeretni!
Elmúlt, vissza nem jő, taníts inkább Allah
Feledni, feledni!

Törökből

MÉSZÁROS GYULA.

HOMÁLYBAN.

Boldog vagy te, hogy homályban
Folydogálhat életed,
Hogy a hirnév délibábját
Lihegve nem kergeted.

Hogy lelked a kincs szomjának
Áldozatul nem esett,
Mit a sors kegyéből nyertél,
Elégled a keveset.

Nyájas szép világ derül rád,
Egy bizalmas kis körön,
A hol mások mitse látnak,
Te rád ott is vár öröm.

Egy-egy virág az út szélén,
Mely ott észrevétlen áll,
Egy-egy madár, mely feletted
Vigan csicseregve száll.

A napfény, az éj, az égbolt,
A csillag, mely ott ragyog,
Minden, a mit látsz, vagy érzesz —
A legkisebb, s legnagyobb.

A mindenható erőnek,
Mely így ápol tégedet,
Gondjára oh! hogyne biznád
Nyugalommal végedet !

LÉVAY JÓZSEF.

KÉT LOVAG.

Krapülinski és Waslapski,
Lengyel földről két polyák,
Moszkva ellen a szabadság
Harczát végigharczolák.

Bátran küzdtek, s mind a kettő
Párisba ép bőrrel ért,
Mint hogy élni ép oly édes,
Mint meghalni a honért.

Mint Achillesz és Patroklusz,
Mint Dávid és Jonathán,
Úgy szerették ők is egymást
S csókolák: «Kochán, Kochán!»

Jó barátok s hűk maradtak,
Egymást el nem árulák,
Bár nemes volt mind a kettő,
Lengyel földről két polyák.

Együtt laktak, egy szobában,
Este őket egy ágy várta,
S versent ugyanaz a lélek
S ugyanaz a féreg rágta.

Enni egy csapszékbe jártak
S nem akarván megengedni,
Hogy amaz fizessen érte:
Egyik sem szokott fizetni.

S ugyanaz a gyöngyömadta
Henrietta mosott rájuk;
Minden hónapban dalolva
Ment a szennyesért hozzájuk;

Mert valóban ingök is volt
Mindeniknek két darab,
Bár nemes volt mind a kettő,
Lengyel földről jó lovag...

Ott ülnek a kandallónál,
Hol vidám lángok lobognak,
Künn meg éj van, hóvihar zúg
És a bérkocsik robognak.

Nagy pohár puncs áll előttük,
(Persze sem cukor, se' citrom,
Sem pedig víz nincs a puncsban)
S szürsölük, mélézva titkon.

Majd lelkökben lassan a bú
Felleget fellegre hajt,
Arczuk nedves lesz a könnytől,
S Krapülinszki fölsohajt:

«Legalább hálókabátom
Volna itt és medvebundám,
S macskabőr sipkámát is
A távol honban ne tudnám.»

Waslapski meg így felelt rá:
«Te hű szív, honvágy betegje,
Te csak a hazára gondolsz
És a macskabőr süvegére.

Nincs még veszve Lengyelország,
Asszonyink majd szülni fognak,
Szüzeink is azt cselekszik,
Hősöket, kik kardot fognak,

Hősöket, mint Sobieszki,
Mint Zselmuski és Uminski,
Eskokewits, Subiakski
És kivált a nagy Csacsinski.»

KÁLDY GYULÁRÓL.*)

Mikor Eötvös Károly cikkei, először a *Pesti Hirlapban*, Káldy Gyuláról megjelentek, még iskolai éveimet éltem, s így természetesen azokra kellő figyelmet nem fordíthattam. Most, hogy e cikkek újra megjelentek és így újra napirendre kerültek, szinte lelkiismeretbeli kötelesség hajt rólok szólani.

Meg kell ugyanis magyaráznom két körülményt. Először is azt, hogy bár valóban Káldy Gyula élete és sorsa egyik legérdekesebb fejezete a magyar zene XIX. századi történetének, mégis miért kellett kihagynom abból a tanulmányból, mely a *Budapesti Szemle* 1906. májusi számában megjelent. Másodszor igazolnom kell magamat abban a tekintetben is, hogy bár Eötvös Károly végső következtetéseivel szinte mindenben egyet értek, mégis említett tanulmányomban miért voltam kénytelen őt is, hőseit, Káldyt is, olyan módon említeni, a mi részint ellentmondásnak, de igaztalanságnak is tűnhetik fel.

Mikor erre a két kérdésre lehetőleg röviden feleletet adok, úgy vélem, nemcsak magamat igazolom, de magának a magyar zene ügyének is használok. Legalább tisztul a helyzet, s oszlik az a homály, mely a magyar zenei ügyek felett 50 év óta lebeg.

E homály eloszlatásán munkálkodott elméletileg Eötvös Károly és gyakorlatilag Káldy Gyula. Hogy a homályt munkásságuk csak növelte volna, nem lehet mondani, de mindenesetre különös körülmény, hogy e két ember jó akaratú, lelkes munkássága is magyarázatra, megértésre szorul.

Megértésre szorul Káldy életében az a körülmény, hogy bár valóban nemzeti zenénk felújulása körül halhatatlan érdemei vannak, mégis miért lehetett őt az idegen irányzatnak oly könnyen elnyomni. És magyarázatra szorul pártfogójának, Eötvös

*) *Eötvös Károly Munkái* XVII. Szilgyi és Káldy. Bpest. 1906.

Károlynak esete is, a ki végső eredményeiben a leghelyesebb és a magyar nemzeti eszmére nézve is legfontosabb irányelveket mondta ki, s még sem hallgatott rá senki.

E különös körülménynek véleményem szerint az a magyarázata, hogy mi se tizenöt évvel ezelőtt nem tettünk, se ma nem igen teszünk különbséget a zeneművészet körébe eső fogalmak között.

Nálunk ma is ezek a szók: *zeneszerző*, *zeneköltő*, *zeneművész*, *zenetanító*, *zenetudós*, *zeneíró* és a többi, mind ugyanazt jelentik. Nálunk, ha valaki jó zeneműveket költ, mindjárt a zenei nevelés élére állítják, mert arra nem is gondol senki, hogy vajon az illetőnek van-e kedve, hajlama, vérmérséklete a tanításhoz. Legmulatságosabb azonban az a felfogás, mely szerint minden zenei pædagogusnak egyszersmind zeneköltőnek is kell lennie, akár van rá költői tehetsége, akár nincs. E tekintetben még Bartalus István is csak azt vallotta, hogy a jó zeneszerzőnek még a kapufélfa feliratát is meg kell tudni zenésíteni. Hogy mennyire képtelen kívánság ez, csak akkor tűnik ki, mihelyt a zeneszerzőt a zeneköltői szóval pótoljuk, a mint azt Bartalus gondolta.

Mi, ha különbségeket teszünk a fentebb elsorolt zenei foglalkozások közt, nemcsak Káldy Gyula zenei munkásságának igaz megismeréséhez jutunk el, hanem megértjük Eötvös Károlyt is.

Nevezetesen Káldy Gyula küzdelmes sorsa tisztára abban leli magyarázatát, hogy mindig oda állították s úgy látszik ő is készségesen oda állott, a hová nem talált. Mivel se benne, se a nagy közönségben nem volt még kifejlődve a zenei foglalkozások közti különbség érzete, szerepelt mint előadó művész, mint költő, mint tudós, mint pædagogus és mint opera-igazgató. Hogy e sokféle foglalkozás közül igazában melyikre volt teremve, most még megmondani nem tudom; de Eötvös Károly sem mondja meg.

A ki Káldy Gyula fölött a végső ítéletet ki fogja mondani, majd rendre veszi és apróra meg fogja vizsgálni Káldynak mindegyik szerepét. Én most csupán arról a szerepéről szólok néhány szót, a melyet Eötvös Károly, úgylátszik, legfontosabbnak tart. Ez Káldynak a kurucz dalok s általában a régi magyar zene összegyűjtése és ismertetése körül kifejtett munkássága.

Mindenesetre feltűnő s Eötvös cikkeinek legmegdöbbentőbb részlete az, mikor Káldynak a miniszterhez kiadásra be-

nyújtott gyűjteményéről szól. Valóban a magyar zenei állapotok kétségbeejtő voltát semmi sem jellemezheti jobban, mint az a szűkeklüség, melylyel Káldynak ez irányú munkássága az úgynevezett hivatalos zenei körökben találkozott. Hogy mégis kihagytam e mozzanatot tanulmányomból, azért van, mivel a Káldyval szemben álló hivatalos zenei köröknek gáncsvetésökben nagyobb volt az igazság, mint a mekkorát elhallgatnom lehetett volna.

Mikor Káldy gyűjteményét és dolgozat-tervezeteit a miniszteriumhoz benyújtotta, Eötvös Károly előadása szerint a m. kir. zeneakadémiának az volt a követelése, hogy Káldy mutassa ki azokat a forrásokat, a melyekből régi magyar zenei adalékait merítette. Egészen természetes és jogos kívánság volt ez. Olyan, a melyre Káldynak meg kellett felelnie, ha valóban komolyan fogta fel zenebuvárló és zeneismertető szerepét.

És Káldy ennek a feltételnek soha sem felelt meg; vagy nem akart megfelelni, a mi érthetetlen, vagy nem tudott, a mi valószínű.

Szomorú tünete ez a magyar zene legutóbbi ötven évének, de ebben Káldy majdnem annyira hibás, mint a zeneakadémia s ezért kellett kihagynom tanulmányomból. A zeneakadémiának joga volt követelni Káldytól, hogy kimutassa a forrásokat, melyekből merített; de abban már nagyot tévedett, mikor Káldynak e mulasztásáért elvetette az egészet s még annyira se értékelte munkásságát, a mennyire nemzeti szempontból érdemes lett volna. Káldy pedig nem tudott, vagy nem akart különbséget tenni a tudományos munkásság és a *műkedvelői* szereplés között. A zeneakadémia úgy kezelte a Káldy gyűjteményét, mint tudományos módszerrel összegyűjtött anyagot, Káldy pedig, úgy látszik, csupán a művészi hatást tartotta szem előtt. Innen az éles ellentét, a mit aztán más egyéb sajnálatos körülmények csak jobban elmérgesítettek.

A magyar zene láburaállításának egyik főakadálya az az idegen felfogás, melyet nálunk a zeneakadémia képvisel, de a másik okvetlenül az a délibábos, novella-szerű elmélkedés, melynek Káldy, de még sokkal inkább védője, Eötvös Károly, igen tiszteletre méltó képviselői.

A mit Káldy a Kurucz-dalok felélesztésével tett, kimondhatatlan haszon nemzeti szempontból. De mennyivel jobb, üdvösebb volna, ha úgy intézte volna e munkásságát, hogy a ma-

gyar zene ellenségei abba bele ne köthessenek, annak hitelességét kétségbe ne vonhassák. De nem úgy intézte. Nemesak a magyar zene ellenségei, de mi magunk is kénytelenek vagyunk aggodalommal és fentartásokkal fogadni munkásságát.

Erre nézve legyen szabad emlékezetbe idézni azt a nótapört, mely körülbelül tizenkét évvel ezelőtt Káldy Gyula és Konti József között a *Kis ablakom be van nőve virággal* kezdetű népdal miatt a törvényszék előtt lefolyt s a lapokba is bekerült. Kölcsönösen vádolták egymást nóta-lopásért, míg végül kiszült; hogy mind a ketten öntudatlanul a néptől vették azt a dalt.

A kivel ilyen megtörténhetik, annak ugyan szigoruan hivatkozni kell azokra a forrásokra, a melyekből merít. És Káldy nem csupán a zeneakadémia kérdésére, de mások kérdésére sem nyilatkozott soha közelebbről, hogy *Kurucz dalai* nagy részét honnan vette. Ma már kezdjük sejteni, hogy legértékesebb forrása Pálóczi Horváth Ádám ötödfélszáz éneke volt; de hogy a *Czinka Panna nótáját* és pld. a *Gályarabok énekét* honnan vette, lehet, soha sem fogjuk megtudni. Erre pedig nagy szükségünk volna, mert mind a kettőt — belső okok alapján kénytelenek vagyunk sokkal későbbi időből valónak itélni, mint a hogy áruba vannak bocsátva.

Mindezek a körülmények, természetes dolog, Eötvös Károly előtt mellékesek. Hogy mi az eredete, előállási körülménye valamely dallamnak, előtte és előttünk is mind addig mellékes, a míg, hogy úgy mondjam, novella-szerűen gondolkozunk.

Ilyenformán gondolkozik pld. Gárdonyi Géza is, mikor egy novellát ír a *Szépen legel a báróné gulyája* kezdetű népballada eredetének megmagyarázására. De így jár el Herczeg Ferencz is, mikor egy novella keretében akarja megoldani a cigányzene problémáját.

Mindezek szép, kedves dolgok. De nem bizonyos dolgok. Olyanok, a melyekre ellenségeink támadásaival szemben, védekezésül nem hivatkozhatunk, mert egyszerűen kinevetnek vele, és méltán.

Ebben a kinevetésben van az a veszedelem, a mely a magyar zenének minden igaz barátjában aggodalmat kelt. És ettől a veszedelemtől nem vagyunk eléggé megvédve épen azért, mert a mint előbb is mondtam, nálunk a különböző zenei fogalmak között a köztudatban nincs különbség.

Hogy Gárdonyi csak novellát akart írni, előttem egészen

bizonyos. De hogy Hercege Ferencz egyebet is akart, mint novellát írni, ismét valószínű. Hogy Eötvös Károlyt is zenei cikkeivel ezek közé számláljam, talán igaztalanság, ha czéljának komolyságát nézem, de úgy érzem, hogy a magyar zenének többet használok vele. ha őt is oda sorolom.

Ugyanis Eötvös Károlynak is épen az a baja, a mi Káldynak volt: tudományos feladatot novella keretében akart és akar megoldani, s mikor ellenfeleinek alkalmat ad állításai visszautasítására, félő, hogy ezzel a magyar zene ügye iránt kelt a hozzá értékben bizalmatlanságot.

Eötvös Károly egyik beszédében a Wagner-zenét *butának* nevezte. A Káldy cikksorozatában Haydnt lopással vádolja s a *Gotterhaltét* egyszer népdalból vettnek, ugyanakkor azonban a *Goudimel* zsoltár dallamai közül valónak is állítja. Elárulja, hogy előtte, az ő zenei műveltségében, még csupán csak a zenemű dallami része értékes.

Mindezek az első pillantásra elárulják a jóakaratot, de a zeneművészet berkeiben járatlan műkedvelőt. A kinek lelke előtt, az ösztön isteni erejénél fogva, a legszebb, a legtermészetesebb eszmények és célok lebegnek, de mikor az oda vezető utat akarja magyarázni, kimutatni, járatlansága miatt megbotlik.

Ezek a sorok épen tiltakozni akarnak az ellen az eddig követelt eljárás ellen, hogy Eötvös Károlynak a magyar zenét és Káldyt illető általános következtetéseit bárki is elvethesse azokért a hibákért, botlásokért, melyek a részletekben észrevehetők. Különös dolog, de valóban az történt, hogy Eötvös Károlyt ösztöne és képzelete elvezette oda, a hová rendes körülmények között tudás és ezen alapuló meggyőződés szokta vezetni az embert.

Csak aztán különböztetni tudjunk. S a szépíró ne nézzük zenetudósnak! Mert ezzel inkább ártunk, mint használunk a magyar zene ügyének.

SEPRŐDI JÁNOS.

SAND GEORGE ÉS LEÁNYA.

Rocheblave a múlt évi *Revue des Deux Mondes*ban közölte Sand Georgenak és leányának, Solangenak eddig kiadatlan levelezését, melyet most egy csinos kötetbe gyűjtve tett hozzáférhetővé Sand George műveinek kiadója, a Calmann-Lévy czég.*) Ez a könyv sok tekintetben mondható számottevőnek, mert bevilágít a nagy író nő családi életének egy eddig ismeretlen részletébe. Sand Georgenak fiával, Maurice-szal s barátaival folytatott levelezését hosszú sorozatokban adták ki, a nyolczvanas évektől napjainkig, csak épen ennek a levelezésnek kellett várnia annyi évtizedig, hogy nyilvánosságra kerüljön. E ténynek is megvolt a maga oka.

Solange egy időben haragban volt bátyjával s makacsul elzárkózott attól, hogy anyjával váltott leveleit kiadassa; sőt állítása szerint meg is semmisítette azokat. Csak élete vége felé, mikor látta, hogy bátyját s anyjának barátait mennyire fölkarolják, vett erőt rajta bizonyos féltékenység s lett hajlandó megszegni hosszú hallgatását. Ekkor kiderült, hogy a levelek nagy részét híven megőrizte, s azokat, hagyatékából, átadhatták a nyilvánosságnak — annyival is inkább, mert nincs bennök semmi olyas, a miért (mint pl. a Sand-Musset levelezés esetében) indiscretiótól vagy botránkyeltéstől kellene félni. Ezek a levelek nem tartalmaznak semmi úgynevezett «sensatiót», csak hű tükrei egy mindenképen érdekes női lélek fejlődésének s e pszichologiai rajz tekintetében fölrnek akárhány regénynyel.

Mert ha a Sand George élete végesvégig egy változatos és sok helyt érdekesítő regény, a leánya élete sem nélkülözi a regényes elemet. Solange a valódi hősnője ennek a könyvnek.

*) *Samuel Rocheblave: George Sand et sa fille. D'après leur correspondance inédite. — Paris, Calmann-Lévy, 1905. 8° 299 l.*

Rég idő óta egy anyának a leányával váltott levelei alkoták a levéltudomány remekét; melegségek, szellemességek, bájos könnyedségek, józanságuk és csevegéseik minden idők kincsévé tették Mme de Sévignének Mme de Grignanhoz írt leveleit, őt magát pedig nyájas, kedves, fenkölt, derűs lelkével, minden olvasójának egyik legjobb barátjává. Mme de Sévignére gondolunk, mikor kezünkbe vesszük Sand Georgenak ezt az új kötetét: az egyik asszony olyan nagy írói tehetség volt mint a másik, az alkalom is ugyanaz, csak azért itt még sincs annak a XVII. századbeli irónőnek vetélytársa. Sand George mint barát s kiváltképpen mint anyai barát, a legelbájozott irónők közé tartozott. Fiának, Mauricenak megmutatta ezt az oldalát; hanem ezekben a leányához írt leveleiben valami hiányzik, s talán éppen ez a valami az egyedül szükséges.

Sand George és leánya közt mély vonzalom volt, az igaz, de megvolt a vérmérséklet amaz összeférhetlensége, két ellentétes eszménynek az a békétlensége is, a mi nem ritka a családi életben: Turgenyev rámutatott az *Apák és fiúk*ban.

Dudevant Solange, az irónőnek második gyermeke, 1828. szeptember 13-án született Nohantban. A levelek első csoportja, mely 1847-ig tart, mutatja, hogy e leány már kis korában erős egyéniség volt, határozott jellemmel: «nagyon jó, nagyon kedves, de büszke és önféjű is,» olyan jellem, mely «igen széppé fejlődhetik, ha szeretettel, meggyőzéssel hatnak rá, de hideg és szerencsétlen lehet, ha megsértik.» (Sand G. Mauricehoz, Páris, 1835. szept. 10.) A *Histoire de ma vie*ből is ismerjük ennek a meglehetősen szeszélyes jellemnek kialakulását, mely anyjának annyi gondot okozott; Maurice, fiú létére, sokkal odaadóbb, csöndesebb, mondhatni szendébb volt ennél a «gonoszkodó kis majomnál.» És mekkora az ellentét később az iskolás leány Solange közönyös scepticismusa, meg anyjának leánykori mystikus rajongása közt, ha összevetjük Sand Georgenak önéletrajzát (III. rész, VIII—XIV. fejelet) a Bascans-párhoz, Solange párisi nevelőjéhez 1842-ben írt aggodó levelével!

Igy nő fel Solange; és az ellentét anya és leánya közt mind jobban kiélesül.

Rousseau mély érzésű leánya, szenvedélyes érzékenységgel, intenzív komolyságával és tág, objectív látkörével, sohasem volt képes ezt az övétől olyan merőben elütő természetet fölfogni: leánya megfejthetetlen rejtélyként áll előtte; remegve nézi bonta-

kozó különöz hajlamait s az a csodálkozó, szinte féltékeny hangismételve visszacsendül leveleiben, bárha azért így is imádja leányát elbájolóan érdekes egyénisége miatt.

Biologusok tanítják, hogy minél finomabb, elkülönözöttebb valamely lény, annál kevésbbé kész a változásokhoz alkalmazkodni, vagy új környezethez szokni. Alig volt valaki alkalmazkodóbb, simulékonyabb Sand Georgénál; csakhogy ő a saját nemzedékének eszményeihez alkalmazkodott. Sand negyvenhat éves volt, mikor az alig húsz éves Solange eszményeket alkotott a magáéről és — mint ez már a világ szokása — elégette azokat a régi módi bálványokat, melyeket anyja imádott, tisztelve azért mint ereklyéket azokat a dolgokat, melyeket egy korábbi nemzedék lángokba dobott.

Mert Solange a második császárság szellemét testesítette meg. Ott lehet a helye Frou-frou és Trécoeur Julia közt, mint egy korabeli leány-typusnak — jobban mondva, a pajkos serdülő leánynak — erős, bővölő, frivol, fürge lelkével, éles, sarcastikus modorával; merész mint egy oroszlán, gondtalan, mint egy közkatona; finnyás is, közönséges is egyszerre.

A mint élete küszöbén áll, összegyűrve lovagló ruháját és türelmetlenül törve ketté ostorát, anyja egy ifjú Dianát keres benne, a ki talányos, de rokonszenves hősnője lehetne egy szerelmi történetnek.

Nem soká kellett várnia, hogy Solangenak igazi «története» legyen.

Tizenhat éves korában hagyta el Solange a Bascans-intézetet. Ekkor már igazi nő: anyja, erkölcsi átalakítását czélozva, fölénynyel, erélyesen, ékesszólóan küzd bontakozó egyénisége ellen; de a fiatal leány, a saját értékének tudatában, meg édes anyja regényeinek ha nem is veszélyes, de mindenesetre korai olvasmányával táplálkozva, úgy érzi, hogy igaztalanul bánnak vele és nem minden szellemesség híján vág vissza anyjának. A meghasonlás már komoly jelleget öltött; csak egy váratlan esemény kell még hozzá, hogy teljessé váljék és Solanget igazi szerepébe juttassa.

1846 vége különben is válságos időszak volt Solange életében. Sápadt lett, unatkozott; egész lényében volt valami a *Mauprat* Edméejének kielégítetlenségéből. Anyjának ezt a regényét a legszivesebben olvasta s igazi elragadtatással írt róla (1843 május 23—27.) Tárgyat keresett ábrándjaihoz s ezt, szeptember

végén, egy huszonnégy esztendőös berry-i nemes ifjúban, De Préaulx Fernandban vélte föltalálni, a ki nem volt ugyan gazdag; de «szép és jó — s ennél több mi kell?» Solange hamar beleszeret a délczeg lovagba; emez valóságos rabszolgája lesz és már úgy látszik, hogy a kézfogóra készülnek, mikor Solange egyszerre szakít imádójával.

Időközben ugyanis egy új alak tűnt fel a láthatáron: Clésinger, a szobrász.

A mód, a hogyan ez az ember betoppant Nohantba, valóban nem közönséges. 1846 márczius 16-án Sand George egy barbár helyesírással és stílusban megszerkesztett, áradozó levelet kapott, melynek írója arra kérte őt, hogy nézze meg az az évi tárlaton kiállított szobrát, a *Mélancoliet*, mert azt *Lélia* sugallta s így részben a Sand műve is. Sand George, a ki mindig nagy pártfogója volt a művész-embereknek s kivált a negyvenes években, az ő «socialista-korszakában,» tőlök várta a társadalmi újjászületést, postafordultával felelt a levélre, melyet 19-én egy újabb követett. 1847 elején pedig, Sand George párisi időzése alatt, be is mutatták neki a levelek íróját: Clésingert. Sand látogatást tett a műtermében, meghívta őt Nohantba is; Clésinger engedélyt kért tőle, hogy mintázhassa az ő — majd a leánya mellszobrát.

A hódító külsejű művész és igéző modellje egymásba szerettek: Solangenak immár csak «az ő szobrása» kell és maga szakít De Préaulxval, épen a házasságuk előtti napon. Az anyát villámcsapásként érte ez a túlon túl regényes és váratlan fordulat, melyet — mialatt ő időt akart nyerni, hogy tájékozódhassék erről az idegenről, a kit valaki «kötni valónak» nevezett előtte — még regényesebb is követett. Clésinger dragonyoskáplár volt és mint afféle katona-ember, nem sokat habozott, hanem egyszerűen megszöktette Solanget.

Ezt az eddig ismeretlen pontot csak most tárja föl a Rocheblave könyve. Sand George ugyanis, hogy a látszatot megmentse s elejét vegye a mende-mondáknak, sietett ekként kierőszakolt beleegyezését megadni a házassághoz, mely május 20-án végbe is ment és melyet ismerőseihez írt leveleiben úgy tüntetett föl, mint váratlan, de rá nézve örvendetes eseményt: a leánya boldog, ő is boldog, Clésinger pedig «kifogástalan ember és nagy művész.»

Hanem a saját benső életében annál megrázóbb hatása lett

ennek a hóbortos kalandnak: Solange meginduló regénye egyúttal anyjának egyik regényét zárta le, még pedig valóban tragikus csattanóval. Sand George kelleténél jobban megbotránkolt leánya szökésén, — mintha ő maga sohasem szökött volna meg senkivel. Csakhogy ő most már a *Petite Fadette* s a *Claudie* Sandja volt, a ki csak homályosan emlékeztetett az *Indiana* Sandjára. Sohasem bocsátott meg vejének s házasságuk napjától fogva szakított az ifjú párral. Ő maga azidétt, mint tudjuk, a Chopin-epizódnál tartott: és Chopint, ezt a csupa szív művészt, ezt a lengyelt fölháborította Sand viselkedése. Nyárspolgári szűkkeblűséget látott benne; s a szobrászszal való szakítást követte a zenészszel való szakítás — a leggyászosabb, melyet csakhamar az amúgy is beteg Chopin halála pecsételt meg (1849 okt. 17.)

Rocheblave, a kiadásához csatolt jegyzeteiben, mindenképen igyekszik Sand Georget tisztázni attól a vádtól, hogy az ő eljárása volt közvetlen oka Chopin halálának, s hivatkozik arra, hogy ifj. Dumas megsemmisítette Sandnak Chopinhoz írt leveleit, melyekre véletlenül akadt rá, egy utazása közben, a lengyel határon¹⁾: de azért maradt elég vádló bizonyosság Chopin ama kiadatlan leveleiben, melyeket épen napjainkban bocsátott közre *Karłowicz* Varsóban,²⁾ lengyel nyelven. Hasonló szellemben (Chopin javára) nyilatkozik e tárgyról a *Times* egy névtelen essayistája is, Rocheblave művét ismertetve.³⁾

Sokkalta igazabb tehát, mintsem gondolnók, Sand George-nak ez a vallomása, önéletrajzának végén: «Életem, két nagy rázkódás után, 1847-ben és 1855-ben, mégis szembeszállt a halállal; és szívem kétszer megtörve, százszor megrendülve, megvédte magát a kétely borzalma ellen...» (Hist. de ma vie, IV. k. 485. l.)

1847-ből nincs Sand Georgenak leányához írt levele; kettő van 1848-ból; 1849-ből semmi, 1850-ből semmi.⁴⁾ Hanem 1851-től kezdve levelezésök bőséges, érzelmes és csupa érdekesség.

¹⁾ Rocheblave, 120. l. (V. ö. még Le Roy: *Les amis de George Sand*. Paris, 1897.)

²⁾ *Newydlane dotyhczas Pamiatki po Chopinie, opracował M. Karłowicz*. Warszawa, Jan Fiszer. V. ö. ehhez: *Friedrich Chopin*, von Bernard Scharlitt. (*Neue Freie Presse*, 1906. márcz. 18.)

³⁾ *George Sand and Her Daughter*. *The Times, Literary Supplement*. Friday, December 15, 1905. (No. 205.)

⁴⁾ Chopin levelei Solangehoz töltik ki részben a hézagot. A

Solange Párisba költözik férjével, a hol finom érzéket fejt ki a divat minden ágában : kocsikázások, (angol kocsissal), lovak, pazar ruhák, izléses vacsorák és szellemes ebédek alkotják az ő életelemét. Anyja pedig ekközben Nohantban ritka növényekkel tölti meg herbariumát, lepkéket tűzdel kártyapapír-ívekre, kis kalapácsával összekopogtatja a mezők köveit.

«Mégis csak szép dolog az ásványtan s én nem tudom, miért adják némely kő mellé a drága jelzőt, mikor mindegyik olyan rejtélyes és olyan hatalmas munka eredménye. Minden szép és érdekes, látod... És ha majd megöregszel, mint én, majd megbánod, mint én, hogy nem jutott több időd csodálni, mint élni.»

Így ír Rousseau tanítványa; de nem téríti meg leányát. A csodálatnak nincs varázsa a szeptikus és mindenből gúnyt űző Solangera: ő egy társadalmi örvényben él, czifra nyomorúságban, fényes példányaként a III. Napoleon alatt virágozott «szegény arszlánók»-nek. Semmivel sem törődött, a mi nem volt különcz, költséges és veszedelmes; egyébként már gyermekkorában mutatkoztak e fényűző és kaczer hajlamai s főleg a ruha-kérdésekben volt válogatós és követelő. Ezen nem lehet csodálkoznunk, hiszen Solange egy bohème légkörben nőtt fel s még annyira sem volt meg az otthonos, tisztos hazai talaja, mint anyjának. Férjhezmenetele csak alkalmul szolgált kalandor természetének kibontakozására.

Clésinger könnyelmű és pazarló volt s nagyrészen őt terheli a felelősség azért a léha, rendetlen életért, melyet Párisban folytattak. Az esküvő alkalmával Solange a Narbonne-palotát, nagyapai örökségét kapta anyjától hozományúl; Clésinger akkor csak huszonnégyezer frank adósságát vallotta be, pedig több is volt, s így nem csoda, ha a ház már 1848-ban elűszött. A végrehajtok egymásnak adták nálok a kilincset s Clésingerék közel álltak a csödhöz. Clésinger időközben (1848—49) érmekeket nyert, fölkapott művész lett, a mi csak növelte önhietségét s kedvét a tékozló élethez. Kőrutakat tesz Londonban, szabad óráiban anyósa szobrán (mely a Comédie Française előcsarnokában áll)

zeneszerző, bár kezdetben idegenkedett Clésingertől, fönn tartotta az érintkezést a fiatal párral. Solange ott volt halálos ágyánál is; Clésinger készítette halotti masqueját és síremlékét a Père-Lachaise temetőben.

dolgozva; mikor pedig a második császárság beköszönt, önhittsége valóságos nagyzási hóborttá fokozódik. Részt akart kérni ő is a Tuileries átalakításában, nagyszabású terveket szőtt s mindeközben előre pocsékolta azt a pénzt, a mit kapni remélt s a legzüllöttebb életet folytatta. Műterme volt, de lakása ritkán.

Felesége pedig ezalatt még a háztartás legszükségesebb kellekeit is nélkülözte: igazában véve, csak ama segélyekből élt, melyeket anyja Nohantból, atyja Guilleryből küldtek neki. Tudjuk, hogy Sand George kivált a leánya adósságainak törlesztése czéljából fogott hozzá már 1847 végén önéletrajzához.*)

Ilyen körülmények közt született első gyermekök, egy leány, 1848 február 29-én, Guilleryben — de márczius 6-án már meg is halt, a nélkül, hogy Sand George, a ki a forradalom hírére Párisba sietett, tudott volna róla. A következő év azonban helyrehozta a gyászt: 1849 május 10-én született, ugyancsak Guilleryben, a kis Johanna, vagy becéző nevén Nini, a ki aztán majdnem egyetlen tárgya lesz az anya és leánya levelezésének.

A természet, melyet Solange, nagyvilági — vagy félvilági hölgy létére, olyan gondosan küszöbölt ki mesterkélt, ideges életmódjából, az addiginál szorosabb érintkezésbe hozza most őt anyjával. Clésinger Johanna születése ugyanazt a húrt érintette mind a két nő szívében. Mialatt férje külföldön bolyong, Nini az egyetlen vigasztalása, egyetlen öröme életében, melynek immár ő is megdöböntön kezdi érezni sivárságát; vele játszik a zöldvörös szőnyegen, melyet mindenkép szeretne pipacshimes rétnek elképzelni; majd lerándul vele anyjához, Nohantba, a hol anyjának darabjait játsszák műkedvelőkkel, miközben Nini csengő kacagása veri föl a házat.

Sajnos, ez a szép idyll nem tartott sokáig. A mily mértékben közeledtek most egymáshoz anya és leánya, épen úgy távolodtak egymástól férj és feleség. Solangenak nincs miből kielégítenie fejedelmi ízlését s ez szinte a világfájdalom egy nemével tölti el; a férjéből meg kitör a katonatermesztet, goromba, kiállhatatlan lesz. Megkezdődnek a családi viszályok: előbb rejtett czélzások, majd a levertség, a kétségbeesés, végül nyílt segélykiáltások adják tudtul az anyának, a ki mindezt előre látta.

*) L. *Correspondance* II. köt. 378. l. Poncyhoz 1847 decz. 14. kelt levelét, melynek végéről azonban a *les dettes de son mari* szavak hiányzanak a nyomtatott szövegben.

Solange levelei meghatón ecsetelik lelki állapotát az 1851 augusztus-októberi válság alatt, melyet nem tud az anyáéhoz hasonló hősiességgel elviselni; a kétely minden sorából kihangzik: «A boldogság az ifjúság legszentebb joga... A kötelesség nagyképű, üres szó... az erény hirhedt áztatás...»

Az 1852—54 éveket Solangenak és férjének viszállyai töltik ki: surlódások, megkülönbözés, pör; férj és feleség mint ellenségek állnak szemben egymással, egymást folyton kémlelve, folyton ingerelve. Solange már 1852 elején maga kéri a válást, de visszavonja panaszait, mikor a szobrász, atyja halálos ágyánál, javulást ígér. Ám Clésinger nem tartja meg a szavát; újra szakítanak és Solange a hozomány visszaadását követeli. Clésinger elismeri a tartozást, de ő meg követeli — a gyermeket. Elkeseredett küzdelem fejlődik ebből, mely Solanget ismételten leveri. «Egy gyermek, a ki csókok híján nő fel, írja 1852 végén, olyan, mint a növény napsugár nélkül.» De kétkedő elméje nem is tud menekvést, vigaszt találni; hamar elcsügged: «Az öngyilkosság az én egyedüli hitvallásom,» mondja alább.

D'Orsay grófnak, Clésinger egyik hivatalos pártfogójának közbenjárására újabb ideiglenes béke áll be, de csak pár hétig (1852 decz. — 1853 jan.) és Nini visszatér a családi tűzhelyre. Az állhatatlan Clésingerben nem lehet megbízni; mindenből fegyvert kovácsol neje ellen, a ki viszont végrehajtással fenyegeti. 1853 május 3-án aztán a férj erőszakkal beront neje szobájába, egy heves jelenetben magához ragadja a leveleit s mint terhelő adatokat átadja ügyvédjének. Mi több, elviszi Ninit is és beadja egy piszkos internatusba. Solanget ágyba dönti az izgalom. Ekkor lép fel egy rokona, De Villeneuve Gaston, a ki egy időben hallgatag imádója volt: vallásos férfi létére, a lelkére beszél, majd Ravignan atyához utasítja. Ezzel Solange döntő fordulathoz jutott el: ha nem tér is meg végkép, de — mint Bovaryné a betegágyán — megkönnyebbült lélekkel fogadja a vallás vigaszát. November 12-én jelenti anyjának «megtérését,» de még kiérezzük leveleiből azt a sajátságos dualismust, a küzdelmet a régi Solange között, a ki nem mond le bíráló szelleméről, s az új között, a ki szeretne hinni és igyekszik is. Visszavonul a Sacré-Coeurbe; kijelenti, hogy «meg van győződve Jézus Krisztus istenségéről; csak a szeplőtlen fogantatás, a boldogságos szűz cultusa meg az egyház csalhatatlansága nem fér a fejébe.» De a gyermekének gondolata mindennél erősebben ural-

odik rajta: készül az első áldozásra s ehhez december 8-át, pénteket választotta ki, azt a napot, melyen a törvényszék dönteni fog a gyermek sorsáról. Töredelmesen meg is áldozik, s a törvényszék (egy heti haladék után) nagyanyjának ítéli oda a gyermeket. Solange öröme határtalan; anyja sürgeti, hogy a betegeskedő Ninit vigye hozzá minél előbb az internatusból.

Késő volt már a gondoskodás. A hirtelen öröme hirtelen bánat következett: 1855 január 13-ának éjjelén a kis Nini meghalt a párisi internatusban, alig hat éves korában. A szegény kis leány rövid élete igazi dráma volt. Nohantba már csak temetni vihették.

E villámcsapás mind a két nőt lesújtotta; de ha nem csalódunk, a nagyanyát mégis jobban. Sand George, mikor elvesztette unokáját, maga is egy vallásos reactio állapotában volt; de e gyász eset után hite megingott eszményeiben, szinte közel volt a megőrüléshez. Sokáig nem birt magához jönni. Naphosszat sirt; éjjelente látomásai voltak. Egyiket el is beszélte egy levél- vagy naplótöredékében (1855 febr. 20 körül), mely csak 1904-ben jelent meg*): szépnek, nagynak látta Johannát, egy magasztosabb világ lakójaként — s ilyen alakjában kísérelte meg rajzónjával is megörökíteni elköltözött kis unokáját. Ez volt az a nagy rázkódás, mely megakasztotta önéletrajzának folytatásában is: de e leveleket kell olvasnunk, hogy fájdalmát egész mélységében s megrendítő voltában átértsük.**)

Míg a két nő egy darabig eltemetkezett fájdalomával, Clésinger — a kit immár az adósok börtönével fenyegettek — megszökött s valahol Olaszországban kóborolt.

Sand George, hat heti kábultság után, átlátta, hogy ki kell magát ragadnia környezetéből: utazni indult, visszatért kedves Olaszországába s ezúttal Rómát és környékét kereste föl, magával vive fiát és egy-két barátját is. Mindeközben pedig sűrűn levelezett leányával, a kit a közös fájdalom csak még közelebb vitt hozzá. Solange a gyász eset két első évfordulóján lelátogatott Nohantba, s egy darabig arra is gondolt, hogy telket vásá-

*) *Après la mort de Jeanne Clésinger, a Souvenirs et Idées* cz. kötetben (141. l.) Ismertetését l. *Budapesti Szemle* 123. köt. 127—139. l.

***) V. ö. Henri Bordeaux: *Vies intimes*, 241—271. ll. (Paris, Fontemoing, 1905. 3-ik kiadás.)

rol Berryben, anyja közelében; de csakhamar érzi, hogy nem a tétlen nyugalom való neki: olyasmire van szüksége, a mi izgassa, szórakoztassa; kell, hogy vele foglalkozzanak, mert máskülönben szenved és panaszkodik elhagyatottsága miatt. Egy belgiumi s egy boulognei kirándulása után, egyszerre föltűnik mint egy üstökös Turin egén, majd visszatér Párisba és salont nyit a Second Empire határszélein. Most már nem volt szüksége a Clésinger sikereire, hogy hozzá adja hódításaihoz. Elég ügyes volt maga is arra, hogy saját személyével hódítson, — hiszen mellette Clésinger egy esetlen, műveletlen barbár volt. Anyja is merő ellentéte neki, házias, szerény, kis falusi otthonában. Nem is helyesli és semmiképen sem érti leányának «hirtelen szeszélyeit» s végre kitör belőle az elkeseredés ezekben a híres soraiban: «Sokszor mondtam én: világra hoztam, fölneveltem, fegyelmeztem, imádtam, elkényeztettem, megszidtam, megbüntettem, megbocsátottam neki — és azért egy csöppet sem ismerem; nem tudom soha kitalálni sem megérteni, miért teszi vagy akarja tenni ezt vagy azt a dolgot, a minek rám nézve semmi értelme sincs.» (1858 jun. 16.)

Mindegy; a mitől már 1851-ben óvta leányát, («nem hinném, hogy valaha arszlánnő váljék belőled»), most bekövetkezett: Solangebani kibontakozott teljes szemfényvesztő varázsával az arszlánnő typusa. Azoké a csábos nagyvilági hölgyeké, a kik, igazi varázlók módjára, a politika függönye mögött, salonjaikban, vagy az udvarnál intézték az eseményeket, adták a hangot, s a kikről csak épen most, pár hónapja, rajzolt mesterien sikerült arcképeket Loliée, *Les Femmes du Second Empire* című könyvében.*)

A XVIII. századra emlékeztető irodalmi salonjában, a hol Solange, azt mondhatjuk, szintén valamelyik múlt századbeli szellemes asszony-ösét testesítette meg, a korszak legelőkelőbb nagyságai — Gambetta, Fouquier, Hervé, Laurier s mások — adtak egymásnak találkozózt; még csak az hiányzott, hogy szellemes csevegéseit ő maga is irodalmi babérokra váltsa föl. Erre gondolt Sand George, midőn leányát ismételve buzdította komolyabb munkára. Solange már családi hagyományainál fogva is arra volt hivatva, hogy irjon és nevet szerezzen. A neve különben úgyis megvolt; a Sand-Clésingernél aligha lehetett volna

*) Paris, Juven, 1906.

jobbat találni. Egymásután veti föl a terveket; előbb versekkel próbálkozik, majd regénytárgyat keres, de a szándékolt regényt nem írhatja meg, mert ezidétt önmaga él át egy másikat — A*** gróffal, a piemonti követtel, a kinek leveleit Clésinger már 1854-ben megtalálta nála, s a kihez le is látogatott Turinba. Innen, Girardin biztatására, néhány utirajzot küldött Párisba, melyek közül három meg is jelent a *Presse*-ben, alapos szerkesztői revisio után.

Végre, büszkén nevére, büszkén származására s anyja nagy ósétól ihletve, könyvet tervez Szász Móriczról. Sand George elégtelen batoritá vétkes kedvenczét e fönséges pályán, és egy ideig a vezető szerepét játszta mint bölcselelő és barát, — a mint azt az 1858—1870 kelt levelek mutatják nekünk. Keresve-kereste az isteni szikrát nem közönséges tehetségű leányában. Solange képes volt rokonszenvet kelteni környezetében. Miként anyja, ő is Sainte-Beuveben találta föl Mentorát. Egyik levelében «művészi kezekkel» írja le nekünk látogatását a nagy kritikusnak Montparnasse-utczai remeteségében.

«Óurasága magasan lakozik: csinos XV. Lajos stíllú szoba, fehér és arany ajtókkal, bájos üdeséggel. Két mahagonifa-könyvtár; két ablak vadszölővel, három gyalulatlan asztal, melyek csak úgy recsegnek a vén könyvek alatt, függönytelen vaságy, gyapjú lábtakaróval, dunnával, (mely alatt a gazdasszony a hálóinget és nyakravalót tartja), egy papirkosár, az ajtó mögött egy nöstény-macska, mely kölykeit szoptatja... ilyen a Sainte-Beuve dolgozó-szobája, a hol azokat fogadja, a kiket szeret...» (1859 okt. 9.)

A négy részre, húsz fejezetre tervezett Szász Móricz-tanulmány abba maradt. Solanget egyéb gondok foglalják el; már nem éri be Taitbout-utczai salonjával, ezzel a «női garçon-lakással», hanem villát tervez és építtet Cannesban — a Malgrétout villát — hogy aztán csakhamar el is adja egy moszkvai herczegnek. 1869 nyarán lepi meg anyját egy regény: *Jacques Bruneau* kéziratával. Afrikai katona-történet, melynek alapját a valóság szolgáltatta.*)

A regény cselekvénye három napihír-szerű episodból alakul ki; ezek: egy afrikai ütközet, Si-Emberek arab vezér üldözésé-

*) M. de Castellane: *Souvenirs d'Afrique*. Itt Siquot kapitány a hős neve.

vel és halálával, egy izgalmas párbaj s végül egy megrázó öngyilkosság. Bruneau, Si-Emberek legyőzője, beteges kedélyü, borongó lelkü regényhős, egy Alceste, katona-alakban; váratlanul nagy örökséghez jutva, Párisba megy, a hol most már világfi lesz és örülten beleszeret egy híres énekesnő leányába, Tascába. A gyanakvó és kegyetlenül féltékeny ember azt hiszi, hogy e kaczer nő megcsalja őt a saját testvérével s ekkor, heves jelenetek után, a testvére szemeláttára, főbelövi magát. A történet erőszakos bonyodalma, az elnagyolt jellemzés és a rikító színek mellett, nincs helyenként minden szépség híján; legkiválóbb benne az elbeszélés élénksége.

Sand George lapról-lapra, aprólékos gonddal nézte át a kéziratot: levelei tele vannak tanácsokkal, javításokkal, mert Solangenak ha megvolt is a tehetsége az íráshoz, nem ismerte hozzá se a stílus se a nyelv mélyebb törvényeit. A regény tehát több simításon ment keresztül, mielőtt sajtó alá került volna; változott nemcsak a stílusa, hanem itt-ott a meseszövése és a jellemrajz is. Például az első fogalmazásban, Tascá, a catastrophá után, kolostorba akar vonulni. Solange, anyja tanácsára, sikeresen változtatta meg ezt a «divatját mult» befejezést.

Mikor decemberben megjelent a regény a *Presse* tárczájában, 1870 tavaszán pedig könyv alakban, Michel Lévy-nél, nem vert föl nagy port; s mihelyt a sajtó alól kikerült, Solange maga is belátta képtelenségét. Éles kritikai érzéke önmagát sem kimélte jobban másoknál:

«Mazette! a stílus nem valami ügyes. És épen azok a részek a legrosszabbak, a melyeken a legtöbbet dolgoztam. De ezt nem mondom el senkinek... Neked igazad volt tavaly nyáron.» (1870 jan. 14.)

És sajnálja Sainte-Beuve elnézését, a ki épen azidétt hunyt el (1869. okt. 13.), hogy meg legyen kimélve gyámoltjának balsikerétől.

«Úgy szerette a nőket, ez a szellemes Sainte-Beuve, hogy nem is tudott velők máskép beszélni, csak udvariasan. Ez a módja, hogy megmondjuk egy hölgynek, a ki minket meglátogat: — Asszonyom, ön úgy ír, mint egy kis malacz.» (u. o.)

Talán a saját törekvéseinek balsikere nyitotta föl szemét, hogy meglássa «ósvi» anyjának végtelen fölényét, azt — miként egyszer Feydeának mondta, — hogy a «természetesség, szerénység, egyszerűség a lángésznek és az igazi tehetségnek tulajdonságai.»

1870-nel a «rettenetes év» küszöbére jutottunk. Sand Georgenak és családjának sorsát ezen idő alatt meglehetősen ismerjük leveleiből, kivált a Harrisse Henryvel váltottakból.*) Nem kevésbé érdekes Sand George és leánya levelezése, Nohantból Cannesba. Ekkor jelen meg a nagy bűnös: Clésinger, a ki — ötvenhét évesen — vissza öltötte dragonyos egyenruháját, tizezer frankból egy önkéntes csapatot szerelt föl, hősiesen vívott a poroszokkal és egy hadnagyát küldötte (decz. 15.) Nohantba, hogy anyósát megmentse, míg ő maga Cannesban tett látogatást s lelt szives fogadtatásra, feleségénél.

1873 nyarán Solange megvásárolta Montgivrayt, La Châtre és Nohant között; ez év szeptember 15-éről birjuk anyjával váltott utolsó sorait, közel negyven évi levelezésök záradékát.**)

Három év mulva Solange zárta le anyja szemeit; ő maga 1899 márczius 17-én halt meg, Párisban, tiz évvel bátyja, Maurice után. Úgy akarta, hogy mint a «Johanna anyját» temessék el a nohanti családi sírboltban és sírköve őrizze nagy fájdalomának emlékét. Mert ez az emlék elkísérte a koporsóig. Élete, alapjában véve, nem volt boldognak mondható. Az öngyilkosság gondolata mindúntalan üldözte — mint egyáltalán azokat, a kiknek jelleme befejezetlen, lelki összhangot nélkülöző — sőt egy ízben meg is kísérelte az öngyilkosságot.

Rocheblave könyvből élénken és megkapóan bontakozik ki Sand George leányának érdekes egyénisége s az anyáé is nyer új vonásokban. Kiváltképen három új szempontból ismerjük itt meg Sand Georget, hármass szerepkörben: mint nevelőt a kialakulás alatt; mint védőt és lelki tanácsadót az erkölcsi válság alatt; végül mint irodalmi vezetőt és tanácsost. Solange életében mondhatni semmi sem volt azokból az eszmékből, melyekért anyja lelkesült, ő maga olyan körökhöz vonzódott, melyektől ismét anyja volt idegen. Két külön világnak a lényei voltak ők, két merőben ellentétes korszak megtestesítői: ezt az ellentétet, s egyuttal egy fényes, korszakos eseményekben gazdag

*) *Souvenirs et Idées* 167—234. ll. Pótlólag itt említhetjük fel az íróő egyik barátjának, Mme Juliette Adamnak 1905 júliusában megjelent *Mes sentiments et nos idées avant 1870* cz. könyvét, mely Sand G. érett politikai nézeteire vet világot.

***) Sand Georgenak leányával váltott levelezéséből 241 levél (vagy billet) maradt, Solangenak anyjához irt leveleiből 362.

külvilág tükröződését két nagy női egyéniség lelkében, tárják elénk ezek a levelek, melyek megjelenésének őszintén örülhetünk.*)

SZABÓ KÁROLY.

*) A kötethez csatolt bibliographiából kiemeljük a következő, Sand Georgeról irt újabb műveket: Wladimir-Karénine (Madame Komaroff), *George Sand, sa vie et ses oeuvres*. Eddig két kötet Ollendorfnál (1838-ig), a többi most van sajtó alatt. — Edm. Plauchut, *Autour de Nohant*. (Calmann-Lévy 1899.) — Ch. Maurras, *Les amants de Venise* (Fontemoing, 1902); — valamint magának Rochelavenak érdekes tanulmányait: *Une amitié romanesque*. — *George Sand avant George Sand*. — *La fin d'une légende*. — *Revue de Paris* 1894 decz. 15., 1895 márcz. 15., 1897 máj. 15. — *Introduction aux lettres de George Sand a Alfred de Musset et a Sainte-Beuve*. Calmann-Lévy, 1897. — *Le Centenaire de George Sand* (*Revue Universelle*. 1905. jul. 1.) — *Pages Choisies de George Sand, précédées d'une étude*. — Calmann-Lévy.

ÉRTESÍTŐ.

Descartes: I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmékedések a metafizikáról. III. A filozofia elvei (I. rész). Fordította s magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. II. kiadás. Budapest, Franklin-Társulat, 1906. Ára 4 kor. 275 lap.

Huszonöt esztendővel ezelőtt két ifjú, lelkes philosophiai írónk, látva az akkori magyar philos. irodalom meddőségét, a magyar gondolkodásban a philos. mélység és tájékozottság teljes hiányát, egy merész és nagy vállalatba vágta a fejszójét: elhatározták, hogy a világirodalom nagy gondolkozóinak legkiválóbb bölcséleti műveit, magyarázatokkal ellátva, közrebocsátják magyar nyelven s ezzel átplántálják a philosophiát a magyar irodalomba és műveltségbe, otthont teremtenek annak a magyar közönség körében s ily úton-módon lassanként bevizik a philosophiát a magyar gondolkodásba, fölkeltik s érvényesülésre indítják a magyar elmében lakozó speculativ hajlamot.

Az elhatározást tett követte. Vállalatuknak, a melyet «Filozófiai Írók Tára»-nak neveztek el s a melyhez a M. Tud. Akadémia támogatását is sikerült megnyerniök, első darabja Descartes-nak, a kitünő francia philosophusnak, a modern philosophia megalapítójának két világhírű értekezése: a *Discours de la Méthode* és a *Méditationes de prima philosophia* volt Alexander Bernát fordításában és magyarázataival. A szerkesztők kétség és aggodalom közt néztek a mű megjelenése elé: vajon lesz-e fogékonyság a magyar olvasóközönségben az ilyen, tisztán elméleti vizsgálódások iránt? vajon megértik-e s követik-e őket? Kétségek és aggodalmuk, a mint a munkába mind jobban belemelegedtek, a mint vállalatuknak újabb meg újabb köteteit közrebocsátották, lassanként oszladozni kezdett. A magyar közönség

kezdte észrevenni, kezdte olvasni és tanulmányozni a kiváló érzékkel megválasztott, nagy gonddal átültetett s alapos hozzáértéssel magyarázott philos. műveket, s a vállalat most, 25 év után, minden dicsekvés nélkül elmondhatja, hogy e negyedszázad alatt nemcsak philos. olvasóközönseget teremtett, hanem a philosophiát szinte népszerűvé tette, szinte bevitte a közgondolkodásba, azzal az irodalmat szinte megtermékenyítette. Nem e mellett tanuskodik-e az a tény, hogy a vállalatból immár 19 kötet jelent meg, s köztük oly fényes nevek, mint Kant, Spinoza, Schopenhauer, Platon, Descartes, Hume, Taine, Bacon, Diderot, s méginkább az, hogy a vállalatnak immár 4-ik kötete érte el a II. kiadást, s a mint értesülünk, ezt még több is el fogja érni!

Legújabban, a f. év tavaszán, a vállalat I. kötete (*Descartes*) jelent meg II. kiadásban. E II. kiadás nem egyszerű lenyomata az elsőnek, hanem mint a címlap is jelenti, annak javított és bővített kiadása. E bővítést mutatja az a körülmény, hogy az I. kiadás 180 lapjával szemben e kiadás, teljesen ugyanoly külalak és betük mellett, 275 l. terjedelmű; míg az I. kiadás, mint említők, csak a *Discours de la Méthode*-ot és a *Meditationes*-t foglalta magába, az e darabokon kívül még két újabb művet, illetőleg részletet is közöl, u. m. a *Függelék*et (Isten létének és a léleknek a testtől való különbségét bizonyító okoknak geometriai módon való elrendezése) és a *Filozofia elvei* I. részét. Hasonlóképen bővültek a magyarázó jegyzetek; itt a Descartes rendszerének összefoglaló kifejtésénél 2 teljesen új fejezettel találkozunk (Descartes és a skolasztika, Descartes módszere); új fejezet továbbá (s nem kis munka eredménye) a *Meditationes* ellen intézett, a kor legelső gondolkodóitól származó ellenvetéseknek és Descartes azokra adott feleleteinek kivonatos, összefoglaló ismertetése; újak, természetesen a *Függelék*hez és a *Filozofia elvei*hez nyújtott magyarázó jegyzetek. Hogy a fordító e jegyzetek szerkesztésénél, a Descartes rendszerének értelmezésénél, bírálatánál a philosophia minden fegyverével felkészülten forgolódik s hogy különösen az újabb Descartes-irodalom minden jelentősebb alkotását ismeri és felhasználja s a Descartes-philologia minden újabb vívmányát feltünteti, talán fölösleges is külön kiemelnünk.

De a javított kiadás czímet is joggal viseli e kiadás, mert a fordítás minden lapja elárulja a javító kéz munkáját. A hol a mondat értelmét világosabbá lehetett tenni, a hol az eredeti

kifejezést jellemzetesebben vagy magyarosabban lehetett visszaadni, — ott a fordító nem sajnálta a gondot és fáradságot. E fordításban, nyugodt lélekkel mondhatjuk, az eredeti szöveg minden egyszerűsége, minden könnyedsége, minden világossága megvan; szinte alig vesszük észre, hogy fordítással s nem eredeti szöveggel van dolgunk.

Descartes műveinek e II. kiadásban nyújtott fordítása, a hozzácsatolt bő jegyzetekkel és magyarázatokkal együtt, a legcélszerűbb bevezetésül szolgálhat irodalmunkban minden kezdő számára a philos. problémák megismeréséhez, tanulmányozásához. De e mű, minden népszerű jellege mellett, egyúttal mélyenjáró tudományos alkotás is, a mely a philosophia szakszerű művelőit is tájékoztatja a Descartes-kutatás mai állásáról; lépten-nyomon rámutat, hogy micsoda problémák állanak most a vizsgálat előterében s mily irányban halad az egyes kérdés megoldása felé. Ritka adománya Alexandernek, hogy a népszerűt és a szorosán vett tudományost oly szerencsésen egyesíteni tudja!

A gondos, tiszta kiállítású műben alig akad sajtóhiba. Két értelemzavaró sajtóhiba mindamellet szemünkbe tűnt: Kant értekezésének (*Untersuchung über die Deutlichkeit* stb.) megjelenési éve —1764— gyanánt 2704 van szedve, s a Locke-féle híres tételnél. (Semmi sincs az értelemben, a mi előbb nem volt meg az érzékekben) a jegyzetben az utolsó szó helyett tévesen az értelemben áll (ugyanigy volt az I. kiadásban is), míg a fordításban a szöveg helyes. Descartes életrajzánál a szerző, talán csak a rövidség kedvéért, nem említi, hogy D., midőn Párisban a mulatozó ifjak társaságából kivonta magát, nem csupán «Páris egyik félreeső helyére vonúlt vissza», hanem jó darab időre ott is hagyta a fővárost, Poitiersbe ment jogot hallgatni s ott jogi licentiatust is szerzett (1616-ban). A *Meditationes*-nél a címlapon megemlíti a fordító, hogy mikor jelent meg az I. kiadása (hiányzik az, hogy latinul), mikor a francia fordítása; ugyan-ezt a többi műveknél is felsorolhatta volna.

Descartes művei az újkori philosophia programjai gyanánt tekinthetők; minden problema megvan már nála, a melylyel a későbbi nagy gondolkodók — egy Spinoza, Leibniz, Hume, Kant — vivódnak; már ő kitűzi az emberi ész autonomiájának nagy elvét, a mely az újkori gondolkodást felszabadította a tekintélyek járma alól s megnyitotta előtte a haladás ösvényét. Ha összehasonlítjuk, hogy mi volt a philosophia állapota Des-

cartes előtt s mivé lett ő utána, akkor tudjuk-e nagy elme működését igazán értékelni, s minél jobban tanulmányozzuk őt, annál mélyebb hódolattal kell az ő mélyenjáró értelme előtt meghajolnunk.

A *Filozófiai Írók Tárának* szerkesztőit szerencsés csillagzat vezette, midőn vállalatukat e nagy gondolkodó alapvető műveinek fordításával indították meg, s vállalatukra miként a magyar gondolkozás ügyére biztató jelnek tekinthetjük, hogy Descartesból immár ily bő, ily tartalmas II. kiadás vált szükségessé. E jelben bátran előre az evezőkkel! L.

Weltgeschichtliche Betrachtungen. Von Jakob Burckhardt, Herausgegeben von Jakob Olsi. Berlin u. Stuttgart. Verlag von Spemann. 1905.

Egy újabb könyv Burckhardt hagyatékából: azaz, nem könyv, hanem vázlat, melyet Burckhardt egyetemi előadás céljából készített. Előadás közben, bizonyára élesebben formulázta, gazdagabban illusztrálta gondolatait. Ha maga készíti sajtó alá a vázlatot, kerekesebb szerkezetű, egységesebb könyvet készített volna belőle.

De így is könyv az, a mit hagyatékából kiadtak; oly könyv, a minőt ritkán írnak. Meglehetjük benne keletkezésökben Burckhardt gondolatait a történet philosophiájáról.

Magát a szót kerüli Burckhardt, mert szerinte a történet philosophiája *contradictio in adjecto*. A történet ugyanis nincs befejezve, ellenben a philosophia rendszeres egész. A történet-philosophok ismerik a világ tervét, Burckhardt nem ismeri. Feladata szerényebb; reflexiót fűz reflexióhoz a világtörténet mozgató erőiről, az államról, a culturáról, a vallásról, e tényezők kapcsolatáról, majd a történeti válságokról, a történeti nagyságról s arról, mit szerencsének és szerencsétlenségnek neveznek a világtörténetben.

Burckhardt talán a legnagyobb történetírója a tizenkilencedik századnak. Történeti munkáiban bámulatos az a művészete, hogy a finoman észlelt adatok szinte véghetetlen tömegével jellemzi a korszak legkülönbözőbb szellemi irányait. E történet-philosophiai vázlatban nagy vonásokkal évezredek mozgalmait rajzolja. Kikeresi a tipikust a legkülönbözőbb nemzetek és korok

történetéből s megérzékíti a legrejtettebb árnyalatokat. Soha sincs hangos szava s mégis megragad; soha sem keresi a ragyogást, de stilusa telítve van szemlélettel. Hidegen előkelő modorú író, ki avatatlan szemek előtt elrejtí lelte pathosát. Felfogása épen oly kevésbé népszerű, mint modora.

Érdekli az emberi élet színjátéka, de nem vesz részt a pártküzdelmekben. Nagyobb jelentőséget tulajdonít a vallási mozgalmaknak, mint sok szaktársa, s még sem tartozik felekezethez. Asketikus erkölcsi ideáljai vannak, de jobban irtózik a morális közhelyektől, mint a puritán a szombati nyugalom megszegésétől. A humanistikus áradozó bizonyára érzéketlennek, «emberfölöttinek» fogja tartani Burckhardt gondolkodását. Igaz is, hogy írónk idegennek érzi magát az elamerikaisodott európai világban. A gyorsvonatok forgalma, a gyárfüst, az aranycsörömpölés nem hatnak lelkére. Nagyon skeptikus a haladás gondolatával szemben. Nem akarja elhinni, hogy mi tökéletesebbek vagyunk, mint az ötödik századi Athén, vagy mint a renaissance-kori Florenz, vagy a Shakespere, Mozart és Schiller kora. A zajos, az ügyes, a sokat iparkodó és élelmes tehetségeket nem bírja kedvelni, a művészetben s a tudományban az alkotó szellemet bámulja. Többnyire mérsékelt taglejtései egyszerre megelevenülnek, mindig nyugodt arczat a lelkesedés pirja önti el, midőn csodálatos tömörségével a zenének mivoltát, vagy a nagy költők érdemeit fejtegeti. A cselekvő államférfiak iránt hidegebb. Szinte refrainszerűen ismétli, hogy «a hatalom gonoszszá teszi lelkünket». A siker nem bódítja el; jól tudja, hogy sok igazi nagyság merült a homályba, mert az idő és alkalom nem segítették.

A naiv, a szenvedélyes, a népies, a sajtáságosan egyéni élet lelke mélyéig hat, a történetben az epikai korok szerfelett vonzzák; a nagy emberekben is keresi a sors rendelését, az epikai vonásokat.

Minden fejezete telve van nagy tanulással és a sors tragikai erejét éreztető fejtegetésekkel. Talán a legtöbb tudományos értéke van annak a fejezetnek, mely a történeti válságok természetét írja le.

Itt ép oly kitűnő az összefoglaló szempontok kikeresése, mint az egyes események taglalása. Csak rövid példaképen idézzük azt, mit az igazi válságokról mond: «Az igazi válságok általában ritkák. Különböző korokban a polgári és egyházi czívódások hosszas és erős lármát keltettek, a nélkül, hogy életbevágó

átalakításokat okoztak volna. Ide vágó példák, melyek a politikai és társadalmi alap rendülését avagy kétségbe vonását nem mutatják, a következők: az angol rózsaháborúk, a mikor a nép mint két nemesi és udvari párt csatlósa szerepel s a francia reformáció háborúi, a hol két nemesi párt körül forog minden és arról van szó, hogy a király a két párton kívül megmarad-e a hatalomban vagy melyik párthoz csatlakozik».

Hogy az eliminációk ilyen módszere mennyire egyszerűsíti a nagy csoportjelenségek jellemzését, alig kell fejtegetnünk. A válság rajzából hadd álljon itt néhány sor: «az új birtok magát és fentartását tekinti a fődolognak s nem a válságot, melyből keletkezett. A válságot nem szabad visszafejleszteni, hanem megállauak ott, a hol partra szállíthatták a zsákmányt. Így az új birtokosok Franciaországban 1794/5-ben undorodtak az előbbi állapottól és zsarnokságra vágyódtak, mely a birtokot biztosítsa, bármí történik is a szabadsággal». Szerzőnk azon végzi, hogy az emberi szellem ismeretének kell élnünk s nem kell annyit törődnünk a szerencsével vagy szerencsétlenséggel. Nem közömbösségből az emberi nyomor iránt, mely bennünket is érhet, de mivel át kell látnunk vágyakozásunk vakságát, hiszen a népek és egyesek vágyai változók s ellenmondásaikban egymást megsemmisítik. Az ismeretnek igazi vágyában megfeledekezünk szerencséről és szerencsétlenségről. Burckhardtra jellemző befejezés.

1873-ban fejezte be az elmélkedéseket. A történeti módszernek azóta sokat vitatott kérdéseire nem ad egyenes választ. De közvetett válaszokat találhatunk könyvében. A történeti materialismus okfejtését nem mellőzi teljesen, mert jól ismeri a gazdasági érdekek nagy befolyását, de ezt csak egy oknak veszi a többi közt. Az újabb kornak materialistikus szenvedélyét pedig a «nyomorult» jelzővel bélyegzi. Annak a történeti felfogásnak, mely az egyénit kiszorítani igyekszik a történeti tényezők közül, így válaszol: «A gondolkodó embernek az eddig lezajlott világtörténetet vizsgálván, a fogékonyságot minden nagyság iránt a magasabb lelki boldogság kevés biztos feltételei egyikének kell elismernie». Burckhardt Carlyle tanát óvatosabban formulazza és élesebb kritikai szellemmel fejtegeti.

Goethe a magyar népdalról.

Mint tudjuk, Ján Kollár, a panslavismus költője, fiatal éveiben (1817—1819) Jenában tanult. Ottani élményeit nem a hely színén, nem az események közvetlen befolyása alatt, hanem jóval később, tudniillik pesti tanárkodásának végső éveiben, körülbelül 1847 és 1849 közt egy a Goethe «Wahrheit und Dichtung»-jának mintájára irt önéletrajzban jegyezte föl «Paměti z mladšich let života» (Emlékezetes dolgok a fiatalabb éveiből) cím alatt, mely eredetileg cseh nyelven az ő *Iratai* (Spisy) negyedik kötetében jelent meg. Dr. Murko Mátyás a jeni tartózkodásról szóló részletet lefordította németre és függelékül közölte néhány év előtt megjelent *Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik* című munkájában (Graz 1897).

Azt, hogy ebben az önéletrajzban nagyon sok a «Dichtung» és kevés a «Wahrheit» már több író bebizonyította, mint pl. dr. G. Jakubec (*Osveta* 1893, 7—12 sz.), Ernst Kraus*) (Goethe a Čechy = Göthe és Csehország; Prága 1896) és Adolf Hauffen (*Göttingische gelehrte Anzeigen* 1899).

Kollár Jenába egy volt pozsonyi iskolatársával utazott, kinek neve szerinte Mažari (Haan *Jena Hungarica*-ja szerint azonban Marsáry Samu) volt, egy aszódi születésű tót fiú, de «már erős magyar kiejtéssel.» A véletlen úgy akarta, hogy Jenában nem messze Goethe házától kaptak lakást.

Kollár azt írja továbbá, hogy első ízben Marsáryval, később azonban egyedül látogatta meg többször «a német Jupitert». Szerinte Goethe úr is abban a tévedésben élt, hogy hazánkban csak magyarok laknak, de a panslavismus bimbózó apostola csakhamar fölvilágosította őt erről a következő szavakkal: «Uram, én tót vagyok, vagy, ha úgy akarja, szláv; társam pedig félmagyar, fél-német.» Goethe «ez őszinteségemen» nevetett s hozzá fordúlva, bizalmasan föl kérte Kollárt, hogy szerezzen meg és fordítson le számára néhány tót népdalt, mert már sokat hallott azok nagy számáról és szépségéről. Magyar népdalok dolgában már sok ízben tett kérelmet és sokat irt, — kinek, azt nem mondja meg — de mindaddig nem sikerült semmit sem

*) Hauffennál «Ernst», Murkonál ellenben «A. Kraus» több ízben és «A. V. Kraus» egy ízben.

megszereznie. A mit Goethe ezután mondott, azt Kollár még a cseh eredetiben is az eredeti német szövegben idézi. «Ich höre, die Magyaren sollen ebenso sanglos sein wie unser deutsches Volk.» (Tehát: «Úgy hallom, hogy a magyarok állítólag époly daltalanok, mint a mi német népünk.») Erre elváltak.*)

Kollár ezután elbeszéli, hogy Goethe újabb sürgetésére, küldött neki több tót népdalt, melyek közül többen kötött földolgozásban a nagy német költő szerkesztette folyóiratban jelentek meg.

Elbeszél ezután még valamit egy másik magyarországi fiú, Ferjencsik Samunak Goethevel való érintkezéseiről is, mely tárgyra nézve Murko utal Schröer ily című cikkére: «Goethe und ein Candidat der Theologie aus Ungarn,» mely a «Chronik des Wiener Goethevereins» 4-dik kötetében jelent meg.

Kollár még fölemlíti, hogy jól ismerte Wielandnak Lajos nevű fiát, a *Patriot*, egy politikai folyóirat kiadóját is, kinek kérelmére néhány cikket adott át Magyarországról, melyek ott névtelenül jelentek meg. Jakubec szorgosan átkutatta a jelzett folyóiratot, de hazánkról szóló nagyobb dolgotat nem sikerült benne fölfödöznie. Úgy látszik Murko sem volt szerencsésebb, de a mennyire megértem, talált Kollár tollából könyvismertetések «szláv iratokról» a jelzett és más német folyóiratokban.

Hauffen véleménye szerint azonban Kollár följegyzéseit csak a legnagyobb óvatossággal szabad használnunk, mert az író csak számos évek után, zavaros emlékező tehetségének sugallatára írta le azokat, még pedig olyan időben, midőn egyáltalában egy álomképekből szövött világban élt és még tudományos dolgozataiban is a józan tényeket saját kívánságainak és ábrándjainak alárendelte. Jellemző erre nézve, hogy a Kollár említette tót népdalok fordításait époly kevésbé lehet megtalálni a Goethe *Kunst und Alterthum*-jában mint a Magyarországról irt cikkeit a Wieland Lajos *Patriot*-jában.

Ugyancsak Hauffen szerint lehetetlen elhinni azt éppen Goetheről, hogy ő azt állította volna, hogy a német nép «sanglos» azaz, hogy nincsenek népdalai, mert a költő már strassburgi tanuló korában gyűjtött német népdalokat, már 1806-ban szeretetteljesen (liebevoll) méltányolta a *Des Knaben Wunder-*

*) *Goethes Gespräche* herausgeg. v. Woldemar Freiherr von Biedermann VIII. (Leipzig 1890) No. 1518., 1522. és 1523.

horn első kötetét, és életének egész folyamában költészetében a legszebb gondolatokat, sugallatokat épen a népköltészetből merítette.

Murko egy jegyzetéből nem egészen világos, vajon az ő véleménye-e az, vagy pedig Krausé, hogy a Goetheről szóló egész fejezet azt bizonyítja, hogy Kollár még nagyon kevéssé ismerte a német költőt, csak véletlenségből látogatta meg őt és később sem lépett vele szorosabb viszonyba soha. A mit Kollár Goetheről elmesél, azt ő nyilván csak a deákok közt, akkor kerengő pletykák után jegyezte föl és a «Teutschen» részéről emelt szemrehányásokon alapul.

A Goethenél tett első látogatásra nézve Kraus összesen csak két szóra rúgó oklevéli bizonyítékot talált a költő naplójában, tudniillik 1817-diki november 7-dikén egy följegyzést: «Zwey Ungarn.»

Goethe megélte három gyűjtemény megjelenését, melyekben magyar költemények, köztük népdalok is, le voltak fordítva németre t. i. gróf Majláthét, Toldy Ferencz és Fenyéry Gyuláét s végre ugyancsak Toldy *Blumenlese*-jét.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Acsády Ignác. A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. Politzer. (8-r. 519 l.) 8 K.

Balassa József. Kis magyar hangtan. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 93 l.) 1 K 60 f.

Balogh Jenő dr. A büntető perjog tankönyve. I. füzet. Budapest, 1906. Grill. (8-r. XVI., 190 l.) 4 K.

Beöthy Ákos. A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány. III. rész. Sajtó alá rendezte Bernáth Dezső. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 493 l.) 10 K.

Biró Lajos. Harmincz novella. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 231 l.) 2 K 80 f.

Constantin Pál. Közigazgatási repertorium. Budapest, 1906. Toldy L. (8-r. 103 l.) 1 K 40 f.

Cserhádi Sándor. Általános és különleges növénytermelés. Második kötet. Különös növénytermelés. 2. bővített kiadás. Győr, 1906. (Budapest, Eggenberger. (8-r. IX, 592 l.) 9 K.

Doboss Gábor. A községi ügyi közigazgatás. Elvi határozatok gyűjteményével. Budapest, 1906. Toldi L. (8-r. 49 l.) 1 K.

Dóczi Lajos munkái. X. kötet, Goethe költeményei. Budapest, 1906. Lampel R. (8 r. 494 l.) 7 K.

Döntvénytár, Büntetőjogi. — Az anyagi büntetőjog és a perrendtartás körébe tartozó elvi jelentőségű határozatok gyűjteménye. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. VI. kötet. Budapest, 1906. Franklin-t. (8 r. LXXXVI., 387 l.) 4 K.

Eötvös Károly munkái. Budapest, 1906. Révai testv. (8-r.) Egy kötet 4 K.

XVII. kötet. Szilágyi és Káldy. (328 l.) XVIII. kötet. A Jókay-nemzetség. (311 l.) XIX. kötet. Nagyokról és kicsinyekről. (8-r. 311 l.) XX. kötet. Harcz a nemzeti hadseregért. (322 l.)

Falk Zsigmond. Mindennapi történetek. Novellák és elbeszélések. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 166 l.) 4 K.

Galovits Zoltán dr. Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények áralakulásai és a jövedelem fokozása. Budapest, 1906. Pátria. (8-r. VI, 73 l.) 1 K 50 f.

Heine. Dalok könyve. Fordította és bevezetéssel ellátta Endrédi Sándor. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 224 l.) 3 K.

Középiskola reformja. A— Vita a középiskolai kérdésről. Rendezte a «Társadalomtudományi Társaság.» Első kötet. Budapest, 1906. Deutsch és Társa. (8 r. 269 l.) 6 K.

Lux Terka. Leányok. Budapest, 1906. Légrády Testvérek. (8-r. 272 l.) 2 K 40 f.

Malonyay Dezső. A fiatalok. Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Katona Nándor, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Rippl-Rónai József. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 220 l.) 10 K.

Porzó (Ágai Adolf). Uj hantok. A por és hamu 2-ik sorozata. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 358 l.) 4 K 80 f.

Szilágyi Gyula dr. A szeszgyártás üzemének ellenőrzése. Budapest, 1906. Pátria. (8 r. VIII, 414 l.) 9 K.

Tömörkény István. Förfögeteg János, mint közérő. (Vidám Könyvek.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8 r. 287 l.) 3 K 50 f.

LOMBROSO ÉS A BÜNÜGYI EMBERTAN JELEN ÁLLÁSA.

Néhány hó előtt, a Torinóban tartott VI. nemzetközi bűnügyi embertani congressus alkalmával több nemzet küldöttei, orvosok, jogászok fényes ünnepélyt ültek Lombroso Cæsar, a torinói egyetem orvostan tanárának tiszteletére. Egymás után szólaltak fel az európai culturállamok képviselői és elmondták köszönő és dicsérő beszédeiket az ősz tudós előtt.

Az a magyar olvasó, a ki napilapjainknak az ünnepelésről szóló rövidebb-hosszabb cikkeket látta, ha nem szakember, méltán azt hiheti, hogy nemcsak nagy tudós, hanem egyúttal úttörő kutató is az ünneplés tárgya. Olyan buvár, a ki a tudományok fejlődésének történetében valamely új korszakot nyitott, valami új tannal vitte előbbre az egész emberiség tudományát.

Egyetemünk tudós tanárának, dr. Török Aurélnak most megjelent értekezése kedvező alkalmat nyújt ennek a kérdésnek megvizsgálására.*)

I. *A büntetőjog tudományos művelésének három fő-korszaka.*

1. Sajátságos véletlen-e vagy az olasz művelődés és tudomány szellem új irányadó munkásságának eredménye az, hogy ugyanazon a földön immár harmadizben nyílt meg a büntetőjog tudományos művelésének új korszaka.

Már a XII. századtól fogva Felső-Olaszország egyete-

*) *A Lombroso-féle bűnügyi embertan alapeszméjéről.* Irta dr. Török Aurél. (Budapest, 1906.) Különlenyomat a *Természettudományi Közöny* 441. füzetéből. Az értekezés a Magyar Jogászegyletben a télen tartott szabad előadást tartalmazza.

mein tanítottak a glossatorok és velök együtt ugyanez időben szintén Felső-Olaszország városaiban írták az első büntetőjogi munkákat az ottani bírák és köztisztviselők. E tanárok és practikusok utódai azután Itáliát a XVI. századig a büntetőjog tudományos művelésének classikus hazájává tették.

2. A XVIII. század második felében ugyanezen a talajon írta meg Beccaria *A büntettekről és büntetéseikről* című könyvét, mely nemcsak egyéni nézeteket tartalmazott, hanem visszatükrözte kora társadalom-bölcselőinek és művelt közvéleményének uralkodó nézeteit, a mint Tarde éles gúnyval, de jogosan mondja: «érzelgős emberszeretetét, naiv optimismusát, túlzó individualismusát.» (*La philosophie pénale* 3.-e. éd. II. fejt. 44 l.)

3. Valamint a XVIII. század második felében a régi büntetőjognak az a nagy átalakulása következett be, mely korunk tételes törvényeire korszakos jelentőségű volt és több mint egy évszázadra lerakta a büntető törvénykezés alapjait, úgy napjainkban is a büntetőjog átalakulásának átmeneti idejét éljük.

Épen abban az esztendőben, a melyben a magyar büntető törvénykönyv tervezete (az akkor hatályban volt nyugat-európai codexeknek és az abban az időben kizárólagosan uralkodott dogmatikus büntetőjogi tudomány eredményeinek felhasználásával) elkészült, radicalis új irányok léptek fel. Az első úttörők ismét Olaszországban végezték irodalmi munkásságukat. Tanaik teljes lerombolással fenyegették a tételes jogrendszereknek hatalmas, sőt több államban fényes, de a támadók részéről egészen elavultnak kijelentett épületeit. Az új irányok természetesen nem egy-két írónak lángeszéből pattantak ki, hanem azokat több mint egy századdal megelőzőleg kifejtett tudományos tanokra, új tudományágakra, úttörő más tudósok fejtegetéseire alapították. Számos materialistikus irányú írónak munkái, a sociologia kutatásai, az embertan, az elmekórtan, a bűnügyi statisztika, az ethnologia és más új tudományok művelése, ezenfelül különösen Comte, Darwin és Spencer tanainak hatása tette lehetővé a büntetőjogi radicalis eszméket.

Az első úttörő volt Lombroso, a ki 1836-ban született és 1862 óta orvostanár kezdetben Páviában, hosszú idő óta pedig Torinóban.

A büntetőjog új láthatárán feltűnt többi nagyobb hatású író Ferri, Garofalo stb. munkáiknak olyan czimeket adtak, (bűnügyi társadalomtan, criminologia stb.) a melyeket azóta a büntetőjog némely új iskoláinak megjelölésére is szoktak használni.

Ivekre terjedne, ha mindez írókról tájékoztató vázlatot közölnék. Ennek a cikknek szűk keretében egyedül Lombrosóról és tanairól lesz szó.

II. Lombroso előzői.

1. Már évszázadok óta sok megfigyelő tanulmányozta a büntetéseket.

E mellett az ó-korban is akadtak egyesek, a kik megkísérlettek az arczkifejezésből, testméretekből stb. következtetéseket levonni.

A legutóbbi évszázadban (nem tekintve a hazánkban is ismert nevű zürichi plébánosnak, Lavaternak (1741—1801) még nem tudományos jellegű kísérleteit) — a Németországban született bécsi orvos, Gall (1758—1828) már tudományos alapon végezte kísérleteit, melyekkel azt vélte kimutatni, hogy az embereknek rejtett hajlamai, szenvedélyei, külső jelekből, különösen koponyájok alkatából felismerhetők. Gall, a ki 1807-től fogva Párisban és Londonban a koponyatanból előadásokat tartott, egyebek közt azt a merész feltevést is kockáztatta, hogy a kegyetlenkedési hajlamnak, tehát némely bűncselekmények indító okának, a koponyán felismerhető külső jele van.

Lombroso tanaira sokkal nagyobb hatással voltak 10—15 francia, angol, olasz, svájci stb. orvosnak azok a kutatásai, melyeket már a múlt század első felében végeztek. Könnyű volna egy tuczat nevet felsorolnom, de ez az egyes írók tanainak, illetőleg feltevéseinek részletes méltatása nélkül nem járna tanulságokkal.*)

Többen írtak a büntetettek arczkifejezéséről, lelki és elméleti anomáliáiról, a büntett és örültség közti viszony-

*) A részletekre nézve csak az újabb irodalomból v. ö. Tarde *La philosophie pénale* 3-e éd. (1902.) 43—82., 215—293.; Tarde, *La criminalité comparée*, (5-e éd. 1902.) 9—61. l.; Lacassagne és Martin az *Archives d'anthropologie crim.* 21. évf. (1905.) 105. és köv. l.; Orano, *La scuola positiva*. 16. évf. (1906.) 138—144. l.

ról, leírták a koponyának, fuleknek és végtagoknak olyan eltorzulásait és szabálytalanságait, a melyek a degenerált egyéneket jellemzik.

Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy évszázadokon át sokféle változatban kifejtették az atavismusról szóló tant. E tan értelmében a lemenők öröklik a felmenőknek testi és lelki szabálytalanságait és a mint Darwin (*Az ember származásáról* 3-ik kiadás 149 l.) nagy óvatossággal kifejezte, lehetséges, hogy azok a gonosz hajlamok, melyek egyes családoknak egyik-másik tagjában alkalmilag, minden kimutatható ok nélkül jelentkeznek, talán visszaütésül tekinthetők valamely vad állapotra, melytől az illető lemenőket a nemzedékeknek még nem elég nagy száma választja el.

2. A fentebbi vázlatos adatokból is kitűnik, hogy már mielőtt Lombroso megkezdte tudományos munkásságát, több orvostudományi író tanította, hogy a büntetéseknél különleges, sajátos testalkatuk van. Állították azt is, hogy ezek a tulajdonságok örökletesek, sőt Morel, a ki 1857-ben a büntetéseket először tanulmányozta embertani szempontból, kifejtette tanait a büntetéseknél testi és lelki degeneráltságáról, és egyenesen kimondta azt is, hogy a degeneráltságnak testi jelei gyakran erkölcsi fogyatkozások kíséretében lépnek fel.

A mivel Lombroso hirnevét és követői előtt tekintélyét is megállapította, az, hogy kórházi vizsgálódások alapján a büntetéseken több olyan új testi anomáliát vélt megállapíthatni, a melyeket ő a «született büntettes» testi jeleinek (stigmák, stigmata) tartott és hogy ezen az alapon felállította a büntettes-typust, kifejthetőnek vélte a született büntettesről szóló tant, mely azonban valójában csak feltevés volt.

Ily feltevés alapján, merész következtetéssel 1876-ban megalapította Lombroso a bűnügyi embertannak nevezett új tudományzapot és elsőnek kezdte meg annak művelését. A bűnügyi embertan volna az embernek egy külön fajaról, a «büntettes emberről» szóló új tudomány.

III. Lombroso tanának lényege.

1. Török Aurél (*Különlenyomat*, 321. l.) Lombroso tanának lényegét abban foglalja össze, hogy Lombroso az «em-

berek lelki sajátságait, különösen bűnös hajlamait, rendellenes erkölcsiségét már a test külsejéről, az emberek külső alakai sajátságaiból (a fej alakjából, az arczkifejezésből stb.) vélte felismerhetni.

Ez az az alapgondolat, a melyről Arany Jánosunk már 1850-ben (tehát mikor Lombroso még csak 14 éves gyermek volt), azt énekelte:

Nincs ostobább, mint a külső idombul
 Belbecsre vonni következtetést;
 Megengedjen dr. Gall, de bolondul
 Keresi hajszálak között az észet...

— — — — —
 Nem mindig hősi termet ad vitézt,
 Például ott van a kis törpe lengyel,*
 Szegény! ő meglehetősen majom-ember.
 (Bolond Istók I. ének, 14. versszak.)

A jogász és különösen a büntető jogász számára Lombroso alaptételének lényegét abban látnám, hogy az átlagemberek közül kiválik az emberi nemnek egy külön fajja, testi és élettani szabálytalanságok által jellegzett külön «race», a büntettes típus, a született büntettes (homo delinquens), vagy a mint Lombroso olasz munkájában elnevezte: *Uomo delinquente*.

Az új közvetítő irányoknak egyik vezető tudósa, Prins, brüsseli jogtanár, úgy foglalja össze Lombroso tanát, hogy a büntettes embernek testi és erkölcsi jellege, szokásai és gondolatai különlegesen, olyanok, a melyek a tisztességes átlag-ember típusától eltérő lényt állítanak elének. Lombroso és némely követői ilyen embertani szabálytalanságok alapján föltették a született büntettesekről, hogy ők a társadalomnak és a jogrendnek állandó ellenségei, a kik javíthatatlanok és ezért szükséges, hogy őket ártalmatlanokká tegyék.

2. Mikor Lombroso merész föltevését kifejtette, tanítványai és követőinek egy része fölkiáltott: «Íme az új Cæsar, a ki jött, megírta munkáját és — győzött! Vége az egész büntetőjognak és büntető törvénykezésnek!»

Ha csakugyan vannak született büntettesek, elesik annak

*) Bem.

szüksége, hogy bevárjuk büntetendő cselekményeik elkövetését, hogy a született büntettes ellen indítandó bizonyító eljárás folyamán a nyomozó hatóságok és a vizsgáló bírák nagy gonddal gyűjtsék össze a bűnösség mellett vagy ellen szóló bizonyítékokat és a bíróságok vagy az esküdtek a bizonyító anyag gondos mérlegelésével ítélkezzenek. Ha csakugyan megállapítható, ki a született büntettes, akkor a kellő szakismeretekkel bíró orvos meg fogja nézni akármelyikünknek csontrendszerét, koponya-alkatát, testi sajátságait és a kire megállapítja, hogy szemöldökive vagy alsó állcsontja, vagy koponyája, vagy a Lombroso-féle föltevésekben vizsgált egyéb testrészei szabálytalanságokat mutatnak, — azt, mint született büntettet, kórházba vagy tébolyházba utalja, esetleg kezdeményező lépéseket tesz az iránt, hogy ez az egyén, mint a jogrendre és a társadalomra veszélyes, ártalmatlanná tétel céljából állandó őrizet alatt tartassék.

Lombroso idevágó első munkáiban a külön büntettes typus megállapíthatóságát mint határozott igazságot állította föl. A jogászok egy része is meglepetten és aggodalommal nézett a jövő kutatás eredményei elé.

Csakhamar azonban a jogászok, első sorban az olaszok, alapos érvekkel támadták a merész újítást, majd a természettudományok különböző szakmáinak munkásai, különösen az élettan, az elmekórtan és a törvényszéki orvostan művelői, — Angliában, Francia- és Olaszországban, a német birodalomban stb. tüzetes vizsgálat tárgyává tették,*) meny nyiben igazolt Lombroso feltevése?

IV. *Lombroso tanainak vizsgálata és czáfolata.*

1. Lombroso fellépése óta három évtized telt el és ez idő alatt a tőle kezdeményezett irányban a tudományos kutatás több államban szakadatlanul folyt. Az orvosok és más természettudósok az adatoknak óriás halmazát gyűjtötték össze.

Évtizedeknek komoly vizsgálódása alapján Lombrosónak alapvető föltevését, a büntettes typusról szóló tant, tel-

*) A régibb irodalomnak több idevágó termékét ismerteti az Institut tagja, Desjardins a *Revue pénitentiaire* XII. és XIII. kötetében. (1888—1889.) L. pl. 1889. évf. 211—226. és 305—316. l. (Utóbbi Brusa torinói tanárról és szenatorról, Akadémiánk külső tagjáról szól.)

jesen megczáfoltnak kell tekintenünk. A francia Corre, Manouvrier és Lacassagne, a belga Héger és Dallemagne, a német Virchow és Næcke, továbbá Benedikt, a bécsi tanár épen oly határozottsággal visszautasítják ezt a tant, mint a magyar Török Aurél.

A bűnügyi embertan tételeinek tüzetes vizsgálata és czáfolata körül kiváló érdemeket szereztek a sociologusok közül a francia Tarde, a jogászok közül a belga Prins, a német Liszt és Vargha Gyula gráczai tanár, továbbá az 1885 óta tartott nemzetközi bűnügyi embertani congressusoknak *) számos előadója és szónoka is.

A párisi congressuson Lombroso olyan éles támadások tárgya volt, hogy leveretését érezve és elkedvetlenedve, visszavonult és meg sem jelent a következő congressuson.

A bruxellesi harmadik congressus eredményei alapján joggal irhatta Rosenfeld,**) hogy a született büntettről szóló tant nem lehet megmenteni és nem beszélhetünk többé bűnügyi embertanról abban az értelemben, hogy a bűnösségnek kérdését a büntetteknek élettani vagy boncz-tani vizsgálata alapján lehetne megoldani.

2. Igaza van Tardenak, a francia akademia — sajnos — korán elhunyt tagjának és a Collège de France volt tanárának (*La philosophie pénale*. III. kiadás. 1902.), mikor Lombroso tudományos egyéniségét méltatva, kifejti, hogy Lombroso «módszere fogyatékos, bírázata elégtelen, heterogén tanokat rendszertelenül összevegyít; abból, hogy több kivétel található, mindjárt szabályt állít fel; ítélőtehetsége idegesen siet; rögeszméihez makacsul ragaszkodik». Lombroso azt állítja, hogy 4000 büntettről adataira támaszkodik, de ez adatok egy részét (gyakran fölületesen) mások figyelték meg és az állítólag talált anomáliákat nem egy társadalmi csoportból vett emberek sajátságaival hasonlították össze.

Ezenfelül Lombrosónak és leghűbb követőinek nincs

*) Az első 1885-ben Rómában tartott, a következők időpontja és székhelye: 1889-ben Páris; 1892-ben Bruxelles; 1896-ban Genf, 1901-ben Amsterdam; 1906-ban Torino.

***) Liszt-féle *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*. XIII. köt. (1893.) 161–205. l.

helyes fogalma a statisztikai megfigyelés tudományos módszeréről és a tömegészlelet szükségéről. Lombroso egyik, magyarul is közlött dolgozatában *) 605, illetőleg 236 esetből állít föl tételeket.

Lombroso azt hiszi, hogy ha 605 koponya megvizsgálása alapján az eseteknek 46%-ánál a szemöldökív kidomborodását, 44%-nál a bölcseségfog rendellenességeit, 32%-nál törpefejűséget vagy 25%-nál ferdefejűséget talált, e megfigyelésből a született büntettes typusra tudományos következtetések vonhatók.

Azt hiszem, hogy Lombrosónak most említett adatai egyáltalán semmit sem bizonyítanak.

A büntető törvénykezés kezdete óta hány milliárd ember követett el büntetendő cselekményt, a kiknek szemöldökívét vagy alsó állcsontját senki meg nem vizsgálta. Hány millió ember él földünkön, a kik még nem követtek el büntetendő cselekményt, de a kikről nem tudjuk, vajon szemöldökívek vagy alsó állcsontjuk nem tüntet-e föl némely szabálytalanságokat?

Mint hogy Lombroso kivégzett vagy fegyintézetekben elhalt egyének koponyáját vizsgálta, még ha adatai teljesen alaposak lennének is, ha következtetései nem volnának is túlmerészek, ha a tüzetes megfigyelés kellő számú egyénre terjesztetett volna is ki, semmi esetre sem büntettes, hanem legföljebb fegyencztypus létezéséről beszélhetnénk. Az sem bizonyos, vajon némely testi anomáliák nem a fegyintézetben fejlődtek-e ki az illetőkön? A hosszú szabadságvesztés-büntetés és a rabmunka közben a degeneráltságnak épen úgy előállhatnak bizonyos tünetei, a mint kétségtelenül tudjuk, hogy bizonyos ipari foglalkozások vagy bizonyos életmód a szabad életben is degeneratiót idéz elő.

V. *Lombroso érdemei.*

Ha csatlakozunk is Lombroso ünneplőihez, ezzel még nem jelentettük ki egyúttal azt is, hogy osztoztunk Lombrosónak alapvető tanában, melyet részemről is teljesen elfogadhatlannak vélek.

*) A *Magyar Jogi Lexikon* számára (II. köt. 1899. 421-431. l.) készített összefoglalásban, mely a bűnügyi embertannak alaptételeit e tudomány jelenlegi, kétségtelenül kezdetleges állása szerint tartalmazza.

Az érdemek elismerésével mindenekelőtt a fáradhatlan tudományos munkásságot méltatjuk, mely téves alapból indult ugyan ki, de a kutatást olyan új irányokba terelte, a melyeknek eredményei már is előnyökkel jártak az emberiség haladására.

Lombrosónak főérdeme az, hogy szemben a jogi dogmatika túlzásaival és egyoldalúságával, irányt adott a büntetéseknél és a kriminalitásnak új alapon való kutatására.

A büntető jogászok hosszú időn át főleg csak a büncselekményeket, mint elvont jogi fogalmakat és a rájuk vonatkozó általános és különös tanokat fejtegették. Ez egészen egyoldalú és alapjában helytelen volt, habár a német irodalomnak legnagyobb dogmatikusai ma is makacsul ragaszkodnak ugyanehhez az állásponthez. Nézetem szerint a büntető jogásznak nemcsak az a feladata, hogy a jogi dogmatikának fényes technikáját művelje, neki az embert, az ember tulajdonságait, jellemét, életviszonyait is tanulmányozni kell. Különösen vizsgálnia kell a büntetéseket és pedig nemcsak élettani és bonczani adataikat, hanem jellemöket, sajátyságaikat, életviszonyaikat, valamint a büntetendő cselekmények tényezőit és okait is.

Ez a tudományos vizsgálódás mind a büntetéseknél szemben való megelőző védekezés terén, mind a megtorlásban az államnak és a társadalomnak új fegyvereket fog szolgáltatni.

Ezt különben épen úgy tudták Deák és a negyvenes évek magyar törvényelőkészítői, mint az új irányok némely írói. Sőt épen ezen a téren az 1843-as büntető törvényjavaslat magasan fölötte is áll hatályban levő büntető törvénykönyvünknek. Lehet, hogy Deák Ferencz és egyik-másik munkatársa nem volt akkora elméleti jogtudós, mint Csemegi, de sokkal nagyobb törvényhozók voltak és jogfejlődésünkre örök kár, hogy jeles javaslatuk törvénynyé nem vált.

Lombrosónak egy másik érdemére utal egyik leghűbb követője, Ferri Henrik, volt egyetemi tanár, a kit újabban mint olasz képviselőt és az olasz socialista párt egyik vezérét, többet emlegetnek, semmint irodalmi munkáiért.

Ferri folyóiratában (*La scuola positiva*. XVI. évfolyam, 1906. 131—137. l.) Lombrosót ünneplő legújabb cikkében

utal arra a jótékony hatásra is, melyet Lombrosónak tudományos munkássága a büntető törvénykezésnek nemcsak javítása, hanem emberiesebbé tévése körül gyakorolni fog. «Valamint száz év előtt — írja Ferri — az elmebetegekkel való bánásmód emberiesebbé vált, épen úgy Lombroso kezdeményéből a büntettek javára a törvénykezésnek ugyanaz az érzelmi, értelmi és gyakorlati forradalma fog bekövetkezni. Csak idő kell hozzá, mert az új eszméknek ériük kell, épen úgy, mint a magnak, mielőtt kikelne. És ma még nem láthatjuk előre, mikor és mily irányban fog a büntető törvénykezésnek ez az átalakulása bekövetkezni.

VI. A bűnügyi embertan jelen állása.

1. Török Aurél tanár becses értekezéséből látjuk, hogy a tudós anthropologus Lombrosónak alapvető tételeit elfogadhatatlanoknak tartja. Sajnos azonban ugyanez a tanulmány kevés adatot nyújt a magyar jogásznak annak megítélésére, vajon ez az egész tudományos irány, a mit Lombroso óta bűnügyi embertannak nevezünk, ez ideig mennyiben jutott biztos, szilárd eredményekhez.

Ebből az okból nagyon tanulságos számunkra, hogy Lacassagne lyoni orvostanár, a francia elmekörtani tudomány egyik kitünősége, az *Archives d'anthropologie criminelle* cz. legtekintélyesebb francia folyóiratnak egyik szerkesztője, e folyóirat f. évi februári füzetében (XXI. kötet, 146. füzet, 104—115. l.) a szerkesztőség titkárával, Martin orvossal együtt írt cikkében tüzetesen vizsgálja az orvostudományi és embertani ismeretek jelen állását a büntettek boncztana, élettana, lélektana és sociológiája tekintetében.

A két francia tudós kereken és határozottan megadja azt a fölvilágosítást, a mire a magyar jogászoknak és a kérdés iránt érdeklődő közvéleménynek is szüksége van.

A cikk írói nyíltan kijelentik, hogy Lombroso tanítványai megbízhatóbb és szilárdabb alapokra építenek, mint mesterök (104. l.); de azért távol vagyunk attól, hogy a büntettekéről szabatos ismereteink legyenek (105. l.).

A különböző államokban végzett tudományos kutatások a büntettekben többféle testi, élettani és erkölcsi anomáliákat találtak. A vélemények azonban mind e jelenségek magyarázatában, mind azon föltevésekre nézve eltérnek, melyek-

kel ilyen anomáliák összetalálkozását indokolni eddig megkísérelték (107. l.). Az összegyűjtött anyag óriás, az irodalom igen terjedelmes, de a szabatos adatok száma nagyon csekély; a tanulmányozás módszere nem biztos, még nem haladtunk túl a tapogatódzás és tájékozódás korszakán.

A bűnügyi embertan tehát három évtizedes tudomány ugyan, de még mindig a keletkezés szakában van. Ez ideig nincs semmi oly biztos adatunk, mely lehetővé tenné, hogy a büntettek tényezőinek körisméjét megállapítsuk. A jövőnek föladata lesz meghatározni a büntetéseknél található erkölcsi zavaroknak boncztnai okait. S akármi legyen azoknak az orvosoknak a véleménye, a kik büntetéseket vizsgáltak, a francia bírák távol vannak attól, hogy ez orvosok föltevéseit elfogadják (115. l.).

Ime a hivatott francia szakférfiak véleménye! A míg a tudomány semmi biztosat nem nyújthat, a míg csak tapogatódzásokra és föltevésekre vagyunk utalva, addig valóban nincs okunk az ünneplésre. Lombroso jubileumának éve tehát csak arra ad alkalmat, hogy mi jogászok is hálás köszönetet mondjunk a fáradhatlanul dolgozó olasz tanárnak azokért az érdemekért, a melyeket valóban szerzett.

2. És vajon mily véleménnyel vannak a bűnügyi embertannak jelen állásáról a büntetőjogi reformiskolák jogász vezetői?

Évtizedek óta minden reformmozgalomnak legmozgékonyabb és legbuzgóbb harczosa, Liszt Ferencz (a volt bécsi főügyész fia, később hosszú időn át hallei, ma berlini egyetemi jogtanár). Róla csakugyan senki sem állíthatja, hogy nem volna hive a tudományok folytonos haladásának. Ellenkezőleg, az a legnagyobb hibája, hogy minden új eszmét siet örömmel üdvözölni, a miből az következik, hogy az új eszmének bővebb megvizsgálása és behatóbb bírálata után kénytelen korábbi tanaiból sokat visszavonni.

Jellemző, hogy ez a merész újító mikép vélekedik Lombroso tanáról. Már 14-ik kiadást ért, mintaszerű tankönyvében (*Lehrbuch des deutschen Strafrechts.* 1905. 72. l.) ezeket írja: «Téves a büntettnek minden tisztán élettani fölfogása, azaz nem lehet a büntetendő cselekményeket a tettesnek testi vagy lelki sajátságaiból levezetni. Már ebből az okból sem lehetséges az egységes embertani

typust megállapítani. Ennek lehetetlenségét más módon is bizonyíthatjuk. A hivatásos büntettek egyes fajainál, különösen a lelkileg degenerálnál a rendes typustól több eltérés van ugyan, de azért a hivatásos büntetteknek typusát nem állapíthatjuk meg. Ezért Lombrosznak és követőinek tana elvetendő.»*)

VII. A bűnügyi embertan terén hazánkban végzendő munka a kezdet legkezdetén van.

Az embertannak és elmekörtannak magyar művelőire és a magyar orvosokra vár az a föladat, hogy tanulmányozzák a hazánk területén nagyobb számban jelentkező büntetteket, különösen a hivatásos büntettes osztályoknak (elég legyen példa gyanánt a kóbor cigányokra utalnom) embertani adatait; testi, elmekörtani és erkölcsi anomáliáit és életviszonyait.

Erre a munkára mi, jogászok, természettudományi ismereteink fogyatékoságánál fogva sem vállalkozhatunk.

Valóban hálára köteleznek majd bennünket azok a magyar természettudósok, a kik részletes vizsgálat és adatgyűjtés alapján fognak magyarországi adatokat szolgáltatni a bűnügyi embertannak immár óriásilag megnövekedett nemzetközi irodalmához.

BALOGH JENŐ.

*) Liszt ugyanezt másfél évtized előtt bővebben kifejtette folyóiratában is, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*. IX. k. (1889.) 458—472. l.

NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNYHOZÁS.*)

Első közlemény.

Népoktatásügyünket négy törvény szabályozza. Három közülök a népiskola szervezetére vonatkozik: szabályozzák tanulmányának rendjét és közigazgatási szervezetét. Ez a három törvény az alapvető 1868. évi XXXVIII. t.-cz., továbbá az 1876. évi XXVIII. t.-cz., mely a népiskolai hatóságokat szervezte, tekintettel az ugyanakkor megállapított törvényhatósági és községi közigazgatásra és végre az 1879. évi XVIII. t.-cz., a mely a magyar nyelvet kötelező tárggyá tette minden népiskola számára. A negyedik (1893: XXIII) törvény csupán a tanítói fizetések körül intézkedett, még pedig a községi tanítókra fennálló mértékben, a felekezeti tanítók fizetésének is megállapítva minimumát, szabályozta a módot, miként nyújthat az állam segélyt a felekezeti hatóságoknak.

A törvényjavaslat, melyet a szabadelvűpárt utolsó közoktatási minisztere előbb egy nagy enquête elé vitt,**) majd annak alapján módosítva 1904. évi október 18-án az országgyűlésnek benyújtott, valamint az utódától 1905. évi november hóban némiképen módosított és a közoktatási tanács elé terjesztett törvényjavaslat, — mely csak néhány cikkelyben tér el az előbbitől — mind a négy törvényre

*) Lásd a megelőző cikksorozatot, *Budapesti Szemle* 1904. évi 332., 333. és 334. számaiban.

**) L. A vallás- és közoktatásügyi miniszter által a népiskolai törvények módosítása tárgyában kidolgozott Előadói Tervezet tárgyalására 1904. évi május hó 27-ikére összehívott szaktanácskozmány naplója. — Budapest, 1904.

vonatkoznak. Kettőt közülök, a magyar nyelvről és a községi felekezeti tanítók illetményeiről rendelkező, fenn harmad és negyedsorban említett törvényeket teljesen hatályon kívül helyezve, egy új törvény rendelkezései által kívánják helyettesíteni, míg a két régibb és alapvető törvénynek csak módosítását veszik célba. E most jelölt módosítások lényege a népiskolai tanítás czélszerű rendjére vonatkozik első sorban, segíteni törekszik a kötelező oktatás pontosabb érvényesítésén a mindennapos iskola körének pontosabb megállapításával és az ismétlő iskolázás czélszerűbb szakszerű szervezésével, másodsorban orvosolni kívánja a tanítóképzés nagy hiányait, magának a tanítóképzőnek átalakításával, továbbá a tanítóképesítés módjának a nemzeti élet szempontjából kívánatos módosításával. A magyarnyelvi törvény (1879. évi XVIII. t.-cz.) szükségtelemmé válnék a módosítások következtében. A tanítók fizetéséről szóló 1893. évi XXIII. t.-cikket pótolná az új javaslatok külön (harmadik) fejezete. A javaslatokat a közvélemény általában nagy jóakarattal fogadta. Akadt ugyan hang, mely inkább másnemű nemzeti küzdelmek leszerelésére irányult vállalkozásnak mondotta, de egészben véve senki sem kifogásolta, részleteikben sem igen mérlegelte a javasolt intézkedéseket. Az pedig szóba sem került, mennyiben van valósággal és mi okból újabb törvényhozásra szükség népoktatásunk körében.

Mi épen ezt teszszük fejtegetésünk tárgyává; azonban összefoglaló tanulmányunkban nem tartottuk helyénvalónak, hogy a javaslatokat pontonként tárgyaljuk, hanem czélszerűbbnek látszott az egyes elvi kérdéseket külön-külön megállapítani.

Így sorjában szóba kerül előbb a tankötelezettség érvényesítésének és a népiskola mindennapos és ismétlő tanfolyamának tanulmányi rendje. Majd tárgyalni fogjuk a tanítóképzés és tanítóképesítés kérdését. Harmadik helyen a népiskolai közigazgatás feladatait és a népiskolai hatóságok szerves kapcsolatát világítjuk meg. Végre általában jelezni óhajtjuk a tanítók javadalmazásának nagy problémáját, nemcsak a községi vagy felekezeti iskolák gyámolításának szempontjából, hanem tekintettel a népnevelés országos érdekeire.

I. Tankötelezettség és tanulmányi rend.

1. A mi a tankötelezettség és a népiskola két tagozatának (mindennapos és ismétlő tanfolyam) kérdését illeti, a törvényjavaslatok tulajdonképen csak csekély mértékben módosítják azokat a rendelkezéseket, a melyeket eddigi törvényeink megállapítottak.

Valóban az 1868. évi törvényünk e tekintetből általában oly alapot teremtett népiskoláinknak, mely nem igen szorul mai nap sem módosításra. Ha mégis ajánlatos újabb törvényes intézkedés, az inkább onnan ered, hogy legfontosabb határozatai vagy egyáltalán nincsenek végrehajtva, vagy a törvény szándékának félreismerésével helytelen alkalmazásnak adtak tért.

Törvényünk (1868. évi XXVIII. t.-cz. 1. §-a) 9 évi tankötelezettséget állapít meg, a befejezett 6-ik évtől a 15. év betöltéséig. Ezt régebbi szokásaink tekintetbevételével két részre osztja: a mindennapos iskolázás hat és az ismétlő oktatás három évére. A 12-ik évet tekintette már a száz év előtti *Ratio Educationis* is a vernacularis iskolázás határának. Ezen a törvényjavaslatok mit sem változtatnak, a mint hogy tulajdonképen tekintve azt a körülményt, hogy mai napig sem sikerült se a teljes hat évi mindennapos iskolázást, se a rendszeres ismétlő tanítást országszerte életbe léptetni, semmi sem indokolna valaminemű módosítást.

Emelkedtek ugyan hangok, melyek különösen népiskolai oktatásunk eredménytelenségéből indulva ki, a mindennapos kötelező oktatás meghosszabbítását hét évre — úgy, mint ez Ausztria több tartományában és Horvátországban is divik — követelték. Ámde az ily meghosszabbítást nem kívánja se maga a népiskolai nevelés célja, mely a tananyag kellő kiszemelése és megfelelő tanítási mód mellett — a mint ezt minden más állam példája mutatja — biztosan elérhető hat év alatt is, se pedig népünk gazdasági helyzete, melynek főképen földműveléssel, (általán kézi munkával) foglalkozó része, a 12-ik éven túl alig lehetne el az ifjú munkaskéz segítsége nélkül. Azonban épen ez utóbbi szempont, melyet az 1868. évi XXVIII. t.-cz. már a 10 éves gyermekeknél is érvényre juttat (53. §.) s mely a

gyakorlatban még nagyobb terjedelemben van érvényben — követel pontosabb törvényes meghatározást, mint a minőt a javaslatok tartalmaznak.

Most is az erdélyi ágostai hitvallású evangélikus iskolákban faluhelyen divik az a mód, hogy nyáron át nagyban szünetel a tanítás. E helyett téli időben a mindennapos oktatás idejét hat éven felül hét-nyolcz évre is kiterjesztik. Ily értelemben volna indokolt, meglevő törvényünk megállapítását olyképen körülhatárolni, hogy minden szülő, gyám vagy gazda köteles gyermekét, gyámoltját vagy cselédjét 6-ik évének betöltésétől legalább 12-ik éve betöltéséig, tehát legalább hat éven át a népiskola mindennapi tanfolyamába járatni.

Másodsorban ezzel kapcsolatban a mindennapos iskola eredményének bizonyos szentesítéséről is kell gondoskodni.

A törvényjavaslatok erre nézve azt ajánlják, hogy azt a tanköteles gyermeket, a ki az elemi iskola mindennapi tanfolyamának elvégzése után sem sajátította el az elemi népoktatás feladatául kitűzött legszükségesebb tudnivalókat, szülője, gyámja vagy gazdája hat éven túl még egy évig köteles az elemi iskola mindennapi tanfolyamába járatni. Ezt a kötelezettséget pedig oly módon tartják megállapítandónak, hogy szükségét az iskolaigazgató vagy osztálytanító véleményes javaslatára az iskolai helyi hatóság (iskolaszék, gondnokság) állapítja meg és a tanfelügyelő jelentése alapján a közigazgatási bizottság elrendelheti.

Ez a mindig csupán egyes esetekre vonatkozó eljárás minden oly mozzanatot nélkülöz, melynek országos intézkedésekben nem szabad hiányoznia.

Európa legtöbb államában a tankötelezettség érvényesítésének fontos nevelő hatását azzal szentesítik, hogy annak betöltését megfelelő vizsgálatral és bizonyoságtétellel állapítják meg. Már maga a törvényjavaslat indokolása is, a szomszéd Ausztria és a többi német állam eljárását vázolvá, helyesebb intézkedéseket vesz számba, mint a minőt javaslatba hoz. Mindezekben (Ausztria, Poroszország) szerepel a népiskola sikeres bevezetéséről tanuskodó, megfelelő bizonyítvány (Entlassungs- vagy Abgangs-Zeugniss). Mindezeknél azonban még czélszerűbb a francia közoktatási szervezetben honos «certificat d'études primaires» intézménye, mely-

hez hasonló eljárás divik a francia Svájczen kívül a többi román államokban is. Anglia szintén ismeri a végbizonyítvány és a vele járó vizsgálat rendjét. («Certificate of proficiency in reading writing and elementary arithmetic» vagy az ennél magasabb «certificate of previous attendance at certified efficient school»). Az angol kormány e kérdést külön tanulmány tárgyává is tétette és különösen a francia eljárás nagy nevelő jelentőségét elismerve, követendő példának mondja.*)

Ily értelemben kellene megállapítani nálunk is, hogy a népiskola mindennapi tanfolyamának bevezetéséről minden tanuló a megbízott iskolafelügyelő (1876. évi XXXVIII. t.-cz. 3. §-a) közreműködésével megejtett vizsgálat alapján tanulmányi végbizonyítványt kap. A vizsgálati eljárást és a bizonyítvány alakját a vallás és közoktatási miniszter állapítaná meg.

Magától értetődőnek tartjuk, de külön kiemeljük itt is, hogy e vizsgálat nem lehetne a népiskola minden tárgyára kiterjedő, vagy talán a hatodik osztály vizsgálatát ismétlő új vizsgálat. Mind tárgyi körénél, mind pedig eljárásánál fogva különböznék ezektől és inkább az elért eredmény tudatosságának, nevelő hatásának fokozását tartaná szem előtt. Törvénybe csak annyi lenne iktatandó, hogy: minden oly tanköteles, a ki 12-ik évének betöltéséig nem érte el a népiskola feladatául kitűzött czélt, különösen ha ez ideig meg nem tanult volna megfelelőleg magyarul beszélni, olvasni vagy írni, még egy éven túl mindennapi iskolába járásra kötelezendő.

A népoktatási törvény (1., 6. és 7. §§-ai) a nyilvános iskolába járás alól felmenti első sorban mindazokat, a kik háznál vagy bármely vallású magán és nyilvános intézetekben, úgyszintén más helyiségben levő tanintézetben nevelkednek, erre — határozottan — megadva a szülőknek a szabadságot.

Megszorítást csak annyiban fűz hozzá, hogy a szülők kötelesek eljárásukat hiteles igazolással az iskolai hatóság-

*) V. ö. Special Reports on Educational Subjects. Vol, 2. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1898. No. 25. The French Leaving Certificate. By Sir Joshua Fitch.

goknak bejelenteni. Ezenfelül háznál tanult növendékek kötelesek évenként vizsgálatot tenni valamely megfelelő nyilvános tanintézet illető tanítói előtt. A törvényjavaslatok ebben a tekintetben semmit sem módosítanak. Csupán a Berzeviczy-féle megengedi, hogy az évenkénti vizsgálatok helyett a királyi tanfelügyelő két, legfeljebb három évről összevont vizsgálat letelésére engedélyt adjon.

Nem tekintve, hogy a törvény e szigorú rendelkezése — melynek párja más országok törvényhozásában nincsen — tulajdonképen nálunk sem érvényesült soha; pædagógiai okok egyenesen követelik annak módosítását. A kik gyermekeiket otthon, magán úton nevelik, ezt nyilvánvalóan vagy gyermekek testi-lelki állapotának tekintetbevételével teszik, vagy a család sajátos művelődési szükségleteit tartják szem előtt. Mindkét esetben káros a nevelő eljárást arra szorítani, hogy — főleg kezdő nevelésben — a köziskolák követeléseit vegye figyelembe. Épen ezen a fokon kívánatos pontos megóvása a gyermek sajátos lelki életének. Itt inkább a közoktatásban való részvételre kell előkészíteni. Minden szempont azt ajánlja, hogy az első három év, a szemléltető oktatás és a nevelő rendhez való szoktatás évei, még a nyilvános iskolában se legyenek megzavarva pontos időhöz kötött vizsgálatok által, annál kevésbé jogsult, hogy azok, kik óhajtják, és kiknek módjokban van, hogy gyermekeik ez előkészítését a szülői ház nyugodtabb körében végezhessek, idegen, másnemű tekintetek által a munkájokban megzavartassanak. .

A köznevelés érdeke csak annyit követelhet, hogy azon tanulók, a kik szülői házban vagy valamely magánintézetben nyernek oktatást, kötelesek legyenek első ízben kilencedik évök betöltésével és azontúl évenként valamely nyilvános népiskolában ennek tanítói előtt az előírt tananyagból vizsgálatot tenni.

Másodszorban felmenti a régibb törvény (2. §.) az iskolába való járás kötelezettsége alól rövidebb vagy hosszabb időre a testileg vagy szellemileg gyenge gyermekeket; végkép kizárja (3. §.) a ragályos bajban vagy elmebetegségben szenvedőket és a taníthatlan tompaelméjűeket.

A törvényjavaslatok ugyanily módon fentartják az intézkedést, azonban azzal a megtoldással, hogy ha fogya-

tékos érzékű és értelmű tanköteleskorban levő gyermekek oktatására helyben szakiskola van, az ily gyermekeket kötelesek a szülők vagy gyámok szakiskolába járatni.

Ennek az intézkedésnek nem lehet helye a törvényben és pedig nemcsak az intézkedés feltételes jellegénél fogva, de azért sem, mert ha az egészséges gyermekre nézve megengedi a törvény a házi nevelést, sokkal kevésbé mondható ki a nyilvános tankötelezettség a gyengébb elméjűekre.

A törvénybe arra való tekintettel, hogy az ily fogyatékos érzékű és elméjű gyermekek nevelésének kérdése most a többi államokban is forrongásban van, csak ennyi lenne felveendő: a közös tanításra nem alkalmas tompább elméjű gyermekek számára külön oktatás szervezendő.

A törvényjavaslatoknak a tankötelezettség érvényesítésére vonatkozó egyéb intézkedése csak a régibb törvénynek (4. és 5. §§.) ismétlése egy módosítással, hogy míg az iskolamulasztást a büntető bíróság kétszeri alkalmazása után kihágásnak minősíti és nagyobb (60 koronáig terjedhető) pénzbüntetéssel, mely behajthatatlanság esetén elzárással vagy közmunkateljesítéssel váltható meg, sújtja, teljesen mellőzi a régebbi törvény igen indokolt eljárását, hogy igazolt esetben a felsőbb iskolai hatóság az iskolától visszatartott tanköteles gyermek számára külön gyám rendelését is szorgalmazhatja.

A tankötelezettség érvényesítése különben nem annyira a bírságok és büntetések csekély számán mult, mint inkább azon, hogy a népiskolai hatóságok eljárása abban a tekintetben nem szabályoztatott czélszerűen a fennálló törvények értelmében. E körülményre tanulmányunk harmadik részében majd rátérünk, midőn a népiskolai közigazgatás feladatait és a népiskolai hatóságok szerves kapcsolatát megvilágítjuk.

2. A népiskolai oktatás tanulmányi rendjének czélszerű megállapítása magában véve alig követelne újabb törvényhozási rendelkezést, mert eddigelé is lehetséges volt a törvény keretében egyrészt a mindennapos tanítás módszeres javítása, másrészt az ismétlő iskolának czélszerű oly irányú fejlesztése, hogy némikép az alsórendű szakoktatás munkáját pótolhassa.

A mindennapos iskola rendjére nézve ugyanis a törvény csak a tantárgyak felsorolását adja, a tanórák maximumát szabja meg, és az együttesen tanítható tanulók számát állapítja meg.

Mindez nem állja útját annak, hogy kormányintézkedések keretében a haladó methodikus belátásnak mennél tágabb tért ne nyithassunk, a tantárgyak kapcsolatára, tananyag kezelésére nézve, és egyáltalán a nevelő oktatás hatékonyabb érvényesítése céljából.

Az ismétlő iskolára nézve pedig a törvény épen csak az óraszámokra tartalmaz határozatot. Tanulmányi rendjére vonatkozólag a kormányzásnak teljesen szabad keze van.

Azonban ebben a körben is némiképen sürgősnek mutatkozhatik a törvényhozás részvétele abból a tekintetből, mert az eddigi kormányok majdnem teljesen elmulasztották felhasználni azt az alapot, melyet a törvény nyújtott, hogy a felügyelet gyakorlatában arra törekedjenek, hogy az intézményileg annyira szétágazó népnevelés ügyében mennél előbb a nemzeti élet egysége szempontjából szervezsebb kapcsolat létesüljön.

Gondját az eddigi kormányzás majdnem kizárólag egy állami népiskolaügy kialakítására fordította, miáltal még csak gyarapította a népiskolai köznevelés sokféleségét, mert még azt sem érte el, hogy a közvetlenebb vezetése alatt álló községi iskolákban is teljesen érvényesüljön az állami iskolákban meghonosított rend. A nagyon is szerteágazó felekezeti iskolaügy pedig, majdnem minden irányzó ellenőrzés nélkül egész szabadon alakulhatott, még pedig épen nem mindig a nemzeti közérdek által követelt irányban.

A mit így a közigazgatás — úgyszólván évtizedeken át — mulasztott, azt talán alig lehet másképen pótolni, mint hogy a törvényhozás arra külön megadja a felhatalmazást.

Szemben ugyanis a több, mint három évtizedes gyakorlattal, most már igen nehéz volna a nemzeti egység érdekeit a nem állami iskolákban is pusztán közigazgatási úton akképen érvényesíteni, a mint ezt meg lehetett volna tenni, ha az 1868. évi és 1876. évi törvényekben erre adott lehetőséget a közigazgatás felhasználta volna. Most ennek közigazgatási úton való eszközlése nagy ellentétállással találkozhatnék, mert a gyakorlatot sokan jogszokás-

nak vennék. A törvénybe foglalható módosításokra nézve a két törvényjavaslat kapcsán egyenként teszszük meg észrevételeinket.

A javaslatok az elemi népiskola két tagozatára nézve fentartják a régebbi törvény (48. §.) határozatait, hat éven át tartó mindennapi és három éven át tartó ismétlő tanfolyamra osztva a kilencz évi iskolakötelezettség idejét.

Már fenn jelöltük az okokat, a melyeknél fogva a mindennapos tanfolyam továbbra is terjedhet hat évnél és így tehát a törvényben legalább hat évinek kell kimondani, mert szükséges, hogy az időtartam esetleg több is lehessen.

Az ismétlő tanfolyam pedig ha úgy, mint magok a javaslatok tervezik, és némikép az életben és gyakorlatban is megindult, a mennyiben az ismétlő iskolázás helyébe egyrészt a kereskedelmi és iparos tanoncziskolák, másrészt a gazdasági tanfolyamok léphetnek, szükséges hogy akként, mint már Európaszerte szokássá vált, többé ne pusztán az elemi tanítás ismétléseként szerepeljen, hanem — s ez nevében is kifejezésre jusson. — tulajdonképen az elemi tanfolyamon felülálló továbbképző tanfolyam legyen.

Az évi iskolázás idejére nézve is a Berzeviczy-féle javaslat csak szószerint ismétli a fennálló törvény (11. és 54. §§.) rendelkezéseit. Az újabb fogalmazás ezt csak annyiban bővíti, illetve módosítja, hogy városokra nézve 10 havi iskolázást is követel és azonfelül a tanítási napok számát is megszabja; kisközségekben legalább 150, nagyközségekben 170 és városokban legalább 190 napot követel.

Úgy a régebbi törvény újabb ismétlése, mint pedig a most idézett javaslat módosítása nem igen segít a fennálló, tagadhatatlanul nagy bajon, mely különösen a fennálló törvény egyébként világos szavainak félreértéséből és helytelen alkalmazásából eredt. A fennálló törvény egyrészt megköveteli ugyanis, hogy az iskolabajárás a szünidő kivételével télen-nyáron történjék (54. §.) másrészt a szorgalmi időt úgy szabja ki (11. §.), hogy az éven át faluhelyen legalább nyolcz, városban legalább kilencz hónap legyen. Jellemző, hogy most a törvényjavaslatok fogalmazásában az a világos megszorítás, mely szerint a szorgalmi idő úgy értendő, hogy a nyolcz vagy kilencz havi iskolázás az éven át érvényesül, kimaradt, és így azt a helytelenül kifejtett gyakor-

latot akarja törvénybe iktatni, mely szerint a nyolcz havi ügynevezett szorgalmi időt, a melyben egyébként is sok a szünidő, egyfolytában négy havi szünet és a kilencz hónapi sokszor megszakított szorgalmi időt, egyfolytában három havi szünet követi.

Ilynemű gyakorlat csak épen hazánkban áll fenn. Egyebütt mindenütt nagy gonddal szabályozták, hogy a hol gazdasági okok több ízben is megkövetelik az iskolázás szünetelését, az czélszerűen úgy rendeztessék, hogy hosszabb szünetelés valamiképen a tanítás minden eredményét ne kockáztassa. A nyolcz havi iskolázásnál tehát a négy havi szünetet az egész éven úgy osztják be, tekintettel a gazdasági szükségletekre, hogy azért a tanítást soha 3—4 hétnél tovább terjedő szünetelés félbe ne szakítsa. Épen így járnak el kilencz havi iskolázásnál az összesen három havi szünetelés beosztásával.

Ebben az ügyben, különösen arra nézve, hogy az 1868. évi XXXVIII. t.-cz.-nek határozatai az elemi iskolai szorgalmi időre vonatkozólag szemben a mai túlzott szünidőket engedő, sőt kiszabó rendelkezéssel és gyakorlatial miként érvényesüljenek: törvénybe csak is az általánosabb határozatok foglalhatók.

Ily értelmű rövid szakasz ekként szólhatna:

«A népiskola mindennapos tanfolyamában éven át a szorgalmi idő bármily jellegű népiskolánál legalább 35, városokban legalább 40 hét. Vallási és nemzeti ünnepeken a tanítás szünetel, de megfelelő iskolai ünnep tartandó. A több népiskolával bíró községekben a szorgalmi idő valamennyi iskolában ugyanegy időben kezdendő meg; a szorgalmi idő kezdetét és a nagyobb szüneteket a községi előjáróság az iskolai helyi hatóságokkal egyetértőleg állapítja meg. A felmerülő vitás kérdésekben a közigazgatási bizottság dönt.»

Ugyancsak ezzel kapcsolatban állapítandó meg, a heti tanórák száma, melyre nézve az utolsó javaslat a fennálló törvényt szintén módosítani akarja.

A törvény a heti órák számát legalább 20 és legfeljebb 25 órára szabta, nem értve ide a testgyakorlatot és a mezőgazdasági vagy kertészeti gyakorlatokat.

Ennek helyébe az utolsó javaslat azt ajánlja, hogy az

összes kötelezett tantárgyak tanítására hetenként legalább 21, legfeljebb 26 tanítási óra fordítandó.

Se a régibb törvény rendelkezése, se az újabb javaslat nem veszi számba a heti tanórák tekintetében a népiskola belső szervezetét, mely nevelési okokból nagy különbséget tesz az alsó és felső tanévek közt. És azonfelül ez utóbbi a tanítási órák körébe vonja az olynemű iskolai foglalatosságot is, mely az időjárástól is függ, és a maga természete szerint nem is szabható — a szigorúan vett tanítást véve — határozott órára. Ajánlható a következő fogalmazás:

«A heti tanórák száma alsóbb tanévekben 18-nál, a felsőbbekben (10—12 évesek tanításában) 24 óránál több nem lehet, kézimunkát és esetleges kirándulásokat nem számítva.»

Felveendő még a fennálló törvény 53. §-a szándékának megfelelőleg, de módosítva:

«Földműveléssel foglalkozó községekben az iskolai helyhatóság a községi előjárósággal egyetértőleg a tanítást úgy rendezheti, hogy a 10 évnél idősebb gyermekek oktatása a szorgosabb munkaidőben vagy reggeli órákra, vagy a hétnek három napjára vonassék össze.»

Mindkét törvényjavaslat szükségét látta, hogy a fennálló törvény (27., 28. és 33. §§.) határozatait, melyek az iskolai épületek építésére és átalakítására, továbbá az egy tanító által tanítandó gyermekek számára vonatkoznak, újra megismételjék.

Nyilvánvaló, hogy erre csak azon körülmény szolgáltatott okot, hogy e pontok mind mai napig végrehajtva nincsenek.

Tekintetbe jön azonban első sorban az a tény, hogy a törvény határozataiban némi ellenmondás nyilvánul. Az iskolaépületre vonatkozó szabály egy teremre 60 gyermeket számít (27. §.). A tanulók számára pedig azt szabja elő, hogy egy tanító 80 gyermeknél többet rendszerint nem taníthat (34. §.).

Ez ellentét csak úgy oszlatható el, ha különbséget teszünk a közt, hány tanulót taníthat a tanító egyszerre egy időben, egy teremben és a közt, hogy a gyermekek számához képest hány tanító alkalmazandó. Nálunk —

sajnos — az a gyakorlat fejlődött ki, hogy az utóbbi számot, 80 tanulót tekintették a határnak, a melyet az egyosztályban tanítandó gyermekek száma elérhet. Már pedig világos, hogy minden hatékony tanítás, a gyermekek sajátosságát is méltató oktatás, minden nevelés lehetetlenné válik a tanulók túlságos nagy száma mellett.

Előhaladottabb műveltségű országokban az egy időben tanítandó gyermekek számát majdnem kivétel nélkül 40-re tették. Ha különösen pénzügyi tekintetek ez ajánlatos megszorítás szemmeltartását nálunk lehetetlenné teszik, mindenesetre a régibb törvény egyszerű ismétlése helyett kívánatos, hogy világosan kifejeztessék az új törvényben a fent jelzett különbség. Ennek megfelelően törvénybe lenne iktatható :

«A népiskola egy-egy tantermébe csak annyi tanuló vehető fel, a mennyit a tanterem az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. 27. §-ában megszabott méret szerint befogadhat. Egy tanító azonban egy tanteremben egyszerre rendszerint 50 mindennapos (6—12 éves) növendéknél többet nem taníthat. Ott, a hol három éven át az egy teremben tanítandó tankötelesek száma állandóan meghaladja a 60-at, 100 tanulóig még egy segédtanító alkalmazandó, 100-on túl két rendes tanító és megfelelően a növendékek külön termekbe osztandók.»

E szerint népes helyiségekben az egyes osztályokban ugyanazon fokon álló tanulók száma meg nem haladhatja a 60-at. Másrészt osztatlan iskolákban, a hol különböző fokon álló tanulók együttes tanítása el nem kerülhető, és így a tanítás külön módszeres nehézségeket okoz, az egy tanteremben egyszerre tanított tanulók maximuma 50 volna.

Kapcsolatban áll a tanítási órák heti számának és az egy időben tanítható gyermekek számának meghatározásával a tanítók köteles heti órái számának megállapítása.

A fennálló törvény pusztán a felső népiskolák óraszámának tekintetbe vételével látszik megállapítani, hogy egy tanító hetenként 30 óránál többet nem köteles tanítani. Az elemi iskolai és polgári iskolai tanítókra nézve a törvény nem intézkedik. Ezzel szemben a Berzeviczy-féle javaslat akkép szól, hogy a tanító az elemi iskola mindennapi és ismétlő tanfolyamában együtt legfeljebb 36 tanítási

órára kötelezhető. A későbbi javaslat a külön díjazás nélkül köteles tanítási órák számát 32-re szabja.

Középiskolai törvényeink a tanárookra nézve igen czélszerűen különbséget tesz a tanítási órák száma közt, a melyekre a tanár fizetése fejében külön díj nélkül kötelezhető és másrészt oly órák közt, melyeket még díj fejében az intézet érdekében elvállalhat, és ezekre nézve szintén maximumot határoz meg.

Ily értelemben kellene a népiskola körében is eljárni és a fizetés fejében járó órák számát eshetőleg harminczra szabni, azonfelül még az oktatás szükségleteinél vagy más helyi körülményeknél fogva különösen a továbbképző tanfolyamokban esetleg szükséges tanítás végzésére még talán további hat órára volna külön díj fejében a tanító kötelezhető.

3. Az iskolázás e külső kereteinek pontos kiszabásánál kétségkívül fontosabb magának a tanulmányi rendnek, a vele összekötött tantervi és módszeres intézkedéseknek országos és nemzeti szempontból kívánatos törvényes megállapítása. Ebben a tekintetben fogyatékos alapvető törvényünk (1868. évi XXXVIII. t.-cz.) és a fennálló gyakorlat nem hogy pótolta volna hiányait, hanem bátran mondhatjuk — még a világosan megszabott alkalmat és lehetőséget sem használta fel a szükséges intézkedések számára. A most jelölt törvény már a tantárgyak felsorolásában különbséget tesz — bár nem lényegbe vágó módon — a hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézetek és a községi népoktatási tanintézetek közt. A tanterv megállapítására nézve pedig csak a községi iskolákra nézve intézkedik rövid szóval akként, hogy az órarend meghatározása a közoktatási minister teendője. A felekezeti iskolákra viszont szintén igen röviden csak azt állapítja meg, hogy magok intézkedhetnek (11. §.) a tanítási rendszer és módszer iránt.

A törvény e szófukarsága majdnem teljesen kiirtotta a köztudatból a nemzeti közoktatásügy azon nagy szempontjait, melyeket soha nem mellőzött nemzeti életünk új ébredése (1790) óta se törvényhozásunk, se pedig a régiebb (1848 előtti) kormányzat.

Az 1790. évi XXVI. t.-cz., melyet úgy szoktunk tekinteni, mint a bevett felekezetek jogállásának biztosítékát, a

tanügy terén határozottan azt a megszorítást tartalmazza, hogy a törvényhozás útján megállapítandó közoktatási rendszer a felekezeti iskolákra is kiterjed a vallásos tárgyak kivételével, melyek minden felekezetnek saját rendelkezése alatt kell, hogy maradjanak.¹⁾

Az 1790. évi XV. és LXVII. t.-cz. értelmében kiküldött regnicolaris bizottság törvényjavaslatában, melyet a nemzeti nevelés általános elveinek rendszeréről kidolgozott, szintén határozottan kiemeli, hogy az ezen elvek szerint Ő Felsege által megállapítandó tanrendszer az evangélikusokra nézve is irányadó úgy, hogy mindaddig, míg e rendszer az evangélikus iskolákban nem érvényesül, ezek mintegy csak magán-iskoláknak tekinthetők.²⁾

Ily értelemben szólott az 1806-iki *Ratio Educationis publicae totiusque rei litterariae regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* egyúttal az evangélikus felekezeteknek is.³⁾

Ugyancsak az 1826—27-ik évi VIII. t.-cz. által kiküldött regnicolaris bizottság határozataiban e tekintetben csak ismétli az 1790-iki bizottság elvi határozatait; a mint vele egy értelemben épen azért megkívánja, hogy a kormány-székek által megállapított rendeletek és utasítások minden-

¹⁾ *Coordinatione tamen litterariae institutionis erga demissam Statuum et Ordinum propositionem per Suam Majestatem determinanda ad has perinde scholas; huc tamen haud intellectis religionis objectis, quae cuivis religioni propria manere debent, extendenda.*

²⁾ *Consequenter privata studia, ad quorum classem omnia illa etiam referuntur, quas ad normam communis systematis, quoad evangelicos nihilominus utriusque confessionis in sensu articuli XXVI. 1791. coordinandi exacta non sunt . . . non secus admittentur, quam si illi, qui in iis edocti fuerint, in publicis institutis consuetis examini- bus semet subjecerint.*

³⁾ *Atque haec sunt illa educationis publicae principia et fundamenta, quae deputatio regnicolaris in comitiis anni 1791 decreta et delecta ante oculos habuit: haec est compendiaria systematis illius litterarii adumbratio, quod Augustissimus Imperator et Rex Franciscus secundus pro Suo jure et protestata maturaque consilio in publicas regni Hungariae partiumque eidem adnexarum scholas intraduci voluit ea cum declaratione, quod scholae graeci ritus non unitorum nunc adhuc sua sub directione retineri possint, evangelici autem Augustanae et Helveticae confessioni addicti in iis, quae pure sunt litteraria, studiorum argumentis huic normae sese conformare debeant.*

koron nyomtatványban is közzététessenek és a törvényhatóságokkal közöltessenek.*)

Ugyanigy értették mindvégig országgyűléseink a nemzeti nevelés feladatát, a mint ezt szintűgy a népnevelés tárgyában 1843-ban kiküldött kerületi választmány javaslata, valamint az 1848-iki törvényjavaslat az elemi oktatásról és a róla folytatott országgyűlési tárgyalások bizonyítják.**)

Egy egyetemes iskolarendszernek megállapítása azonban mind mai napig egy egész század leforgása után is jámbor óhajtás maradt. A rendi alkotmány idején a mi kísérlet történt ez irányban, törvényhozási elintézésig egy se juthatott, főleg azért, mert a kormányzések egyedül csak az általános elvek meghatározását találták törvénybe iktathatónak, míg a részletes megállapításokat a királyi felségjogok körébe tartozóknak tekintették.

Az újabb, 1867 óta megindult alkotmányos élet alatt viszont czélszerűbbnek látszott az egyes iskolafajokat külön-külön törvényesen szervezni. Azt hitték, hogy ekként az egyes ágak tekintetéből könnyebben eszközölhető a különböző érdekek megegyezése.

Főiskolai törvényünk azonban mind mai napig nincs és ekként felsőbb oktatásunk egész köre mondhatjuk, elvi vezetés és ellenőrzés nélkül különböző irányban vesztegel és e miatt — úgy szólva — nem fejlődik.

A középiskola körében szerencsésen sikerült törvény útján oly egységes keretet adni a különböző jellegű, különböző tényezők által fentartott iskoláknak, hogy kevés kivétellel, tudniillik a nem magyar tannyelvű intézetek kivételével e körben oktatásügyünk egységes irányban haladhat és tudatos vezérelt mellett kellőképen fejlődhetik.

A népoktatás terén azonban, részben a törvény hatá-

*) Ut autem de modo publicæ educationis et institutionis juventutis totiusque coordinationis rei litterariæ, quæ cuius patriæ civi summe cordi esse debet, quilibet plenam cognitionem habere possit, atefata Sua Majestas una benigne disponet, ut cunctæ in sphæra præstabilitorum principiorum elargiendæ ordinationes et instructiones semper typis publicis edantur atque ut ad cunctorum notitiam pervenire possint, cum regni jurisdictionibus communicentur.

***) L. ezeket Kármán, közoktatásügyi tanulmányok. I. (Budapest, 1906.) 127—164. l.

rozatlansága, de még inkább a végrehajtás egyoldalúsága miatt olyan a közállapot, hogy igaz értelemben mai nap nincsen még országos, az egész népre kiterjedő, az egészet átkaroló népnevelésügyünk.

Az egyes felekezetek kezében és igazgatása alatt álló oktatás külön-külön eltérő irányt követ: egymást figyelembe nem véve, külön utakon halad még nagyobb elágazással, mint 1848 előtt.

Ha tekintetbe vesszük, hogy hazánkban nyolcz bevett vallásfelekezet van és hogy ezen felül az egyes felekezetek egyházi szervezetök szerint és közigazgatási tekintetből nagyon megoszlanak: valóban el sem gondolható, hogy a különböző módon kezelt, vezetett és ellenőrzött oktatásügy miként állhatna szolgálatában annak a czélnek, a mely a népoktatás terén még döntőbb érvényű, mint az inkább egyéni kifejtésre irányult felsőbb oktatás körében, hogy tudniillik egységes nemzeti alapon nyugvó közművelődést biztosítson.

Már pedig a vallás és közoktatásügyi tárczának majdnem egyedüli és legfőbb hivatása, hogy hatáskörének biztosítsa az országos jelleget.

Midőn valamely nép nevelése ügyének sáfárkodásával kormányát megbizza, s e végből külön ministeri tárczát teremt, teszi azt mindenütt nyilván azzal a szándékkal, hogy szellemi élete, nemzeti fejlődése, mely kezdetleges állapotban a megoszlott társadalom körében mozog, ezentúl öntudatos egyéniségének megfelelő egységes szervezetet nyerjen, hogy többé ne külön rendi vagy felekezeti érdekeknek, hanem a köz-szellemnek, a köztudatnak és közerkölcsiségnek legyen kifejtője.

Koránt sem jelent ez a követelés merőben állami közoktatásügyet. Nem lehet az a kormány hivatása, hogy az egyházak, felekezetek vagy más tényezők helyébe lépjen. Rendszerint ily törekvés vagy az államnak jelzi megalázását és alárendeltségét, mint a midőn az állam viseli az iskolázás költségeit s az egyházak intézik annak tanulmányi rendjét; vagy pedig a társadalom szabadságának szüli csorbítását és elnyomását, ha ugyanis az állam teljhatalmu ura az iskolának.

Hazánkban a vallásfelekezetek jogosultsága az oktatás terén a nemzet multjának legjelentősebb mozzanatainak alap-

szik. Ily tényezők mellőzése merénylet volna a nép legszentebb érdekei, legnemesebb érzelmei ellen.

E földön csak egy módja van a köznevelés kormányzatának, hogy a kormányzat a közvetítés szerepét vállalja a versenyző és nem ritkán egymás ellen küzdő felek közt, meghagyva, sőt gyámolítva mindegyiket sajátosságában, de mindenképen a közerkölcsiség a közös nemzeti öntudat medre felé terelve utjokat.

Ez ellenében az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. végrehajtása inkább fokozta, sem mint hogy enyhítette volna népoktatásunk ziláltságát. Egyrészt a nagyterjedelmű katolikus tanügyet, melyre már előbb egész századon át kiterjedt volt a királyi kormányzék, a helytartótanács közigazgatása, végképen szabad, azaz majdnem teljesen önkényes lábra állítva a maga útjának eresztette. Másrészt pedig az állam, vagyis inkább a kormány, korántsem csak pótlólag, hanem sok helyütt még a politikai községnek is mellőzésével maga belépett különvált tényezőképen a versengők közé és egy sajátos szervezetű iskolaügyet teremtett, mely azonban korántsem vált irányadóvá, hanem, a mint több ízben sajnosan volt tapasztalható, kelletlen visszahatást szült, mindenestre növelte a zavart.

E helyütt csakis a kormányzás azon feladatait tekintve, a melyek az iskola belső életére és tanulmányának rendjére vonatkoznak, két irányban teszszük meg észrevételeinket. Egyrészt a tantárgyak általános érvényű megállapítására nézve, másrészt pedig azon törvénybe iktatandó intézkedésekre nézve, a melyek útján a tantervek megállapítása, tanrend és módszer szabályozása az illetékes tényezők által ugyan, de mindig az országos és nemzeti követelések tekintetbevételével történik.

A köteles népiskolai tanulmányok sorában a népiskolai törvény felekezeti iskolák számára 10, a községi iskolák számára 13 tantárgyat sorol fel külön-külön. A törvényjavaslatok viszont 15 tantárgyat sorolnak fel.

Mindkét rendbeli eltérés nem annyira a tanulmányok különbségén alapul, mint inkább abból ered, hogy a felsorolás itt-ott összetartozó anyagot külön részletez, másutt összefoglal. A tárgyak nagyszáma némiképen tévedésbe ejthet, a mennyiben nemcsak a tulterhelés benyomását

kelti, hanem magára a tanórák rendjére nézve semminemű tájékozást nem nyújt. Czélszerűbb felsorolás arra kell, hogy tekintettel legyen, hogy egyrészt a tárgyilag kapcsolatos anyagot együtt sorolja fel, másrészt pedig kerüli azt, hogy oly tárgy, mely csak egyes osztályokban szerepel, más rokontárggyal felváltva külön nem említették, hanem az utóbbival együttesen.

Mind a törvényben, mind pedig az újabb javaslatokban a köteles tárgyak közt első helyen szerepel a hit- és erkölcsstan. Ugyanezt teszi a középiskolai törvény is. Gymnasiumi tantervünk azonban e helyett elsősorban «Vallás-tant» említ, megjegyezve, hogy a hitfelekezetek tanterve szerint történik. A gymnasiumi utasításban pedig szükségesnek véli külön kiemelni annak fontosságát, mennyire kívánatos, hogy a növendék erkölcsi ítélete, a különböző tárgyakban különösen a történeti és irodalmi tanításban fejlődött ethikai képzelei ne maradjanak szervezetlen állapotban. Ennek a feladatnak teljesítését pedig a hittani oktatásnak czélszerű, a többi tanulmányok haladásával megegyező módszeres berendezésétől várja. Az 1848-iki törvényjavaslat az elemi oktatásról — a melyet az alsó ház behatóan tárgyalt — az elemi oktatás különös tárgyai közt a vallás-tant nem is sorolja fel, hanem külön (12. §.) szakaszba foglalta, hogy «a vallásoktatást a növendékek ezentúl egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől veendik». Az országgyűlési bizottság azt kívánta, hogy e szakaszban megemlítendő volna, hogy a vallásoktatást a növendékek ezentúl egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől nyilvánosan veendik, nehogy főkép oly helyeken, hol közös, vagy több felekezetű iskolák léteznek, a lelkészek a vallásbeli oktatás közben a növendékben más felekezetűek iránt kárhozatos idegenkedést gerjeszthessenek. Ilyen értelemben be is vétetett a szakaszba, hogy a vallásoktatást, melynek «nyilvánosan kell történni, a növendékek ezentúl egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől veendik»

Ezen adatok felsorolása csak abból a szempontból történik, hogy a fennálló gyakorlattal szemben, mely az osztrák uralom befolyása alatt kapott lábra, — a tárgy neve is mutatja: hit- és erkölcsstan (Glaubens- und Sittenlehre) — alkalmat adjunk rá, hogy iskoláinkban a régi hagyományos fel-fogás érvényesülhessen.

Nagy hatással és a hazai viszonyok józan mérlegelésével állapította meg már az 1791. évi VI. és LXVII. t.-cz. alapján kiküldött országos bizottság és teljesen azonos szöveggel fogadta el az 1827. évi VIII. t.-cz. alapján kiküldött bizottság is az ebben a tárgyban követendő eljárást. Törvénybe kívánta ugyanis iktatni:

«mivel hogy minden köznevelésnek czélja arról való gondoskodás, hogy az ifjúság lélekben, értelemben és testben kiműveltesék, a lélek pedig kettős módon alakul, ugyanis vallástan által (doctrina religionis) és erkölcstan által (philosophia morum). azért a közoktatásnak kiváló tárgya legyen a vallástan, mely mindenik vallásbeli tanulóknak tiszta forrásaiból és külön tanítandó. azzal a tekintettel azonban, hogy mind a vallástan tartózkodjék attól, hogy a kora ifjúságban gyűlöletet ne keltsen más vallások iránt, hanem inkább már serdülő korban mélyen bevésse a kölcsönös szeretetet és felebaráti érzést a polgárok lelkébe. Az erkölcstan pedig, mivelhogy ennek minden valláskülönbség nélkül ugyanannak kell lennie, mindnyájoknak egyenlő módon taníttassék. Általában pedig a köznevelésben azt a módszert kövessék, hogy ez a szabad és sajátos alkotmányának örvendő nemzet nemes nevelésben részesüljön és inkább a becsület-érzéssel, mint a büntetés félelme által fegyelmeztessék».*)

Ugyancsak ily értelemben szerkesztette utasításait a vallástanítás tekintetéből az 1806-ik évi *Ratio Educationis publicae*. «A népiskolai tanulmányokról általában» szóló fejezet (Caput I. de studiis scholarum vernaculorum generatim) második cikkének ötödik pontjában megjegyzi, hogy: «a népiskolák igazgatói és tanítói tudják meg, hogy utasításban van adva nekik és szigoruan megparancsolva: tanítványaikat minden valláskülönbség nélkül mindig nagy nyájassággal és emberséggel vezessék és úgy iparkodjanak nevelni, hogy minden felekezeti érdekekkel szemben mindenütt szeretet nyilvánuljon és minden vallásos tanok körüli vitatkozás messze elkerültessek».

Azonfelül a nagyobb városok iskoláik számára (Caput IV. de studiis in vernicularis majorum urbium scholis) a vallástanon (18. §. doctrina religionis) kívül külön tanulmányképen említi (19. §. b) pont), hogy tárgyalandók a

*) I. Törvényjavaslat a nemzeti nevelés általános alapelveinek rendszeréről 4. pont. Kármán, id. m. 120 l.

háztartás elvei, a melyek arra szolgáljanak, hogy a gyengéd elmékbe az erényes életre törekvést, a kölcsönös szeretetet és a polgárnak egyéb kötelességeit bevessék.

Az 1848. évi javaslat, a mely — mint említettük — nem sorolja fel a különös tárgyak közt magát a vallástant, hanem külön szakaszban tárgyalja, a tárgyak sorában külön említi a polgári jogok és kötelességek ismertetését.

Nem tartjuk helyénvalónak ez alkalommal kiterjeszkedni arra a körülményre, mennyiben izgatták a mult század egész folyásán át Európa különböző országaiban a vallástanítás és erkölcsi oktatás kérdései a kedélyeket. *)

Hisz a legtöbb államban mai nap is folytatódik az izgalom és a törvényhozás termeit eléggé nyugtalanítja a vitakozó pártoskodás. Azt hisszük, hogy régi országgyűléseink mindenestre hazai szempontból, de talán általános elvi tekintetből is helyesen oldották meg a vitás kérdést. És ily értelemben tartjuk törvénybe foglalandónak a tárgyak sorában: 1. vallásoktatás az egyes hitfelekezetek tanterve szerint; 2. a jó erkölcs alapjai és a családi, valamint a társadalmi és a polgári élet kötelességei.

Magától értetődik e szerint, hogy míg a vallástanítás minden népiskolában mint kötelező tantárgy tovább is fennmarad és külön felekezetek szerint, az illetékes egyházi hatóságok megállapodása értelmében taníttatik, és körébe vonhatja a vallás elveivel megvilágítva az erkölcsösség követeléseit is, addig másrészt jó magyar hagyományos szokás szerint az erkölcs általános elvei közös tanításban szerepelnek, még pedig elejétől fogva mindvégig minden osztályban.

Ezután másod-, harmad- és negyedhelyen a népoktatási törvény mint külön tantárgyakat sorolja fel: *b)* olvasás és írás. *c)* fejbeli és jegyekkel való számolás és a hazai mértékek ismerete, *d)* nyelvtan. Viszont a községi iskolákra nézve ugyanezek után még említik a beszéd- és értelemgyakorlatot.

A törvényjavaslatok viszont így rendelkeznek: 2. magyar nyelv, 3. mennyiségtan, számtan, mértan, 4. beszéd- és értelemgyakorlatok.

Kevés pädagógiai belátás szükséges annak felismeré-

*) L. erről, Kármán idézett művét.

séhez, hogy e felsorolások ellen komoly elvi kifogás tehető abból a szempontból, hogy összetartozó elemeket egymástól elkülönítenek. Különösen idegenszerű volt és maradt magyar tanítói körökben a német felfogást követő beszéd- és értelemgyakorlat (Denk- und Sprachübungen), a mely egyébként is a törvény értelmében készült tervekben inkább bizonyos tárgyi szemléltető tanítást pótol, a földrajz, természetrajz és történet alapelemeivel foglalkozva. Elhagyása nagyon is indokolt; mondhatni, a tanítóság körében általános követelmény. Épen úgy kerülendő az elemi oktatás tanulmányainak megállapításában mind az olyan tudákos elnevezés, minőket a törvényjavaslat most először hozna forgalomba. Ugyanis az 1848-iki törvényjavaslat csak egyszerűen írást és olvasást említ, valamint fejbeli és jegyekkel való számítást. Ily értelemben jutna a fent említett két tárgy után a tanulmányok sorába:

3. magyar nyelv, értelmes beszéd, olvasás- és írás-gyakorlással. A magyar nyelvnek ily módon előtérbe jutását az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. eljárásával szemben indokolja és megköveteli az 1879. évi XVIII. t.-cz., mely a magyar nyelvet minden iskolára nézve kötelező tárggyá tette, de épen ez alapon indokolt, hogy mindjárt utána felvétessék.

4. a nem magyar nyelvű népiskolákban az illető honos nyelv. A törvényjavaslatok ezt helyen kívül, mint 15-ik tantárgyat említik mindennemű kéziügyesség és testgyakorlat után. Ezután következik a fenmondottak értelmében:

5. gyakorlati számvetés és mérés.

A törvény (11. §.) a hitfelekezeti intézetekre nézve együttesen szabja elő *f*) pont alatt a «hazai földleírás és történet tanítását».

A községi iskolákra nézve azonban (55. §.) még hozzá fűzi *g*) alatt: némi általános földleírás és történet tanítását is.

A törvényjavaslatok külön említik: 5. Magyarország földrajzát és az egyetemes földrajz elemeit; 6. Magyarország történetét, kapcsolatosan a világtörténet legfontosabb eseményei tanításával.

Methodikus tekintetből a két szak különválasztása ajánlatos, a mennyiben a föld leírása magabavéve inkább természeti tények megfigyelésével áll kapcsolatban, míg a

történettanítás sajátosságánál fogva inkább erkölcsi mozzanatok méltatását követeli. De ily értelemben a felsorolásnak cserével kell történnie, sőt talán helyén volna, hogy a történet tanítása még a számtan és mértan tanításánál is előbb említessék.

A földrajzhoz fűződnek azután elv szerint a többi természettudományi tanítás. Ezt a törvényt mind a felekezeti iskolák, mind pedig a községi iskolák számára ekként szabja elő (11. és 55. §.) «Természettan és természetrajz elemei különös tekintettel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülei tartoznak.»

Ez a figyelmeztetés már az 1848-iki törvényjavaslatban is ily módon szerepelt.

A törvényjavaslatok mellőzik ezt a hozzáadást és azonfelül külön-külön egyszerűen a tudományos néven sorolják fel: «8. természetrajz, 9. természettan».

Magától érthető, hogy az elemi oktatás fokán tudományos, elvont tanításnak nincs helye s hogy a természet ismertetése nem is történhetik máskép, mint hogy kellőképen felhasználja a szemlélet minden előnyét s nem oly módon, a hogyan a tudományos érdek a tárgyak és a tünemények elkülönítését megköveteli. Azért czélszerűbb közös cím alá foglalni a tanulmányokat s talán «természet-ismertetés» néven felsorolni, a mint ez pl. angol és amerikai tantervekben is szerepel, mint «Nature study».

A fogalmazás ez lehetne: «8. természet-ismertetés, természet-leírás és természettan elemei a rajtuk alapuló gyakorlati ismeretekre vonatkoztatva.»

E némiképen ismereti anyagon felül a gyakorlati és művészeti tárgyak köréből a törvény 11. és 55. §-ai egyedül az ének és testgyakorlat tanítását követelik. A törvényjavaslatok azonfelül felveszik még:

11. rajzolás; 12. kézimunka és kéziügyesség; 13. gazdaságtan, kertészet és háztartástan.

Ez utóbbiak szándéka igen helyeselhető és megfelel azon törekvéseknek, melyek mindenütt és az iskolázás minden fokán az elméleti tanítás mellé kívánatos súlyllyal a gyakorlati ügyességeknek is tért óhajtának nyitni. Némiképen az alsó oktatás fokán ez utóbbiaknak, mivelhogy közelebb érdeklík a gyermeket és tevékenységre is inkább

készítetik, jobban előtérben is kell állaniok és legczélszerűben hozzájuk volna is fűzhető minden elméleti felvilágosítás.

De azért kerülni is kell a tanulmányok felsorolásában inkább az elméletet jelző oly kifejezéseket, mint «gazdaságtan» és «háztartástan», ott, a hol inkább gazdasági és háztartási ügyességekről van szó. A mi az ezekkel kapcsolatos elméletet illeti, az kellőkép a természet ismertetés körében foglal helyet. Így tehát a felsorolás akképen szólhatna:

9. éneklés; 10. rajzolás és kéziügyesség; 11. gazdasági, kertészeti és háztartási gyakorlatok; 12. testgyakorlás, tekintettel a katonai gyakorlatra.

4. A tanulmányok körének ily megszabásán felül, hazai viszonyaink között, főleg két kérdés követelt mindig külön törvényes intézkedést. Első sorban a tanítás nyelvének megállapítása, tekintettel a népesség soknyelvűségére, másodsorban a tanterv megállapításának joga és kötelessége, tekintettel arra, hogy különösen hazánkban a bevett felekezetek közjogi helyzete számukra bizonyos jogosultságot állapít meg, egyrészt a vallástanítás eszközlése körül, másrészt azon intézetekre nézve, melyeket mindazon községekben, hol hiveik laknak, saját erejükből fentarthatnak.

A) A tannyelvre vonatkozólag az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. (58. §.) így intézkedik: «Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, a mennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyesajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak».

Mindezt a törvény a községi népiskolákra nézve szabja ki. A hitfelekezetek által felállított népiskolákra nézve, valamint a magánosok és társulatok által alapítottakra nézve a törvény határozottan nem intézkedik. Tudvalevőleg a népoktatási törvény meghozatala után több mint egy évtizeddel egy újabb törvény az 1879. évi XVIII. t.-cz. pótolta a népoktatási törvény abbéli hiányát, hogy a nem magyar tan nyelvű iskolákban a növendékeknek alkalmuk sem nyílt a magyar nyelvnek elsajátítására (s felvette a magyar nyelvet az összes, bárminemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé.

Említésre méltónak tartjuk, hogy az 1848-iki törvényjavaslat ebben a tekintetben következőket tartalmazta:

«10. §. Az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határoztatik meg.»

«11. §. Oly helyeken, hol a fentebbi szakasz értelmében a rendes oktatási nyelv nem magyar volna: a magyar nyelv is taníttatni fog.»

E javaslat országgyűlési tárgyalását előkészítő választmány a fentebbi két szakaszra azt jegyezte meg:

«mikép a hazában több nem magyar ajkú helyiségekben is egy idő óta már jó sikerrel folytattatik a magyar nyelvbeni általános oktatás. Nehogy tehát a 10. §.-beli javaslat szerint e részben ily helyekre a nemzetiségre nézve káros visszaesés lehetségessé váljék és hogy a kormánynak hatalmában álljon oly nem magyar-ajkú helyeken, hol a lakosokban a nemzeti nyelv iránt őszinte hajlam mutatkozik, azt minden káros ellenszenv vagy visszahatás nélkül az elemi oktatás által elősegíthetni, e két szakaszt a központi választmány következőképen ajánlotta módosítandónak:»

10. §. A magyarnyelv mindenütt rendes tanulmány legyen.

11. §. Azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják nyerni.

A ház a javaslatot ily alakban fogadta el.

E fogalmazás szerint tulajdonképen a magyaron kívül minden más nyelv csak másodsorban, mint segítő nyelv szerepelt volna.*)

A törvényjavaslatok a tannyelvre vonatkozólag a következő szövegezését tartalmazzák:

«Az állami elemi népiskolákban minden köteles tárgy magyar nyelven, az iskola helyiségeiben nyilvánosan tanítandó. A hit- és erkölestan tanításánál azonban a magyar tanítási nyelv mellett az illető egyházi főhatóság kívánatára tannyelvül a gyermekek anyanyelve is használható.

A nem állami népiskolák mindennapi tanfolyamának taní-

*) Hazánkban az 1903-ik évben 17342 népoktatási intézet közül elemi iskola, felsőbb népiskola, polgári iskola, tisztán magyar tannyelvű volt 10881. Más nyelv mellett a magyar is szerepel, tehát két nyelven folyt a tanítás 3349 iskolában. Tisztán más nyelv magyar nélkül volt a tanítás nyelve 3112 iskolában, még pedig 2161 oláh, 427 tót, 333 német, 111 horvát, szerb, 64 ruthén és 16 egyéb tannyelvű iskola volt.

tási nyelvét az iskolafentartók állapítják meg; ha azonban valamely nem magyar nyelvű elemi népiskolában a hivatkozott növendékek összes létszámának legalább 20%-a magyar anyanyelvű, vagy ha az összes növendékek közt legalább 20 magyar anyanyelvű van, a magyarnyelv is mint tannyelv használandó. A mennyiben az iskolafentartó az általa megállapított tannyelvet megváltoztatni kívánná, ehhez a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása szükséges. Az összes elemi népiskolák ismétlődő tanfolyamában a tanítás nyelve kizárólag magyar.

Az olyan elemi népiskolák mindennapi tanfolyamában, a melyben magyar a tanítás nyelve, és a melyben magyarul nem beszélő növendékek is járnak, ezeknek anyanyelvi oktatása felől az iskolafentartók a lehetőséghez képest gondoskodnak.»

A javaslatok egészükben helyes álláspontot foglalnak el és kellőképen méltányolják mind a köznevelés érdekeit, mind pedig a nemzeti élet egységének követelményeit. Csupán az kifogásolható, hogy fogalmazásuk nem veszi tekintetbe, — úgy a mint azt népiskolai törvényünk pontosan megteszi — az iskolafentartók közjogi helyzetét és nálunk eddigelé teljesen idegenszerű módon csak állami és nem állami iskolákat különböztet meg, tehát a községektől és a hitfelekezetektől fentartott nyilvános népiskolákat egynek veszi a magánosok és társulatok által fentartott iskolákkal.

A közjogi állás elhomályosítása, mely egyúttal nemcsak a jogok, hanem a kötelességek elhomályosításával is jár, hazai viszonyaink közt annál károsabb hatású lehet, mert nemcsak jelenleg, de hosszú időn át, az állami iskolák száma mindig csak csekély töredéke lesz az összes népiskoláknak. (1903-ban a 17342 népoktatási intézet közül csak 1947 volt állami.)

E megkülönböztetés tekintetbevételével és az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. szellemében, a szóban forgó intézkedések ekként volnának fogalmazhatók:

«Az állami népiskolákban minden köteles tárgy magyar nyelven tanítandó nyilvánosan, az iskola helyiségeiben. A vallásoktatásnál azonban a magyar tannyelv mellett az illetékes egyházi hatóság kívánatára a gyermek anyanyelve is használható. A községek és bevett felekezetek által fentartott népiskolák mindennapi tanfolyamának tannyelvét az illetékes polgári és egyházi hatóságok határozzák meg. Tár-

sulatok és magánosok által fentartott népiskolák csak úgy nyerhetnek nyilvánossági jogot, ha magyar a tanyelvük.

Minden iskolában azonban lehetőleg gondoskodni kell, hogy tanulók, a kiknek más az anyanyelvük, mint a minő az iskola tanyelve, a szülők kívánságára, anyanyelvükben is nyerjenek oktatást. Oly népiskolákban továbbá, a melyekben nem magyar a tanyelv, de a tanulóknak legalább 20%-a magyar anyanyelvű, minden köteles tárgy tanításában az iskola tanyelvén kívül a magyar nyelv is alkalmazandó.

Az iskolafentartóktól megállapított tanyelv megváltoztatására minden esetben szükséges a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása. A népiskola továbbképző egész tanfolyamában a tanítás nyelve kizárólag a magyar.

B) Ugyancsak a közjogi szempontok döntők azokra a rendelkezésekre nézve, melyek a tanulmányi rend megállapítását, tanterv kiszabását és tankönyvek engedélyezését illetik. Alapvető körülmény erre nézve, hogy intézményszerűen történjék gondoskodás a nevelésügy egységének biztosítékairól. Szükséges, hogy mindazok, akik ez irányban intézkedésre hivatottak, abban a tudatban járjanak el, hogy nemzeti ügyet szolgálnak és e mellett társadalmi, avagy felekezeti érdekek lehetőleg háttérbe szoruljanak.

A népiskolai törvény ebben a tekintetben igen szűkszavú. A hitfelekezetektől felállított népiskolai intézetekre nézve (11. §.) csak azt állapítja meg, hogy a hitfelekezetek a tankönyveket maguk szabhatják meg s a tanítási rendszer iránt is intézkedhetnek. A magánosok és társulatok által felállított intézetekre nézve viszont úgy intézkedik (17. §.), hogy ez intézetek nyilvánosak lesznek, ha az illetők a felállítandó tanintézet szervezetében és tantervében mindazon kellékeknek eleget tesznek, melyeket a törvény a megfelelő községi és állami tanintézetekre nézve megállapít.

Azonfelül a törvény (19. §.) minden magánintézetre nézve, ha nem is nyer nyilvánossági jogot, kiköti, hogy a tanítandó tárgyakat és azok terjedelmét illetőleg megfelelni tartozik azon nyilvános tanintézeteknek, a melyeket pótolni akar.

A községi népoktatási tanintézetekre nézve pedig (56. §.) röviden kijelenti, hogy a tanterv időnként való meghatározása közoktatásügyi miniszter teendője.

Az 1879. évi XVIII. tcz. végre a magyar nyelv tanításáról akként gondoskodik (4. §.) hogy:

köteles tanítását az összes községi népiskolákban a vallás- és közoktatásügyi miniszter külön rendeletben szabályozza.

E szabályrendeletet az óraszámra nézve népiskolai tantervük megállapításánál az összes felekezeti és egyéb iskolai hatóságok kötelesek szem előtt tartani.

A törvényhozás nyilván a közigazgatás teendőjének vette, hogy pontosabb szabályozással érvényesítse a köznevelés érdekeit. Ez irányban azonban eddig a kormányzat — bátran mondhatjuk — nem igen mutatott kellő buzgóságot és körültekintést.

Mindössze annyi történt, hogy a népnevelési királyi tanfelügyelők részére adott utasításokban nyilvánul némi gondoskodás arról, hogy ők a különböző jellegű iskolákat tantervi és módszeres tekintetből is ellenőrizzék. Nevezetesen az 1876. évi szept. hó 2-án kelt utasítás (2-ik részének 4-ik fejezete) szabályozta a tanfelügyelő eljárását a magánosok vagy társulatok által felállított népoktatási tanintézetek irányában és (54. §. 4. pontjában) megkivánta, hogy a tanfelügyelő kérje elő vagy rendelje be magához a tanintézet tanítási szervezetét. Ez utasítás (5. fejezete) hasonlóképen rendezte a tanfelügyelő eljárását a hitfelekezeti népoktatási tanintézetekkel szemben és elvben (59. §.) abból a szempontból, hogy ellenőrizhesse, vajjon a felekezeti iskolákban a kötelezett tantárgyak minő terjedelemben és az egyházi főhatóság által megállapított tanterv szerint tanítatnak-e, megkivánta:

«hogy minden felekezeti népiskolai intézetben meg legyen annak illető felsősége által a törvény rendelete alapján megállapított tanterve és tanítási órarendje, ugyanazon illetékes egyházi főhatóság által meghatározott és engedélyezett tankönyvek és taneszközök s hogy mindezek csakugyan az illetékes egyházi felsőség által határozottak meg, erről a tanító e tárgyakról szóló hivatalos nyilatkozatot és pecsét által megerősített tárgysorozatot köteles előtte felmutatni».

Az újabb, 1905. évi augusztus hó 20-án kelt utasítás már nem részletezi ekként a tanfelügyelő teendőit a különböző jellegű népiskolákkal szemben.

Egyik szakasza (73. §.) állapítja csak meg általánosság-

ban a kir. tanfelügyelőnek a hitfelekezeti hatóságokhoz való viszonyára nézve a következőket:

«A királyi tanfelügyelő ugyan a hitfelekezetek egyházi hatóságaival szemben rendelkezési jogot nem gyakorolhat, azonban éppen a hitfelekezeti iskola fejlődésének és a hit- és erkölcstan tanításának érdekében koronként velük érintkezik, sőt az utasításban foglaltak szerint az állami főfelügyelet gyakorlása közben tapasztalt hiányok orvoslása végett vagy pedig a törvény értelmében az egyházra háramló teendők iránt hozzájuk — a mikor csak szükséges — megkeresést intéz. E végből a királyi tanfelügyelőnek az 1876. évi XXVIII. t.-cz. 5. §-a alapján jogában áll, nemcsak a felsőbb és legfelsőbb egyházi hatóságokkal érintkezni, hanem az elsőfokú helyi felekezeti iskolahatóságokkal (iskolaszékekkel) is közvetlenül írásbelileg vagy szóval érintkezni és ezen utóbbi hatóságoktól közvetlen értesítéseket bekivánni. Ezen eljárásában azonban mindenkor úgy jár el, hogy az 1876. évi XXVIII. t.-cz. 5. §-ában foglaltak szerint a felekezeti népiskolák helyi és alsóbb hatóságainak a tapasztalt hiányokra és a szükséges intézkedésekre nézve utasítást nem adhat, hanem azokat figyelmezteti, és ha ennek foganata nem volna, akkor az illetékes egyházi főhatósághoz egyenesen megkeresést intéz, szükség esetén a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez tesz jelentést.»

Azt hisszük, nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy ily szegényes intézkedés végképen elégtelen arra, hogy népoktatásunk egyenletes fejlődését az ellenőrzés és irányzás szükséges eszközeivel biztosítsuk.

Mindig tekintetbe jő, hogy korántsem pusztán két ágú népiskolaügyünk — jelesül, nem csupán állami és községi, meg másrészt felekezeti népiskolaügyünk van, mert hisz maga ez utóbbi, legalább is nyolcz felekezet szerint ugyanannyi ágra oszlik, amelyekben azonfelül még az egyházi szervezetek sajátságossága szerint egyébként sincs biztosítva a megfelelő egyöntetőség.

Hozzávéve azt a sajnos körülményt, hogy az egyes felekezetek iskolai élete korántsem oly nyilvános, a közérdek szeme előtt lefolyó, mint ez kívánatos és szükséges volna, könnyen érthető, hogy hazánkban alig van nemcsak közhatóság, de még magánember sem, a ki kellő tudomást szerezhethetne népnevelésünk tanulmányi rendjének állapotairól. Annyi bizonyos, hogy könyvek és tudósítások alapján sokkal

könnyebb magyar embernek arról tudomást szerezní, milyen tervek szerint és mily módon történik a tanítás Európa különböző országaiban, sőt Amerika nagy részében is, mint arról, hogy itt, közvetlen közelünkben, mik az irányadó szabályzatok, minő a hatóságilag megkövetelt eljárás.

Jellemző ebben a tekintetben egy legújabb 1905. évi augusztus 15-én 72000 szám alatt kelt miniszteri rendelet, a magyar nyelvnek a nem magyar tannyelvű népiskolákban való tanítása tárgyában. Ez egy negyedszázaddal azután, hogy a magyar nyelv kötelező tanítását a törvény elrendelte, arra utasít valamennyi tanfelügyelőt, hogy:

«még a tanév megnyilta előtt intézzen megkeresést tanfelügyelő úr a nem magyar nyelvű felekezeti elemi népiskolák egyházi főhatóságaihoz, az iránt, hogy a felekezeti elemi népiskoláknak általuk jóváhagyott tan- és óratervét tanfelügyelő úrnak küldjék meg. Ezeket gondosan vizsgálja felül és hogyha bennök a fentebbi törvényes rendelkezésekkel ellenkező fogatkozásokot talál az illető egyházi főhatóságot azonnal keresse meg a hiány pótlása iránt és szükség esetén ide tegyen jelentést».

Nem szorul tüzetesebb kifejtésre, hogy a hol se az irányzásra hivatott központ, se pedig a végrehajtást ellenőrző külső hatóságok nem rendelkezhetnek jó eleve, megfelelő tájékozottsággal, érvényben álló igen eltérő szabályzatok és utasítások körül: ott szó sem lehet a rájuk bízott tanügy folytonos, tervszerű gondozásáról.

Azért jellemző, főképen a kapkodó időszakos felbuzdulás, ugyanazon rendelkezésnek meg-megújuló sikertelen sürgetése, oktatásügyünk közizagztatására nézve.

Azért áll ma, közel negyven évvel azután — hogy a tanulás köteleességét törvénybe iktattuk — az iskolába járó kötelesek számát tekintve hazánk Európa országai közt a 14-ik helyen; megelőzi pedig nem egy oly állam, mely alig egy évtizede, hogy a tankötelezettséget kimondta és többnyire csak oly országok vannak mögöttünk, a melyekben nincs törvényes iskola-kényszer. Ezért oly csekély népművelésünk eredménye, hogy a szokásos mértékét véve, az irni-olvasni tudás szempontjából is 15-ik helyen állunk az európai népek sorában. Épen ezért halad oly lassan az iskola útján nyelvünk ismerete az idegenajkú lakosság körében, úgy hogy a mi haladás ebben az irányban tapasztal-

ható, inkább más tényezőnek, nevezetesen a fellendülő városi élet hatásának köszönhető.

Mindez alapon sürgőssé vált törvényeink hiányának pótlása. Mennél szélesebb körű nyilvánosság biztosítsa a népnevelés egész terén minden jellegű iskolára nézve a haladást; azért a közfigyelemnek ébrentartása, a közérdeklődés feltételeinek megszerzése a feladat.

A szóban forgó törvényjavaslatok ebben az irányban nem számoltak minden fogyatkozással. Egyedül a magyar nyelv tanításának rendjére vonatkozólag kívánják a fennálló törvény módosítását. Bár ez az egy tárgy fontosságánál fogva megérdemli a külön méltatást és a javasolt rendelkezés igen ajánlatos, népoktatásunk egyéb teendőinek érdekei nem kevésbé követelik meg a törvényes rendelkezés segítségét.

Javaslatunkat arra nézve, mi volna törvénybe iktatandó a közreműködő tényezők tekintetében, sorjában terjesztjük elő.

Első sorban az államkormány feladatait tekintjük; majd a felekezeti hatóságok közreműködését részletezzük; végre a magános és társulati iskolafentartók jogkörét határoljuk körül.

Az egyes, szóbanforgó hatóságok ily különtartását eléggé indokolja. népnevelési alaptörvényünk példája szerint, közjogi állásuk különbözősége.

I. «Az országos és a községi iskolák számára a tantervet az egyes tárgyak tanításának célját, anyagát és menetét a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg, egyúttal irányadó utasítást adva a tanító-eljárásra és az iskolai rendtartásra nézve. Mindez intézetekben csakis a vallás- és közoktatásügyi miniszter által engedélyezett tankönyvek használhatók.

A megállapított tantervet a reá vonatkozó rendtartást és utasításokat minden egyes módosítás esetében a miniszter tudomásvétel végett az országgyűlés elé terjeszti.»

Ez a fogalmazás — az utolsó pont kivételével — csak a fennálló kifejlett gyakorlatot iktatná törvénybe, hogy egyes esetekben vita tárgyává ne válhassék a kormány jogköre, főleg a községekkel szemben. A szövegben a szokásos kifejezést, mely szerint nálunk állami és községi iskolákat különböztetnek meg, akként módosítottuk, hogy az állami iskola «országos» néven említették.

Nem lehet kérdéses, hogy a község szintű politikai testület és szerv, mint az állam kormánya, és így szigorúan véve, minden községi iskola — szemben az egyházak és magánosok által fenntartott iskolákkal — állami intézet. Így tekintik a dolgot Európa különböző országaiban, még ott is, a hol — mint Poroszországban — a községek által fenntartott iskolák csekély kivétellel felekezeti intézetek, úgy szólnak a közoktatásügyről, mint felekezeti színezetű állami intézményről.

Különben erre a tárgyra vissza kell majd térnünk, midőn az iskolai hatóságokra vonatkozó rendelkezések jönnek szóba.

Az utolsó pont követelése egy oly törvényes szokást honosítana meg, mely különösen Angliában, még pedig nemcsak a közoktatás terén, általában szokásos. Az angol kormány törvényes megbízásának, hogy a népnevelést ne csak ellenőrizze, hanem irányadólag szervezze, akként felel meg, hogy évről-évre a népnevelésre vonatkozó szabálykönyvét (Code of regulations for public elementary schools) gondosan áttanulmányoztatja, szerzett tapasztalatok alapján szükség szerint módosítja és ily alakban a tett módosítások pontos megjelölésével terjeszti a parlament elé.

Különben ez az ajánlott eljárás csak pótolná azt a rendelkezést, melyet — mint már említettük — már az 1791-iki országos bizottság kívánatosnak mondott, hogy a kormány által megállapított iskolarend pontosan sajtó alá kerüljön és a törvényhatóságoknak közzététel végett megküldessék. Az országgyűlés elé való terjesztés, — a mai alkotmányos felfogás szerint — a törvényes közzététel megfelelő módjának mondható.

Az angol eljárás ezenfelül még abban volna követendő, hogy az egyszer megállapított tervek és utasítások, rendtartás-szabályzatok nem tartatnának fenn változatlan alakjukban még akkor is, midőn már több, olykor lényeges pontjaik időszaki rendeletek útján módosultak. Minden módosítás, ha nem is, mint Angliában történik, évről-évre, de meghatározott időszakban felveendő magába a szabályzatok szövegébe, úgy, hogy ezek mindenkoron a fennálló követeléseket összefüggő áttekintésben adnák. *)

*) Az angol eljárást mill. ill. lásd Kármán, id. m. 41 - 44. l.

II. «A vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg minden rendbeli népiskola számára az 1879. évi XVIII. t.-cz. alapján a nem magyar tannyelvű iskolákban tanítandó magyar nyelv tantervét is oly mértékben és irányban, hogy a népiskola mindennapi tanfolyamában minden tanuló annyira megtanulja a magyar beszédet, hogy életviszonyainak megfelelően, gondolatait magyarul értelmesen ki tudja fejezni, tudjon magyarul folyékonyan olvasni és helyesen írni. E végre minden ily másnyelvű népiskolának felső éveiben a hazai földrajz és történet magyar nyelven tanítandó».

Ez a pont összefoglalja némi helyesbítéssel a pontozatokat, melyeket a törvényjavaslatok az 1879. évi XVIII. t.-cz. pótlásképpen felvettek. Új ebben a rendelkezésben a most nevezett törvénynyel szemben az a pont, hogy a miniszter által megállapított tanterv nem csupán óraszámot tekintve, hanem egész tartalmában irányadó minden jellegű, nem csupán a községi iskolákra nézve. Ezt az intézkedést indokolja az a kiváló tekintet, amelyet a magyar nyelv közjogi helyzete igényel és találkozik tulajdonképpen a haza minden egyes polgárainak érdekével.

A javaslatoktól fogalmazásunk főképen abban tér el, hogy mellőzi tantervszerű meghatározását annak, hogy minő osztályokban tanítandó a földrajz vagy történeti anyag.

A magyar nyelvet illető ezen követelmény azonban már benn foglaltatik az 1827. évi VIII. t.-cz. alapján kiküldött országos bizottság munkálataiban.*)

III. «A vallástanítás tervét és tanmenetét tekintettel a népiskola többi tárgyaira, minden jellegű népiskola számára az illetékes felekezeti hatóságok állapítják meg: ők rendelik el a használandó tankönyveket és a kívánatos vallásgyakorlatokat. Mindezen megállapodásokban belátó körültekintéssel gondoskodni tartoznak róla, hogy a hitelvek értelmezése és a vallásos érzület megerősödése más felekezetek sérelmével ne járjon, sőt inkább más hitűek iránt méltányos

*) «Proderit insuper discipulis, tertiam classem frequentantibus notitias geographicas et historicas sermone patria instillare, ad id servituras, ut jam a teneris patriam suam et praeclara majorum facta noscant, haecque notitia ad soli natalis amorem et virtutis aemulationem excitentur.»

türelmességet keltsen. Megállapodásaikat a felekezeti hatóságok mindenkor haladéktalanul közlik a vallás- és közoktatási miniszterrel, a ki azokat tudomásul véve hivatalos közlönyében közzéteszi.»

Ennek a cikknek 1-ső pontja csak a fennálló gyakorlatot iktatná törvénybe. Második pontja oly kívánatos megszorítást tartalmaz, a minőt — a mint ezt már fentebb jeleztük — annak idején az országos bizottságok is törvénybe foglalni ajánlottak. De különben más államok is — a hol felekezeti szempontok egykönnyen megzavarhatják a nemzeti öntudatot vesznek fel, hasonló rendelkezést törvényükbe. Így például Belgiumban a törvény, míg egyrészt a tanító köteletségévé teszi, hogy ne mulasszon el semmiféle alkalmat, hogy növendékeiben a haza szeretetét és a nemzeti szabad intézmények tiszteletét ébreszsze, hozzáfűzi a tilalmat, hogy mindenképen tartózkodnia kell minden megjegyzéstől, a reá bízott gyermekek családjainak vallásos meggyőződése ellen. Hollandiában a törvény minden rendbeli tanítót egyaránt kötelez, hogy tartózkodjék szóban és tettben mindentől, a mi másfelekezeti tanítványainak vallásos érzését sérthetné és az ez ellen elkövetett vétséget legalább egy év, sőt ismétlés esetén határozatlan időre való elbocsátással bünteti.

Az utolsó pont végre az állami főfelügyelet legelemibb követelményének felel meg. Megkívánja a nyilvános iskolázással járó nyilvánosság érdeke is. Belgiumban, ahol az állam felügyelete nem terjed ki a vallástanításra, mégis minden felekezeti hatóság évenként köteles jelentést tenni a kormánynak arról, mikép végeztette a vallásoktatást a nyilvános iskolákban.

IV. «A bevett felekezet által fentartott népiskolákra nézve a köteles tárgyakban az elérendő czélt, az ismeretek mértékét, a tanrendszert és a tanterveket, valamint a használandó tankönyveket az illetékes felekezeti hatóság állapítja meg, oly módon azonban, hogy a felekezeti népiskolákban elérendő tanczél nem lehet kisebb, mint a minőt a közoktatásügyi miniszter az ország és a község által fentartott népiskolákra nézve kötelezőleg megállapít.»

«A felekezeti hatóság megállapított tantervét, valamint az engedélyezett tankönyveket a vallás- és közoktatásügyi

miniszternek köteles bemutatni. A felekezetek e megállapodását a miniszter tudomásul véve, hivatalos közlönyében közzéteszi s azok csak a közzététel után léphetnek életbe.»

Ez a fogalmazás csupán végső két pontjában tartalmaz pótlást a fennálló gyakorlattal szemben. Az elsőt a kettő közül a javaslatok is törvénybe iktatandónak tartják. Magától érthető követelménye az állami főfelügyeletnek és ha eddig mellőzte a gyakorlat, káros következménye eléggé indokolja a mulasztás pótlását. De tulajdonképeni sanctiót az állami felügyelet az utolsó pont intézkedése következtében nyer. A felekezeti hatóságok megállapodásai szintűgy megkövetelik a közzétételt, mint az állam-kormány rendelkezései, minthogy a tőlük fentartott iskolák közjogi állásuknál fogva nyilvános közintézetek.

V. «A társulatok és magánosoktól fentartott azon népiskolákra nézve, a melyekben magyar a tannyelv és a melyek ezen az alapon nyilvánossági jogot nyerhetnek, a tantervet és a tanmenetet a népiskola köteles tárgyainak tanításában elérendő célok csorbitása nélkül szintén a fentartók maguk állapíthatják meg és a tankönyveket maguk választhatják; de minden egyes esetben megállapodásaik végrehajtása a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásától függ. Ennek a megszorításnak minden megsértése a nyilvánossági jog megvonásával toroltatik meg.»

Ez a fogalmazás a magánosoktól fentartott iskoláknak tanrendjében több szabadságot enged a fennálló gyakorlatnál.

Ezeket az iskolákat ugyanis nem tekinthetni — mint nálunk szokták — a köziskolák hiánya pótlásának, mert a tankötelezettség törvénybe iktatása megköveteli következetesen, hogy mindenütt megfelelő köziskola álljon rendelkezésre a tanköteles ifjúság számára. A magániskola jogosultsága sajátos népnevelési és műveltségi szükségletken alapulhat csak, és szabad alkotmányu államokban — a hol az egyéniség érvényesülését nemcsak az erkölcsi szempontból segítik, hanem a haladás egyik főfeltételének tekintik, a magánintézeteknek kellő korlátok közt megadandó a fejlődésük számára szükséges szabadság. Ezeket a korlátokat világosan megszabja a fentebbi cikk, szemben a felekezeteknek közjogi helyzetükből folyó korlátlanabb eljárással.

VI. Sanctiójául a szükséges állami ellenőrzésnek, még felveendő — a mint ezt hiányos mérvben a javaslatok is teszik — a törvénybe a fennálló gyakorlat szellemében a tanulmányi rend körébe tartozó következő czikkely:

«Jogában áll a vallás- és közoktatásügyi miniszternek minden fentartó hatóságtól a népiskoláiban használt tankönyveket és taneszközöket bármikor bekövetelni és azokat hivatalból megbiráltatni, főképen abból a szempontból, nem foglalnak-e magukban állam és törvényellenes tételeket, vagy olyanokat, melyek a gyermekben a magyar haza és nemzet más tagjai iránt gyűlölködést szíthatnak. Ha valamely népiskolában használt tankönyv vagy taneszköz — ide értve az iskolai és ifjúsági könyvtárakban található műveket is — ily tanokat foglal magában, a vallás- és közoktatásügyi miniszter használatukat eltiltja.

Minden tiltott tankönyv vagy taneszköz használása fegyelmi és büntető megtorlás alá esik.»

5. A törvényjavaslatoknak igen fontos szakaszai azok, a melyek a mindennapos tanfolyam befejezése után szervezendő tanfolyamra vonatkoznak.

Már említettük, hogy ez a tanfolyam kiválóan szakszerű irányú szervezése mennyire fontos mind gazdasági, mind közművelődési szempontból és e végből ajánlottuk is, hogy ne ismétlő, hanem továbbképző tanfolyam legyen a neve, mert lényegileg annak is kell lennie.

Ismétlő tanfolyamokat szervezett annak idején 100 év előtt az 1806. évben kiadott *Ratio Educationis* (12. §.) *)

Az ily vasárnapi ismétlő oktatás azonban még oly országokban is, a hol azt több buzgósággal valósították meg, mint nálunk, sem mutatkozott elégnek arra, a mit a változott műveltségi és gazdasági viszonyok mai nap még a szűkebb munkássági körre szorult néposztályoktól is megkövetelnek.

Mindenütt belátták annak szükségét, hogy bármely gazdasági munkában az előkészítés ne csupán a megszokott

*) «Ad haec, ne adultior aetas, dimissis scholis, quae operose didicit, obliviscatur non erit abs re, si diebus sacris, ante vel post expositionem doctrinae christianae a parochis instituendam, paedagogus (néptanító) ea, quae prius diffuse sunt tradita compendio repetat.»

gyakorlati útmutatásra szoritkozzék, hanem mellette és vele kapcsolatban oly elméleti képzés is álljon, mely arra képesítse az illetőket, hogy ügyesség tekintetéből könnyen alkalmazkodhassanak a folyton változó és haladó élet szükségleteihez.

Magunk is ily értelemben iktattuk törvénybe a tanonciskolai kötelességet (1884. évi XVII. t.-cz.).

Ez a törvény egyrészt a községeket kötelezi (10. §.), hogy ott, a hol legalább 50 tanonc van, külön tanfolyamot rendezzenek be, másrészt (52. §.) minden iparost, hogy tanonczát egyáltalán iskolába járassa és ott, a hol tanonciskola van, a tanonciskolába küldje.

A törvényjavaslatok most ebben az irányban helyesen azt a kiegészítést tervezik, hogy az ipari és kereskedői ily alsóbb gyakorlat mellett folyó szakoktatásán felül mezőgazdasági munkakörben is meghonosodjék az ilyennemű továbbképzés.

Az ismétlődő oktatás ily értelemben teljesen átalakulna és alsóbb szakoktatássá fejlődnek, mely a mindennapos iskolából kikerült mindkét nembeli ifjúságot a tankötelesség még hátralévő éveiben, tehát a 15-ik éveig. az idő alatt, hogy műhelyben, üzletben, gazdaságban vagy háztartásban foglalatoskodik és gyakorlati útmutatást nyer, tovább iskoláztatja.

Két irányban szorul ugyanis — mintegy magától értetődőleg — az alsóbb munkakörben foglalatoskodó néposztály is némi tudományosabb vagy legalább elméleti felvilágosításra.

Egyrészt ugyanis nincs mai nap egy foglalkozási ág sem, mely különösen a természettudomány haladása folytán, mind eszközei, mind eljárása tekintetéből nagy átalakuláson ne ment volna át már is és ne alakulna át folytonosan. Így a saját munkakörében való meghonosodás sem történhetik meg a nélkül, hogy a kapcsolatos természet-tudományi ismeretek körébe be ne vezessük a növendéket. Az elemi iskola mindennapos folyama ezt a feladatot már csak azért sem teljesítheti, mert szakszerű megoszlása nem eszközölhető, de a gyermekek koránál fogva sem volna ajánlatos ez a megosztás.

Továbbképzésre szorul azonban másodsorban az alsóbb munkakör néposztálya oly tanulmányokra nézve is, melyek

a nemzeti közélet megértésére vezetik. Ezek is leghelyesebben abban a korban szerezhetők meg, midőn gyakorlati irányban készül életre az ifjúság.

A törvényjavaslatok részletei ez irányban főleg a mezőgazdasági továbbképző tanfolyamok szervezésére vonatkoznak és általánosságban megfelelő körültekintéssel intézkednek, azt az utat tartva szem előtt, melyet közoktatásügyi kormányunk az utolsó évtizedben elég sikerrel követett.

Az 1903. évi statisztikai kimutatás szerint az összes iskolák 53·82%-ában volt ismétlő iskola és közöttük 12·76% (2166) gazdasági ismétlő iskola. Megemlítjük, hogy viszont a tanoncoktatás szolgálatában összesen 440 iparos és 85 kereskedő tanonciskola állott.

Maguk e számok mutatják, hogy az ismétlő iskolázás egész körében még csak a kezdet állapotában van a szakszerű továbbképzés ügye. 16984 elemi népiskola mellett összesen 2691 szakszerű tanfolyam áll fenn. Azért talán nem volna szabad — ha törvényhozási intézkedés történék — kizárólagosan csak a mezőgazdasági irányról gondoskodni, hanem természetesen a továbbképzés ügyét, nevezetesen az alsóbbfokú szakszerű oktatás ügyét egész terjedelemben figyelemre méltatni.

Az iparról szóló 1884. évi XVII. t.-cz. tanonciskolák állítására a községeket kötelezi, a melyek egyébként a népoktatási törvény (1868. évi XXXVIII. t.-cz.) által első sorban vannak arra kötelezve, hogy a népoktatás egész körében, tehát a tankötelezettség kilencz évére tekintettel mindennapos iskolát, ismétlő vagy továbbképző tanfolyamot, sőt esetleg, ha a lakosságok száma eléri az 5000-et, felső népiskolát vagy polgári iskolát állítsanak.

Tekintetbe veendő, hogy a hitfelekezetek, melyek a népiskolák 77·25%-át tartják fenn, iskolaállításra egyáltalán nem kötelezhetők, mert a törvény értelmében csak joguk, csak szabadságukban áll, hogy oly helyeken, hol hiveik laknak, iskolát állíthatnak. Azonfelül egyébként társadalmi és nemzeti szempontok sem igen ajánlhatják, hogy a népnevelés körében a mindennapi iskolázáson felül, különösen még a szakszerű készütség terén is kellenén túl érvényesülhessen a felekezeti vagy bárminemű más érdek és nem a nemzeti közérdek.

Mindezeknél fogva nyilván az irányban szükséges a gondoskodás, hogy ily fontos feladat körében, mint a legalsóbb néposztályok szakszerű kiképzése, miképen oszolják meg az illetékes tényezők, a község és az ország között, a részvétel mind a költségek, mind pedig a képzés irányása és ellenőrzése körül.

Közállapotaink tekintetéből — de még az ügy sajátosságánál fogva is — ajánlatos olynemű megoszlás a költségek fedezésében a szakképzés terén, hogy a dologi szükségletek előteremtése, mivelhogy többnyire erre nézve a helyi körülmények a döntők, a község terhére jusson, viszont a személyes sajátságú terhek, különösen a tanítóképzés jutalmazása az államra, mint a társadalmi közérdek képviselőjére háramlanék.

Gondoskodni kell még külön törvény útján arról is, hogy ott, a hol nem község, hanem mások, különösen a felekezetek, gondoskodtak a mindennapos oktatás ellátásáról, ott a község vagy az ország a rendelkezésre álló helyiségeket és taneszközöket illő megtérítés fejében a továbbképzés céljaira használhassa.

Ily értelemben volnának módosítandók a törvényjavaslatoknak megfelelő szakaszai. A szöveg a következő lehetne:

«Mindenütt, a hol az állam vagy a község tartja fenn a népiskola mindennapi tanfolyamát, ugyancsak a fentartó állam vagy a község gondoskodik a továbbképző tanfolyam állításáról és fentartásáról. Az állami és községi tanítók a továbbképző tanfolyamban kötelesek a tanítást ellátni külön díjazás nélkül, a mennyiben e munkájuk a köteles hetenkénti 30 órát meg nem haladja. Az iskolafentartó felekezet e törvény rendelkezésének megfelelő továbbképző állításáról és fentartásáról gondoskodni tartozik, a hol a tanító fizetéskiegészítés vagy korpótlék czimén 200 koronát meghaladó országos segílyt kap. Az ily tanító a továbbképző oktatást óraszámai mai keretének határáig szintén díjtalanul tartozik ellátni. A hol valamely felekezet csak a népiskola mindennapos tanfolyamáról gondoskodik és a község szervezi vagy látja el a továbbképző tanfolyamot, ott a felekezet tartozik iskolája helyiségét és felszerelését erre a célra méltányos bér fejében átengedni.»

Az állam és a község ez egyesült működésén felül,

intézményszerűleg törvény útján lenne biztosítandó a továbbképző iskolázás számára a helyi és központi társadalmi szervezetek, iparhatóságok, kereskedelmi és iparkamarák, valamint mezői gazdasági egyesületek részvétele.

A szakszerű képzés értéke emelkedik különváló elágazásával. Országosan azért nem is szervezhető célszerűen, mivelhogy a különböző munkakörök követelésén felül, még a helyi fejlettség kívánalmái is megfelelő tekintetet igényelnek. Nagyobb helységekből a népiskolai székek mellett — a melyek kiválóan a mindennapi köznevelést gondozzák — külön továbbképző iskolai bizottságok szervezése ajánlatos tehát, melyekben a különböző munkakörök kellő képviselőket kapnának. Hasonlóképpen kellene gondoskodni a megyei népnevelési bizottságokban a továbbképzés érdekeinek képviselőtételéről. Végre kiegészítendő volna a létező ipari és kereskedelmi oktatási tanács a mezőgazdasági oktatás szempontjából. Fejlettebb művelődési viszonyaink megkövetelik a különböző gazdasági irányok közreműködését a szakszerű iskolázás körében.

A továbbképző iskolázás terén volna továbbá legelőbb is megvalósítandó az ingyenes tanítás elve, a mint ezt a törvényjavaslatok is tervezik.

Ajánlatos azonkívül, hogy főleg az egyes társadalmi szervezetek megfelelő ösztöndíjakkal buzdítsanak a részvételre és jutalmazzák az elért sikert.

Magára a tanítás időtartamára országos törvény csak is a heti órák számának megállapítására szorítkozhatik. Vidéki és helyi körülmények, valamint egyes munkaágak érdekei és szokásai döntők a tanítási idő rendjére nézve. De fölötté kívánatos, hogy a tanítás ne pusztán az esti órákra essék, hanem alkalmas napokon kora reggeli vagy délutáni órákban történjék. Az egyes munkaágak sajátos életrendje szerint a szaktanítás napjai és órái kellőképpen váltakozhatnának.

A tanulmányi rendet a továbbképzésben kettős szempont szabja meg:

I. Egyrészt megfelelő ápolást követelnek a közművelődés igényei: mindig szem előtt tartva azonban, hogy ebben is a népelet és a munkakör szükségletei irányadók. Ily értelemben tanítandó:

1. Magyar nyelv. E körben legalább is irodalmi tájékozást kellene nyújtani és a helyes olvasás módjára útmutatást adni az ifjúsági és népkönyvtárak kellő felhasználásával. Azután gyarapítandó az írásbeli készség, főleg a munkakörrel kapcsolatos írásbeli munkálatok ügyes és izléses szerkesztése. Végül el nem hanyagolható a szabad beszéd és a szavalás gyakorlása.

2. Hazánk alkotmánya ismertetendő, valamint politikai és társadalmi szervezete. Továbbá a törvényszolgáltatás módjának ismertetésével kapcsolatosan tanítandók a polgári és büntető jognak főleg azon pontjai, melyek a szóban forgó néposztály érdekeire és erkölceire nézve fontossággal bírnak.

3. A közgazdaság alapelveinek megvilágítása mellett tanítandó hazánk és az összeköttetésünknel fogva jelentősebb külső országok gazdasági földrajza, az őstermelés, ipar és kereskedelem együttes figyelembevételével.

4. Mód nyújtandó végre a népiskolai tanítással kapcsolatban a karéneklés, továbbá a közös tornázás és katonai gyakorlatok végzésének folytatására. Erre főképen a vasárnapi és ünnepi szünetek alkalmasak.

II. Másrészt különösen gyakorlati tekintetből gondos ápolást igényelnek:

1. Az egyes munkálatokkal kapcsolatos elméleti tanulmányok, nevezetesen: a munkaanyag és áru, szerszám és gép ismertetésével kapcsolatos természettudományi tájékozódás.

Ehhez fűzhető czélszerűen a szükséges egészségügyi oktatás, tekintettel a munkakör helyes betöltésére szükséges életrendre.

2. A szükséges kézügyesség: ipari körben, pl. rajz és mintázás; mezőgazdasági körben pedig fa- és megfelelő vas-munkálatokban való jártasság.

3. Gondosan ápolandó végre a különböző gazdasági ágakban szokásos számvetés és számtartás, czélszerű könyvelés módjainak megértetése és begyakorlása.

Megfelelőképen külön készültségeket kíván a tanítás helyes módszeres eszközlése. A köznevelési tanulmány vezetése csakis a néptanítóság tiszte lehet, mely vele folytatja és betetőzi alapvető munkásságát.

De ebben az irányban szükséges, hogy jól felszerelt

középfokú szakintézetekben, felsőbb gazdasági, iparos és kereskedelmi iskolákban rendes tanfolyamok szerveztesse- nek néptanítók számára, még pedig oly módon, hogy két évben 6-6 heti tanfolyamokat tartanának. Az első évben az illető tanulmány alapjainak megvilágításán felül különös utasítást kellene adni a mulhatatlan magántanulásra; a második évi tanfolyam végén pedig megfelelő vizsgálat biz- tosítaná a készütség kellő fokát.

A sajátos szakszerű tanítást viszont kellő készütségű felsőbb szakiskolai oklevéllel bíró oly személyek végeznék, a kik maguk is jeleskednek az illető munkakörben. Az ok- tatás érdeke megköveteli az utóbbi megszorítást, mert ha- ladó korunk művelődési szükségleteinek csakis azok felel- hetnek meg, a kik benne állva az élet munkájában, eleve- nen érzik a szüntelen fejlődés serkentését. Számukra pedig jobb tanítóképzőkön szintén szervezendő volna egy elméleti és gyakorlati tanfolyam, hasonlóképen két évben 6—6 heti tartamban egy és ugyanazon czállal, mint előbb kifejtettük.

A készütség ily különtartása mindenesetre inkább biz- tosítja a tanítás elvszerűségét és gyakorlatiasságát, mint az a mód, melyet a törvényjavaslatok terveznek, a mely sze- rint okleveles néptanítók még 2 éves gazdasági tanfolya- mot végeznének és így egy külön gazdasági tanítói kar szerveztetnék.

Ily kettős irányú képzés már tárgyainak sokfélesége miatt is nélkülözné az alaposságot és azonfelül féltő, hogy csak kontárkodó mesterkedésre készítene elő, minthogy az illető maga felelősséggel járó gazdasági munkakörben tovább nem foglalatoskodik. Azt hiszszük, a tapasztalat eddig is igazolhatta ez aggodalmunkat s az iparos és keres- kedő alsóbb szakoktatás terén nem kevésbé kívánatos a munkában járatos és a munkakör szükségleteit kellően méltató készütség. Magára pedig a továbbképző iskolák cél- szerű rendjére nézve semmiképen sem lehet káros befolyás- sal, ha a kiválóan szakszerű része mellékfoglalkozásképen jut kiválóbb fiatal munkaerőknek, mert ekként az egyes ágak megosztása is könnyebben eszközölhető, mintha külön na- gyobb díjazással külön tanerőre kell bízni több ágának ellá- tását.

Még a mezőgazdasági alsóbb szakoktatás is könnyebben

megvalósítható ily módon, mert oly helyeken is található mellékkereset fejében szakértő tanerő, a hol a tanulók kevesebb száma miatt a törvényjavaslatok szerint külön szaktanító nem jutna. A hol pedig több a tanuló, ott ugyanazon összeg fejében több tanító kisebb csoportokkal könnyebben és sikeresebben végezheti a tanítást.

Különösen fontos az ily irányú eljárás, ha tekintetbe vesszük a női munkakörben nagyon kívánatos szakkészültség érdekeit. Nemcsak a tulajdonképeni háztartási oktatás végzésére, hanem egyéb, különösen a nők sajátosságának megfelelő munkásság tanítására sokkal ajánlatosabb így mellékfoglalkozásképpen alkalmas szakértő munkásnőket alkalmazni. A közműveltségi tanulmány körében viszont szűkebb körülmények közt talán — úgy mint a törvényjavaslat is tervezte — a tankötelezettség végéig együtt történhetné mindkét nembeli ifjúság képzése.

X+Y.

EGY ÚJ ÁLLAMTANI KÖNYV.

Második és utolsó közlemény.*)

VIII.

Menger a népies munkaállam módosító hatását vázolja a felségjogra, az államformákra, a törvényhozó és a végrehajtó hatalomra, vagyis az állami lét legfőbb tevékenységeire, valamint azokra az egyénekre, kik a mai államban a hatalmat gyakorolják. Azt találja, hogy a felségjog a népies munkaállamban nem nagy jelentőségű. Minthogy a munkaállamban a polgári és a katonai látványosságok háttérbe lépnek a gazdasági és a műveltségi törekvések mögött, az állam lassanként túlnyomólag gazdasági jellegű kulturvállalat alakját ölténé. Elismeri Menger azt is, hogy a munkaállamban egyes néptömegek hamar elszakadhatnak az államtól. Természetes; mert a központi hatalom gyöngelévén és az állami tevékenységek lényegileg a peripheriákban, a községekben oszolván széjjel, a kapcsolat az egyes néptömegek közt fölötte laza lenne. A mi az államformát illeti, Menger nézete szerint a munkaállam gazdasági jellegével épen úgy megférne a monarchia, mint a köztársaság, az illető nép általános természete szerint. Jobban szólva: az államforma a népies munkaállamban közönyös lenne, minthogy az uralkodó és a felső réteg egyénei valamivel több kedvezményben részesülő egyszerű közmunkások helyzetére sülyednének alá. A törvényhozó hatalom tevékenységi köre a munkaállamban elvileg kiterjedést

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 356. számában.

nyerne a részletes közgazdasági kérdések hozzájárulása következtében. De minthogy Menger belátja, hogy ezzel a törvényhozás túl lenne terhelve, azt véli, hogy a törvényhozásnak csak a legfőbb állami szervek lehetnek alávetve; de az állami gazdaság főágainak, mint a mezőgazdaságnak, a bányászatnak, az iparnak, a kereskedelemnek és a forgalomnak, elvonva kell lenniök a parlamenti üzemek elől. Ezzel a törvényhozó teendők lényege szintén a központból a peripheriákra lenne áttérve, az állam hatalma e téren is gyöngye, a kormányközegek felelőssége pedig képzeleti lenne. Nem érinti a munkaállam lényegét, hogy benne a közügyek eldöntése legtágabb körben a szabad elhatározástól függne, hogy továbbá a képviselet az általános választási jog elvén alapulna és hogy a nők úgy cselekvő, mint szenvedő választói képességgel birnának. Ezek oly szabadelvű intézmények, melyeket a népies munkaállam nélkül is meg lehet valósítani. A végrehajtó hatalmat illetőleg Menger, álláspontjából következetesen, azt mondja, hogy az igazságszolgáltatásból és közigazgatásból állna. A kettő közt nem lát lényeges különbséget, a mennyiben szerinte a kettőnek célja a munkaállamban, hogy a magasabb rétegek túlhatalmát az alsóbbakkal szemben korlátozza. E szerint a hatóságok rendészeti és gazdasági hatóságokra oszlanának, az állami tevékenység túlnyomólag az utóbbiakra lévén bízva, melyek helyiek lennének.

A mint látni, Menger az állam összes fő tevékenységeit helyi jelentőségű gazdasági tevékenységekké fokozza le. A felsőbb rétegeket mindentől megfosztja az alsóbb rétegek érdekében, abból a célból, hogy ezeknek létfenntartási eszközöket biztosítson. Ez önmagában méltánylandó célzatból a munkaállam eszméje ellen már eleve sorompóba hívja azokat az összes érdekeltiségi köröket, melyek a mai államban a befolyás és a hatalom részei, az államot tulajdonképen állammá, befelé szilárddá, kifelé tekintélyessé teszik. Ez, minthogy az általános emberi természettel és a valóságos önérzettel ellenkezik, a sikert már kezdettől kizárja. Az állam nyilvánulatai összességében gazdasági érdekek erőtlen halmazává valnék és nem nyújtana a polgároknak semmi támaszt törekvéseikben más államok ellenző törekvéseivel szemben.

A központi hatalom erőtlenségének az állampolgár csak hátrányait érezné, de semmi előnyét; mert az egyéniség önállósága veszítene, a mennyiben az állam mindenhatóságának még jobban alá lenne vetve, mint a mai államban, csak hogy a mindenhatóság az alsóbb állami kötelekrekre menne át, különösen a községre. Itt azután az emberi önérdéknek minden hajlama szinte korlátlan nyilvánulásokra jutna.

A munkaállam, melynek tulajdonképeni célja a szociális termelés és a termelt javak felosztása, ily nagy mennyiségű aprólékos teendői teljesítése végett szükségszerűn a községet kénytelen tevékenysége fő szervévé tenni. A gazdasági teendőkkel megbízott községek mintegy önálló egységeként állnának egymás mellett és egymással szemben. De e mellett Menger szükségesnek tartja, hogy a községek közti forgalomnak fölöttes gazdasági hatóságok ellenőrzése alatt kell állnia; sőt alsóbb és közepes gazdasági hatóságoknak is kell szervezteniök. A súlypont mégis a községekben feködnék és a felsőbb hatóságok csak a községi életben nyilatkozó szükségletek kielégítésére valók volnának. És minthogy a munkaállam tevékenységének lényege a községekbe szorúlna, a felsőbb ellenőrzés lehetősége, már csak az apró teendők óriási halmaza miatt is, tulajdonképen ki volna zárva.

A termelés és a felosztás teljesítésének könnyebbitésére Menger szükségesnek tartja kétezzer lakosnál népesebb községeknek kerületekre való felosztását, melyekben munkáscsoportok alakulnának. A község maga osztaná a munkásokat csoportokba, adna nekik alkalmas vezetőket és munkaeszközöket. A tulajdon és a gazdaság vezetője azonban mindig a község maradna és a munkáscsoportok nem követelhetnék, hogy a munka hozadékát valamely mérték szerint csak köztük osszák fel. Világos, hogy igen népes községekben a községi hatóság csak névleg lenne a vezető egység; mellette az állam vezetőségéről szólni sem lehet. Természetes jelenség oly államszervezetben, melynek fő céljává azt tűzik ki, hogy minden állampolgár elelméről, lakásáról és ruházatáról közvetlenül gondoskodjék.

IX.

Ámbár az emberi lét anyagi szükségletei mindent felölelni látszanak és a szellemi és erkölcsi szükségleteket, legalább ha a népies munkaállam látkörébe helyezkedünk, hajlandók lennénk háttérbe szorítani: mégis mondhatni, hogy a szellemi és az erkölcsi mozzanatok legalább is akkora befolyást gyakorolnak az emberiség fejlődésére, mint az anyagiak. Végig tekintve az emberiség történetén, lehetetlen föl nem ismerni, hogy az egyes korszakokat az eszményi célok utáni küzdelmek jelzik; ilyenek a társadalmi és a politikai önállóság, a vallásszabadság, a nemzeti függetlenség, a nemzetiségi érvényesülés eszméi. Ez az emberi természet magasabb hivatására vall. Az anyagi és a szellemi érvényesülés ösztöne szorosán egybe van forrva egymással és még a legkevésbé képzett, a leggyöngébb belátású egyén is, a ki az anyagi szükségletek nyomása alatt nyög, bajai orvoslását ösztönszerűen is magasabb eszközöktől várja. Jellemző és a megvalósulás szempontjából nem biztató jelenség, hogy a népies munkaállam, mely az anyagi érvényesülést és egyenlőséget tüzi ki állami léte céljává, az emberiség szellemi és erkölcsi javait háttérbe szorítja, a mint lehetetlen is, hogy oly kirívón anyagi jellegűnek megalkotott államrendszerben mindaz, a mit az emberiség eszményi javainak nevezünk, kellőképen érvényesülni bírna.

A vallásról a sociálisták különböző iskolái igen szétágazó nézeteket táplálnak. Az anarchizmus a vallást és az isteni tiszteletet egyszerűen eltörölné. Némely socialista azt hiszi, hogy az új sociális rend behozatalakor a vallás önkényt el fog tűnni; mások meg éppen kényszerrel tüntetnék el. Sokan, mint Rousseau és mások, kevés tételből álló észvallást kívánnak, megfelelő büntetésekkel. Ily külön tanok kielégíthetnek egyeseket, de egész népeket soha. A mióta a történelem jegyez, mindig hitvallásról tudunk; a legtisztább monotheismustól le a természet, az állatimádás legegyszerűbb formájáig, az illető népmiveltségi foka szerint, de vallásról mindig. Ez nem is lehet másképen; mert a vallásosság az ember füg-

gési érzetének, a kedély önkénytelen indulatának szüleménye, melynek formája az észbeli tehetségek és az értelmi képzés különböző fokainak behatása következtében módosulhat ugyan, a dogmatismus szempontjából a legmagasabb tisztultságra emelkedhetik, de az ész működésével soha sem helyettesíthető. Ezért nem fogadható el Menger okoskodásának kiinduló pontja sem, mely szerint különösnek találja, hogy noha a mai culturállamban a vallás és a tapasztalati tudomány egyformán szükségesek, de fejlődésükben egymást kizárják. Ez a részlet annál inkább helytelen, minthogy a vallásnak és a tudománynak más-más a szerve: a vallásé a kedély, a tudományé az ész. Az ember észbeli tehetségei korlátoltak. A végtelenről fogalmunk nincs és semmit sem birunk felfogni idő és tér hozzáképzése nélkül. Az ember az okoskodás fonalán hamar elérkezik a ponthoz, a melyen túl tovább menni nem tud és tanács nélkül áll. A speculativ szakok finoman kieszelt rendszereket gondolhatnak ugyan ki, de ezeket nem sokan értik meg, különben is kevés egyént elégitenek ki; mint-hogy majd minden gondolkodó egyén, saját elméje körén belül, rendesen más-más eredményre jut. A tapasztalati tudományok hősei pedig csak a természet magyarázóinak érzik magokat, nem törvényhozóinak. Menger belátóbb ahhoz, semhogy azt hinné a vallásról, hogy nélkülözhető lenne az emberek közt, sőt az amerikai communista községek történetére hivatkozva arra mutat, hogy a vallás a következetes socialismussal igen is megegyeztethető. Mégis azt hiszi, hogy a vallás a népies munkaállamban nem játszaná azt a nagy szerepet, melyet a mai individualista államban játszik. Habár az élet viszontagságos és balsors-szerű eseményei a jámbor lelkeket mindenkor a vallás felé fogják hajtani, a vallásfelekezetek roppant készlete szükségképen egyszerűvé fogna válni a népies munkaállamban. Azért a munkaállam, Menger felfogása szerint, szabad fejlődést engedve a vallásos meggyőzésnek, nem kelne ki a ki nyilatkoztatott vallások ellen, nem is erőltetne senkire dogmákat, de nem is tekinthetné közönyösen magánügynek a vallást, sőt létszükségnek tekintené és a vallás embereinek kénytelen lenne munkakört és dologi javakat kiutaltványozni, — de azért másfelől tartózkodó türelmességgel

lehetővé tenné tapasztalati világnézet kifejlődését, sőt mindenféle gyakorlati és művészeti eszközökkel elősegítené a tapasztalati világnézet kifejlődését és a végleges haladás létesülését.

Ez az okoskodás a munkaállam elméletéből következetesen foly, de végső eredményében ugyanoda vezet, a hová a szélső irány okoskodása, észvallás felé, melyben végre is a tudomány és a művészet kerülne uralomra és pótolná a vallást. Ez ellenkezik a tömegek lélektanával, mely szerint alantas képességek mellett leginkább az érzelmek és a szenvedélyek gyakorolnak döntő befolyást a gondolkodási módra és a cselekvésre. Vezetésre minden időben csak egyesek hivatva vannak; a tömegeket mindig csak vezetik.

A népies munkaállam alap gondolatából következő Menger, hogy a munkaállamban a hatalom tényezői, az államiak és a vallásiak, korlátozva lévén, a tudomány és a nézetnyilvánítás szabadsága nyerne. Ez a nézet magyarázatot igényel. Föltéve a népies munkaállamot, mint már létesített alakulatot, tény, hogy benne a formai szabadság meg volna, de hiányoznék a tudomány és az ismeret szerzésének ösztöne: a szükség és a nemes nagyraavagyás. A műveltségnek bizonyos alacsony fokú átlaga, az egyszerű és általános közoktatás eredményeül, elterjedne a néprétegekben, de a magasabb képzésre minden indító ok, sőt kedvező talaj hiányoznék. Minthogy az állam célja kizárólag anyagi lenne, a magasabb képzettség esetei ritkák lennének, de a kellő méltányolása sem találnának. Félő, hogy az állam, miután elvesztette eszményeit és kizárólag gazdasági irányban fejlődvén, népies munkaállammá alakult, egyszerű hízoló és abrakoló intézet lesz. Menger is táplálja ezt az aggályt és a munkaállamot túlzástól megóvni akarván, azt mondja, hogy a népies munkaállam eszménye nem lehet más, mint a legszelesebb néprétegek tökéletessége a gondolkodásban, a cselekvésben és az érzésben, valamint értelmiségi, erkölcsi és æsthetikai nevelés. De ezzel Menger oly magas célt tűz ki, mely az alsóbb néprétegek, vagyis a közepes átlagon aluli emberek számára elérhetlen, nemcsak de a felsőbb rétegekben is ritka. Akkora szellemi és jellemi célt csak kevés kiváló egyén közelíthet meg. De Menger méltán félti az ő munkaállamát a kiváló egyénektől is, azt

tartván, hogy a képzettség milliomosai egy democrata állam-szervezetre nézve alig lehetnének kevésbé veszélyesek, mint a túlságos anyagi gazdagság. Ezt az aggályát Menger úgy véli legegyszerűbben eloszlatni, ha minden állampolgár ifju korától kezdve államilag egyenlő nevelésben részesülne, a mi természetesen a tananyagnak nagy mérvű egyszerűsítését kívánja. Ily közoktatási politika hatálytalan eszköz, szellem, élelmesség és fortélyosság tekintetéből kiváló egyének féken tartására. A kiválóság az átlagos viszonyokon keresztül, fölfelé tör. De megfontolandó az is, hogy minden rendkívüli dolog keresztülvitele a gyakorlati életben nem annyira magas képzettség, hanem inkább erős szenvedélyek műve; a ki pedig az egyenlőségre építi terveit és ezt a mondva csinált egyenlőségét közepes oktatással akarja fentartani, az homoktalajra épít.

Egészében a népies munkaállam oly alakulat, mely legfeljebb csak a képzeletből megalkotott legkedvezőbb körülmények közt, külön e célra alkalmas egyénekkel, a képzelhető legalkalmasabb helyen, például minden szomszédos érintkezéstől elzárt szigeten valósítható meg. De nagy világ-részekben, beékelve más államok közé, elképzelhetlen. Azt pedig, hogy a népies munkaállam mindenütt egyszerre létesülhetne, elgondolni is valóságos képtelenség. A népies munkaállam alakulata már az átmenet első kísérleteiben megghiúsulna.

X.

Menger fölveti a kérdést: a munkaállam forradalom vagy reform útján létesíthető-e? — Mind a két iránynak van hive. Minthogy a létező rendszert hatalmas osztályok érdeke tartja össze, azért megszüntetéséhez erőszak látszanék legalkalmasabbnak. De a hatalom minden eszközét kezökben tartó uralkodó rétegek az alulról nyilatkozó erőszakot megtörnék és azután megtorlásképen súlyosabb rendszert kényszerítenének a lázadókra. A történet tanúsítja, hogy forradalmak csak ideig-óráig bírnak előnyöket kivívni, azután rendszeren a reactio győz és vele az elnyomás korszaka köszönt be. A forradalomban hiányzik a tartósság eleme. A forradalminál kívánatosabb a reform útja, melyre sikere-

sen lépni lehet, mihelyt a reformálás szüksége általános tudattá lett; habár itt is lehetetlenség, hogy az átváltozás simán történjék, minthogy, bármennyire fejlődött legyen is a reform szükségének tudata, mindig vannak körök, ezekben kiválóbb egyének, kik a reform miatt érdekeikben sérelmet és kárt szenvedvén, ellentállást fejtenek ki. De a reform eszméjének lényege mégis az, hogy a törekvés mérvében és módjában határt ismer. Menger az ő munkaállama létesítéséhez a forradalmi irányt czélszerűtlennek és lehetetlennek mondja és előnyt ad a reform irányának, habár nem hiszi, hogy az átalakulás egészen simán történhetnék. Menger véleményére csak azt mondhatni, hogy minden körülmények közt biztosra vehetők a legerősebb ellenzések, akár a reform, akár a forradalom eszközehez nyulnának a népies munkaállam hívei; de egyik eszközzel sem érnének célzt, minthogy a népies munkaállam létesíthetlen és fenntarthatatlan. Azért ez a kérdés — forradalom-e vagy reform? — itt meglehetősen meddő. A népies munkaállamról épen nem mondhatni, hogy létesítése valamely általános szükség tudatának felelne meg. Napról-napra inkább általánossá válik ugyan annak tudata, hogy a munkásosztályok helyzete javítást igényel, de ez nem vonja maga után szükségszerűn minden egyéb társadalmi és állami kötelék felbontását, melyek, a hogy a történeti fejlődés folyamán eddig elmaradhatlan következetességgel alakultak volt, ezen-túl is az emberi természet igényei szerint szükségszerű következetességgel fognak tovább fejlődni. A munkás osztályok panaszai tulajdonképen oly régiek, mint az emberiség maga; nyilvánultak már a mondaszerű eget kaparó babiloni építkezésnél, mély nyomokat hagytak a rómaiak történetében (csak Menenius Agrippára és a Gracchusokra kell emlékezni), hangzanak ma is és ezentúl sem fognak megszűnni. A mi a munkás osztályok törekvéseit illeti, azok nagyjában teljesíthetlenség; és ily értelemben a szociális kérdés megoldhatatlan. A teljesíthetlen törekvések közé tartozik a népies munkaállam is. Létesítése annyi lenne, mint a kézi munkásokat minden más munkással egyenlővé tenni, vagy épen őket a többiek fölé helyezni. Ez képtelenség. A munka általában erkölcsemelő tényező; de van különbség munka és munka között. Mindazonáltal tény, hogy van munkás-

kérdés, mely megoldást igényel: a munkás osztályoknak szót kell adni a közügyekben és anyagi helyzetükön lendíteni kell. A reform szükségének tudata ilyen értelemben már általánossá kezd válni és a közügyek ilyen irányban fejlődnek is. Részbeli reformokkal előnyösen lehet hatni a birtoktalan osztályok közvéleményére, minthogy nekik szemlátomást és hamar biztosítanak előnyöket. Az alsóbb osztályok messzire ható reformok, később bekövetkezendő előnyök iránt érzéketlenek; de függő helyzetükben a társadalmi felszabadulás és a gazdaság terén nyilvánuló javításokat nyomban megérik.

Ha már alaposan kétségbe vonhatni akár a forradalmi, akár a reform irány alkalmasságát a népies munkaállam létesítésére, nem annyira ez irányok természete, mint inkább a népies munkaállam megvalósíthatlan természete miatt: e véleményünk még jobban megszilárdul, ha fontolóra vesszük azt az első lépést, melyet a munkaállam létesítéséhez, Menger véleménye szerint is, megtenni kellene. Legközelebb a nagybirtokok megváltását kellene keresztülvinni. De a megváltás nem lehet hasonló a mai kisajátításhoz, vagyis nem nyújthat teljes kártalanítást; mert különben a szociális erőviszonyok aránytalansága megmaradna. Csak is a tulajdonosoknak és közvetlen utódaiknak adandó mérsékelt járadékról lehet szó, mely csak élethossziglani lenne és csupán az életszükségletek kielégítéséig terjedhetne. Ugyanily elv szerint lennének megváltandók az ipari és a kereskedelmi vállalatok, a ház- és az értékpapírbeli birtokok is. Ily módon az állam roppant vagyontömegek birtokába jutna és lehetségessé válnék a szociális községeknek, mint társadalmi vagyont kezelő alapegységeknek megalakítása. Csak miután a mindenféle nagybirtokok megváltása megtörtént, kezdődnek a közép- és a kisbirtokok társadalmivá tétele.

Ha megfontoljuk azt az óriás megváltási eljárást, mely a népies munkaállam megalkotásának első lépéseül van tervezve, lehetetlen nem csodálkozni azon a könnyed hiedelmen, mely valamennyi birtokos osztály kifosztását oly természetes dolognak, oly könnyen kivihetőnek tartja. De valósággal naivság, a mikor Menger egyszersmind tanácsul adja, hogy «az államhatalomnak az átmenetnél, lehetőleg

mellőznie kell erőszak alkalmazását és indirect rendszabályokkal kell beérnie, különben a szociálista eszme diadala túlságosan a messze jövőbe lenne elodázva». Elképzelhetlen, hogy akkora birtokállományok elvétele az érdekeltek beléegyezésével történhetnék, sőt éppen erőszak alkalmazása elkerülhetlen lenne.

A nagy birtokváltozás megtörténte után, Menger a további tevékenységet is igen könnyűnek képzei. Mikor az állam oly hatalmas vagyontömegek birtokába jutott, könnyen fedezheti minden szükségletét, sőt a magánjog uralma alatt álló egyéb vagyontárgyak megváltására is gondolhat. A javak felosztása is könnyen fog menni, a mennyiben ehhez a mai katonai és hivatalnoki szervezet alkalmas eszközül szolgálna. A közlekedési eszközök fejlettsége szintén alkalmas eszközül kínálkozik a javak szétosztására. Egyáltalában Menger a szociálistákkal együtt mintaképül állítják fel a tisztviselői és a katonatiszti osztályt, mint a melyek, a nélkül hogy vagyont birnának gyűjteni, mérsékelt közjövedelemből magokat és családokat tisztességesen fentartják. Az általános vagyonkezelésre nézve pedig a közlekedési eszközök, a vasuti és hajózási vállalatok, a postai és a távirdai szolgálat összevágó működését állítják fel a sociális állami rend munkateljesítésének mintájául. A felsorolt intézmények méltán sociális vívmányokul tekintethetők de minden foglalkozási ágra általánosítva nagy hivatalnoki állam megalkotására vezetne, a melyben mindenki kivétel nélkül, az uralkodótól kezdve le a legigénytelenebb köaprózóig, állami alkalmazott volna és díjazást szükségleti cikkekben kapna. Ilyen célzatot, ilyen mindent felforgató átváltoztatásban való önkéntes megnyugvást az emberektől, kik annyira különbözők egymástól tehetségre, hajlamokra, vérmérsékre és igényekre nézve, fölteni sem lehet. Ily változást csak úgy lehet elképzelni, ha egyszersmind egy az egész emberiség fölött álló és végrehajtó hatalommal felruházott intéző bizottságot is hozzá képzelünk, melynek kezében az emberek akarat nélküli bábkül ide-oda rángathatók.

XI.

De nem folytatom tovább. Önkénytelenül gúnyolódó hangulat fogna el, mely a sociális kérdés komolysága és Menger munkájának figyelemre méltó czélzata miatt, nem volna helyén. A munka jele az általános óhajnak, mely a sociális kérdés megoldását kívánja. Részletei alapos tanulmányok eredménye, némelyik meg is valósítható, de egészében megvalósíthatlan ábránd. Haszna így is nyilván való: gondolkodásra gerjeszt és az eszmék tisztázására hat. Mégis bizvást mondhatni, hogy a társadalmi kérdés megoldása nem fog egyes, bármily finoman kieszelt tervezetek szerint bekövetkezni; mert a kifejlésnek valamennyi egymásba ütköző érdekek összehatásából szükségszerű következetességgel kell megtörténnie, melynek általános képe meg lehetős tisztán, de részletei csak homályosan láthatók előre.

A socialisták nézete szerint hatalmi tényezőkön nyugvó állami rendszerünkben a hatalom embereinek nemcsak létszükségletei, hanem kényelmi és fényüzési igényei is kielégítést nyernek; míg a tervezett munkaállamban a felsőbb rétegek finomabb igényei csak akkor nyerhetnének kielégítést, mikor minden állampolgárnak az emberhez méltó létél már biztosított. Röviden: a sociális mozgalom czélja «a birtoktalanok részére emberhez méltó lételt biztosítani». Sok józan gondolkozású socialista azt tartja, hogy e tétel a lényeg, a többi mind csak mellékes. Csakhogy, ha valahol, itt mondhatni, hogy a lényeg nem az általános tételben rejlik, melyet minden emberiesen gondolkodó és érző lény amúgy is helyeselni kénytelen, hanem a részletekben; mert világos, ha valaki az általános tétel megvalósítására aggály nélkül elfogadható részleteket javasol, az általános tétel gyakorlati érvényre emelkedik; ha ellenben megvalósíthatlan részleteket javasolnak, az általános tétel csak fölületes szólam marad.

Ha a sociális kérdést a helyes szempont alá helyezzük, úgy találjuk, hogy az kiválóan gazdasági kérdés. Ennek révén elválaszthatók mindazok a társadalmi és politikai eszmék, melyek az embereknek mindennemű egyenlőtlenség-

géből kifolyólag szükségképen a társadalmi és az anyagi egyenlőtlenséget eredményezik és fentartják. A helyesen korlátozott elvből kiindulva, a reform lényege abban fog központosúlni, hogy a közgazdasági életben oly változtatások létesítendők, melyek a birtoktalanok helyzetét javítani képesek. Az anyagi helyzet javulása szükségszerűen maga után vonja a birtoktalanok társadalmi helyzetének emelését is, sőt, mint eszköz a célhoz, oly intézkedések is szükségesek, melyek a társadalmi helyzet emelésére közvetlenül alkalmasak. Ezekből kettő következik: első, hogy az individualista törekvések a mostani társadalomban, melyek a mások rovására való rögtönös meggazdagodást előidéznek, a lehetőséghez képest korlátozandók; második, hogy a birtoktalanoknak oly eszközök adandók kezébe, melyekkel magok is hozzájárulhatnak anyagi helyzetük javításához. Ez a birtoktalanok társadalmi felszabadításához is vezet. Ez utóbbi szempontnak két előnye van: első, hogy a birtoktalan egyén önérzetét emeli és őt közelebb csatolván a közügyekhez, az állami lét megszilárdulásának alkotó részévé teszi; második, hogy mihelyt a birtoktalan osztályok képviselői szóhoz jutnak a közügyekben, nemcsak önmaguk járulhatnak hozzá tevékenyen saját anyagi előnyeik előmozdításához, hanem hamar annak belátásához kénytelenek jutni, hogy csak oly elvek megvalósításához tanácsos hozzáfogni, a mi alkalmas körülmények közt tényleg meg is valósítható. Ha a szociális kérdést ilyen alapból fogjuk fel, lehetetlen be nem látni, hogy az bizonyos értelemben megoldható. Ily alapon a szociális kérdés többé nem lesz megvalósíthatatlan, többé-kevésbé regényes színezetű tervek halmaza, többé-kevésbé tetszetős szólamok tárháza, hanem életre való társadalom-politikai irány, melyen előre haladni lehet; nem lesz többé felforgató célzataival a nyugodt és dolgos emberek réme, hanem egészséges elv, melynek megvalósítása sok küzdelmet okozhat ugyan (minden nagy eszme csak nagy küzdelmek árán bír megvalósulni) — de voltképen elvesztette veszélyes élet a társadalomra nézve.

A birtoktalanok érdekében létesítendő reformok, alapelvekre levonva, háromfélék lehetnek:

először az anyagi helyzet olyatén javítását célzó, melyek az első létszükségleteken fölül az élet kellemeihez is juttatnak;

másodszor, arra módot adók, hogy a tehetség és képzettség szerint arra alkalmasak, a felsőbb társadalmi rétegekbe emelkedhessenek; és

harmadszor, arra módot nyujtok, hogy mindenki a közügyekben szóhoz juthasson. A második irányú reformoknál nem elegendő az a mai formai egyenlőség, mely előhaladtabb államokban most is érvényben van, hanem a közviszonyoknak oly berendezése szükséges, mely a hullámzást a társadalmi rétegeken belül természetessé teszi. A harmadik irányú reformok alatt értendők azok, melyek az érvényesülést a parlamentben és minden államkötelékben lehetővé teszik.

A társadalmi kór általános és mélyreható, azért orvoslásához gyökeres gyógyszerek szükségesek. E célra reformok egész sorozata kínálkozik, melyek egyike-másika már socialista köröktől távol álló államférfiak elméjében is megvalósítható elvé szűrődött és politikai programmok tételévé vált. Habár a célba vett reformok némelyike külön is hatékony gyógyszernek tekinthető, mégis csak mindannyi együttesen gondolva és életbe léptetve alkalmas a helyzet alapos megjavítására.

Mindenki érzi a fölötte kicsiny és túlságosan nagy földbirtokok kártékony hatását gazdasági és társadalmi szempontból. Conservatív agrár-politikus körökben is szükségesnek tartják a birtokminimum meghatározását és túlságosan nagy latifundiumoknak, mint gazdasági egységnek, korlátozását. A földbirtok alkalmas rendezése nem maradhat üdvös hatás nélkül a mezei és az ipari munkásokra. A hitbizományok megszüntetése mind társadalmi, mind gazdasági szempontból kívánatos. Avult rendi tekintetek őrzik lételüket, sőt oly országokban, melyek szervezete történeti alapokon nyugszik és olygarcha irányzatok befolyása alatt áll, még terjedőben vannak, de az általános sociális szellő el fogja söpörni. A progressiv adó, melyről már minden célszerű adórendszer beszél, alkalmas eszköz a birtoktalan és a kisbirtokos osztályok válláról a közterheket levenni és nagyobb birtokú osztályokéra áthárítani. A progressiv adó igen alkalmas eszköz a vagyon célszerűbb megosztásának előidézésére és a túlságos vagyonok felhalmozásának korlátozására; persze minden a progressio mérvétől függ.

A gazdasági élet könnyűségét a közlekedési vállalatoknak elvonása a magán nyereszkesedés köréből és közzállalatokká tétele előmozdítja. A mint a posta és távirda már eddig is köztevékenységgé vált, elvök lévén a forgalmat előmozdítani, nem pedig az államnak kereseti forrásul szolgálni; a mint a vasutak államosítása roppant haladásokat tett és vele jár a viteldijak nagymérvű leszállítása: ezzel elő van írva a jövő fejlődés útja a közlekedési vállalatok terén általánosságban. A szomszédos forgalmú vállalatokat célszerű lenne a megyék, a járások, vagy a nagyobb községek számára megszerezni, általok a helyi érdekeket előmozdítani, részökre jövedelmi forrásokat nyitni. Kivánatos lenne a bányák államosítása, azoké is, melyek most a magánüzerszkesedés eszközeiképen, a köz rovására, egyeseknek monopoliüm-jellegű jövedelmet hoznak. Az általános titkos szavazati jog behozatala a mostani idők szálló igéjévé lett és mindenkinek alkalmat nyújt a közügyekben érvényesülnie. A szavazati jog kiterjesztése a nőkre életre való eszme; olyan nőkre, kik önálló üzlettel, birtokkal vagy, tanulmányaik révén, okmányyszerű foglalkozással bírnak. Minden társadalmi osztály szellemi érvényesülésének előmozdítására szolgálna az ingyenes közoktatás, valamennyi tanintézetben, fel a legmagasbakig. A munkásosztályok társadalmi és anyagi helyzetének emelésére kivánatos, hogy a köztük és munkaadóik közt fölmerülő kérdések, mind a két érdekeltégi kör bizalmasai által jussanak tárgyalásra és eldöntésre. A munkaidő leszállítása és e mellett a munka intensívvé tétele a munkáskörökre megnyugtatólag hatna. A munkások és családjaik lételét betegség, munkaképtelenség vagy elaggulás eseteire segélyezési és nyugdíjazási alapok biztosítanak, melyeket a munkások, az állam segélyezésével, magok alkotnának, a hogy ezt Millerand Franciaországban kezdeményezte.

Ez ötletszerűn feszínre vetett eszmék megvalósítása lényeges változást idézne elő az egész társadalomban. A reformokat egységes egészül kell felfogni, mint nagy terv egymásba illeszkedő részleteit. Behozataluk időpontja és egymásutánja a körülményektől függ. Reformok oly halmaza az, melyek némelyikének pusztá hallásától is sok magát szabadelvűnek valló egyén didereg. De nem kell

kishitűleg aggódni: a korszellem kedvező körülmények közt rövid idő alatt aránytalanul többet alkot. mint máskor, kedvezőtlen körülmények közt, sokkal hosszabb idő alatt. Az emberiség történetében fel-felmerülő áramlatok jelzik a korszakokat. Mihelyt az áramlatok elemi erővel feltornyosúlnak, rövid idő alatt elsöpörnek mindent, a mi útjukba akad és mihelyt a jótékony vihar elmúltával a hullámok elsimulnak, a látóhatár egészen más képet mutat, mint mutatott volt előbb. Így olykor rövid időköz nagyobb változást létesít mint máskor évtizedek hosszú sora. Ilyen történeti határjelhez ér mostanában a mivelt emberiség. A nemzetiségi korszak elhalványodása küszöbön van és azt felváltani készül a szociális átalakulás korszaka. A fejlődés törvénye szerint, azok a kérdések, melyeket korunk méhében hord, okvetlenül a nemzetiségi mozgalmak túlzásait fogják enyhíteni. Előjelei már mutatkoznak. A szociális kérdés megoldás felé siet, nem ugyan valamely rejtélyes terv megvalósítása révén, hanem társadalmi reformok behozatala és az individualismus-szögleteiségeinek folytonos letördelése által. A folyamat hőfoka országonként attól fog függni, mekkora szívósságú ellenállást tanusítanak a mostani rendszer hívei. Jobb lesz-e az új korszak a mostaninál? — más kérdés. Új igények. új küzdelmek. Minden haladás csak föltételes és csak bizonyos határig terjedhet. A legeszményibb törekvés is közönségessé válik, a mikor gyarló emberek közt gyakorlati intézménynyé alakul.

JOÓB LAJOS.

A SZENT.

Regény.

Második közlemény.*)

MÁSODIK FEJEZET.

Páter Kelemen.

Selva János dolgozószobájában, könyvekkel és iratokkal tele asztalán homályosodni kezdett. János fölkel, s a nyugat felé eső ablakot nyitotta ki. A közeli Subiaco mögött a láthatár égett a ferde szabin-hegyeken, a melyek Rocca di Canteranón és Rocca di Mezzón át vezetnek Rocca San Stefano felé. Subiaco, a szürke házak- és kunyhóknak ez a kihegyezett tömege, a mely a Rocca del Cardinaléban végződik, árnyékba borult; az olajfák ága nem mozgott a zöld függönyös vörös kis villa mögött, a mely az országút melletti gömbölyű szikla fölé épült; nem mozgott a meghajlott nagy tölgyfa ága, a S. Maria della Febbre nevű régi kis templom fölött. A levegő üdítően áramlott a Monte Calvo felől, üde eső és vad virág illatosította.

Egy negyed nyolcz óra volt. Abban a szép völgyben, a melyet az Anio öntöz, szóltak a harangok; először a nagy San Andreában, majd a Santa Maria della Vallének panaszos harangjai, s fönn jobbra, a nagy erdő melletti fehér kis templomból a kapuczinusoké, s a távolban még más harangok. Szerény, édes, huszonöt éves női hang szólalt meg francziául János háta mögött, a félig becsukott ajtó előtt:

— Bejöhetek?

János mosolyogva félig megfordult, karjait kitárta s felelet helyett megölelte az ifjú hölgyet.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 356. számában.

Érezte, hogy nem szabad beszélnie, mert férje lelkével követte a haldokló világosságot s a harangok titokzatos énekét. Vállára hajtotta fejét, s halkán mondotta neki, az ihletett csendnek csak néhány pillanata után:

— Elmondjuk imádságunkat?

Egy szerelmes kézzorítás volt a válasz. Egyiknek ajka sem nyílt meg. Csak szemeik nagyobbodtak a véghetetlen utáni vágyakozásban; hódolat- és szomorúságba borultak azok a gondolataik, a melyeket nem szokás kimondani, a bizonytalan jövőről, a sötét kapukról, a melyek Istenhez vezetnek. A harangok elnémultak, s Selváné sóvárgó kék szemével a férjeébe tekintett, ajkát nyújtva oda. A férfi ősz és a nő szőke feje hosszú csókban egyesültek, a min elbámult volna a világ. D'Arxel Mária huszonegy éves korában szeretett bele Selva Jánosba, miután elolvasta egy francia nyelvre lefordított vallásbölcseleti munkáját. Az ismeretlen szerzőhöz a csodálkozásnak olyan meleg hangján írt levelet, hogy Selva a maga ötvenhat esztendejére és ősz hajára való hivatkozással felelt. A kisasszony azt válaszolta, hogy ezt tudta s hogy se nem ajánl föl, se nem követel szerelmet, s néha-néha csak egy-egy sort kér tőle. Levelei rendkívüli lelkesedésről tettek tanuságot. Olyankor kapta őket Selva, mikor sötét válsággal küzdött, nagyon keserű harcban, a mit e helyütt fölösleges elbeszélni. Azt gondolta, hogy ez a D'Arxel Mária az üdvösségnek egy csillaga lehet, s újra írt neki.

— Tudod, hogy milyen évforduló van ma? — mondotta Mária. — Emlékszel rá?

János emlékezett rá; első találkozásuk évfordulója volt. A két lélek a levélváltásban teljesen megnyilatkozott egymásnak, az őszinteségnek mondhatatlan lelkesedésével; pedig csak fényképről ismerték egymást. A negyedik vagy ötödik levél után János kérte a kisasszonyét, nagyon várt kérelem volt, a melynek teljesítése elé remegve nézett. A kisasszony olyan föltétel alatt egyezett bele, hogy fényképét nyomban visszakapja, s nagyon édes szavakban játszta a kétségbeesettet mindaddig, a míg az nem küldetett vissza. János pedig el volt ragadtatva intellectuális, szenvedélyes fiatalosságától, arcától, nagy szemeinek bájától s előkelő megjelenésétől. Azután, hogy találkozásukra nézve meggyeztek, ő a comói tó felől jövet, Mária Brüsszélből Her-

gyswylbe Luzern mellett, mind a kettőt a félelem láza fogta el. A hölgy így gondolkozott:

Az arczkép tetszett, de a valódi egyéniség mozdulatai, egy vonal, a ruhaszín, a találkozás módja, az első szavak, a hang, talán egy csapásra tönkretelhetik az ő szerelmét.

Selva meg így okoskodott:

Ismeri arczomat, a melyet az évek fiatalságából kiforgattak, ősz hajamat; arczképen szereti ugyan őket, de ha napról-napra lát öregedni, hihetetlen szerelme talán egy csapásra meg fog szűnni.

A tudós néhány órával előbb érkezett meg gőzhajón Hergyswylbe; ő, reggel utazva el Bazelből, délután jött meg a Brünig-vasúttal.

— Tudod, — tette hozzá Mária, — mikor nem láttalak az állomáson, első érzésem az örömé volt; annyira reszkettem! A második nem, a második a rémületé volt.

János mosolygott.

— Ezt sohasem beszélted el nekem — mondotta.

A fiatal asszony ránézett, s maga is mosolygott.

Talán te sem beszéltél el nekem mindent azokból a pillanatokból.

János átkarolta a nyakát, s fülébe suttogta:

— Igaz.

Megrezzent, s nevetett azon, hogy megrezzent, s János vele nevetett.

— Micsoda? — mondotta elpirulva, elégtelenül s mégis nevetve.

Férje pedig nagy titokzatosan még ezt súgta neki oda:

— Mert a kalapod rendetlen volt.

— Nem, nem igaz, nem igaz!

Ragyogva a nevetéstől, s egyben remegve a gondolatától, hogy tudtán kívül nagy veszedelemben volt, tiltakozott, hogy az lehetetlenség, hiszen annyit nézte magát a Hergyswylbe való érkezése előtt nécéssairejének kis tükrében.

S tréfálkozva együtt mentek végig attól az órától kezdve minden perczen át két év óta, a férj neje haját, az meg amannak kebelét csókolván. János nem az állomáson várta őt, a mely tele volt nyaralókkal, hanem néhány lépéssel távolabb, a szálloda felé. A magas, karsú hölgyet látta jönni, kebelén az olea fragrans ágascájával, ez volt a meg-

állapított jel; kalaplevéve ment eléje, s szó nélkül erősen megszorították egymás kezét. Intett a portásnak, a ki a podgyászszal jött utánuk, hogy menjen előttük. Azután lassan tovább indultak, megnevezhetetlen érzelmtől fogódva el. Ő suttogott először a nagy-világi hölgy kellemes és finom hangján:

— Mon ami!

Erre Selva szerényen, szakadozottan beszélt szerelméről, elragadtatásáról, ittasító érzelmeiről, s nem is vette észre, hogy a szállodát már elhagyták, s egyikük sem halotta a portást, bár kétszer kiáltott utánuk: Uram, asszonyom, itt vagyunk!

Mária azután visszavonult szobájába, mosolyogva, de sápadtan a fáradság- és fejfájástól. János taláломra újra kezdte sétáját Hergyswyl kertjei és sík gyümölcsösei között; lélekezett, mint olyan ember, a kit érzelmének teljessége nyom el, áldotta az idegen föld minden szikláját s zöld csücskének minden falevelét; a tavat, a mely ölében álmodik, s átellenben a magas ihletes hegyeket; áldotta Istent, a ki őt, az ő korában ilyen szerelemmel ajándékozta meg. S hamar, nagyon hamar visszatért a szállodába. A kis szállónak két egyetlen vendége azon a májusi napon, egy öreg német tanár és a leánya, a Pilátus-hegyre mentek föl. Az olvasószobában senki sem volt. Itt töltöttek el Mária és János két boldog órát, kéz a kézben, hal-kan beszélve, remegve gyakran attól, hogy valaki belép.

— Emlékszel rá. — mondotta Mária. — hogy a szobában a pamlag mellett, a melyen ültünk, kis kályha állott?

— Igen, drágám.

— S hogy bár május hónapban hideg volt, úgy hogy egy pinczér jött begyujtani?

— Igen, s emlékszem, hogy akkor sírásra fakasztottalak.

— Meg tudnád most azt a dolgot ismételni?

— Oh, nem!

Erre János úgy csókolta meg feleségének fehér homlokát, mint valami szent tárgyat. Mikor Hergyswylben a pinczér az olvasó-szobába tüzet jött rakni, János eleresztette a bájos kezét, s míg a pinczér némileg alkalmatlankodott, így szólott: Az öreg törzs el fog égni, mire a végét éri, de ki

tudja, hogy meddig tart az ifjúi láng? Mária nem felelt, tágranyilt szemekkel nézett rá, az igaztalan sejtelem hideg lehellete homályosította el őket, mintha forró üvegház üveg-jét érte volna külső fagy.

Nem, János sohasem gondolt hasonló dologra. Gyakran mondták egymásnak, ő és Mária, hogy ezen a földön az övéken kívül nincsen olyan szövetség, a mely annyira teljes és át volna hatva békével az ünnepeyesen komoly és édes biztonság következtében, úgy hogy bármit határozzon róluk Isten haláluk után, bizonyos, hogy mind a két lélek az isteni akarat szeretetében egyesülni fog. De azért nem szüntek meg az Úrral közölni lelkük sóhaját. Az imádságot, a melyet előbb együtt mondtak el bensőleg s lélekben, János szerkesztette, s így hangzott:

Miatyánk, légy velünk, mint Jézus kérte ezt az utolsó este; legyen egy életünk benned Vele az örökkévalóságra! Most is a szó legszorosabb értelmében ketten egyek voltak, mert lelki egységükben lehetett látni kettős voltukat, a mint a kék színbe néha beleolvad a zöld, s első összeolvadásukban itt-ott erdei, majd égszínű szinhullámok találkoznak. János mystikus volt, a ki minden emberi szerelmét a lelkében az istenivel hozta összhangzásba. Neje, a ki az ő kedvéért tért át a protestantismusról a fölvilágosodásért szomjuhozó katholicismusra, úgy szólván beleolvadt férjének mystikus lelkébe; de benne a János iránti szerelem uralkodott minden más érzelmen. Ő gazdag volt, a férfi jó-módú, mégis csaknem szegényen éltek, hogy bőven adakozhassanak, télen Rómában, áprilistól októberig Subiacóban, abban a szerény villában, a melynek második emeletét bérelték ki. Csak könyvekre és levelezésre költöttek sokat. János könyvet készült írni a keresztyén morál alapjairól. Tanulmányaiban felesége segítette, jegyzeteket gyűjtött, kivonatokat készített.

— Annyira szeretnék a jövő évben Hergyswylbe menni, — mondotta. — Szeretném, ha itt irnád meg a könyv utolsó fejezetét, a tisztaságról szólót.

Így szólva összekapcsolta kezeit, boldogan a kis város látásától, a mely almafák között terül el, alúl az apró öbölnél, vallásos ihletű magas hegyek, a derűs tó, a munkának s a nyugalmas elmélkedésnek szentelt napok láto-

másában. Ismerte férje munkájának egész tervezetét s minden fejezet tételeit a főbizonyítékokkal együtt.

Főleg a tisztaság fejezete tetszett neki, erősen indokolt észszerű irányzata miatt. Férje ebben a következő kérdést akarta megfejteni:

«Miért dicsóíti a keresztyén vallás, mint az emberi tökéletesség egyik elemét, a lemondást, a mely a természet törvényeinek ellenére van, s a mely az embert a legvadabb küzdelmekben viseli meg, a nélkül, hogy valakinek hasznára válnék, sőt jövődő emberek elöl a létezés útját zárja el?» A feleletnek az erkölcsi tények tanulmányából kellett kiindulni, történeti eredetük- és fejlődésükből; ennek voltak szentelve a munka első fejezetei. Selva az állatok példáján bizonyította be, azokén, a melyek föláldozzák magukat a magzatért vagy nyájbeli társaikért, s néha szorosán egynejjű szövetkezésre is képesek, s így az alsóbb állati természetben szintén mutatkozik az erkölcsi ösztön, s ellentétben fejlődik a testi ösztön indítékaival. Itt azt a föltevést védte, hogy így fejlődik ki lassan és folytatólagosan az emberi lelkiismeret az alsóbb fajokban. Azután azokból a következtetésekből azt a fölvet szándékozott megállapítani, hogy a lemondás a testi gyönyörről magasabb életrend kedvéért, a fajnak törekvését jelenti a létezésnek egy tökéletesebb alakja felé. Majd azt a rendkívüli tényt vizsgálta volna meg, hogy vannak emberek, a kik a testi gyönyörök ösztökéléseivel szembeállítják a lemondásnak még hatalmasabb energiáját, csak azért, hogy az istenséget tiszteljék, bár azok még hatalmasabb erőre tettek szert az értelem- és képzelődésnek az érzékekkel való bonyolódása miatt. Azt is bebizonyította volna, hogy néhány vallás, a melyben a lemondás dicsóítva van, példát nyújt erre, de a lemondás mindig az egyén szabad cselekedete marad. Elismerte volna, hogy ez a cselekedet ostoba és ócsárlásra méltó volna, ha nem egyeznék meg magának a természetnek titokzatos ösztökéléseivel, lelkinek nevezett tényezőjével, a mely világtörvény alapján áll fönn az ősrégi küzdelemben a testi ösztönnek mozgolódásaival. A legfőbb lemondás hősei annak öntudatlan munkatársaiként, a ki a mindenséget kormányozza, azt hiszik, hogy őt tisztelik önfeláldozásukkal, holott az isteni tervezet szerint a fajnak fokoza-

tosan fejlődő energiáját testesítik meg, saját lelki tényezőjüket előkészítik arra, hogy önmagának magasabb testi formát alkosson, a mely hasonlább amahhoz; tisztaságuk tehát emberi tökéletesség, olyan magaslat, a melyben a mi természetünk betetéződik s egy ismeretlen emberfölötti természet ködbe nyúló alkatrészeit érinti.

— Ha a megtestésült tisztaságra gondolok, — mondotta János — magam előtt Kelemen atyát látom. Mondtam-e neked, hogy eljön a ma esti gyülekezetre? Nyomban vacsora után lejön.

Mária összerezent. — S oh én ezt elfelejtettem — szólt. — Noémi írt nekem. Dessalleékkal tegnap utazott el Milanóból. Néhány napig Rómában maradnak, s azután jönnek.

— Azért emlékeztél rá, mert Kelemen emlegettem — mondotta János mosolyogva.

— Igen, — felelte az asszony — de, tudod, nem hiszem.

Hogyan ismerték volna a szenvedélyt Kelemen tiszta homloka, annyira derűs kék szemei? A fiatal szerzetesnek alázatos, szerény, szinte félnék hangján Mária szerint nagyon gyöngéd szemérmes, túlságosan szügies tisztaságot lehetett fölismereni.

— Ne hidd — folytatta János — s talán igazad lesz, talán nem Maironi lesz az. De ma este jó lesz valami módon tudatni vele, hogy Dessalle Jeanne úrhölgy Subiacóba készül jönni, s hogy természetesen meglátogatja a kolostorokat; s az idegeneket kalauzoló baráttal is, a ki vezetni fogja.

Mіндеzt meg kellett tenni. Maga Mária fogja figyelmeztetni. Sokkal könnyebb lesz neki őszintén beszélni, mert nem hitte, hogy Jeanne kedvese volt. Micsoda rettenetes dolog volna azonban, ha tényleg ő az: Maironi, és senki sem világosítaná föl, és véletlenül szemben találnák egymást a kolostorban, ő, meg az az asszony. Bizonyos volt benne János, hogy a szerzetes megjelen az összegyűvetelesen? Sőt nagyon is bizonyos volt. Páter Kelemen engedélyt kapott erre az apától, mikor János a klastromban volt, s nyomban meg is mondotta neki. Eljön s elhozza magával azt a kertészsegédet, a kiről már szólt neki, hogy meg-

ismerkedjék vele. Máskor azután maga jönne a kertész, s megtanítaná fölkapálni a burgonyát a villa mögötti kis telken, a melyet János szintén bérbe vett, hogy saját kezével munkálja meg. Ez a kis testi munka egy kissé későn jött, bogara volt Jánosnak, a mi Máriának némileg nem tetszett, azt tartván, hogy nem illik korához és hajlamaihoz, de tisztelte ezt a szándékát s nem szólott. Most azután az affilei szolgáló lépett be s jelentette, hogy a meghívott urak jönnek a lépcsőn, s hogy a vacsora nyomban készen lesz.

A villa csigalépcsőjén tényleg hárman jöttek föl. János eléjük ment. Az első Leyni, ifjú barátja volt, a ki üdvözlővén őt, bocsánatot kért, hogy két társa elé került, pedig azok papok.

— Én vagyok a szertartásmester — szólott, s bemutatta őket a lépcsőn :

— Marinier főtisztelendő úr Genfből. Faré Pál Vareséből, a kit ön már névről ismer.

Selva némileg zavartnak mutatkozott, de azután ösztökelte látogatóit, s a terrászra vezette őket, a hol már el voltak rendezve a székek.

— És Dane? — mondotta nyugtalanul Leyninek, karofogva őt. — És Minucci tanár meg Salvati páter?

— Itt vagyok, — szolt az ifjú mosolyogva. — Az Anio-szállodában lakom. Egész kis történet, el fogom mondani, mindjárt meghallják.

Közben Marinier a terrászra lépve fölkiáltott:

— Oh, c'est admirable!

És Faré Pál tisztelendő úr derék comói hazafi létére ezt mormolta: Szép, szép! olyan szerény hangon, mintha így szólott volna: De ha látnátok az én hazámat!

Megjelent Mária is, a bemutatkozások ismétlődtek, s Leyni elmondotta a történetét, közben Marinier apró csillogó szemével a tájékat nézte Subiacótól, nyugaton derült lévén az ég, a Francslano-vidék közeli nagy gyertyánfaerdőségéig, a mely sötéten zárta el a keleti irányt.

Faré szemével nyelte el Selvát, az ó- és új-szövetségre vonatkozó kritikai munkák szerzőjét, s különösen azon könyvét, a mely a jövő katholikus theologia alapjairól szólott. Ezek az ő hitét fölemelték s átszellemítették. Leyni

báró történetkéje pedig ez volt: a mandelai állomáson nagy szél fújt, s így Dane tanár erős meghüléstől tartott; e mellett föltette azt, hogy Selva úr házában, mint a ki az alkoholt gyűlöli, cognacot nem talál, s az lévén az ő órája, mikor napjában két tojást eszik meg, letelepedett az Anio-szállodában, hogy cognachoz és tojásaihoz jusson; de a folyó felől, a vendéglő terraszán meglehetősen friss volt a levegő, míg a szomszéd szobákban nagyon fülledt; tehát a szálloda egyik szobájában szolgálták ki, a tojást pedig kétszer vissza kellett küldeni; erre gyalog jöttek föl, társul hagyva nála Minucci tanárt és Salvati páttert.

Minthogy a kényes és fázékony Dane tanár nem volt jelen, János azt indítványozta, hogy a terraszon vacsoráljanak; de ezzel az ajánlatával nyomban fölhagyott. látva, hogy nem igen tetszik genfi papnak. Mariniernak, az előkelő világfnak, Dane barátjának, több tettetéssel s egészségi okokkal való mentetetőzés nélkül, épen annyi gondja volt becses egyéniségére. Az Anio-szállodában nem vacsorált barátjával, mert ennek konyháját nagyon szegényesnek tartotta, mikor először járt Subiacóban s remélte, hogy Selváné francia konyhával fog szolgálni. Leyni jól tudta, hogy ez a remény csalfa lesz, de maliciosusan nem figyelmeztette rá. A kis ebédlőben alig hogy helyet talált az öt vendég s baj lett volna, ha a másik kettő is megjelen. Tényleg se Mariniert, se Farét nem várták. Mások meg hiányoztak, például egy pap és egy barát, ismert emberek, a kiknek felső Olaszországból kellett volna jönniök. Mind a kettő levélben mentette ki magát, Selva, Faré, valamint Leyni élénk sajnálatára. Marinier meg eljövetele miatt kért bocsánatot. Dane volt a bűnös. míg Faré Leynit vádolta. Selva tiltakozott. Nem látnak szívesen jóbarátjuk jóbarátait? S úgy Dane. mint Leyni elhozhatták bizalmas embereiket, a kik osztoznak meggyőződésükben. Maria nem szólt; Marinier nem igen tetszett neki. Azt is gondolta, hogy Dane és Leyni jól tették volna, ha előleges bejelentés nélkül másokat el nem hoznak. Miután Marinier szemöldökét kissé összehúzva, a bablevesre pislantott, így szólalt meg:

— Nem tudom, — mondotta — vajon nem fogjuk-e untatni Selvánét, ha már most beszélgetünk egy keveset arról, a mi összejövetelünk tárgya lesz.

Mária biztosította, hogy nem; ő ugyan nem vesz benne részt, de rendkívül érdeklődik a kérdés iránt.

— Köszönöm, — folytatta Marinier. — Akkor nagyon hasznos lesz rám nézve, ha szabatosan ismerem ezt a kérdést, mert Dane nem egész világosan beszélt nekem róla s én nem lehetek biztos a felől, hogy az önök véleményében teljesen osztozom-e?

Faré nem tudott parancsolni egy türelmetlen mozdulatának. Egy keveset Selva is bosszankodni látszott, mert bizony szükséges volt a megegyezés néhány alapvető eszmében. E nélkül az összejövetel veszedelmekkel járhat s a hiábavalónál is rosszabb lehet.

— Nos — szólott — vagyunk sokan katolikusok úgy Olaszországban, mint azon kívül, papok és világiak, a kik az egyház reformját óhajtjuk. Lázadás nélkül, a törvényszerű tekintélytől megvalósítva kívánjuk. Követelünk reformokat a hitoktatásban, a szertartásokban, a papság fegyelmében, sőt az egyház legfőbb kormányzatában is. Erre a célra szükségünk van olyan közvéleményt teremteni, a mely rávegye a törvényes felsőbb hatóságot, hogy azok szerint cselekedjék, akár húsz, akár harmincz, akár ötven esztendőn belül. Mi pedig, a kik ekként gondolkozunk, teljeséggel távol állunk egymástól. Egymásról nem tudunk, kivéve azokat, a kik e kérdésről könyveket és cikkekét írnak. A katolikus világban nagyon valószínűleg a vallásos és művelt embereknek óriás tömege van, a kik úgy gondolkoznak, mint mi. Tehát úgy véltem, hogy nagyon hasznos volna, ha eszméinknek hirdetése céljából legalább ismernők egymást. Az első megbeszélés végett ma este csak kevesen ülünk össze.

A míg János beszélt, a többiek a genfi papot figyelték meg.

A tányérjára nézett. Rövid esend következett. János elsőnek szakította meg.

— Dane tanár — szólott — nem mondotta ezt önnek?

— Hogy ne, — felel a pap, végre fölemelve szemét a tányérról — beszélt valami hasonló dologról.

Szavai nem nagyon helyeslőleg hangzottak. De hát akkor minek jött el? Faré játszta az elégtelent, a többiek hallgattak. Egy pillanatra zavar is állott be. Marinier pedig így szólott:

— Ma este még tovább beszélünk a kérdésről.

— Jól van, — ismételte Selva nyugodtan. — Majd ma este megint beszélünk róla.

Azt hitte, hogy ellenségre talál a genfi papban, s Dane a tapintat ellen is vétett, hogy az összejövetelre meghívta őt. Együttal megnyugodott abban a csendes gondolatban, hogy hasznos lesz meghallgatni minden elképzelhető ellenvetését, s hogy a ki Dane tanárnak barátja, legalább becsületes ember, s neveket és beszédeket nem fog elárulni, ha még nincs itt az ideje, hogy nyilvánosságra hozhassák. A fiatal Leyni azonban tartott attól a veszedelemtől, tudván, hogy Marinier mennyi és hányféle barátságot tart Rómában, a hol őt év óta tartózkodik történelmi tanulmányainak kedvéért; az is bántotta, hogy az eljövételéről nem tudott, hogy legalább bejelentette volna Selváéknak, a kiknek azt szándékozott ajánlani, hogy meghódítását az asztal örömeivel kíséreljék meg. A Selváék mindig tündöklő és virágos asztala étel dolgában nagyon szükös, nagyon egyszerű volt. Bort soha nem ittak. A subiacói világos, savanykás bor csak érdesebbé tehetette a francia borokhoz szokott embert.

Az affilei cseléd már föladta a kávé, a mikor páter Kelemen megérkezett gyalog Santa-Scolasticából; Subiacóból pedig két lovas kocsin Dane, páter Salvati és Minucci tanár jöttek. Kelemen azonban, a kit követett a kertésze, látva a kocsit a villa kerítése felé venni irányt, s nem kételkedve, hogy vendégeket visz Selváékhoz, lépéseit siettette, hogy János és a kertész még az összejövetel előtt lássák egymást s beszélhessenek egymással.

Selváék és három vendégük fölállottak a vacsorától, s Mária a lovagias Marinier karján lépve ki a terraszra, bár már besötétedett, észrevette a benzést a meredek ösvényen, a mely a nyitott kerítéstől vezetett az országútra. Üdvözölte őt a magasból, és kérte: várjon a lépcső alján, hogy világhatásnak neki. A lámpással ő maga ment le a csigalépcsőn s intett Kelemennek, hogy beszélni óhajt vele s sokat jelentő szempillantást vetett arra az emberre, a ki mögötte állott. Kelemen visszafordult hozzá, azt mondván neki, hogy várokozzék rá ott künn a lőrincz-körtefák alatt s az úrnó néma intésére fölebb menve a lépcsőn, várta a megszólítást.

Mária gyorsan beszélt neki három vendégéről s különösen Marinier-ről. Elmondotta, hogy aggódik férjéért, a ki annyi szeretettel és bizalommal foglalkozik annak a katólikus egyesületnek eszméjével s most váratlan ellenzékiességgel áll szemben. Óhajtotta, hogy ezt Kelemen tudja, hogy el legyen rá készülve. Ezt azért mondja el neki ő, mert férje nem hagyhatja ott vendégeit. S ugyanekkor elbúcsuzott Keleméntől, mert neki mint annyira tudatlan nőnek, nincs szándékában részt venni az összejövetelben. Néhány nap múlva talán viszont fogja őt látni a kolostorban. Hiszen ő az idegeneket kalauzoló páter. Három-négy nap múlva talán elmegy a Santa-Scolasticába egy nővérével...

Ekkor Selváné akaratlanul fölemelte a lámpást, hogy a szerzetesnek jobban az arczába nézzen, de rögtön megbánta, mintha tiszteletben vétett volna e bizonyára szent ember iránt, a kiben a férfiúi és szüzies szépség egy fokon áll magas, hajlékony alakjával, szempillantásával, a mely mindig csaknem katonás, nyíltszívű szerénységet mutat s ez olyan nemes kifejezésű széles homlokán, tiszta, kék szemében, a melyek női bájat és férfiúi tüzet egyidejűleg tanúsítanak.

— Ott lesz, — mondotta halkán, szégyelve önmagát — nővéremnek egy benső barátnője is, bizonyos Dessalle úrnő.

Kelemen hirtelen elfordította a fejét, s ennek láttára Mária remegett.

Tehát ő az! De nyomban ismét reá tekintett. Némi izgatottsága ellenére is nyugodt maradt.

— Bocsánat, — szólott — hogyan hívják azt az úrhölgyet?

— Kit? Dessallet?

— Igen.

— Jeanne a neve.

— Milyen idős lehet?

— Nem tudom. Mondjuk, harmincz-harminczöt között.

Most már Selváné nem értett semmit. A szerzetes ezeket a kérdéseket olyan közönyös nyugalommal tette föl. Ő is megengedett egyet magának.

— Páter, ismeri őt?

Kelemen nem válaszolt.

Ebben a pillanatban érkezett meg a szegény köszvé-

nyes Dane, a ki a kerítéstől nagy erőfeszítéssel vonszolta magát Minucci tanár karján. Mind a ketten a ház barátai voltak; az asszony udvariasan, de némileg szórakozottan fogadta őket.

Az ülést János dolgozószobájában tartották meg. Olyan kicsiny volt, hogy a heves Faré, mert az ablakokat, tekintettel Dane köszvényére, nem lehetett nyitva tartani, úgy érezte magát, mintha megfuladna, s ennek a maga lombárd nyerseségével kifejezést is adott. A többi tetette magát, mintha nem hallaná, kivéve Leynit, a ki intett neki, hogy ne követelődzék, és Jánost, a ki a folyosóra szóló ajtót nyitotta föl, és egy másikat, a mely innen a terraszra vezet. Dane nyomban megérezte a nedves erdőszagot s az ajtókat be kellett csukni. Az íróasztalon öreg petróleumlámpás állott. Minucci tanárnak a szemeivel volt baja, tehát kért félénken egy lámpa-ellenzőt; kerestek is, megtalálták s a lámpásra tették. Faré pedig így mormogott magában: Ez valóságos kórház! s Leyni barátja is kellett lenül elhidegült, a ki úgy vélte, hogy annyi aprólékos gondot ebben az ünnepélyes perczben el kellene felejteni. János is így gondolkozott, de nyugodtabban, érezte a kellemetlen benyomást, a melyet ilyenformán Danénak s talán Minuccinak is kellett gyakorolnia azokra, a kik nem ismerték őket. Ő azonban ismerte őket. Dane minden rheumája, idegessége, hatvankét esztendeje és nagy tudománya mellett is rendületlen szellemi erővel rendelkezett s minden próbát kiálló[?] erkölcsi bátorsággal. Minucci András szemüvege, merev mozdulatai s rendetlen, sörtés szakálla mellett is, a melyek inkább német tudósra vallának, a legbuzgóbb ifjú lelkek egyike volt, a kit az élet kipróbált, nem a felszínen túlradó, a milyen a lombárd papé volt, hanem saját tüzébe zárt, szigorú, s valószínűleg erősebb lélek is.

János nyiltszívűen fogott a szóhoz. Megköszönte eljövetelüket, s kimentette a távollevőket, a papot és a barátot, azonban nagy sajnálkozását fejezte ki, hogy elmaradtak, kifejtván, hogy a csatlakozásuk mindenképen bizo-

nyos, s ennek értékét is kiemelte. Majd emeltebb hangon és lassabban folytatta, szemmel tartván Marinier, hogy ezúttal okosabbnak tartja, ha se az összejövetelről, se határozatairól semmi nem kerül a nyilvánosság elé, s mindannyiukat kérte, hogy a hallgatást becsületbeli kötelességüknek tartsák. Erre fejtegette eszméjét, az összejövetel célját, némileg bővebben, mint ez a vacsora alatt történt.

— S most — fejezte be — mondja el mindenki a maga véleményét.

Mély csend következett. Marinier beszélni készült, a mikor nagy-nehezen fölállott Dane. Sovány, finom, halavány, értelemtől áthatott arca ünnepies komolyságot mutatott.

— Azt hiszem — kezdette különös, merev, de élettelen nyelvezetével — hogy elején levén egy közös vallási tevékenységnek, két dologhoz kell nyomban hozzáfognunk. Először: Isten előtt némán össze kell szednünk lelkünket, mindegyik a magáét, hogy érezzük benne az ő jelenlétét, szívünkben az utána való vágyakozást, dicsőségének előmozdítását. Ezt teszem én s kérem, hogy cselekedjék önök velem.

Ezt mondván Dane tanár, mellén keresztbe fonta karjait, fejét meghajtotta s szemét becsukta. Mindnyájan fölállottak s kezeiket összekulcsolták, csak Marinier nem. Ez széles taglejtéssel, nagy karikát írt le, a mellén kulcsolta őket össze, átölelvén a levegőt. Hallani lehetett a lámpa lágy sistergését, a földszinten pedig néhány lépést. A genfi pap volt az első, a ki sunyítva kutatta, hogy imádkozik-e még a többi.

Dane újra fölemelte fejét s így szólt:

— Amen!

— Másodszor — folytatta. — Föltett szándékunk, hogy mindig engedelmeskedünk a törvényszerű egyházi hatóságnak . . .

Faré föl pattant: Másodszor!

Ki nem mondott gondolatok hullámmása, ki nem mondott szavak néma rengése indított meg mindenkit. Dane lassan tette hozzá: — Ha azt a tekintélyt kellően gyakorolják. Az a mozgás szinte beleegyezést suttogott. Dane folytatta:

— Még ezt! Soha sem lesz gyűlölet senki ellen, se lelkünkben, se ajkunkon!

A varesei pap visszakapta fejét. Gyűlölet nem, de fölháborodás igen! — *Körülnézvén őket haraggal!*

— Igen, — szólott Kelemen gyöngéd fátyolos hangjával, — ha már Krisztust lelkünkben fölépítettük, ha egyedül a tiszta szeretet sugallta haragot fogjuk érezni.

Faré, a ki mellette állott, semmit sem felelt, könnyezve nézett rá s megragadta kezét, hogy megcsókolja. A benzés lángolóan elpirulva, megrémülve húzta vissza.

— És nem építünk Krisztust magunkban, — mondotta a szintén megindult János, boldognak érezvén magát attól a mystikus szellőtől, a mely lengedezni látszott a gyülekezeten, — ha nem a szeretetben tisztítjuk meg a reformeszméinket; ha nem tisztítjuk meg kezeinket és eszközeinket, mikor üt a cselekvés órája. Ez a fölháborodás, ez a harag, a melyről ön, Faré úr, beszél, a gonosz szellemnek nagy hatalma fölöttünk, épen mert jönnek tünik föl, s némelykor, mint a szenteknél, tényleg az is. Bennünk majdnem mindig valóságos ellenséges érzület van, mert nem tudunk szeretni. A Miatyánk után az én legkedvesebb könyörgésem az egység imádsága; az imádság, a mely Krisztus szelleméhez köt, a mikor ekként könyörög atyjánál: *Hogy ők is mi bennünk egygyé legyenek!* Mindenkorra vágyunk és reményünk az Istenben való egység azon testvéreinkkel, a kiket tőlünk felfogásuk választ el. S most tehát mondják meg: elfogadják-e az egyesület alapítására vonatkozó indítványomat? Előbb vitassuk meg ezt s azután, ha elfogadjatik, tanácskozhatunk a módokról, hogy miként léptessük életbe.

Faré tüzesen kijelentette, hogy az alapításon még csak vitatkozni sem lehet s Minucci szerényen jegyezte meg, hogy az összejövetel célját minden jelenlevő ismerte, mielőtt eljött volna; hogy tehát eljövetelükkel hallgatólagosan helyeselték s hallgatólag megegyeztek egy közös tevékenység kötelékében, kivéve természetesen a módok és a formák fölötti határozatokat. Erre Marinier kért szót.

— Valóban sajnálom, — mondotta mosolyogva — de arra, hogy lekössem magamat, nem hoztam magammal semmiféle kötelet. Én is azok közé tartozom, a kik látják, hogy sok dolog rosszúl foly az egyházban s mégis, ha most és a vacsora alatt jól értettem meg Selva urat, a mit

Dane barátomról nem mondhatok el, azt hiszem, komoly ellenvetések támadnak bennem.

— Hja, — gondolta magában Minucci, a ki már halott beszélni Marinier különféle becsvágyairól, — ha megfelelő pályafutásra vágyakozol, akkor nem szabad közénk kerülnöd. És nagyobb hangsúlylyal mondotta:

— Beszéljen!

— Először is, uraim, — fogott hozzá a ravasz pap, — azt hiszem, hogy tulajdonképen nem az első, hanem a második összejövetelen kezdtek a dolgot. Nagy tisztelettel mondom, hogy önök kitünő férfiak, a kik ünnepélyesen összeülnek, hogy kártyázzanak s nem képesek játékhoz jutni, mert az egyiknek olasz, a másiknak franczia, a harmadiknak német kártyája van s így nem értik meg egymást. Hallottam beszélni közös eszmékről, de köztünk inkább a negatív eszméket illetőleg van meg az egyezés. Abban valószínűleg megegyezünk, hogy a katolikus egyház eredetileg egy nagyon régi s rendkívül egyszerű templomhoz hasonlít, a melyet a XVII., XVIII. és XIX. század sok furesa czifrasággal éktelenített el. A legrosszabb nyelvűek önök között talán azt fogják mondani, hogy ottan hangosan csak egy holt nyelvet beszélnek, míg élő nyelven alig lehet halkan szólni az egyházban és hogy a nap annak ablakain keresztül hamis színeket vesz föl. Én azonban nem hihetem, hogy azután mindnyájan egyetértünk a gyógyszerek mennyisége és minősége dolgában. Mielőtt tehát megalkotnók ezt a katolikus szabadköművességet, úgy vélem, hogy szükséges volna megértenünk egymást a reformokra nézve. Többet mondok. Azt gondolom, hogy ha önök eszméikben teljességgel megegyeznének is, nem tanácsolnám önöknek, hogy látható kötelékbe álljanak össze, a mint ezt Selva úr javasolja. Ellenvetésem meglehetősen kényes természetű. Önök biztosra veszik, hogy a víz alatt bátran uszkaálhatnak óvatos halak példájára s nem gondolják meg, hogy a legfőbb Halász vagy valami Segéd-halász éles szeme nagyon könnyen fölfödözheti s ügyes hálövetéssel elérheti önöket. A legízesebb, a legfinomabb, a legkeresettebb halaknak tehát nem tanácsolnám, hogy egyesüljenek. Értik, hogy mi történhetik, ha egyet megfognak és fölhúznak. És azt is jól tudják: A galileai Nagy Halász a halacskákat a maga halastavába tette, de a római Nagy Halász megsüti őket.

Ez jó szólott Faré elnyomott nevetéssel. A többi fagyosan hallgatott. A genfi pap folytatta:

Azt sem hiszem továbbá, hogy ezzel a szövetséggel valami jót lehessen cselekedni. Az egyesületek talán emelni segítik a munkadíjakat, talán az ipart, talán a kereskedelmet, de a tudománynon és igazságon soha nem lendítenek. Egykor meg fogják valósítani a reformokat, mert az eszmék erősebbek az embereknél és útra kelnek; de önök harcra fegyverezvén s csapatokba szervezvének őket, rettenetes tüzelésnek lesznek kitéve, a mely egy ideig föl fogja tartóztatni őket. Az egyes emberek, a Messiások szereznek haladást a tudománynak és a vallásnak. Van önök között egy Szent? Vagy tudják legalább, hogy hol keressék? Szedjék őt elő s küldjék előre. Lángoló szónoklat, nagy szeretet, két vagy három kisebb csoda sugalmazzák lelkének, hogy mit beszéljen, s az önök Messiása többet fog tehetni, mint önök mindnyájan együttvéve.

A pap elhallgatott s János emelt szót.

Marinier úr talán – mondotta – nem alkothatott magának helyes fogalmat arról a szövetségről, a melyet mi óhajtunk. Épen most egyesültünk néma és mély imádságban, törekedve, hogy egyes maradjunk az Isteni Jelenlétben. Ez mutatja egyesületünk jellegét. Tekintettel a bajokra, a melyek sujtják az egyházat, a melyek tulajdonképen a benne lévő változékony emberi elemnek meg nem egyezését alkotják az isteni igazságnak változhatatlan tényezőjével, mi az igazság Istenében akarunk egyesülni azzal az óhajtással, hogy tüntesse el azokat az ellentéteket, s egyeknek akarjuk magunkat érezni. Az ilyen szövetkezésnek nincsen szüksége a részletes eszmék körül való megegyezésre, jóllehet többeknek közülünk vannak ilyen közös eszméik. Nem szándékozunk se magán, se nyilvános közös tevékenységet kifejteni, hogy ezt vagy azt a reformot megvalósítsuk. Elég öreg vagyok ahhoz, hogy visszaemlékezzem az osztrák uralom idejére. Ha akkor a lombardiai és velencei hazafiak összegyültek, hogy politikáról beszéljenek, nem mindig összeküvés vagy forradalom kedvéért tették, hanem hogy ismerkedjenek, hogy híreket közöljenek egymással, hogy az eszme lángja lobogva maradjon. Ugyanezt akarjuk mi a vallási téren cselekedni. Higyje el, főtisztelendő úr, hogy

az a negatív megegyezés, a melyről beszélt, nagyon is elég. Hagyjuk terjedni, az értelmes hívők többségét megnyerni, a hierarchiába fölszállani s látni fogja, hogy a pozitív megegyezések lassanként titokban fognak ott megérni, mint az életképes magok a gyümölcsnek mulandó héján belül. Igen is, elég a negatív megegyezés. Elég érezni, hogy Krisztus anyaszentegyháza szenved, hogy egyesüljünk anyánk szeretetében s legalább imádkozzunk érette, mi és testvéreink, a kik, mint mi, érezzük, hogy szenved! Mit szól ehhez, Marinier úr?

A pap igen könnyed mosolylyal susogta:

— C'est beau, mais ce n'est pas la logique.

Faré pattogott:

· Úgyan micsoda logika!

— Nos -- felelte a genfi pap képmutatóan bánatos ábrázattal: -- Ha tehát lemondanak a logikáról...!

A varesei pap egészen tűzbe jött s tiltakozni akart, de Dane tanár intett neki, hogy csendesedjék le.

— Nem akarunk szakítani a logikával — mondotta. — Nem oly könnyű azonban mérlegelni egy következtetésnek logikai értékét érzelem, szerelem, hit dolgában, a milyen könnyű ugyanez a dolog a mértani tantételekre nézve. A mi tárgyunkban a logikai következtetés el van rejtve. Bizonyos, hogy Marinier, az én kedves barátom, egyike a legélesebb elméknek, a milyeneket csak ismerek, azt a dolgot nem akarta végleges válaszképen mondani Selva kedves barátomnak, épen úgy, mint mikor valami kedves emberünk megbetegedik, meg kell egyeznünk gyógyításának módjára nézve, mielőtt betegágyához sietnénk.

— Ezek igen szép hasonlatok, — mondotta Marinier némileg élénken — önök azonban jól tudják, hogy az alakzatok nem bizonyítékok.

Kelemen, a ki az ablak és a folyosó ajtaja közötti sarokban állott, és Minucci tanár, a ki mellette ült, beszélni készültek. Hozzá sem fogtak, mert az egyik a másiknak akarta átengedni a szót. Selva azt indítványozta, hogy előbb a szerzetes beszéljen. Mindnyájan erre a piruló, de emelkedett szellemű nemes arkangyali arcra tekintettek. Kelemen egy kevéssé vonakodott s azután szerénységgel fátyolozott, olvadékony hangján így szólt:

— A főtisztelendő úr egy olyan dolgot mondott, a melyet én nagyon igaznak tartok. Ezt mondotta: egy Szentre van szükségünk. Én is azt hiszem. Ki tudja? S nem esem kétségbe, hogy már létezhetik is ilyen Szent.

— Ő maga — susogta Faré.

— S most — folytatta Kelemen — szeretném Mari-
nier úr előtt ezt kifejtetni: mi bizonyos módon annak a Szentnek, annak a Messiásnak prófétái vagyunk, előkészít-
jük utjait, a mi csak azt jelenti, hogy általában éreztet-
sük a megújulásnak szükségét mindenben, a mi a vallá-
sunkban ruhája s nem teste az igazságnak, még ha bizo-
nyos emberek lelkiismeretére nézve ez a megújulás fájdal-
mas lesz is. *Foházkodik és vajudik!* S éreztetni mindezt,
tökéletesen katolikus talajon állva, az új törvényeket a
régi tekintélyektől remélve, hozzá azonban bebizonyítva, hogy
ha nem változtatjuk e ruhákat, a melyeket egy ideig, annyi
viszontagság közepett hordottunk, akkor különben többé
hozzánk művelt ember nem közeledik; s ne adja Isten,
hogy sokan közülünk azokat a ruhákat engedély nélkül
dobják el, elviselhetetlen undorból. Ha megengedi, azt is
szeretném megmondani a főtisztelendő úrnak: ne legyen
nagyon erős félelmünk az emberektől!

Fölötte élénk helyeslés volt a válasz erre a beszédre.
Minucci nagyon szenvedélyesen tört ki. A míg Marinier
beszélt, Selva és Leyni észrevették, hogy szemöldökét össze-
rándozva miként forrongott a lelke s János épen azért,
mert ismerte ennek a mystikus aszkétának hajthatatlan
jellemét, határozta el, hogy előbb Kelement hagyja beszélni,
időt akarván amannak engedni a lecsendesedésre. Végre ki-
tört. A szó nem simán ömlött belőle, akadozottá vált hatal-
mas indulata miatt s töredezve csapásonként omlott ajká-
ról, de erőteljesen kemény római hangsúlya mellett:

— Mit! Emberi félelmünk volna! Fölötte nagy dolgo-
kat akarunk s sokkal erősebben akarjuk, hogy sem emberi
félelmünk volna! Egyesülni akarunk az élő Krisztusban,
mindnyájan, a kik érezzük, hogy az út, az igazság és az
élet eszméje, igen... igen... igen, mindinkább tágul, igen,
tágul a szivünkben, elménkben! És összetép — hogy is
mondjam? — annyi régi formulát, a melyek bennünket
szorítanak, megfojtanak s megfojtanak az egyházat is, ha

az egyház mulandó volna! Egyesülni akarunk az élő Krisztusban, mindnyájan, a kik szomjuhozunk — szomjuhozunk, Marinier úr! Szomjuhozás! Szomjuhozás! hogy a mi hitünk, ha veszt kiterjedésében, nyerjen bensőségben százszorosan, nyerjen, éljen az Isten! és sugározzék ki belőlünk s mondom, megtisztíthassa, mint a tűz előbb a katolikus gondolatot, majd a katolikus tevékenységet — ez az! Egyesülni akarunk az élő Krisztusban, mindannyian, a kik érezzük, hogy ő lassú, de nagy vallási átalakulást idéz elő próféták és szentek útján, a mely meg fog valósulni önfeláldozással, fájdalommal, a lelkek meghasonlásával; a kik érezzük, hogy a próféták szenvedésre vannak hivatva s hogy ezeket nem a test vagy a vér nyilatkoztatja ki nekünk, hanem az élő Isten mondja el lelkeinkben. Egyesülni akarunk, mindnyájan, minden nemzet, s szabályozni tevékenységünket! Katolikus szabadkőművesség? Igen, a katakombák szabadkőművessége! Fél, főtisztelendő úr? Fél, hogy annyi fejet vágnak le egy csapásra? Megmondom: hol van a fejsze egy ilyen csapásra? Alkalmilag mindenkit érhet ez a fejszecsapás: ma például Dane tanárt, holnap Farét, holnapután a pátert, de az a nap, a mikor Marinier úr phantastikus, kötelen lógó hálója jeles világi embereket, papokat, szerzeteseket, püspököket, bibornokokat halászna ki, — micsoda halász volna az, akár kicsi, akár nagy, a ki megremülve nem ejtené vissza újra a hálót a vízbe mindenes-tül? Megbocsásson azonban a főtisztelendő úr, ha neki és a hozzá hasonló okosakhoz így szólok: hol van az önök hite? Vonakodnak Krisztusnak szolgálni, mert félnek Pétertől? Egyesüljünk a fanatizmus ellen, a mely őt keresztre feszítette s a mely most megmérgezi anyaszentegyházát s ha szenvednünk kell, áldjuk érte az atyát: *Boldogok vagytok, midőn szidalmaznak, és üldöznek titeket, és hazudván minden rosszat mondanak ellenetek én érettem.*

Faré fölugrott s megölelte a szónokot, Leyni szinte beléje merült a lelkesültségtől égő szemével. Dane, Selva és Kelemen, a másik barát hallgattak, zavarban voltak, különösen a három pap, mert Minnucci nagyon messzire ment, mert szavai a hit kiterjedéséről és bensőségéről, a Pétertől való félelemről, túlzóak voltak, mert beszédjének egész szelleme fölötte harcias volt s nem maradt összhangban se

Dane mystikus bevezetésével, se Selva szerény beszédjével, a melylyel megállapította a megalapítandó egyesület jellegét. A genfi pap apró csillogó szemeit egy perczre sem vette le Minucciról, a míg beszélt. Szánakozással vegyes gúnynyal nézte Faré ölelését s azután fölállott:

— Helyes --- mondotta. --- Nem tudom, hogy különösen Dane barátom osztozik-e az úrnak véleményében. Valóban némileg kételkedem benne. Az úr Pétert említette. Nos, úgy látom. mintha itten Péter bárkájából ki akarnának menni, talán azt remélve, hogy a hullámok fölött járhatnak. Alázatosan mondom, hogy nincs elég hitem s azonnal elsüllyednék. Én a bárkában szándékozom maradni s talán legfőlebb egy kis evezőt kezelnék a magam szándéka szerint, mert, mint az Úr mondotta, nagyon félnék vagyok. Szükséges tehát, hogy elváljunk s nem marad más hátra, mint hogy eljövetelemért bocsánatot kérjek. Gyöngye emésztés miatt egy kis sétára is van szükségem. Kedves barátom --- tette hozzá Danéhoz fordulva --- az Anio-szállodában találkozunk.

S kezét Selvának nyujtotta, hogy elbúcsúzzék. Nyomban körülvették őt mindnyájan, kivéve a varesei papot és Minuccit, hogy el ne engedjék. Nyugodtan ellentállott, a túlságosan heves ostromot majd fagyos mosolylyal, majd finoman gúnyos szóval, majd előkelő taglejtéssel mérsékelve. Leyni Faréhoz fordult s intett neki, hogy csatlakozzék a többihez, de a heves pap haragosan vont a vállát a bosszuságtól. Közben a csoportból, a mely Mariniert körülvette, egy toszkánai hang vált ki a többi közül:

— Soh'se bánja! Még semmit sem határoztunk! Várjon! Én még nem mondtam el a magamét!

Salvati páter volt, a piarista, a ki fölszólalt, fehér hajú, vörös arcú, eleven szemű öreg ember.

— Még semmit sem határoztunk — ismételte. — Én például az egyesület mellett vagyok, szeretnék azonban egy dolgot s a beszédek, a melyeket hallottunk, egy másik dolgot fejtenek ki belőlem. Értelmi haladás — helyes, a hit formuláinak megújítása, a mint a korszellem követeli — helyes; katolikus reform — még helyesebb! Én Lambruschini Rafaellel tartok, a ki nagy ember volt; én *Egy magányos ember gondolataival* tartok; de Minucci tanár úr

szerint, úgy látszik, a reform jellegének mindenképpel intellectuálisnak kell lenni, s ez, bocsánat . . .

Erre Dane fölemelte kicsiny, nőies kezét.

— Bocsásson meg, páter — szólott. — Marinier kedves barátom úgy látja, hogy újból hozzá fogunk a vitatkozáshoz. Üljön le, kérem.

A pap egy kicsit fölhúzta a szemöldökét, kételkedő mosolyt eresztett meg s engedelmeskedett. A többi is elégedetten leült. Nem bíztak titoktartásában s nagy baj lett volna, ha haragosan távozik. Salvati páter folytatta a beszédjét.

Ő ellenére van annak, hogy a reformmozgalomnak főleg intellectuális legyen a jellege, nem a Rómától fenyegető veszély miatt, hanem inkább attól való féltében, hogy óriás számú békés lelket zavarnának meg egyszerű hitükben. Azt akarta, hogy az egyesület mindenképpel nagy erkölcsi munkát szabjon célul, a hívőket evangéliumi tanítások gyakorlására szólítván vissza. Szerinte az emberek első kötelessége a sziveket fölvilágosítani, pedig az értelmet kívánják fölvilágosítani. Világos, hogy csekélyebb fontosságú a bibliába vetett katolikus hitet átalakítani észszerű meghódolás mellett, mint hatékonnyá tenni a katolikus hitet Krisztus tanítása alapján. Be kellene bizonyítani, hogy a hívek általánosságban csak ajkukkal tisztelik Krisztust, de a nép szíve távol áll tőle; bebizonyítani, hogy mennyi helyet engednek az önzésnek bizonyos buzgó ájtatossági gyakorlatok, a melyektől a megigazulást várják . . .

Erre Faré és Minucci ezt mormolták:

— Ennek a dologhoz semmi köze.

Salvati fölkiáltott, hogy igenis nagy köze van, csak sziveskedjenek várni. Folytatta azzal, hogy a keresztyén kötelesség fogalmában a vagyon megszerzése és használata körül általános fölfordulás állott be, a melyet nagyon nehéz helyre igazítani, mert évszázadokon át uralkodik a keresztyén lelkiismeretekben, a papságnak teljes büntársi mi-voltára támaszkodván.

-- A mi korunk, uraim, — kiáltott föl az öreg szerzetes -- franciskánus tevékenységet követel; ennek jeleit azonban eddig nem látom. Látok régi szerzetesrendeket, a melyeknek már nincs erejük, hatni a társadalomra. Látok kormány-

zati és politikai keresztyén demokráciát, a melyből hiányzik Szent Ferencz szelleme, a mely nem kedveli a szent szegénységet. Látok külön társulatot francziskánus tanulmányokra: intellectuális mulatságok! Azt szeretném, ha francziskánus tevékenységre gondolnánk, ha ugyan akarunk katolikus reformot!

— De hogyan? — kérdezte Faré.

Minucci boszusan mormogta:

— Nem ez kell nekünk!

Selva látta, hogy egyenetlenség áll be a társak között, a kezdetben nyilvánult lelkesedés mellett is. Érezte, hogy Dane, Minucci, valószínűleg Faré is, úgy, mint ő, intellectuális mozgalmat szándékoznak indítani s hogy az a különálló francziskánus mozgalom nem időszerű s nem célszerű. Annál alkalmatlanabb, minél több benne az élő s lüktető igazság. Mert kétségtelenül sok igazság volt Salvati pater szavaiban, ő is elismerte, ő, a ki gyakran küzdött lelkében azzal a kételylyel: vajon nem volna-e jobb az egyház javára erkölcsi tevékenységet indítani meg s nem intellectuális mozgalmat. Azonban nem érzett magában képeséget francziskánus apostolkodásra s ilyeneket barátjaiban sem látott, még a legbuzgóbban sem, a milyen Minucci Alajos volt, a remete, aszkéta ember, a ki épen úgy távol tartotta magát a tömegtől, mint ő: Selva. Salvati érveinek volt erejük rombolni s nem építeni. János látta a titkos gúnyt Marinier-en s Danén is, a kiknek nagyon kevésé francziskánus izlését általánosan ismerték. Kényes gyomrukat, gyöngé idegeiket, előszeretüket kis kutyák és papagájok iránt. Ha valamit el akar érní, jó lesz a vitát helyesebb irányba terelni.

— Bocsásson meg nekem — szólott — a kedves Salvati páter, ha megjegyzem, hogy beszédje, a mely annyira lüktet a keresztyén szellemtől, nem időszerű. Azt hiszem, hogy a katolikus reform utáni vágyban megegyezik velünk. Ma este azonban csak egy javaslat van előttünk: szövetkezettfélet létesíteni mindazok között, a kiknek ugyanaz az óhajtságuk. Most erről határozzunk!

A piarista nem adta meg magát. Tevékenység nélkül való szövetséget megérteni nem tudott, az intellectuálisok eszméi szerint való mozgalom pedig nem tetszett neki. A genfi pap fölkiáltott:

— Je l'avais bien dit!

S fölállott, hogy ezúttal valóban elmenjen. Selva nem engedte meg, hanem a gyűlés föloszlatását javasolta, arra gondolva, hogy holnapra vagy későbbre összehívja Dane tanárt, Minuccit, Leynit, Farét. Salvatival semmit nem lehetett tenni s jobb volt Mariniert elengedni, elhivatván vele, hogy minden kudarczczal végződött. Minucci eltalálta gondolatát s hallgatott, a hirtelenkedő Faré semmit sem vett észre s zajongott, hogy nyomban határozni s szavazni kell. Selva s az iránta való tiszteletből Leyni megváratták.

De dühöngött, dühöngött különösen a svájci ellen. Dane és Kelemen kevésbé voltak meglegedve, más és más okból. Dane boszankodott Marinier-re s sajnálta, hogy elhozta magával; páter Kelemen még azt szerette volna mondani, hogy Salvati szavai nagyon szépek, szentek voltak és nem korszerűtlenek, mert jó volna, ha mindenki a maga hivatása szerint dolgoznék, az intellectuálisok az egyik, a francziskánusok a másik módon. Az, a ki a hivatást adja, gondoskodnék a hivatottak tevékenységének összeegyeztetéséről; a különféle hivatások a szövetségben nagyon jól állhatnának meg egymás mellett. Így akart beszélni, de nem készült előre s a pillanatot is elmulasztotta részben észbeli szeméremérezete miatt, attól féltében, hogy nem beszél jól s tekintettel Selvára, a ki láthatólag végezni akart. S végeztek is, mindnyájan fölállottak, kimentek a terraszra, csak Dane és János nem.

A genfi pap másnap a Santa Scolasticába és a szent barlangba készült; azután esetleg Oleranón és Palestrinán át tér vissza Rómába, mert ezt az utat még nem ismerte. Ki mutathatná meg neki? Megtette páter Kelemen. Ugyanaz az út volt, a melyen Subiacóból jött. Ezentúl kissé balra, San-Mauro hídján átmegy az Anión, jobbra fordul s onnan szemben az affilei hegyeknek indul neki. Erdő-illattal teli szellő lengett abból a keskeny szorosból, a honnan a kolostorok alatt zajongva tör elő a folyó. Az ég felhős volt,

csak a Francolano volt tiszta. Ott a nagy fekete hegy fölött két csillag fénye reszketett. Minucci megmutatta őket Leyninek.

— Nézze, — mondotta — miként ragyog az a két kis csillag! Dante elnevezné őket Szent Benedek és Szent Skolasztika tűzének, a melyek csillognak, mert a sötétben magukhoz hasonló lelket látnak.

— Önök szentekről beszélnek? — szólott Marinier, hozzájuk közeledvén. — Nem rég kérdeztem önöktől, hogy van-e Szentjük s azt kívántam, hogy rendelkezzenek egy ilyenel. Ezek szónoki alakzatok, mert jól tudom, hogy ilyen Szentjük nincs. Ha volna, a rendőrség nyomban megintené vagy az egyház küldené Kinába.

— Nos, — felelte Leyni — s ha megintének?

— Ha ma megintik, holnap lecsukják.

— És — folytatta az ifjú — Szent Pál, főtisztelendő úr?

— Eh, barátom, Szent Pál, Szent Pál...!

A beszédnek ezzel az elvágásával Marinier nyilván azt akarta mondani, hogy Szent Pál Szent Pál volt, míg a másik azt gondolta, hogy Marinier Marinier maradt. Kelemen pedig megjegyezte, hogy minden szentet még sem lehet Kinába küldeni. S miért ne lehetne világi ember a jövőendő Szent?

— Ezt én hiszem — kiáltott föl páter Salvati.

Ellenben a lelkes Faré a mellett volt, hogy bizonyosan pápa lesz. A genfi pap nevetett. Egyszerű és kitünő gondolat — mondotta. — Hallom azonban a kocsit, a mely értünk jó, Daneért s azokért, a kik velünk akarnak jönni Subiacóba. Megyek tehát búcsúzni Selva úrtól.

Lehajolt a karfa mellől, hogy egy kis ágat szakítson az olajfáról, a mely az első emelet terraszába volt ültetve.

— Ezt kell neki átadnom — mondotta — s önöknek is, uraim — szólott mosolyogva, kecses taglejtéssel. S ki ment a terraszról.

Tényleg lehetett hallani az útról a két lovas kocsi zörejét, a mely Subiacóból jövet megkerülte a kis villa szikláját s megállott a kerítés mellett. Néhány percz mulva Selva Mária és Dane köpönyegével s nagy kopott fekete kalapjával a terraszra jöttek. Követték őket János és a genfi pap.

— Ki jön velünk? — kérdezte Dane.

— Senki sem felelt. Az Anio zajongásával vegyesen hangokat és lépéseket lehetett hallani, a mint a kerítéstől a villa felé közeledtek. Minucci, a ki a terraszc keleti sarkában állott, kinézett s így szólt:

Hölgyek. Két hölgy.

Mária megrezzent.

— Két hölgy? -- kérdezte. A karfához sietett. Két világos alakot látott, a kik lassan fölfelé jöttek s akkor épen a meredek ösvény első kerülőjéhez értek. Alakjukat nem lehetett megkülönböztetni, még nagyon lent jártak s fölötte sötét volt. János megjegyezte, hogy nyilván az első emeletre tartoznak, a háziurat látogatják meg.

Dane tanár titokzatosan mosolygott.

— A másodikra is jöhetnek -- mondotta.

Mária fölkiáltott:

— Ön tud valamit! -- s hangosan le szólott:

— Noemi! est-ce vous?

Noémi csengő hangja válaszolta:

— Oui, c'est nous!

Hallatszott egy másik női hang is, a mely élénken szólt így:

... Micsoda gyerek vagy! Hallgatnod kellett volna!

Mária egy kis örömsikoltást hallatott s eltűnt, lefutva a csigalépcsőn.

— Ön tudott valamit, Dane tanár? -- kérdezte Selva.

Igen, Dane tudta, Rómában látta Dessalle Jeannet, a kit velencez-tartománybeli villájában ismert meg, a Tiepolo freskóinak villájában. Fivére, Dessalle Carlino úr Firenzében maradt. Ő és d'Arxel kisasszony meg akarták lepni Máriát, tehát megtiltották neki, hogy szóljon. A Dessallenév, mint a villám, juttatta Selva eszébe azt, a mire nyomban nem is gondolt: Kelemen páter jelenlétére, a gyanura, vajon ő-e az úrnő eltűnt kedvese s arra, hogy szükséges lesz a találkozást elkerülni, a mely mind a két félre rettenetes lehet. Természetesen semmit nem tudott a páter és a felesége között lefolyt beszélgetésről. Közben hallani lehetett Mária siető lépéseit az ösvényen, majd a forró és hangos üdvözléseket. Dane már nyugtalan volt, hogy sokáig tartózkodott a terraszon, tehát a lemenetelt ajánlotta. Azok az úrnők bizonyosan fölhasználták a kocsit, a melynek érte

kellett volna jönni. Kelemen páter is nagyon nyugtalannak látszott. Selva sietett őt karonfogni, elrejtve a maga fölindulását.

— Ha önnek kellemetlen találkozni az úrhölgyekkel — mondotta — jöjön velem rögtön, a felső ösvényen keresztül átengedem a kerti házon.

A páter nagyon elégedettnek látszott, ketten nagy sietésben elindultak, a benzés még csak nem is köszönt.

Későn is van — emlegette. — Megmondtam az apátnak, mikor engedélyt kértem tőle, hogy fél tízre visszaterék.

Gyorsan mentek le a csigalépcsőn, de mikor kiléptek a lőrinczkörtefák kis teréről, Dessalle Jeanne már a másik oldalról jött Máriával és Noémivel.

Nem volt annyira sötét a lőrinczkörtefák alatt, hogy Mária föl ne ismerhette volna férjét és Kelement abban a két alakban, a kik házáat elhagyták. Jeanne mellett nővére előtt ment s kényelmesen fordíthatta jobbra szomszédját, a kis kerti ház felé indulva, a mely a villa függeléke. Másrészt Selva látván felesége szándékát, gyorsan sügta a páternek:

— Nyomban jobbra tartson!

De már nem használt.

Nem használt, mert Noémi, csodálkozva azon, hogy nővére jobbra fordul, megállott s így szólt:

— Merre megy?

S Kelemen, talán mert látta ezt az úrnőt az úton állani, a helyett, hogy tovább is lefelé ment volna, a kertészért ment, a ki várta őt a kis tér legsötétebb zugában, a hol a ház oldala a hegyhez ér. S ezt kiáltotta: Benedek! s Selvához fordult, arra kérvén őt, hogy mutassa meg neki a kis telket. János ezt kérdezte: De mostan? mialatt neje halkán mondotta Noéminak: Távozó idegenek azok, hagyjuk őket, maradjunk itten a kerti házban. Egyben olyan határozottan intett neki, hogy Jeanne nyomban észrevette s valami titkolni valóra gondolt.

— Miért? — mondotta. — Talán rémületes emberek? — s meglássította lépéseit. Ellenben Noémi, a ki körülbelül megértette nővérét, de a titkos okai nélkül, túlságos buzgóságot mutatott az engedelmisségben s nagyon szorosan

fogva össze két társnőjét, a kerti ház felé erőszakolta őket. Jeanne ösztönszerűen lázongani akart, nyomban megfordult s így szólt: Mit cselekszel? s ekkor látta Selvát, a ki feléjük jött s a ki azonnal üdvözölte, kitérve karjait, mintha el akarná rejteni Kelement, a ki őt lépésnyire Jeannetől, a kertész társaságában, lefelé sietett.

Noémi, a ki szintén megfordult sógora köszöntésére, sietett őt megölelni. Közben Selva örült, hogy páter Kelemennek sikerült az ellentétes irányban menekülnie. Selva kibontakozva Noémi karjaiból, kezét nyújtotta Jeannenak, a ki álmódosása közben nem vette észre s néhány üdvözlő szót hebegett. Ebben a pillanatban léptek ki a villából Dane, Marinier, Faré, Leyni és páter Salvati. Selváék eléjük mentek, Noémit és Jeannet oldalt hagyván várakozni. A búcsuüdvözlések elég hosszadalmasak voltak. Dane köszönteni akarta az utóbbit is. Mária már nem tudta, hogy hol hagyta őket; föltette, hogy mindketten a hátuk mögött kerültek a házba s magára vállalta a tanár üdvözlését. Végre mikor János kíséretében mind az öten eltávoztak, Noémi hangját lehetett hallani:

- Mária!

Nővérének különös hanghordozása jelezte neki, hogy történt valami. Oda sietett, Jeanne farakáson ülve abban a sarokban, a melyet őt perczzel előbb hagyott el a Santa Scolastica kertésze, gyöngé hangon ismételte: semmi, semmi; menjünk be, menjünk! Noémi egész valójában reszketve, elbeszélte, hogy barátnője egyszerre elájult, a míg azok az urak beszélgettek s hogy alig sikerült neki őt addig a farakásig vinni.

Menjünk, menjünk — ismételte Jeanne s fölkelni iparkodott, a másik két hölgytől támogatva vonszolta magát a villa ajtajáig, leült a lépcső alján, egy kis vízre várakozva, a melyet azután alig izlelt meg. Mást nem akart s nemsokára helyreállott annyira, hogy lassanként fölmehetett a lépcsőn. Minden pihenőnél bocsánatért esdekelt és mosolygott, a cseléd azonban, a ki kellenlenül ment előtte a lámpással, maga is majdnem elájult, látva téveteg szemeit, fehér ajkát, rettenetes sápadtságát. A kis szalon pamlagára fektették le s ott csukott szemmel egy darabig csendben pihenvén, még mindig mosolyogva mondhatta Selváné-

nak, hogy ez az állapot vérszegénységének következménye s hogy hozzá van szokva. Noémi és Mária halkan beszélgettek egymással. Jeanne megértette beszédjüket, hogy ágyba kell mennie s hálás szempillantással intett, hogy beleegyezik. Mária neki és Noéminek a kis lakás legjobb szobáját ajánlotta föl, a János dolgozószobájával szemben lévő sarokszobát, a folyosó másik oldalán. Míg Jeanne Noémi karján arra felé nagy nehezen megindult, visszaérkezett Selva, a ki barátjait a kerítésig kísérte. Felesége hallotta lépéseit a lépcsőn, eléje ment s a sötétben halkan beszélgettek. Tehát ő volt az, de hogyan ismerhette föl? Eh, János a veszélyes pillanatban az úrhölgy és Kelemen közé akart jutni, a páter pedig csaknem futva távozott, ő azonban rögtön gyanakodott, mert Jeanne alig felelt köszönesükre, kezet sem nyújtott neki s megmerevedett, mint egy szobor. A páter is, mikor a terrazon meghallotta, hogy az úrnő megérkezett, nyugtalannak mutatkozott, azután élénk vágyat mutatott arra, hogy kikerülje, de azért erősen uralkodott magán. Oh igen, nagy ura önmagának! Ez volt Mária véleménye is, a ki elmondotta a lépcső aljában vele folytatott beszélgetést. Férj és feleség lassan fölmentek, elfogódva ettől a rettenetes drámától, a szegény asszony halálos fájdalomtól, e szörnyű hatástól, a melyet végre reá is kell gyakorolnia annak az éjjelnek, a melyet most töltenek el, arra gondolva, hogy mi történik holnap s mit fog cselekedni az egyik s mit a másik.

— Az ilyen esetekben hasznos imádkozni, nem igaz? — szólott Mária.

— Igen, drágám, üdvös dolog. Imádkozzunk, hogy ő szerelmét és fájdalmát Istennek ajánlja föl — felelte a férj.

Kéz a kézben beléptek a hálószobába, a melyet nehéz függöny választott ketté. Az ablakhoz lépve és az égre tekintve csendben imádkoztak. Hüvös szellő lehellelte panaszosan hangzott a tölgyfáról, a mely a Santa Maria della Febbre nevű kis templom fölött himbált.

— Szegény teremtés — mondotta Mária. — Azt hitte ő és férje, hogy a szokottnál is gyöngédebben szeretik egymást s mégis mind a ketten érezték, a nélkül, hogy megmondták volna egymásnak, hogy valami a szerelmi esóktól távol tartja őket.

Jeanne, mihelyt Noémi maga után behúzta az ajtót, karjai közé vetette magát s megfékezhetetlen zokogásban tört ki: a szegény Noémi ebből a hatásból értette meg, hogy az a pap, a ki sietve távozott barátnője előtt, Maironi volt s könnyőrelet fogta el. A legodaadóbb s legbuzgóbb gyöngédséggel vigasztalta, olyan hangon, a melyen a szenvedő gyermeket szokás becézni. Jeanne nem felelt, folyton zokogott.

— Jobb is, kedvesem — merete végre mondani Noémi — jobb is, hogy világosan láss, hogy ábrándokkal ne tépelődjél; majdnem jobb, hogy abban a ruhában láttad őt.

Ezúttal rendkívül szenvedélyes zokogás közben hallotta ezt a választ: Nem, nem! Szinte nem fájdalmas indulatosságában olyan idegenszerű volt, hogy alig jutott szóhoz. Vigasztalásai ezután már félénkebbek voltak.

— Igen, édesem, igen, minthogy többé a dolgon nem változtathatunk . . .

Jeanne könnybe borult arczával tekintett rá.

— Nem érted, hogy nem ő az? — mondotta.

Noémi csodálkozva bontakozott ki karjaiból.

— Hát nem ő az? S mindez a fájdalom azért van, mert nem ő az?

Jeanne újra a nyakába borult.

— Nem az a barát, a ki előttem ment. — mondotta zokogás közben — hanem a másik.

— Melyik másik?

— Az az ember, a ki követte, a ki vele együtt távozott.

Noémi észre sem vette ezt az embert. Jeanne görcsös nevetés mellett ölelés közben csaknem megfojtotta.

HARMADIK FEJEZET.

Viharok éjjele.

A villa kerítése felé menet Kelemen páter elmélyedő aggodalommal kérdezte önmagától, vajon fölismerte-e vagy nem? S ha felismerte, milyen hatást tett rá? A kerítéshez érve, oda fordult ahhoz, a kit Benedeknek nevezett, kémlelte az ábrázatát, azt a sovány, sápadt, intellektuális arcot. Zavart-ságot nem olvasott ki belőle. Szemeit csodálkozva meresz-

tette rá, mintha azt kérdezte volna: minek néz rám? A barát pedig azt gondolta: talán nem ismerte föl, vagy esetleg nem teszi föl, hogy tudok megérkezéséről. Karon fogta társát s szoroson fogva szó nélkül vitte bal felé, az Anio sötét és zajongó örvénye felé. Mikor néhány lépést tettek az útmenti fák alatt, így szólott hozzá: Nem is kérdezel semmit az összejövetelről? Nagyobb gyöngédséggel volt ez mondva, mint a mennyire a közönyös szavak gyaníttatnák. Azt válaszolta neki: Igen, mondja el!

Hangja gyöngé, visszautasító és szintelen volt. Kelemen ezt mondotta magában: Felismerte. S beszélt neki a gyűlésről, hév nélkül, a részletekre való kiterjeszkedés nélkül, mint olyan ember, a ki más gondolatokkal van elfoglalva s kérdésekkel vagy magyarázatokkal társa soha sem szakította félbe.

— Föloszlottunk, — mondotta — a nélkül, hogy valamit határoztunk volna, azért is, mert oda nem valók voltak jelen. Ezért a te ügyedben semmit sem tudtam megbeszélni Selva úrral. De holnap vagy mindnyájan, vagy részben, azt hiszem, újra össze fogunk ülni. S te — tette hozzá habozva — hajlandó vagy visszatérni vagy nem?

Benedek tovaménés közben ugyanazon alázatos hangon felelte, mint előbb:

— Ott maradnak az idegen hölgyek, a kiket láttam? Kelemen még erősebben szorította meg a karját.

— Nem tudom — mondotta.

S tovább szorongatva karját, megindultan szólott:

— Ha tudtam volna!...

Benedek beszélni készült, de türtőztette magát. Így mentek némán a zajongó örvény két sötét oldala felé s elhagyva a forduló országutat a San Mauro-hidon keltek át az Anión s a kolostorokhoz vezető öszvér-úton tartottak balra. Szemben itt az óriás görbe szikla ebben a pillanatban Kelemen előtt dæmoni erő fenyegető jelképének tűnt föl, a mely Benedek útjába állott; hasonlóképen jelképileg fenyegetőnek nézte a mindinkább növekvő sötétséget s fenyegetőnek a magányban a folyónak mindinkább növekvő mélyreható zúgását.

Elhagyva San-Mauro kápolnáját, a hol balra fordul a kolostorok öszvér-útja, a hegyoldalban, a kis Oro-Madonna

felé s egy másik öszvér-út Nero fürdőinek romjain át vezet jobbra az örvényhez, Benedek gyöngéden megszabadította karját a barátétól s megállott.

— Hallja, páter — szólott. Beszélmem kellene ön-
nel, talán kissé hosszasan.

— Jól van kedvesem, de már későn van. Menjünk a kolostorba.

Benedek az idegenek hospiciumában lakott, abban az egyszerű házban, a hol a santa-scolasticai istállók is vannak; ide egy udvaron át jutni, a melyet nagy rács választ el az országúttól s egy kisebb a klastrom folyosójától; ez az országútról a templomba s a három klastrom közül a másodikba vezet.

Ma éjjel, páter, — mondotta — nem szeretnék visszamenni a kolostorba.

— Nem szeretnél visszamenni?

Benedek más alkalmakkor, a három év alatt, a melyet szabadon töltött a kolostor szolgálatában, engedélyt kapott Kelemen-től, hogy az éjjelt imádkozva a klastromon kívül tölthesse. A mester mindjárt észrevette, hogy a tanítványra megint eljött egyike az ő rettenetes belső kísértéseinek, a melyek menekülésre készítették nyomorult fekhelyétől s a kolostorba zárt kísértetek elől, a kik a gonosz szellem bűntársai voltak abban, hogy képzelőtehetségét gyötörjék.

— Hallgasson meg, páter — szólott Benedek.

Hangja olyan szilárd volt s Kelemennek a most következő szavaknak olyan komolyságát jelezte, hogy végre nem tartotta szükségesnek tiltakozni az előrehaladott idő szempontjából. Fölülről faczipők és öszvérek zörejét hallották, a mint lefelé indultak, így tehát a kis pázsitos rétre tértek el, a melyen Nero nagy szabású építkezéseinek szerény romjai láthatók, a másik oldalon és parton a gyertyánfa-erdőben boltozatok vannak, a melyek egy időben a velők kapcsolatos fürdőnek voltak a részei, míg most az Anio választja őket ketté.

Ezen ívezetek fölött laktak az ördögi pap és a bűnös nők, a kik Szent Benedek fiai után leselkedtek.*)

*) Szent-Benedek legendájában olvassuk, hogy Rómának s különösen fiatal embereinek és diákjainak romlottságától megundorodva

A barát Jeannera gondolt. Alul pedig az örvénynél, a Preclaro és a Jenne-Vechtio hegy fölött ragyogott az a két csillag, a melyekről Selváék terraszán, mint szent tüzekről beszéltek.

Megvárták, hogy az öszvérek eltávolodjanak. Mihelyt ez megtörtént, Benedek mesterét hallgatagon átölelte. Kelemen meg volt lepetve, érezte reszketését, görcsös vonaglását s azt gondolta, hogy ilyen módon zavarta őt meg annak az úrnőnek látása.

— Bátorság, kedvesem, bátorság; ez olyan megpróbáltatás, a melyet az Úr küld számodra.

Benedek ezt suttogetta neki:

— Nem az, a kire ön gondol!

S visszanyerve nyugalját, kérte mesterét, hogy üljön egy romra, a melyre ő maga is támasztotta keresztbe font karjait, letérdelve a pázsitra.

— Ma reggeltől kezdve — mondotta — rám vonatkozólag az Úr újabb akaratának jeleit látom, a nélkül, hogy már meg tudnám érteni. Ön tudja, hogy mi történt velem három év előtt abban a kis templomban, mikor szegény haldokló feleségemért imádkoztam.

— Látomásodról akarsz beszélni?

— Nem. Látomásom előtt, csukva tartván szemeimet, olvastam szempilláimon Mártának következő szavait: *Mugister adest et vocat te.* Ma reggel, mikor ön misézett, az Úrfölmutatás alatt ugyanazon szavakat láttam bensőmben. Azt hittem, hogy önmaguktól térnek vissza emlékeim. A communio után egy pillanatig aggódtam, azt gondolván, hogy Krisztus ezeket mondja lelkemben: Nem érted, nem érted, nem érted? Egész nap állandó izgatottságban voltam, jöllehet a szokottnál többet dolgoztam a kertben, hogy még inkább elfáradjak. Délután olvastam egy keveset a magyalfa alatt, a hol önök, páterek össze szoktak jönni.

529-ben Subiacóba vonult vissza. Itt a környékbeli elzüllött papok nem szívesen nézték működését, s azt, hogy szent életre társakat gyűjtött maga köré. Többször akarták megmérgezni, az az *ördögi pap* ezenfölül rossz asszonyszemélyeket is küldött hozzájuk, hogy szent életüktől eltérítsék. Szent-Benedek erre nyugodtabb helyet keresett övéinek, s velük együtt Monte-Cassinóba költözött. Subiaco és Monte-Cassino tehát a benzés-rendnek szülőhelye.

Szent Ágostonnak *De opere monachorum* *) czimű munkáját olvastam. A felső úton emberek mennek, hangosan beszélgetve. Akaratlanul fölnézek. Azután, nem tudom, miért, a helyett, hogy újra az olvasáshoz fogtam volna, beteszem a könyvet s gondolkozni kezdek. Arról elmélkedtem, a mit Szent Ágoston ír a szerzetesek kézímunkájáról, elmélkedtem Szent Benedek szabályairól, Rancéről **) s arról, hogy a benzésrendben miként lehetne visszatérni a kézi munkára. Majd kimerültségemnek egyik percében, de lelkemben Szent Ágostonnak azzal a mérhetetlen nagyságával, a felső útról tisztán vettem ki ezeket a szavakat: *Magister adest, et vocat te*. Talán képzelődés volt, talán Szent Ágoston volt az oka, öntudatlan visszaemlékezésként a *tolle-lejje*-re. Ezt nem mondom; de közben remegtem, reszkettem, mint egy falevél. S az a félelmetes kételyem támadt: hátha az Úr szerzetesnek akar engem? Ön, atyám, tudja, mert talán már kétszer vagy háromszor mondtam, hogy ez megegyeznék látomásom végével, legalább egy dologban. Azt is mondtam önnek, hogy mikor Flores József, a plébános, azt tanácsolta nekem, hogy ne higgyek látomásomnak, hogy épen ez egygyel több ok arra nézve, hogy tényleg ne higgyek ennek, nemcsak azért, mert méltatlannak érzem magamat arra, hogy pap legyek, de sokkal inkább azért,

*) Szent-Ágostonnak ez a munkája azzal a kérdéssel foglalkozik: vajon a szerzetesek foglalkozzanak-e kézímunkával, azaz például földműveléssel stb. Ő papjaival közös háztartásban élt, s az első, a ki a nyugot-római birodalomban szerzetes-rendet alapít, ha ugyan elfogadható a róla elnevezett Ágoston-rendnek az a föltevése, hogy a nagyszű püspök alapította volna. Annyi bizonyos, hogy Szent-Benedek abból a munkából vette az általa alapított benzés-rendnek azt a vezető gondolatát, hogy a szerzetesnek kézímunkával kell foglalkoznia. Ennek köszönhető Európa mezőgazdaságának föllendülése.

**) Rancé, a túlságosan aszkéta trappista apát 1692-ben Mabilonnal, a modern történetírás atyamesterével s a tudós maurinus benzéssel keveredett polemiába, abból az alkalomból, hogy az utóbbi megírta nagyszabású munkáját *a szerzetesek tanulmányairól*. A vakbuzgó Rancé vádolta az akkori francia benzéseket, s különösen a maurinusokat, hogy egyéb foglalkozásaik és főleg a tudományok elvonják őket éltszentségöknek művelésétől, nem imádkoznak, s nem mondják el elégszer a breviariumot. Mabilon a maga előkelő és szelíd modorában felelt, s a polemia elég hosszadalmas volt. A maurinusok tudományos működése pedig örökbecsű.

mert különös ellenszenvet érzek az iránt, hogy valamelyik szerzetes-rendbe lépjek. De ha Isten rám parancsolná! Ha éppen ez a nagy ellenszenv volna a próba! Már akkor szándékoztam szólani, mikor Selváékhoz mentünk, de nem volt lehetséges, mert ön sietett. Ott, azon a farakáson, a lörinczkörtefa alatt, ért az utolsó csapás. Fáradt, nagyon fáradt voltam s öt perczre elnyomott az álom.

Azt álmodtam, hogy Flores Józseffel járkáltam a pragliai függő udvar boltozatai alatt. Én sirva mondtam neki: Ime, itt történt! S Flores nagy odaadással felelte: Igen, de ne gondoljon erre, hanem arra, hogy az Úr hívja önt! A mire én azt válaszoltam: De hát hova hív? a nagy aggodalomtól fölébredtem. A ház felső részéből kiáltás hangzott el. A kertből francziául válaszoltak. Egy úrhölgyet láttam, a ki kisietett a villából; hallottam az üdvözléseket, a melyeket ő és a vendégek váltottak s azt a hangot megismertem. Azonnal teljes bizonyossággal nem ismertem rá, de azután, mikor közelebb jöttek, többé nem kételkedtem. Ő volt. Egy pillanatra meghököltem, de csak egy pillanatra. S erre nagy világosság derengett az elmémben.

Benedek fölemelte a szemét s összekulcsolt karjait. Hangját mystikus tűz tette forróvá.

— Magister adest — mondotta. — Érti? Atyám, az isteni mester velem volt, semmi okom nem volt félni. S nem is félttem semmit, se tőle, se magamtól. Láttam, a mint a kis téren fölfelé haladt. A megállapodásom ez volt: ha magányosan találkozunk, úgy beszéljek hozzá, mint nővérhez, bocsánatot kérek tőle, Isten talán az igazságnak egy szavát eljuttatja hozzá s be fogom neki bizonyítani, azt, hogy remélheti lelke üdvösségét s nem kell attól tartania, hogy a magamét elvesztem.

Kelemen nem állhatta meg, hogy közbe ne szóljon.

— Nem, fiam, — szólott szinte lesujtva, fejét két kezébe fogva s épen arra gondolt, hogy hasonló találkozást miként kerülhetne el s miként távolíthatná el Benedeket. Selváék! Selváék! Selváékat kell fgyelmeztetni.

— Értem, hogy ön így beszél, — felelte sóhajtva Benedek — de ha találkozom vele, nem kell-e iparkodnom, hogy azt a magam javára fordítsam, épen úgy, mint tettem, a mikor rosszra használtam föl? S nem ön tanított arra, hogy

Istent mindenekfölött szeretni s hogy a lelkiüdvösséget minden más dolog fölé helyezni, nem férnek meg egymás mellett? Hogy a mikor szeret az ember, sohasem önmagára gondol? Hogy csak a szerelmesnek akarátát óhajtja megtenni s azt kívánná, hogy mindenki ugyanazt cselekedje? Hogy csak kizárólag ily módon lehet üdvözülni s hogy a kinek eszében mindig csak a maga lelki üdvössége van, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy elveszti?

— Helyes, kedvesem — felelte a páter, simogatva a fejét. — Holnap pedig Jennébe méssz s addig maradsz ott, a míg vissza nem hivlak. Az espereshez, a ki derék ember, adok számodra egy levelet s maradj nála. Értetted? S most menjünk a kolostorba, mert későn van.

Fölállott s hasonlóra szólította föl Benedeket.

Fejük fölött ütött a Santa-Scolastica órája. Tíz óra volt vagy tizenegy? Kelemen nem számította őket kezdettől fogva s a legrosszabbtól tartott; annyi különféle indulat között elvesztette érzékét az idő iránt. Ugyan mi történhetnék? Ki láthatná előre? S mi eshetnék meg mostan? Eltávoztak a pázsitos rétről s a meredek, sziklás öszvér-útra tértek; Kelemen elől, Benedek mögötte, mind a kettő hallgatagon, viharral a lelkükben s gondolataiknak teljesen megfelelt az Anio sötét zúgása. Egyszerre föltűnnek Subiacóban a távoli lámpások, kevés ugyan; talán tizenegy óra van!

Nemsokára a Santa Scolastica kőfalának sötét árnyát látják a gyaloglók. Elgondolta Benedek, hogy Isten milyen titkos utakon vezette őt a pragliai loggiáktól, a hol Jeanne kísértésbe hozta és legyőzte, eddig a sötétben való fáradtságos fölmenetelig, egy másik szent hely felé, közel hozzá s Krisztusba vetett bizalommal! Ez alatt ebben a nehéz helyzetben a gyakorlati okosságának Kelemenre ható okai, valamint az eszményi szentség parancsolatai, a melyekre nyugalmas órákban tanította kedves tanítványát, harcra keltek akarátában, a mely már nem érezte magát olyan erősnek; az első parancsoló erőszakossággal érték őt közelről, a többiek messziről hatottak rá, csak szigorú és szomorú fönségükkel. A kőfal sötét sarkán felül a két «szent tűz» épen rája tekintett, úgy hogy azt hitte, hogy szigorúan és szomorúan tekintenek rá. Oh gyáva, tisz-

tátalan föld! ezt gondolta. S talán tisztátalan okosság, gyáva és ügyefogyott okosság a földi okosság!

A két gyalogló a sarokhoz érve balra tartott, hátat fordítva a mélységesen zúgó Aniónak, elmentek a kolostor nagy kőfala mellett s megkerülve ennek a másik oldalát, sötét folyosón át, a mely a könyvtár alatt van, egy kis ajtóhoz értek. Kelemen csengetett. Egy keveset várni kellett, mert kilenczkor vagy valamivel később a kolostor összes kulcsait az apáthoz viszik.

— Tehát megengedi, — kérdezte Benedek — hogy künn maradjak?

Máskor, mikor ezt a mester megengedte neki, fölment a Colle Lungo kopár szikláira, hogy itt egész éjjel imádkozzék; ezek közel voltak a kolostorhoz, vagy a Taleo szikláira vagy arra a sziklás vidékre, a mely a Santa Crocella oratoriuma és a szent barlang erdeje között van. A mester némileg habozott; már nem gondolt a dologra. S a tanítványa ezen a napon törődöttebbnek és vértelenebbnek látszott a szokottnál; féltette némileg gyöngye egészségét, a melyet megviselt a mezei munka, a hiányos táplálkozás, az önsanyargatás. S meg is mondotta neki.

— Ne gondoljon a testemre — könyörgött a fiatal ember, buzgón és alázatosan. — Az én testem véghetetlenül távol van tőlem. Csak attól tartson, hogy nem teszek meg minden lehető arra nézve, hogy fölismerjem Isten akaratát!

Hozzá tette, hogy fölvilágosításért fog könyörögni arra a találkozásra nézve is s hogy annyira sohasem érezte Istent, mint mikor a hegyek között imádkozott. A mester két kezébe vette fejét s homlokon csókolta.

— Menj — mondotta.

— S ön imádkozni fog érettem?

— Igen, *nunc et semper*.

Lépések hallatszanak a folyosón. Egy kulcs fordul meg az ajtózárbán. Benedek eltűnik, mint egy árnyék.

Antal, a kolostor derék, öreg portása nyitotta föl az ajtót és semmivel sem mutatta, hogy Benedeket is látta. Önérzetes tisztelettel, a melyben az alárendelt alázatossága egyesült a régi becsületes bizalmas embernek öntudatával, mondotta Kelemennek, hogy az apát várja őt a laká-

sán. Kelemen is lámpával ment föl a hosszú folyosóra, a melyre az apát lakása nyilott s a hol a közelben volt az ő czellája is.

Az apát, a Bergamóból való Ravesio Omobono egy kis szobában várta őt, a melyet gyengén világított meg egy szegényes kis petroleum-lámpa. A kis szobán a maga szigorú egyházi szerénységében semmi különös nem volt, csak Moronének képe, a mely férfit ábrázolt, két más kis kép angyalfökkal a Bernardino Luini modorában s egy zongora tele hangjeggyel. Az apát, a ki szerette a képeket, a zenét és a tubákot, nagy részét annak a kevés szabad időnek, a melyet vallásos kötelességei s kormányzásának gondjai hagytak neki, Mozartnak és Haydnnak szentelte. Értelmes, némileg különcz volt, nagy irodalmi, bölcsészeti és theologiai képzettséggel, a mely azonban 1850-nél csökönnyösen megállapodott. Kis termete, őszbecsavarodott haja és éles szeme volt. Bizonyos heveskedő modora, némely nyers bizalmaskodásai csodálkozásba ejtették a szerzeteseket, a kik hozzá voltak szokva elődjének, a ki római nemes volt, válogatottan úri modorához. Parmából jött s csak három napja foglalta el hivatalát.

Kelemen térdet hajtott előtte s megcsókolta a kezét.

— Micsoda divat járja itt Subiacóban? — mondotta az apát. — A tizet összetévesztitek a tizeneggyel?

Kelemen mentegetődzött. A szeretet kötelessége késleltette.

Az apát helylyel kínálta.

— Fiam — szólott — tudja nélkülözni az alvást?

Kelemen mosolygott s nem felelt.

— Nos, — folytatta az apát, — egy órát eltékoztolt belőle s most nekem van okom, hogy még egy kevésbé megrövidítsem. Két dologról kell önnel beszélnem. Engedélyt kért tőlem, hogy meglátogathasson bizonyos Selváékat. El is ment? Igen? S elmondhatja, hogy nyugodt a lelki ismerete?

A páter némi meglepetést árult el taglejtésével, de készen volt a felelettel:

— Igen is!

— Helyes, helyes — válaszolta az apát s elégedetten szippantott föl egy jó adag tubákot. — Én nem ismerem

ezeket a Selváékat, de Rómában is ismerik őket, vagy legalább ezt hiszik róluk. Selva úr nem író? Nem vallási dolgokról írt? Rosmini*) követőjének tartom őt, tekintettel arra, hogy kik vannak körülötte; olyan emberek, a kik nem méltók Rosmini saruit megoldani. De értsük meg egymást! Igazi rosminiánusok azok, a kik Domodossolában laknak s nem azok, a kiknek feleségük van, mi? Tehát ma este, vacsora után levelet kaptam Rómából. Azt írják nekem, — egy nagyfejű ember, érti — hogy épen ma este kellett tartaniok Selva úrnak, ennek az álkatholikusnak házában egy nem tisztességes összejövetelt, a melyen épen olyan kártékony rovarok vettek részt, a milyen ő s hogy nyilván ön is elment oda s hogy ezt nekem meg kell akadályozni. Nem tudom, hogy mit kellene tennem, mert ha a szentatya beszél, engedelmeskedem; ha nem a szentatya szólal meg, akkor gondolkozom; de szerencséje önnek, hogy már nem volt itthon. Egyébként vannak olyan derék

*) Rosmini-Serbati Antal a XIX. század legkiválóbb olasz papja. A tiroli Reveretában született 1797-ben; 1828-ban visszavonult a Svájcz közelében fekvő Domodossolába, a hol *Istituto della Carità* név alatt papi congregatiót alapított, a mely később a Lago-Maggiore partján lévő Stresában létesített anyaházat. 1832-ben megírta az *egyház öt sebééről* szóló munkáját, a mely még ma is a haladó katolikusoknak evangéliuma, de csak 1848-ban jelent meg. Az olasz egység rendületlen híve volt; s IX. Piust gaetai száműzetésébe is követte, rendkívül kedves embere volt, s a pápa élőlészóval megígérte neki, hogy bibornokká teszi, de az 1849-et követő reactionarius korszakban a jezsuiták egyesült erővel törtek rá, s úgy bölcsészeti, mint theologiai munkáiból, természetesen elferdítve, egész csomó gyanús tételt halásztak ki, s denuntiálták az Index-kongregációnál. De csak XIII. Leó kárhoztatta ezeket 1887-ben, a jezsuiták, s főleg Ballerini, az ismert moralista ösztökélésére, mert liberális tanításai különösen a felső-olaszországi papságot csaknem teljesen meghódították. Mint bölcselőnek, theologusnak, politikusnak, szentéletű papnak s haladó katolikusnak Rosmininak nagy neve van. Meghalt 1855-ben. Az *egyház öt sebééről* szóló munkája már az ötvenes évek elején került Indexre, s alább ezekre a sebekre tesz czélzást a subiaciói apát. Röviden ezek volnának a sebek: a nép az istentiszteletben teljesen el van választva a paptól a latin nyelv miatt; a papság nevelése hiányos; a püspökök egyenetlenek, s a pápával szemben képtelenek önálló föllépésre: kinevezésök az államhatalomra van bízva, ezt tehát sokszor nem egyházi érdekek döntenek el; az egyházat javai az államhatalom szolgájává teszik.

emberek, a kik még a paradicsomban is tudnak eretnekeket felfödözni. Ön épen most mondotta, hogy nyugodt a lelkiismerete. Tehát ne higgyek a levélnek?

Kelemen azt válaszolta, hogy a Selva-házban bizonyára nem jöttek össze se eretnekek, se szakadárok. Beszéltek ottan az egyházzól, a bajairól, a lehető gyógyszereikről, de épen úgy, a hogyan az apát úr is beszélhetett volna róluk.

— Nem, fiam — felelte az apát. — Nem nekem kell törődnöm az egyház bajaival s lehető gyógyszereivel. Azaz gondolhatok velük, de nem kell beszélnem róluk, csak az Istennel, ő pedig szóljon róluk annak, a kit illet. S így cselekedjék ön is! Ezt tartsa, fiam, szem előtt. Bajok vannak s akadni fognak gyógyító szerek is, de ezek, ki tudja, mérgek is lehetnek s ezért szükséges, hogy a legfőbb orvos kezelje őket. Mi, imádkozunk. Ha nem hinnénk a szentek közösségében, ugyan mi értelme volna annak, hogy kolostorokban élünk. És, fiam, abba a házba, a mi békességünk kedvéért, többé ne térj be s erre többé ne is kérj tőlem engedélyt.

Ilyen atyai módon térvén át az apát az önözésről a tegezésre, szeretetteljesen tette kezét szerzetesének vállára, a ki le volt sujtva, hogy jó barátjait többé viszont nem látja s különösen azért, hogy másnap reggel nem tanácskozhatott Jánossal, hogy értesítse a veszélyről, a mely Benedeket fenyegeti s ennek elkerülésére is figyelmeztesse.

Aranykeresztyének ezek — mondotta bánatos, alázatos hangon.

— Ezt elhiszem — válaszolta az apát. — Gondolom, hogy sokkal jobb keresztyének azoknál a túlbuzgóknál, a kik ilyen leveleket irkálnak. Látod, hogy nem bókolok. Bresciába való vagy, mi? Jó, én beigamói vagyok. Nálunk azt mondanák, hogy azok *sebel*: s tényleg az egyháznak sebei. Arra a levélre válaszolni fogok, erőteljesen. Az én szerzeteseim nem vesznek részt eretnekek gyülekezeteiben. De te Selváékhoz többé el nem mészsz!

Kelemen megadással csókolta kezét az atyai lelkű aggastyánnak.

— Most pedig térjünk át a másik tárgyra — folytatta az apát. — Hallom, hogy itt, az idegenek hospiciumában, a hol szabály szerint állandóan csak a tehenész lakhatik,

három esztendő óta lakik egy fiatal ember, a kit oda ön helyezett el: oh, világos, hogy elődöm engedélyével. Ez a fiatal ember nagyon ragaszkodik önhöz, ön a lelki vezére s ön engedi őt tanulni a könyvtárban. Igaz, hogy a kertben dolgozik; igaz, hogy buzgó ájtatosságot tanusít, mindenkinek épülésére szolgálván, de, mert láthatólag nincs szándékában, a rendbe beköltözni, a hospiciumban való tartózkodása, a hol már három év óta foglal el egy helyet, a szabályoknak kevéssé felel meg. Mit szól mindezekhez? Halljuk!

Kelemen tudta, hogy néhány rendtársa s nem is a legöregebbek, hanem épen a legfiatalabbak, nem helyeselték a vendégjogot, a melyet az elhunyt apát adott Benedeknek. Az sem igen tetszett nekik, hogy a páter és ő nagyon közel állottak egymáshoz. Kelemennek ezért már volt némi kellemetlensége. Megértette, hogy amazok nem vesztegették el az időt s már megdolgozták az új apátot. Szép arcza elvörösödött a méltatlankodástól. Nem válaszolt rögtön, mert előbb lelkén akart uralkodni, elméjében iparkodván megbocsátani a besugóknak; azután pedig megmondotta, hogy kötelessége és óhajtása az apátot tájékoztatni.

— Ez a fiatal ember — szólott — bizonyos Maironi Péter Bresciából. Ön bizonyára hallotta a család nevét emlegetni. Atyja Maironi Ferencz nem nemes származású s nem gazdag nőt vett feleségül. Akkor már nem éltek a szülei, atyái nagyanyjával élt együtt, Maironi marchesával, a ki erőszakos és döllyős asszony volt.

— Ah, — kiáltott föl az apát — ismertem! Rémületes egy asszony volt! Emlékszem rá! Bresciában Haynau marchesának hívták! Tizenkét macskája volt! Nagy fekete parókája! Emlékszem rá!

— Én csak hírből ismertem — felelte Kelemen mosolyogva, mialatt az apát egy alapos szippantáson vizsgálatódott s torkának köszörülésével tüntette el annak a kellemetlen visszaemlékezésnek rossz ízét.

— Nagyanyja tehát hallani sem akart erről az egyenlőtlen házasságról. A fiatal házások ezután a nőnek egy nagybátyjához kerültek, a ki szintén árva volt. Franco 1859-ben katona lett s sebeiben halt meg. Felesége nem sokára utána halt el. A fiút Maironi marchesa, a nagy-

anya vette magához s mikor ez is elhunyt, bizonyos Screminékhez, velencei rokonaihoz került. A nagyanya óriási vagyont hagyott reá. Elvett egy Scremin-leányt, a ki -- azt hiszem -- az esküvő után nemsokára megőrült. Férje nagyon le volt sujtva, fölötte visszavonult életet élt mindaddig, a míg szerencsétlenségére össze nem találkozott egy, férjétől elvált úrnővel. Erre következett a megtévelyedések időszaka; megtévelyedés erkölcsben, megtévelyedés hitben. S ekkor, mintha Isten csodája történt volna! Felesége haldoklik s e közben visszanyeri az eszét, elhivatja férjét, lelkére beszél s úgy hal meg, mint egy szent. Ez a halál szívét Isten felé fordítja, elhagyja az úrnőt, elgazdagságát, elhagy mindent, éjjel menekül házából, a nélkül, hogy szólt volna valakinek, hogy hová megy. Minthogy ismert engem Bresciából, a hol atyám betegsége miatt egyszer megfordultam s tudta, hogy Subiacóban tartózkodom s minthogy szerette is szerzetes-rendünket és a mi szegény pragliai kolostorunkat -- így került ide. Elmondotta nekem a történetét; kért, hogy segítsen őt arra, hogy bűnbánó életet folytathasson. Azt hittem, hogy a rendbe szándékozik lépni. E helyett azt mondotta nekem, hogy erre magát nem érzi méltónak, hogy e tekintetben még nem ismerhette föl Isten akaratát, hogy közben bűnbánatot tart, hogy saját kezével fog dolgozni s megkeresi a kenyerét, a mi ugyan nagyon szegényes kenyér. Más dolgokat is mondott el, beszélt bizonyos természetfölötti eseményekről, a melyek vele történtek. Ezekről rögtön jelentést tettem az akkori apátnak s az ügyet így rendeztük: a hospiciumban kap lakást s a kolostoron belül dolgozik, mint kertészsegéd s ellátjuk nagyon szerény élelemmel is, a milyent ő maga óhajtott. Három év alatt nem ivott se bort, se kávé, se tejet, de még csak tojást se evett. Nem evett mást, mint kenyeret, polentát, zöldséget; olajon és tiszta vizen kívül más folyadékhoz nem jutott. Mindenki elmondhatja róla, hogy az élete olyan volt, mint egy valóságos szenté. S azt hiszi magáról, hogy ő a világ legnagyobb bűnöse!

· Hm · szólalt meg az apát elgondolkozva. -- Hm! Értem! De miért nem öltözik be a rendbe? Más dolgot is hallok; tudom, hogy néhány éjjelt a kolostoron kívül töltött.

Kelemen érezte, hogy arcát újból elfutja a vér.

— Imádkozott, -- felelte.

— Talán így van, de esetleg nem mindnyájan fogják elhinni. Tudja ön, hogy mit mond Dante?

Ad ogni ver che ha faccia di menzogna
Dee l'uom chiuder la bocca quant'ei puote,
Però che senza colpa fa vergogna.

-- Oh kiáltott föl Kelemen azok miatt pirulva, tartózkodó önérzetének tudatában, a kik ilyen aljas gyanura voltak képesek.

— Bocsásson meg, fiam. -- mondotta az apát. -- Nem vádolunk. Csak a külső jeleken akadunk meg. Ne heveskedjék. Itthon jobb imádkozni. S mondja: mik azok a természetfölötti események?

Kelemen azt felelte, hogy látomások és kívülről hangzó szavak voltak.

— Hm, hm, -- mormogott újból az apát s hozzá mozgásba indultak arcának ránczai, ajkai és szemöldökei, mintha valami eczetes ételt nyelt volna. -- Hogy is mondotta a nevét...? A keresztnevét?

-- Péter. Mikor azonban idejött, meg akart válni ettől a névtől s arra kért, hogy egy másikat adjak neki. Én Benedeket választottam, azt hiszem, hogy ez volt a legalkalmasabb név.

Erre az apát kifejezte óhajtását, hogy Benedek urat látni akarja s meghagyta Kelemennek, hogy másnap reggel a chorus után küldje őt hozzá. Kelemen egy keveset zavarba jött s meg kellett vallania, hogy nem ígérheti meg föltétlenül, mert épen a fiatal ember ma éjjel is kiment imádkozni s nem tudja bizonyosan, hogy melyik órában tér vissza. Az apát nagyon nyugtalanzkodott s egész sorozat pirongatással és keserű megjegyzéssel állott elő. A páter tehát elhatározta, hogy elmondja a Dessalle Jeanne-nal, a régi szeretőjével való találkozást, továbbá azt, a mi azután következett; az ő eszméjét, hogy Benedeket Jennébe küldi, a hol maradnia kell addig, a míg az úrnő el nem utazik. Főlebbvalója összeránczolt homlokkal hallgatta, folytonosan érthetetlen dolgokat mormogva.

— Itt -- kiáltott föl végül -- Szent-Benedek korára térnek vissza! A csábító nők leselkedései újból bekövetkez-

nek! Menjen, távozzék az ön Benedekje! Abba a Jennába vagy még messzebbre is! S miért nem mondotta el ezt nekem mindjárt? Talán csekély dolognak látszott? Semmibe se vette, hogy a kolostor körül ilyen cseleket szőnek?

Most távozzék! Csak távozzék!

Kelemen már felelni készült, hogy nem tudja: vajon szőnek-e cseleket, vajon az úrnő fölismerte-e vagy nem az ő tanítványát, hogy ő mindent meggondolva, már elmondotta Benedeknek szándékát, hogy innen eltávolítja. Azonban önszeretetének e hiábavaló nyilvánulását elnyomta s térdet hajtva, elbúcsúzott.

Fölemelve kis lámpáját, a melyet a folyosón hagyott, nem ment czellájába. Lassú lépésekkel a folyosó végéig ment, majd néhányszori megállással lassan lement a csigalépcsőn s innen a másik, nagyon szűk folyosóra jutott, a mely a káptalanhoz vezet. Szívére csaknem elviselhetetlen teherként nehezdedek a gondolat, hogy kedves tanítványa most éjjel a hegyen imádkozik; elhatározása, a melyet akkor dönt el, miután Istennek akaratát megtudta; a barátok titkos ellenségeskedése; az apátnak bizalmatlansága és pironkodásai, az attól való irtózás, hogy Benedeket azon kényszerhelyzet elé kell állítania, hogy vagy leteszi a szerzetesi fogadalmakat, vagy kiüldözik a klastromból. Benedeknek mystikus buzgósága, az a nagy öntudatlan alázatos-sága, a maga haladása az igazi hitnek fölismerésében, Selva János eszméi, továbbá azok az új szempontok, a melyeket a vele való társalgásban sajátított el, a hozzá való s mindinkább fokozódó ragaszkodás azt a reményt keltették benne, hogy a lelkek üdvösségére nagyon közel van egy új kinyilatkoztatás az Isten malasztjáról, az isteni igazságról és az isteni hatalomról s ennek az eszköze lesz az az ember, a ki a világban hajótörött lett. Hiszen megmondották a Selváéknál való összejövetelen: Szentre van szükségünk! Ezt először az a svájci pap mondotta. Mások meg azt óhajtják, hogy az a Szent világi ember legyen. S ez volt az ő reménye is, és gondviselészerűnek tűnt föl előtte, hogy Be-

nedeknek nem kell a szerzetesi élet. Sőt majd csaknem gondviselészerűnek vélte az úrhölgynek megérkezését is, a mi kényszeríti őt arra, hogy a kolostort elhagyja. Mi történik azonban most vele a hegyen? Mit szól mostan Isten az ő szívében? És ha...

Az elmélkedő szerzetesnek lépéseit meg-meglassította annak az új, váratlan és rettenetes föltevésnek fölvilágítása. *Magister adest et vocat te.* Talán maga az isteni mester már el is hívta Benedeket arra, hogy őt szerzetesi öltönyben szolgálja.

Megrémülve nem folytatta tovább ezt a gondolatot. Letéve kis lámpáját, a káptalan terméből a templomba lépett s egyenesen az oltári szentség kápolnája felé tartott. Olyan méltósággal, a melytől semmiféle beíső küzködés nem foszthatta meg úri mivoltának mozdulatait s tisztalelkű szépségét eláruló arcát, ereszkedett le a térdeplőre a kápolna közepén, az örök lámpás alatt. négy oszlop között s szemeit a tabernaculumra szegezte.

Az út, az igazság, az élet mestere, a lélek kedvese volt ottan s szendergett, mint azon a viharos éjjelen a genézarethi tón, Gadara és Galilea között, abban a bárkában, a melyet a többi, hullámhányta bárka követett a zajongó sötétségen keresztül. Ott volt s magában imádkozott, mint azon éjjel a hegyen. Ott volt s a maga örökkévaló bűbajos hangján mondotta: Jőjetek hozzám mindannyian, a kik bánkódtok, a kiknek súlyos az élet; jőjetek hozzám mindnyájan. Ott volt és beszélt, az Élő: higgyetek bennem, a ki veletek vagyok, hogy békességet és megújulást hozzak nektek; én, az Alázatos, a Hatalmasnak fia; én a Szelid, a Rettenetesnek fia; én a szíveknek megmunkálója, az igazság országára, mindnyájatoknak jövendő egyességére az Atyában én velem. Ott volt a tabernaculumban a könnyörületes és susogta a kimondhatatlan hívást: Jer, nyisd meg a lelkedet s add oda önmagadat nekem!

S Kelemen odaadta magát, elmondotta neki mindazt, a mit soha önmagának sem vallott volna be. Úgy érezte, mintha az ősrégi kolostorban minden meghalt volna, csak Krisztus nem a tabernaculumban. A kolostor, mint sejtje az egyházi szervezetnek, mint a keresztyén buzgóság gondozója, a melyet szétárasztott a világban, kérlelhetetlen

öregségében megcsontosodott. A hit és jámborság tiszteletreméltó tüze, hagyományos formák közé zárva, az oltárokon égő gyertyák lángjához hasonlóan, fölemésztették az emberi burkot, láthatatlan párát küldve az égbe, a nélkül, hogy csak egyetlenegy hóhullám vagy fényhullám rezegne túl az ősi falakon kívül. A friss levegő áramlata már nem hatolt oda be s a barátok többé nem jöttek ki, hogy erre vágyakozzanak, mint az első századokban, a mikor az erdőkben és mezőkön dolgoztak, a mikor együtt működtek a természet élő erőivel s egyuttal énekükkel dicsőítették Istent. Selva Jánossal folytatott beszélgetései közvetve lassan-lassan arra vitték, hogy ilyen módon gondolkozzék a kolostori életről, a mint mai formáiban mutatkozik, bár meg volt győződve, hogy annak elpusztíthatatlan gyökere van az ember lelkében. De talán most volt először alkalma, hogy szembe találja magát azzal az érzületével. Egy idő óta óhajtása, reménye volt, hogy Benedek az evangélium nagy munkása lesz; nem közönséges munkás, hanem nagy szónok, confessor, rendkívüli munkás; nem a rendes hadsereg katonája, a melyet az egyenruha és a fegyelem akadályoz, hanem a Szentléleknek korlátoktól nem függő szabad lovagja; de a rendi szabályok sohasem tűntek föl előtte olyan ellentétben azzal az eszménnyel, a melyet modern szentről alkotott magának. És ha most az isteni akarat az ő óhajtása ellenére nyilatkoztatná ki magát Benedek előtt?

Nem volt már csaknem a mesgyéjén a halálos bűnnek? Ő, a lázongó por és hamú, nem volt már csaknem olyan önhitt, hogy Isten útjai fölött ítélkezzék? A térdeplőre borulva belemerült a Mindenható szellemébe, innentúl szó-talanul áhítózva bocsánatért, az isteni akaratnak Benedekben való kinyilatkoztatásáért, akármilyen legyen is. Főlkelvén, szívének mystikus hullámozása természetszerűleg oszladozóban volt, szemeit még az oltárra szegezte, de nem a tabernaculumra s még sem tevette, hogy ne gondoljon Dessalle Jeannera s a Benedekkel való beszélgetésére. Az oltárnak közepes plája Anatóliát, a vértanú nőt ábrázolja, a mint a paradicsomból a jelképes pálmát ajánlja föl Audaxnak, annak a pogány ifjúnak, a ki el akarta csábítani s e helyett Krisztushoz tért meg. Jeanne elcsábította Benedeket s jóllehet Benedek iparkodott őt menteni s vádolni

önmagát, páter Kelemen még sem kételkedett, hogy a dolog amúgy történt. S ha most Benedek megtértené a hölgyet? Nem volna helyes, ha ezzel megpróbálkoznék? Nem volna valóban keresztyénibb a Benedek érzülete, mint az ő félelme és az apátnak heveskedése? Kelemen ezeket a kérdéseket forgatta elméjében, meghajtott fővel hagyván el a templomot. Anatólia és Audax! Eszébe jutott, hogy egy skeptikus külföldi, mikor a kép értelmét elmagyarázta neki, így szólott: Helyes, de ha nem ölték volna meg se az egyiket, se a másikat? Hátha Audaxnak felesége volt? Ezek a gúnyos szavak méltatlan megszejtetésnek tündek föl előtte. Ujra reájuk gondolt s sóhajtva emelte föl a földről a káptalanban hagyott kis lámpáját.

A helyett, hogy czellájába indult volna, elment a második kolostorba, hogy a Colle Lungo hátára nézzen, a hol talán Benedek imádkozott. Néhány csillag ragyogott a fekete foltokkal kevert szürkés sziklaháton s gyöngye világosságuk szétáradt a klastrom nagy terén, a szétszórt cserjéken, Humbert apát hatalmas tornyán, a boltozatokon, a kilencszáz éves régi falakon s a nagykapú rozettáján, a honnan Kelemen a két sorban álló s körmenetbe induló kőbarátokat nézte. A kolostor és a torony fönségük hatalmával állottak meg az éjben. Hát igazán halálukra készülének? A csillagfénynél több élet látszott a kolostorban, mint napragyogásnál s szinte büszkélkedett a vallásos érzület mystikus közösségében, a mely őt a csillagokhoz köti. Élt, tele volt különféle lelki ömleményekkel, a melyek egyetlen egy személyben egyesültek, mint a különféle vésett és faragott kövek, a melyek egy testet alkotnak, mint a különféle gondolatok és érzelmek az egységes emberi öntudatban. Az ősi kövek, a melyek telve voltak a beléjük szeretően szállt lelkekkel, telve szent vágyakkal és szent fájdalommal, valami sötétséges dolgot árasztottak szét, a mi az öntudat alsó, félig ismeretlen világába hatol. Isten azon munkásainak erejét, a kik sivár óráikban rövid nyugalomra oda vonulnak vissza a világból, épen úgy fölüdíthetik, mint nyáron a forrás az elhagyott hegyeken kaszáló embert. De hogy a kövek elevenek legyenek, az élet folytonos áramlatának kell keresztülhatolni rajtuk, imádkozó, elmélkedő lelkek hulláma. Kelemen szinte lelkiismeretfurdalást érzett azoktól

a templomban helyeselt gondolatoktól, a melyek a kolostori élet elsorvadásával foglalkoztak, a melyeknek gyökere az ő személyes felfogásában volt, a melyek hizelegtek önszeretetének, tehát meg voltak mételyezve a lélek dölyfétől; a szellemeket pedig fölismerni s a gonoszokat visszaautasítani az ő kedves mystikus irói már megtanították. Kezeit összekulcsolva szegezte tekintetét a vad hegyháttra, a hová az imádkozó Benedeket képzelte, elméjében pedig elvégezte a lemondásnak s a maga eszméi alázatos elhagyásának aktuását s kizárólag Istenre bízta annak a fiatal embernek jövőjét. Áldaná őt, ha csak világi embernek akarja, áldaná, ha szerzetessé engedi lenni s ha akár kinyilvánítja akaratát, akár nem. *Si vis me esse in luce, sis benedictus; si vis me esse in tenebris, sis iterum benedictus.* S erre a czellájába ment.

A nagy folyosón, a hol még égett a két gyöngye fényű lámpa, elhaladván az apát ajtaja előtt, újra végig gondolta az öreggel való beszélgetését s az ő mondásait az egyház bajairól, valamint az alkalomszerűségről, hogy miként kellene ellenük dolgozni. Visszaemlékezett Selvának egy beszédjére e szavakról: *legyen meg a te akaratod!* a melyeket az átlagos hívők úgy értelmeznek, mintha kizárólag az önmegadásról volna bennük szó, holott azt hagyják meg, hogy kötelesek vagyunk minden erőnkkel azon dolgozni, hogy az isteni törvény emelkedjék érvényre az emberi szabadság területén. Selva erősebben dobogtatta meg a szívet s az apát lassúbbá tette lüktetését. A kettő közül melyik mondotta az élet és az igazság ígétjét?

Czellája jobbra az utolsó volt az erkély mellett, a mely az Anio-öntözte völgyre, Subiacóra és a szabin-hegyekre néz. Mielőtt czellájába lépett volna páter Kelemen, még megállott, hogy Subiaco távoli lámpáit nézze, gondolt a vörös villára, a mely közelebb volt, de még sem látszott s gondolt arra az asszonyra. Cselvetés, mondotta az apát. Vajon szerette-e még Maironi Pétert? Fölfedezte, megtudta, hogy a Santa-Scolastica kolostorban keresett menedéket?

Vajon fölismerte-e? Ha igen, mit szándékozik cselekedni? Valószínűleg nem tartózkodik Selváék kis lakásában; nyilván valamelyik subiacói szállodában vett lakást. Az a távoli világosság talán az ellenségnek tábortüze? Keresztet vetett magára s belépett kis czellájába, hogy keveset alu-gyék éjjeli két óráig, a mikor a chorus kezdődik.

Benedek a szent barlang felé tartott. A klastrom másik sarkán elhagyva egy kis patak kiszáradt medrét s elérve jobbról a Santa-Crocellának nevezett ősrégi kápolnát, fölment a sziklarakáson, a mely a francolanói gyertyánfa-erdővel átellenben szakad le a zajongó Anióba, meredeken és sötéten a csúcson levő keresztig, a melyet csillagok koronáznak meg. Mielőtt az ívezethez jutott volna, a mely a szent barlang erdejébe vezet, letért az útról, balra fordult, keresve legutolsó virrasztásának helyét a Santa-Scolastica szögletes tetői s vastag tornya fölött. A szikla keresése, a hol térden állva imádkozván, töltött egy másik fájdalmas éjjelt, gondolatát eltávoztatta attól a mystikus tüztől, a mely benne lobogott s lehűtötte. Rögtön észrevette, aggodalmas lelkifurdalást érzett tőle s türelmetlen lett, hogy visszazerezze azt a szent tüzet s ezt még fokozta a félelem, hogy nem sikerül neki, a tudat, hogy ő az oka s a visszaemlékezés máskor tapasztalt lelki sivárságára. Fázott, fázott mindinkább a lelke. Térdre borult, görcsös könyörgéssel hívta Istent. Ha apró tüzet hiába raknak friss fa-csomóra, épen így fogyatkozott meg akaratának föllobogása, tunya szívét megindítani nem tudta, úgy hogy egykedvűen merengett el az Aniónak mindig egyforma zúgásán. Majd észretéritette a rémületnek egy rohama. Talán az egész éjjelt ilyen módon fogja tölteni, talán a száraz fagyra következnék a forró kísértés! Képzelődése izzásának nyugalmat parancsolt s összeszedte magát azzal a szándékkal, hogy lelkét tévelyegni nem engedi. Erre világosan támadt föl benne a gondolat, hogy rossz szellemek üldözik. Sokkal kevésbé lett volna ebben bizonyos, ha maga körül a sziklák hasadékaiban ördögök szeméit látta volna villogni. Méreg-

nek párját érezte magában, érezte a szeretetnek, a fájdalomnak hiányát, érzett unalmat, terhet, halálhozó álomnak ránehezedését. Visszaesett a folyó zúgásának együgyű hallgatásába, szemeit, a nélkül, hogy látna, merően szegezvén a francolanói sötét erdőre. A gonosz papnak képe, a ki bűnös nőinek udvarával ottan élt, nagy lassan végig ment látomásán. Fáradtságot érzett térdén s teljesen el volt csigázva. S megint a papnak képe kísértett. Nagy erőfeszítéssel leült, kezeit a lágy pázsitosomókon nyugtatván, a melyek a sziklák között illatoztak. Becsukta szemeit ettől az elpuhító érzéstől, a mezei illattól, a nyugalomtól s látta Jeannet halaványan, félreálló fekete tollas kalapja alatt, a ki mosolygott rá könyektől nedves szemeivel. Erősen, nagyon erősen dobogott a szíve; a jó akaratnak csak egyetlen szála tartotta föl attól, hogy engedjen s odaadja magát amaz arcz hívogatásának. Kimeresztette szemeit, karjait széttárta s hosszú sóhajban tört ki. S hirtelen azt gondolván, hogy valami éjjeli vándorló meghallhatná, lélekzetét visszafojtotta s hallgatott. Csend, mindenütt csend a folyón kívül. Szíve lassanként megnyugodott. Istenem, Istenem — suttozta, megrémülve a veszedelemtől, a melyben forgott, az örvénytől, a melybe beelátott. Szemeit, lelkét oda szegezte Santa-Scolastica nagy és szent kőcokckájához, vastag, hatalmas tornyához, a mely olyan jó s a melyet annyira szeretett. Tetőket, árnyékokat lázasan a lelkébe fogott, ide a templom, az örök lámpás, a tabernaculum, a szentség képét. Némi erőfeszítéssel maga elé képzelte a kolostorokat, a czellákat, a szerzetesek fekvőhelyei mellett lévő nagy kereszteteket, alvó mesterének szeráfi arczát. Megfeszítette erejét, a mennyire csak tehette, aggodalommal nyomva el lelkében a sápadt arcz s a ferde tollas kalap gyakori fölvilanását, mindaddig, a míg ezek a képek elhalaványultak s lelkének öntudatlan mélységeiben tűntek el. Majd erőfeszítéssel fölkelt s lassan összekulcsolta kezeit ajkán, mintha valami elképzelt nagyságnak a fönsége vezetné még mozdulatait is. Krisztus követésének erről a fohászaról elmélkedett: *Domine, dummodo voluntas mea recta et firma ad te permaneat, fac de me, quidquid tibi placuerit.* Lelkében nem volt fölindulás; úgy tetszett, mintha a rossz szellemek eltávoztak volna, azonban angyalok sem szállot-

tak le hozzá. Fáradt elméje megpihent a külső dolgok, a szép formák, a sötétségben mutatkozó gyöngye fény érzésében, az erdőbeli bagolynak távoli uhujában, a pázsitnak nem erős illatában. A mezei illat eszébe juttatta azt a pillanatot, a mikor a pázsitra tette kezét, mielőtt megjelent volna előtte Jeanne szomorú mosolyával. Hirtelen szétvonta karjait s lángoló szemekkel nézett a kolostorra. Nem, nem, Isten nem engedi meg, hogy legyőzzék; Isten megtartja őt a maga munkája számára. Erre lelke mélyéből, a nélkül, hogy akarta volna, olyan képek tűntek elő, a melyeket nem ő idézett föl, abból az időből, mikor mestere tanácsára jött a Santa-Scolasticába; a látomás képei, a melyeket meg-örzés végett írásban adott át Flores József plébánosnak.

Térden állva látta magát éjjel a Szent-Péter-téren, az obeliszk és a hold megvilágította óriás templom homlokzata között. A tér üres volt; az Anio zúgását a szökőkutak hangjának tartotta. A templom ajtajából a lépcsőzetre egy csoport ember jött, vörösbe, viola és fekete színbe öltözve. Fenyégetőleg néztek rá, ujjukkal az Angyal-várra mutatva, mintha meg akarták volna neki hagyni, hogy távozzék arról a szent helyről. De ime! ez már nem a látomás volt, hanem új kép. Büszkén fölegyenesedett az ellenséges csoporttal szemben. Háta mögött hirtelen zajongó tömeg tört a térre az összes utcák torkolatából, mint valami folyóáradat. Egy áradat magával sodorta, ujjongva üdvözlővén az egyház reformátorát, Krisztusnak igazi helytartóját s a templom küszöbéig vitte magával. Innét megfordult, mintha a földkerekségen való hatóságát akarná hirdetni. Ebben a pillanatban villant föl agyában a Sátán, a ki Krisztusnak fölajánlja a világ fölötti uralmat. Leborult, végig feküdt a sziklán s így zokogott: Jézus, Jézusom, nem, nem vagyok méltó, hogy úgy kísértsenek meg, mint tégedet! S összeszorított ajkát a köre nyomta, keresve Istent ebben a néma teremtményében, Istent, Istent, a lélek sóhaját, életét, lángoló békességét. Szellő áramlott rajta végig s körülötte lengette a fűszálakat.

— Te vagy? — zokogott — Te vagy? Te vagy?

A szél elcsendesült.

Benedek ökle szájához kerül, fejét fölemeli, könyökét a sziklához támasztja s hallgatódzik, nem tudva, hogy

mire. Sóhajt s újra leül, Isten nem fog hozzá szólani. Fáradt lelke hallgat, üres a gondolattól. Mulik az idő, lassan. A fáradt lélek csak nagy nehezen tudja a maga fölűdítésére emlékezetébe visszaidézni a látomás utolsó részét, a maga fölszállását viharos éjjel s találkozását leszálló angyalokkal. S zavartan gondolja el: ha ez a sors várakozik reám, miért szomorkodjam? Ha megkísértetem, nem fognak legyőzni s ha legyőznek, Isten újból fölemel. Az sem szükséges, hogy megkérdessem: vajon mit akar tőlem? Miért is nem megyek le aludni?

Benedek fölkelt, ólomszerű súlylyal nehéz fővel. Az eget súlyos felhők borították el teljesen, egészen a jennei hegyekig, a hol a felső Anio forog. Alig hogy Benedek a másik oldalon meg tudta különböztetni a francolanói sötét erdőt s lábainál a sápadt sziklatömeget. Indulni készült s a második lépésnél megállott. A lábai nem bírták s a vér lángba borította az arczát. Nem evett csaknem harmincz óra óta. Csak egy darabka kenyeret evett meg délben. Milliányi szúrást érzett a testén, szive erősen dobogott, elméje elhomályosult. Micsoda kígyók fonódnak a lábaira, tettetve azt, mintha ártatlan füvek volnának? S micsoda baljóslatú dæmon várta őt ott lenn, a sziklán csúszva, hogy rávesse magát, cserje képét öltvén magára? Nem vártak rá dæmonok a kolostorban is? Nem raktak maguknak fészket nagy torony ablakaiban? Nem égett sötét láng szemeikben? Ne, ne, többet ne mostan; most félig becsukva és gúnyosan meredtek rá. Az Anio zúgása volna ez? Nem, a diadalmas örvény bömbölése. Teljesen nem hitt annak, a mit látott, annak a mit hallott, de reszketett, remegett, mint szalmaszál a szélben s a milliányi szúrás végig futott a testén. Lábaik megszabadítani iparkodott a kígyók tekergéseitől, nem sikerült neki. A réműletre fölháborodás következett s haragosan fölkiáltott: Képesnek kell lennem rá! A jennei sötét völgyből válaszolt neki a mennydörgés tompa hangja. Arra felé nézett. Villám tört elő a felhőkből a Preclaro-hegy sötét tömege fölé s eltűnt. Benedek kísérletet tett, hogy lábait a kígyók közül kiemelje s a mennydörgés hatalmas dübörgése is fenyegette.

— Mit cselekszem? — szólott, iparkodván magához térni. — Miért akarok tulajdonképen lemenni?

Már nem tudta többé, elméjét kellett megfeszíteni, hogy visszaemlékezék. Nos, le akart menni aludni, mert az imádság fölösleges az olyan embernek, a ki amúgy is bizonyos abban, hogy a mennyországba jut. S megvillámolt az ő lelkében is:

— Én Istent kísérték!

A kigyók szoritották, az ördög maga csúszva mászott a sziklatömegben, a mely vad szellemektől pokolian élénk volt, a nagy torony ablakaiban sötét lángok égtek s az örvény folyton diadalt bömbölt. De a mennydörgés bömbölése túlharsogott a felhőkön: *Ne kísértsd meg a te Uradat, Istenedet!* Benedek égre emelte arczát, kezeit összekulcsolva imádkozott, a mennyire csak bírt elhomályosodott öntudatának utolsó fölvilánásával, megingott, karjait szét-tárta, belekapaszkodott a levegőbe, lassan hátratántorodott, végig dült s élettelenül elterült.

Teste mozdulatlanul feküdt a viharos szélben, mint a feldöntött fatörzs, a rekettyének és a pázsitnak nyugtalan mozgolódásai között. Lelke bizonyosan bele lett foglalva az időtől és tértől független legfőbb lény ölébe, mert Benedek, a hogy magához tért, se a hely, se az idő iránt nem mutatkozott fogékonyak. Különös könnyűséget érzett a tagjaiban, jóleső testi gyöngeséget, véghetetlen benső megnyugvást; előbb arczán, majd kezein érzett apró rángatózásokat, mintha légies és lélekkel ellátott szerelmes atomok lettek volna; hallotta félnék hangok gyöngesuttogását s azt hitte, hogy ez az ágya körül hangzik. Föľült, tévetegeten, de békességesen, elfeledve, hogy hol van s az óra sem jutott az eszébe, de teljes békében érezte magát, teljesen megelégedve egy határozatlan szeretetnek belső nyugodt csörgedezésével, a mely keresztül áramlott minden életszervén, végighatolt környezetén, azokon az apró, bájos s neki szerelmesnek föľtűnt élő atomokon. Magában mosolygott ájulásán; föľismerte, hogy hol van s hogy miként jutott oda; hogy mikor, azt nem. S nem is kívánczozott az után s azt sem kérte önmagától: vajon perczek vagy órák.

multak-e el azóta, hogy összeesett: a boldog jelen annyira megnyugtatta. A zivatar Róma felé vonult. A csöndes eső permetezésében, az Anio zajongásában, a hegyek nyugalmas föntségében, a nedves sziklatömeg pázsitjának illatában, saját szívében Benedek egy isteni elemet érzett, a mely áthatja a teremtést s a paradicsomnak rejtelmes itálát adja hozzá. Érezte, hogy a teremtett dolgok lelkével vegyül össze, mint kicsike hang a véghetetlen karban, hogy egy a párolgó hegygyel, hogy egy az üdeségtől boldog levegővel. S így elmerülve a paradicsomi gyönyör tengerébe, térdére fektetve kezét, becsukva szemét, a csendesen szálldogáló esőtől simogatva, réveteg vágygyal azt óhajtotta volna: vajha ennyi gyönyört ismernének azok az emberek, a kik nem hisznek s azok az emberek, a kik nem szeretnek. Elragadtatásának végén eszébe jutott, hogy miért került az éj sötétjében az elhagyott hegyre, a holnapnak bizonytalansága, és Jeanne, és a kolostorból való száműzetése. De most a bizonytalanság és kétely közönyös volt lelke előtt, a mely szilárdnak érezte magát Istenben, mint a hogy a mozdulatlan Francolanón a reszkető falevelek ezt nem ingatják meg. Bizonytalanság, kétely, a mystikus látomásra való emlékezés összeolvadtak lelkében az isteni akaratnak való mély odaadásában, a mely úgy fog rendelkezni vele, a hogyan akar. Jeanne képe, a melyre úgy tekintett, mint egy megközelíthetetlen toronynak tetejéről, csak azt a vágyat ébresztette benne, hogy testvérileg legyen segítségére. Mikor végre teljesen magához tért, vette észre, hogy egészen át van ázva s csendesen tovább esett. Mit tegyen? A hospiciumba nem térhet vissza, mert a tehenész még alszik; fölkelteni nem akarta, hogy ajtót nyisson neki s ez nem is lett volna könnyű. Azt gondolta, hogy megvonul a szent barlang magyalfái alatt. Erejét megfeszítve, föltápáskodott s szédülni kezdett. Egy keveset várt s azután lassan lefelé ment azon az úton, a mely Santa-Scolasticától vezet az ivezeten át az erdőbe. Itt, a meghajlott s szétterült magyalfák sötét árnyékában, a hegyoldalban, jobbról az ivezet külső részén s balról az erdő külső szélén, alig hogy hasadt a hajnal, széttárva karjait, lerogyott s végleg kimerülve leült.

Egy kis étel után vágyakozott s nem merte az Úrtól

kérni, mert csodát követelt volna. Elhatározta, hogy bevárja a nappalt. A levegő langyos volt, a talaj csaknem száraz, a magyalfák leveleiről ritka cseppek hullottak ide-oda. Benedek könnyű álomba merült, a mely alig hogy fátyolozta érzéseit. Álmában azt képzelte, hogy biztos menedékhelyen van, imádságban és békességben, szent karok ölelésében, a melyek fejét fogják körül; s úgy tűnt föl neki, hogy azt a helyet el kell hagynia olyan okokból, a melyeknek belátta a parancsoló voltát, bár a lényegükkel nem tudott tisztába jönni. Kimehetett volna egy ajtón, a mely visszavezet a világba; kimehetett volna az ellenkező oldalon, olyan úton, a mely a szent magányosságba vezet. Nem tudta magát elhatározni. Kövér esőcsepp hullott melléje s erre fölnyitotta szemeit. Rövid fölocsudása után fölismerte jobbra az ívezetet, a mely a Santa-Scolastica, Subiaco, Róma felé vezető utat mutatta; balra az út a szent barlangnak vezetett. És csodálkozva vette észre, hogy mind a két oldalon, a magyalfákon túl, a mezitelen sziklák sokkal világosabbak, mint előbb voltak, hogy annyi apró fénysugár töri át magát feje fölött a lombozaton. Nappal van? Nappal lesz? Benedek azt vélte, hogy valamivel később van éjfélnél. Az óra üt Santa-Scolasticában; egy, kettő, három, négy. Nappal van s sokkal világosabb volna, ha súlyos felhők az eget egészen el nem borítanák a subiacoói hegyektől a jennei hegyekig, noha már nem esik. Messziről lépés hallatszik; valaki az ívezet felé megy.

A santa-scolasticai tehenész volt, a ki abban az órában szokatlan esetként a tejet vitte a szent barlangba. Benedek üdvözölte őt. Amaz, a hangja hallatára, összerendezett s csaknem elejtette a tejes edényt.

— Oh, Bencze! — kiáltott föl, megismerve Benedeket.

— Hát itt van?

Benedek az Isten szerelmére egy korty tejet kért tőle.

— El fogja mondani a pátereknek — szólott. — Megmondja, hogy ki voltam merülve s hogy az Isten szerelméért egy kevés tejet kértem magától.

— No igen, helyes, vegyen, igyék! — felelte tiszteletteljesen, mert Benedeket szentnek tartotta. — Ugyan, hát itt től-tötte az éjjelt? Hogyan tudta kiállani azt a nagy esőt? Istennem, hogyan át van ázva! Úgy át van itatva, mint a szivacs.

Benedek ivott.

— Hála Istennek — mondotta — a maga jóságáért s azért is, hogy a tej jó volt.

Megölelte s évek után Mercuri Nazzareno, a tehenész, el szokta mesélni, hogy mikor Benedek öt karjai között tartotta, nem ismert volna rá önmagára, hogy előbb a vére majd megfagyott, majd meg tűz járta át, hogy a szive olyan erősen dobogott, mint mikor először vette magához Krisztust a szentségben; hogy két napos nagy fejfájása nyomban elmúlt; hogy ő akkor nyomban belátta, hogy egy csodatévő szentnek karjai között van, és lábaihoz borult. Tényleg azonban nem esett térdre, hanem szinte megmerevedett s Benedeknek kétszer is kellett hozzászólania: No most menjen, Nazzareno; menjen, édes fiam! Szeretetteljesen így bocsátván öt útnak a szent barlanghoz, maga Santa-Scolastica felé indult el.

A megvilágított sziklatömegben se jó, se rossz szellemek nem voltak láthatók. Hegyek, felhők, torony, a kolostornak sötét falai szintén, a derengő világosságban, álmosaknak látszottak. Benedek a hospiciumba ment be s a nélkül, hogy átázott ruháit levetette volna, lefeküdt nyomorult fekhelyére s kezeit mellén keresztalakban összekulcsolván, mélyen elaludt.

FOGAZZARO ANTAL után, olaszból

VETÉSI JÓZSEF.

AZ ÉVSZAKOK.

Virágzó fák alatt,
A tavasz kezdetén
Karcú derekadat
Körülöleltem én.
Igy bolygtunk kettesen
S hullt ránk a sok virág.
Beh szép volt kedvesem.
Beh szép volt a világ!

De csoda-hirtelen
Egyszer csak itt a nyár —
S a mint még bolygsz velem,
Gyümölcs kezd érni már.
Ne bándd, hisz ránk nevet
A termő teli ág.
Hisz ég szivem s szived —
Még szebb így a világ!

Oly édes bolygni még,
S ki hitte volna ezt?
Már hervad a vidék,
A lomb ritkulni kezd.
Nézd, ősz lett kedvesem,
De bennünk régi láng;
Ez nem lohad soh'sem —
S szép most is a világ!

S bizony, majd itt terem
A tél, a hó, a fagy, —
De te a szerelem
Örök forrása vagy;
Csak bolygunk fák alatt
S hull ránk a hóvirág —
S míg szivünk szép marad,
Szép mindig a világ!

KOZMA ANDOR.

TEMETVE LENNI.

Temetve lenni fenn a szikla ormán,
Az esti fény hova meghalni jön,
Hol nem tiporná durva láb az orzám,
Nem hullana szivemre hiu könny.

Az én szép ormom büszke lenne rá, hogy
Holt dalnoka, ott szivén pihenek,
S minden tavasszal tarka vad virágok
Ezereivel koszoruzna meg.

Ellátogatna hozzám az örökké
Hú szerető, a villám ostoru
Vihar s fejem körül majd eldörögné
Szilaj dalát az égi háboru.

S te, kegyes asszony, e tavon ha majdan
Egy nap ide tévedne csónakod.
Így szólanál, tán egy rövid sohajban:
«Mig élt is a felhők között lakott.»

FOGAZZARO ANTAL *után, olaszból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

BRUNETIÈRE MŰVE BALZACRÓL. *)

Új könyv Balzacról, melyben a regényíróról semmi újat meg nem tudunk, melyben emlékezetünkbe alig vésődik valami s melyből csak nehezen, csak a legjobb akarattal sikerült pár határozottabb állítást kiszemelni, hogy legalább . . . czáfolni legyen mit!

Taine ezelőtt ötven évvel írta Balzacról korszakos tanulmányát, melyben őt regényíró társainak: a Dumas Pére-k, Eugène Sue-k, Paul de Kock-k, sőt George Sand-ok és Victor Hugo-k sorából messze kiemelte.

Balzacot úgy mutatta be, mint a ki a régi regény szerelmeskedő árnyai helyett a pénz, a szükség szorongásai közt fájó elevenséggel élő alakokat először tüntette fel, mint a ki a typus-ember helyére először állított uralkodó nagy szenvedélyben égő, sőt mániában sínylő alakokat apró-cseprő szokásaik, szükségleteik kíséretében, mint a ki a polgári élet keretét: a nagyvárosi utcát, a boltot, a hivatalt, a bérházat vigasztalan berendezésével először látta meg és írta le.

Ugyancsak Taine figyelmeztetett a hagyományosan tiszta stílustól oly eltérő, de oly kifejező, a párbeszédben kinek-kinek jelleme, állása, származása szerint idomuló, folyton színeződő irány nagy előnyeire. Balzac, ki a maga korában csak a divatos regényíró volt, Taine czikke után egyszerre classikus méltóságba lépett elő. Az általánossá lett Balzac tisztelet-közhelyeit mondja el újra Brunetière, kinek könyvében a fejezetek hangzatos czímeinek művészi leleménye kelti fel leginkább bámulatlankat:

Balzac regényeinek aesthetikai értéke.

Balzac regényeinek socialis jelentősége.

Balzac művének moralitása stb., stb.

* *Honoré de Balzac. Par F. Brunetière. Paris, Hachette et Cie, 1906.*

E nagyköpü szavak mögött aztán kevés rejlik. Mindazonáltal, ha Brunetière állításai közt nem is, kételyei közt akadunk néhány értékesebbre.

Mire való, kérdi Brunetière, Balzac születése helyének rajza? De sőt mire Balzac egész lényének leírása, minek életadatainak felsorolása?

A helyleírás földrajzba, a jellemrajz lélektanba, a biographia művelődéstörténetbe való. Az aesthetikus szorítkozzék tisztán a művek méltánylatára.

Ez igen helyes. A mi túlzás van benne, annak is megvan a maga létjogosultsága, mert Taine kelleténél inkább történelmi és pszichológiai bírálata ellen irányul.

Azonban Tainenek, illetve híveinek legnagyobb elégtétele lehet Brunetière zavara, midőn arról van szó, hogy az elvetett rendszert mással helyettesítse. A biographia bizony folyton belebele vegyül ebbe a kissé hosszúra nyúlt csevegésbe, mely imitt-amott fecsegéssé fajul el s a korrajz, a milieurajz, az apró adomák se maradnak el. De mindez egymásba nyúlva, határozatlanul tétovázva úgy, hogy se Balzac személye, se környezete, se műveinek értékelése ki nem válik.

Ez annál sajnálatosabb, mert ideje volna kissé megingatni Taine felfogását a regényíróról s elvetni belőle azon szertelenségeket, melyekre a Balzac-cultus felkeltésére annak idején szükség lehetett.

Brunetière úgy hiszi, hogy Balzac volt az első, ki a művészetet elődeivel ellentétben nem ízléses válogatásnak, finom sűrűrostának, hanem az egész életet hatalmasan megragadó hivatásnak, mindent pontosan visszaverő tükörnek fogta fel.

Ezt hitte Taine is. S ezt mi sem tagadjuk.

Brunetière azonban tovább megy. Ő a naturalista program teljes sikerű megvalósításában látja a regényíró legfőbb érdemét; szerinte Balzac óta ez a program nemhogy tágult volna, de megszűkölt.

Ez a megjegyzés is csak némi helyreigazítás után válik elfogadhatóvá.

Igaz ugyan, hogy a regény köre összeszorult Balzac óta, de ez ép azért történt, mert a balzaci regényből a naturalista regény fejlett ki. Balzac ugyan reábukkant köznapjaink történetére, de természetes viszonyok közt bonyolult, rendkívüli eseményeket feltüntetni, szilajon áthajszolni, keresztül kasul tarkán

összefonni, mindennapi egyszerű környezetbe csomó emberfölötti alakot szeretett beállítani.

Ép oly ellenmondás rejlik eredeti és új lélekfestő egyénítő eljárása és hatalmas, de régi francia nyomokon járó, típusokat teremtő képzelete közt. Emitt aprólékos gonddal írja le hősei legszemélyesebb vonásait, amott midőn cselekedniök kell, lehámlik egyéniségök burka s nem annyira változó embereknek, de erővel odavetett s már előre kész típusoknak bizonyulnak.

Brunetière ezenkívül még azt is mondja, hogy Balzacot minden más nagy írótól az különbözteti meg, hogy ő nem a szépség, jóság vagy rútság, illetve akármily egyéb elvont eszmény megvalósításán dolgozik, hogy ő nem kíván semminemű irányt szolgálni, csupán mint naturalista a valóságot pártatlanul feltüntetni.

Ily alakban ezt az állítást se mernők elfogadni.

Balzac főleg regénye alapötletében naturalista. Senki se talált a mai élet mélyeit járó s oly fontos problémákat, mint ő. Lángelméje azonban nem e problémák megoldásában, de elnyomásában, elfeledtetésében mutatkozik.

Igy tűntek fel neki a mai család egyes tagjai közötti nagy vagyonkülönbségek s jutott néki először eszébe e megfigyelésre regényt alapítani. Ki tagadná a nagyszerű inventio érdemét?

De ki merné ezért Brunetière-rel a *Cousine Bette* értékét e megfigyelés igaz keresztülvitelében látni?

Tisztán naturalista szempontból ez a regény a maga erőszakosságaival, véletleneivel, épenséggel nem sikerült. Hiába igyekszik Balzac az eltulodásokat a cselekmény folyamán, a legfinomabb lelki árnyalatokig, testi elváltozásokig, sőt anyagi és pénzügyi részletekig követni, minden rugót szemmel tartani, felsorolni, merészen elgondolt alakjai mind ettől szabadon, függetlenül lépnek fel. Ki gondol a vagyonkülönbségek problémájára, ki a valószínűségre, midőn Hulot báró, ez a csókra-ölelésre teremtett hím Manon Lescaut, midőn M. Crevel, az örök philister s Mme Marneffe jelennek meg előttünk? . . . ki törődik azzal, hogy nem egyének, hanem molière-i típusok, sőt nagyszerű caricaturák állnak előttünk.

Ugyanezt lehetne mondani Balsac egyéb műveiről. Egyrészt fürkésző, minden rejtekbe látó szem, egyénítő vizsgálat, bonczolás, másrészt nyers erő, mely emberosztályokat egyetlen fajképbe sűrít, vagy Daumier caricaturáira emlékeztető vad torzba foglal.

Balzac legjobb lapjai azok, melyekben a gondos indokolás és a féktelen játékokban gyönyörködő képzelet összevág, de a forradás még e helyeken se teljes, mintha finom rés, keskeny szakadás volna érezhető a lélekbuvár, a naturalista és a merész röptű látnok eljárása közt.

Balzac regényeinek történelmi értéke naturalista hajlamai-ban van, hisz regényeinek ép ezen elemeiből fejlett a XIX-ik század regénye, Flaubert-é és Mauppassant-é, ép úgy mint Daudet-é vagy Zola-é; Balzac aesthetikai becse azonban ép az, hogy sohasem válhatott azzá, a mit kitűzött maga elé czélul, tudni-illik naturalistává. Ezért forrnak-forronganak együtt művei óriási kohójában, romantika és realismus, egyén és fajkép; mult és jövő izzik itt váratlanul színes, néha rikító buborékokat vetve. Innét lépten-nyomon a meglepő, szinte kábító fordulatok, a gigaszi erő, mely kusza szálát a bonyodalomnak könnyedén csomózza és oldja vagy vágja ketté, egy szóval innen ered a regények utánozhatatlan genialis hatása, melyet nálánál jobb stilsták jobb, hübb megfigyelők és emberismerők soha el nem értek.

Balzac e specifikus lángelméjéről vártunk könyvet, midőn Brunetièret olvasni kezdtük.

Brunetièrre könyvét elolvastuk, s a Balzacról szóló várt művet várjuk még.

HATVANY LAJOS.

AZ IMPRESSIONISTA FESTÉSZET ELVEI.

I.

A francia impressionismusnak nincs pragmatikus története, csak néhány vonzó részletet ismerünk az impressionista mozgalomból s abból a valóban érdekes korból, melybe az impressionismus kifejlődése esik.

Az impressionismus történetírója tehát nem szorítkozhatik másra, mint arra, hogy röviden és világosan foglalja össze azoknak a francia művészeknek eszméit, egyéniségét és működését, a kik különböző okokból kevésbé váltak ismertekké s a kiket igen gyakran igen balul ítélték meg.

Ennek a jelenségnek okai elég világosak. Először is az impressionisták festményei nem igen voltak kiállítva tárlatokon, részint azért, mert a juryk visszautasították őket, részint pedig, mert ők magok is önként távol tartották magokat a tárlatoktól.

Ők kevés kivétellel kisebb tárlatokon állították ki festményeiket s ezért csak kis számú közönség ismerhette őket. Hosszú ideig csak támadásban volt részök; most már a dicsőség verőfényében sütkérezhetnének, ha még élnének. Legutóbb a hiányos és rosszul rendezett Caillebotte-féle gyűjteménynek Luxembourg-muzeumba való bebocsátása lehetővé tette azt, hogy a közönség általános képet alkosson magának az impressionismusról.

Egyébként azonban az impressionisták műveinek kevés másolata vagy reproductiója forog közkézen. Valóban, a fénykép-másolatok csak szegényes fordításai ezeknek a hatalmas vásznaknak (nem terjedelemre, hanem értékre hatalmasak), melyek

a fényhatások tanulmányának vannak szentelve; ám a népszerűségnek e gyöngé eszközeit ők magok is mellőzni akarták.

Néhány képtárban ideiglenesen kiállítva s nagyrészt Durand-Ruel-től idegen műpártolóknak eladva, ezek a jeles festmények ismeretlenek maradtak a közönség előtt.

Mindenki hallotta ugyan az impressionisták ellenségeinek heves szemrehányásait és gúnyos commentárjait, de mint-hogy a közönség számára az ellenőrzés lehetetlen volt, nem tudhatta meg azt, hogy a XIX-ik század kellő közepén a legnagyobb és leggazdagabb művészeti mozgalom forrongott körülötte.

Az impressionismust a közönség jórészt csak művészetelméleti vitákból és e viták gyümölcsöző eredményeiből ismerte meg.

A francia impressionismus nem volt valamely elszigetelt művészeti hitvallás, se pedig a francia hagyományoknak heves tagadása; ellenkezőleg: se több és se kevesebb nem volt, mint visszatérés a francia festészet hagyományainak igazi szelleméhez.

Semmiféle művészeti hitvallás se lehet magában álló és elszigetelt. Habár újnak látszik is, mindig korábbi korszakokból indul ki. Az igazi művészek nem leczkéket adnak, mert a művészet nem szokott leczkéket adni, hanem példájokkal hatnak.

Csodálni őket: ez nem jelenti egyúttal utánzásukat is, hanem csak eredetiségök elismerésére s annak a forrásnak felismerésére vonatkozik, a melyből merítették. S ez az örök forrás visszavezethető magára az életre, mert minden művészet az élet jelenségeinek őszinte és rokonszenves szemléletéből fakad.

Az impressionisták soha sem játszották ki ezt a szép törvényt.

Ha részrehajlás nélkül tanulmányozzuk őket, mindegyikökben egy-egy régebbi festőnek cultusát fogjuk fölfedezni. Igen kevés művészeti mozgalom létezett eddig, melyben a művészet multjához való ragaszkodás és mondhatnók: az átöröklési láncolat makacsabb és tartósabb lett volna, mint az impressionismusban.

A festő-akadémiák hevesen küzdtek az impressionista festők ellen és vádolták őket tudatlansággal s a «szép törvényeinek» rendszeres tagadásával. Az akadémikus izlés ugyanis e

törvényeknek védelmezőjeként lépett fel s a francia forradalom óta mintegy hivatalos örök gyanánt szerepelt.

Kizárta az impressionistákat a tárlatoktól s az összes hivatalos képvásárlásokon mellőzte őket. Csak legújában a Caillebotte-féle gyűjteménynek megvásárlása is okot adott a méltalankodás viharának kitörésére a hivatalos festők között.

Az impressionista-mozgalmat így jellemezhetnők: visszahatás a görög-latin szellem s a festészetnek scholastikus szervezése ellen. Vagy másképen: visszatérés a természethez s azélethez.

Igy tehát az impressionismus analog küzdelem volt a romanticizmussal, mert ugyanazon jelszókat hangoztatta: *Qui nous délivrera des Grecs et des Romains? Ki fog megszabadítani bennünket a görögöktől és rómaiaktól?*

E szempontból az impressionisták az angol præraffaelitákkal is rokonságban vannak, mert ezek is a renaissance-koron keresztül tértek vissza a primitívekhez.

Csakhogymég a præraffaeliták az olasz primitíveket, addig az impressionisták a francziákat tartották szem előtt. A francia impressionismus tehát sokkal nagyobb mértékben volt nemzeti művészet, mint az angol præraffaelitismus.

Sőt a francia impressionismus még ennél is több volt, mert a küzdelmet nemcsak a classikusok ellen vette fel, hanem a romantikusok «fekete festészete» ellen is. Kettős küzdelemben azok a hagyományok lebegtek szeme előtt, melyek Jehan Fouquetval és Clouetval kezdődnek, Chardinnel, Claude Lorrainnel, Pousinnal, Watteauval, La Tourral és Fragonardral folytatódnak, a XVIII-ik század csodálatraméltó rézmetszőin keresztül, egészen a forradalom allegorikus izléséig.

Ez tehát teljes láncolata a nemzeti művészeknek, kiket se balul nem ítélték meg, se kis tehetségűeknek nem tekintettek, se pedig a forradalom utáni festészet azon pompázó allegorikusai után nem helyeztek rangban, a kik az olasz iskolából származtak.

II.

Az impressionismus mindenekelőtt technikai visszahatás volt s ezért azokat a régi mestereket, a kiket mintául vett, első sorban technikai szempontból kell tekintetbe vennünk.

Watteau valamennyiök közt a legtehetségesebb. A *Hajóra szállás Cythere felé*, technikáját tekintve, tisztára impressio-

nista vászon. Megtestesíti a Claude Monettől fölvetett és kifejtt eszmék közt a legtermékenyebbet: a tonusok elosztását egymás mellé helyezett színfoltok által, a mi bizonyos távolságból a tárgyak valódi színének hatását kelti, még pedig oly ritka változatossággal, frissességgel s az analysisnek akkora finomságával, a milyent a festéklapon præparált és kevert színekkel lehetetlen volna elérni.

Claude Lorrainre s utána Vernetre az impressionisták főleg a tájkép decoratív elrendezése miatt hivatkoznak. Tőlök tanulták azt az eljárást, hogy az összes tárgyakat mintegy fényben fürdessék meg.

Ugyanez okból vették mintául Ruysdaelt és Poussint, de különösen Ruysdaelt, a ki oly pontosan és annyi buzgalommal figyelte a horizontnak kék színvilágát s a kék szín hatását a tájrészletekre. Ismeretes dolog, hogy az angol Turner is épen ezért bálványozta Claude Lorraint.

Az impressionisták magát Turnert is mesteröknek tekintik s a legnagyobb csodálattal adóznak hatalmas szellemének és dúsgazdag képzeletének. Szeretik Bonningtont is, kinek technikájában ugyanazok a befolyások érvényesülnek, mint az övékében.

Végül Delacroixban is megtalálták eszméiknek állandó és következetes alkalmazását. Különösen jeles e tekintetben a *Keresztesek bevonulása Konstantinápolyba*. Az előtérben térdelő nő a tonusok elosztásának szellemében van festve, teste pedig zöld és sárga foltokkal barázdálva, melyek bizonyos távolságból együttvéve hús-színűeknek látszanak.

Legnagyobb méltánylatot azonban egy félig-meddig elfeledett festő érdemel, a ki legközvetlenebb kezdeményezője volt az impressionista technikának. Ez Monticelli, a ki azoknak a ritka művészeknek egyike, a kik semmiféle iskolához sem csatlakoztak s ma mégis az összes modern iskolák benne keresnek igazolást. Marseilleben élt, itt is született, rövid időre megjelent a párisi tárlaton, azután visszatért szülővárosába, a hol meghalt szegényen, ismeretlenül, munkaképtelenül és örülten.

Hogy megélhessen, kisebb festményeit kávéházaknak és kávéházakban adta el, a hol a legjobb esetben tíz-húsz frankot kapott egy festményért.

Ma már drágán kelnek e festmények, azonban a francia kormány még egyet sem vett meg közülök valamely nyilvános képtár részére.

Hírnevét nem maga szerezte, hanem azon festők útján jutott hozzá, a kik az ő nyomain haladtak. E hírnév, sajnos, csak posthumus főleg abban a keresletben nyilvánkozik, a melynek Monticelli képei örvendenek.

A legtöbb Monticelli-képet egy Diaz nevű képkereskedő vásárolta össze, de némelyek újabban túltesznek Diazon s egész vagyont szereznek velök. Milyen különös jelenség: maga Monticelli egy betevő falatért is oda adta képeit s ma azok, a kik még ennyit is sajnáltak értök, napról-napra magasabb áron kínálják őket.

Monticelli festett tájképeket, romantikus jeleneteket, csend-életeket és *fête galante*-okat a Watteau szellemében. Nem képzelhetünk finomabb színérzékét, mint a milyenről e képek tanúságot tesznek. Mintha összezúzott drágakövekből volnának festve. Ehhez járul a rajtok uralkodó összhang s a finom árnyékoknak elragadó percepciója.

Vannak itt tonusok, melyeket addig senki sem fedezett föl s mindenek fölött annyi színgazdagság és annyi finomság, hogy hatás tekintetében mintegy a zene eszközeivel versenyeznek. A képek tündéri atmoszfærája biztos kezelésű rajzban olvad föl. Rajtuk, magának a művésznek szavai szerint «a tárgyak alkotják a decoratiót, a foltok a hanglétrát s a világozság az alaphangot.»

Monticelli a maga számára egy teljesen személyes technikát alkotott, melyet egyedül a Turnerével hasonlíthatunk össze: oly széles, kövér és gazdag ecsettel festett, hogy némely részlet valósággal domborművé mintázódik s néha zománczra, néha pedig agyagra emlékeztető állománynak látszik; ám ez önmagában és önmagáért is értékes és gyönyörű. Monticellinek némely festménye megdöbbenést kelt, annyira egy színre van építve az egész, mint a hogy a zene egyetlen motívumon épül s ez oly erővel hat reánk, mintha nem is festményt néznénk, hanem a való élet valamely váratlan jelenetével állanánk szemben.

Ezek a képek gyönyörű csokrok: a színekben való gyönyörködésnek önkénytelenül kitörő nyilatkozásai, nincs bennök semmi nyersség és minden a legnagyobb összhangba van hozva rajtok.

III.

Claude Lorrain, Watteau, Turner és Monticelli alkotják tehát egy oly jeles festőnek családfáját, a milyen Claude Monet volt. Mindenben, a mi a technikára vonatkozik, vele együtt ők teszik ki az impressionismusnak egyenes lánczolatát.

A mi azonban a rajzot, a modern élet tanulmányát, a szépségeszmény felfogását, az arczképet s a mi mindennek alapja: a realismust illeti; ezekre nézve az impressionista mozgalom a régi francia művészekből indul ki, különösen pedig Chardinból, Watteauból, La Tourból, Largillièreből, Fragonardból, Debucourtból, Saint-Aubinból, Moreauból és Eisenből.

Az impressionismus megszabadította nemcsak a francia, hanem az egész európai művészetet is a mythológiától, hivatalos allegoriától, a történeti tárgyaktól s a classicismusnak görög és római elemeitől épen úgy, mint a romanticismusnak spanyol, olasz vagy germán elemeitől.

A francia impressionismus teljesen francia s azok közt a szemrehányások közt, melyekkel illetni szokták, a legkevésbbé érdemli meg azt, hogy ellenkezik a nemzeti szellemmel.

Az impressionismus oly művészet, mely semmi szerepet sem juttat az értelem beavatkozásának; hivei csak a közvetlen szemléletből indulnak ki s vagy elvetnek minden philosophiát és symbolismust, vagy pedig a fény, festőiség, mozgalmasság s a hirtelen megfigyelés szempontjából dolgozzák fel az ily természetű themákat.

Vérbeli realisták, nincs bennök semmiféle elvontság: — s mindezeket a művészet vele született sajátságai gyanánt fogják fel. Csaknem mindegyik impressionista festőnek művészete valamely régebbi mester művészetén alapszik.

Az impressionismust sokan igen helytelenül itélték meg s nem vették tekintetbe azt, a mi neki lényegét alkotja. Az impressionismus ugyanis két mozzanatból áll: új technikából s a modern realismus festői kifejezésére való törekvésből.

Születése nem valamely önkénytelen és megmagyarázhatlan jelenség.

Manet, a ki szellemének előkelőségénél s barátai nagy számánál fogva az összes impressionistákat maga köré gyűjtötte, már a romanticismus második korszakának realistái közé tartozik s Courbet mellé sorozható.

Működésének első felében realista volt ugyan s egykorú jeleneteket igyekezett tolmácsolni, de még a régi technika szerint. Az új technika törvényei azonban ekkor már derengeni kezdenek Claude Monet agyában.

Az impressionisták azonban igen nehezen tudnak tömörülni. A kezdeményezés érdeme kétségkívül a Claude Monet nevéhez fűződik. Csak mikor az ő technikája közérthetővé válik, lép nyomaiba Richard Manet, a ki így egyúttal művészetének második korszakába is átlép. Renoir, Degas, Pissarro követik őt.

Ám az egész Franciaországban visszhangzó vitáknak mégis Manet volt a központja. Ezeket a vitákat részint merész realismusával hívta ki, részint pedig azzal a hatással, melyet stílusára a spanyolok és Frans Hals tettek. E mellett vérmérsékleténél fogva is mintegy hivatva volt arra, hogy egy nagy iskolának feje legyen. Mindezeknél fogva a legenda őt tette meg az impressionismus feltalálójának, — de a legendának nincs igaza.

Az impressionista név is Claude Monettől ered. E híres elnevezés körül ma már számos vita támadt, melyek különböző magyarázatokra és következtetésekre szolgáltatott alkalmat.

Pedig a sok legendás magyarázat helyett egy igen természetes magyarázat áll rendelkezésünkre. Csak a név eredetéhez kell visszatérnünk.

1860 óta ugyanis Manetnek és társainak festményei akkora megbotránkozást keltettek, hogy az 1863-iki tárlat juryje *en bloc* visszautasította őket.

A császár (III. Napoleon), a ki művészeti dolgokban igen nemesen és szabadelvéen gondolkozott, azt követelte, hogy az újtóknak is joguk legyen nyilvánosan bemutatkozni. Külön termet adtak tehát nekik a tárlaton s ez volt az első *Visszautasítottak Szalonja*, az összes *Salon des Réfusés*-k őse.

A kiállított festmények egyike egy naplementét ábrázolt Claude Monettől s a címe volt: *Impressiók*. A közönség pedig tolongott ide — kaczagni. Azokat a festőket, a kik részben vagy teljesen elfogadták az új festői módszert: impressionistáknak nevezték. Manet és barátai előtt azonban teljesen közönyös dolog volt az, vajon ezzel vagy más névvel csúfolják-e őket. A megvetett teremben oly neveket találunk, mint Manet, Monet, Whistler, Bracquemont, Jongkind, Fantin-Latour, Renoir, Legros és sokan mások, a kiknek neve azóta feledésbe merült.

Az általános megvetés és félreértés egyre jobban összefűzte

az impressionista festők barátságát. Az impressionista iskola keletkezését tehát annak a bizalmatlanságnak köszönhetjük, mely őket legelőször fogadta.

Harmincz éven át kiapadhatatlan szorgalommal egész sereg czim nélküli képet festettek. Az iskola tagjainak főelve az volt, hogy mindig engedelmeskednek teremtő ösztönüknek; minden dogmát elvetettek, csak a természet-szemléletet tartották meg és soha sem festettek egyebet, csak azt, csak a mi személyes rokonszenvével találkozott.

Különösen e tekintetben álltak ők legélesebb és legkínosabb ellentétben a hivatalos festő iskolák fegyelmével.

IV.

Az impressionismus egyenes folytatásául 1880-ban egy új iskola keletkezett, melyet neo-impressionismusnak neveznek.

Keletkezésének alapja abban áll, hogy az impressionismus chromatikai elveit néhány fiatalabb festő tovább akarta fejleszteni. Az impressionismusnak számos vívmánya ugyanis összeesik az optika vívmányaival.

Helmholtz akkor tette közzé művét a színeknek és hangoknak hullámok segítségével való perceptiójáról. Chevreul tovább haladt ezen az ösvényen és eljutott a spectral-analysisig. Charles Henry, e rendkívül eredeti és érdekes gondolkozásu egyéniség ezeket az elveket egyenesen az æsthetikára alkalmazta, a mire Helmholtz és Chevreul gondolni sem mertek. Néhány festő barátja előtt kimutatta, hogy a Claude Monet-től eredő természetszemlélet tudományosan is igazolható, sőt törvények is állíthatók fel a színek alkalmazására nézve egy oly területen, a hol azoknak alkalmazása eddig az egyéni ízléstől függött.

Ettől kezdve az a kritika, mely Taineből indult ki, megpróbálta közelebb hozni egymáshoz a művészetet és a tudományt. Ebben fáradtak a festők is, sőt a festészetnek épen ez volt a fő törekvése 1880-tól 1889-ig. Kutatásaiknak fő tárgyát első sorban a kiegészítő színek s azoknak egymásra hatása alkotta. E kutatásokat Seurat és Signac vezették. Seurat fiatalon halt meg s halála igen nagy veszteség a festőművészetre nézve. Hátrahagyott művei megannyi kísérletek a Helmholtz-Chevreul féle

elvek alkalmazása végett. A silhouettek geometriai elvekre vannak visszavezetve s a tonusok rendszeresen vannak felbontva. E vásznak sokkal tanulságosabb példák, mint a legtudományosabb kísérletek. Velök Seurat tudományos és egyúttal classikai alapokra is akarta fektetni az impressionismust. Ugyanez az eszme él Signac műveiben is, a ki néhány arczképet és számos tájképet festett. E két festőnek köszönhetjük a pointillismus módszerét: vagyis a tonusoknak elosztását nemcsak foltok által, a mint ezt Monetnél láttuk, hanem egyenlő nagyságú foltoknak egymás mellé rakását, melyek ennélfogva a reczehártyára is egyenlő erővel hatnak.

Igy tehát a neo-impressionismus visszavezette az olajfestészetet a mozaikfestészetre.

B. M.

ÉRTESÍTŐ.

Halmágyi István Naplói és Iratai, közli dr. Szádeczky Lajos. Budapest 1906. Ára 15 korona. (XL. 770 l.) Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia (Monumentu Hungariae Historica). II. osztály. Irók XXXVIII. k.

Halmágyi naplója és iratai a Mária Terézia s II. József korabeli Erdély történetét világítják meg. Halmágyi érdekes, tipikus egyénisége korának. Csekély vagyonú nemesi családból származott. Értelmes, szorgalmas ifjú volt s úgy látszik a Teleki család pártfogásából lett cancellista a guberniumnál. Majd, mint egy Teleki fiúnak nevelője, Göttingába utazott, de bár itt tovább akart tanulni, el kellett hagynia az egyetemi várost, mert a guberniumhoz registratornak nevezték ki. Kilencz év múlva titkár lett. Majd tíz év múlva nagyobb hivatalt kapott, mint II. József háromszékvármegyei főispánja halt meg 1785-ben hatvanhatodik évében.

Halmágyi másfél évi külföldi tartózkodása alatt sokat látott, hallott, de göttingai tanulása nem volt rendszeres és nem hagyott nyomot lelkében. Még németül sem tanult meg. Mária Terézia és II. József hű hivatalnoka nem birt megmérközni a lelkétől annyira idegen nyelvvel. Tisztelte a németet, de nem bírta megszeretni. Nem tekintette németnek az uralkodó házat, melyet igazán szívből szeretett. Nagy híve volt a régi magyar nemesi szabadságnak, s eléggé bántotta, hogy szeretett királyai azt megnyirbálják, de nem protestált igen hangosan. Hiszen hivatala volt, az után akart élni és gyarapodni. Vetélkedő és megbízhatatlan emberek között okosan forgolódott. «Ülök a hajó fenekén — úgy mond — s hallgatom a felyül zúgó habokat s az Isten kegyelme tart főképen meg minden világi veszedelmek közt. Mert most az ártatlan is hamar elnyomatik.» De tegyük

hozzá, hogy főispánná is lesz néha, kivált, ha csendesen ül a hajó fenekén s a kellő időben meríti lapátját a zúgó habokba. A ki így tud evezni az emberi árban, annak figyelnie kell az emberekre. Jól kell tudnia, hogy kit és miben kell kimélnie, s hogy kinek, mennyiben hihet. Halmágyi is ilyen figyelő volt. Nem volt gazdag emberismerete, de jól megjegyezte magának a szükséges tudni valót. Midőn 1762 ben gróf Kemény László gubernator nyugalomba vonult, mert ellenezte a székely határőrség szervezését, a gubernium elbúcsúzott tőle. Halmágyi ép akkor érkezett oda, midőn az urak kijöttek az ajtón. «Elbámulék belé — írja — hogy mindnyájan sűrű könnyullatással sírnak, egyet közülök ki nem vévén s még azok is, kik róla ritkán szóltanak jól.» Minő hasznos tapasztalat! Halmágyi mintegy tetten érte az emberi rosszakarattal párosulni szokott képzetet, hallgatott és hasznára fordította azt, a mit látott.

Ellenben naplójának mindent elmondott. Buccowról, Bajthay püspökről, Siskovicsról, Hadik Andrásról, gróf Lázár Jánosról, Bruckenthalról, a Keményekről, a Bánffyakról, a Telekiekről néhány igen figyelemre méltó vonást jegyez fel.

A ki tudja, hogy aránylag mily szegények a mi történeti emlékeink használható lélektani adalékokban, az hálás szívvel fogja lapozni Halmágyi naplóját.

Halmágyit a kormányzás feladatai is érdekelték. Alaposan ismerte a politikai viszonyokat és naplójában bőven ismerteti a guberniumtól tárgyalt kérdéseket. A XVIII-ik század hatvanas éveinek erdélyi történetéhez igen becses adatokat szolgáltat írónk. Nem egészen új színben tünteti fel a történetet, de élénkebb világlátásba helyezi a már ismert dolgokat is.

A ki a székely határőrség szervezésének történetét, vagy a XVIII-ik századi erdélyi vallásügyi, nemzetiségi s gazdasági viszonyokat ismerni akarja. Halmágyit olvasnia kell. Különösen tanulságosan jellemzi a kormányzás szellemét. 1763-ban Bruckenthalnak azt mondotta Halmágyi, hogy vigyázni kell, mert a székelyek kétségbeesésből kivándorolnak Moldvába. Mire Bruckenthal azt válaszolja, «ha elmennének, semmi kár benne, sőt az a cél, mert sok personálé lévén az armádán, melynek hely kívántatnék, azokat collocálnák és nagyobb haszonnal helyekbe». — «Elhülék a dolgon — írja jellemzően Halmágyi — de nem tudék hozzá szólni.»

A midőn Buccow halála után gróf Hadik András neveztetett

ki erdélyi főparancsnoknak (1764) azt írta valaki, hogy «a magyarok csillaga feltetszett». Sokat beszél Halmágyi a protestánsok üldözéséről is. A kérdés nagyon izgatta akkor a kedélyeket, hiszen Mária Terézia ellenreformációja veszedelmesebb volt, mint az I. Lipóté. Ma már hihetetlennek látszó dolgok történtek a kegyes királyné uralkodása alatt. Bánffy Ágnes története eléggé ismeretes, vagy legalább kellene, hogy ismeretes legyen. Nem Halmágyi beszéli el először, hogy mint ragadta ki egy huszárcsapat a gyermekeleányt anyja öléből, mivel a királyné a katolikus apa protestáns leányát katolikussá akarta nevelni. De Halmágyi naplója érdekes részleteket beszél el Bánffy Ágnes történetéből. Elbeszélő költő szépen használhatná Halmágyi adatait annál is inkább, mert a napló culturtörténeti rajzait is értékesíthetné. A kegyetlen Dujardin viselt dolgai világot vetnek a jobbágyok akkori sorsára és érthetőbbé teszik a Hóra lázadást.

Halmágyi külföldi naplójában érdekesnek találjuk a XVIII-ik századi göttingai egyetemi élet rajzát. E naplóban egy XVIII-ik századi Hári Jánossal is találkozunk. Záhodinak hívták a Göttingába vetődött magyart, ki azzal is dicsekedett, hogy a koburgi herczeggel együtt dohányzott és hogy megcsókolták egymást. Sok egyéb dicsekedéssel is teljes, — írja Halmágyi — mint Dósa, midőn Bécsbe a császár sövényéhez kötötte lovát és a császárné sajttal, kenyérrrel és borral kínálta.» — Ime, a Hári typus egyénítői a XVIII-ik században.

A függelékben igen becsesek a Hóralázadásról szóló levelek és jelentések. Néhány élénk képben mutatják be a lázadás kezdő jeleneteit.

Köszönettel tartozunk tehát Szádeczky Lajosnak, a kötet kiadójának, a közlött anyagért. De még azért is, hogy igen gondosan írt bevezetéssel látta el a kötetet és sok becses jegyzetet csatolt a szöveghez. Kiadói érdemeit e kötet jelentékenyen gyarapítja. d.

Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához.
Írta Szekfű Gyula.

Történeti irodalmunk fejlődésében a nyers anyag közlésével mindedig nem tartott lépést a közlött adatok hitelességének és szellemének tudományos megbirálása. Ez a hiány okozza a dilettantismus túltengését, oly mértékben, minő más tudományágak-

nál mégsem észlelhető. De azon belső kapcsolatnál fogva, melyben a történeti felfogás áll a közélettel, még nagyobb baj is származik belőle. Ha mindent elhiszünk, mi meg van írva, ha a reánk maradt eltérő hagyományok közül nem birjuk kiválogatni azt, mi igaz, vagy legalább mi áll legközelebb az igazsághoz, természetes, hogy mindenki azt hiheti és vallhatja, mi neki legjobban tetszik. A valóból nézet dolga lesz; a hazudság természetes vonzó erejével diadalt ül az igazság fölött.

Ezért valódi érdemet szerzett a szerző úr, midőn a kritika rögzös, a népszerűség napjától meg nem süttött pályájára lépett.

Szamosközy műveit mindjárt kiadásuk után behatóan és szellemesen ismertette Károlyi Árpád a *Budapesti Szemlében* (1878). Szamosközy a mi első tanult történetírónk, az első, ki nem akart más lenni, mint historikus, ki szellemének minden erejét ezen a téren központosította. Kora hibáitól ő sem ment; nála is találunk, különösen régebbi műveiben olyan fejezeteket, melyeket más íróktól átvett, forrásai megnevezése nélkül. De ő valóban kutatott, oklevelekből, beszélgetésekből, a szereplők és beavatottak jegyzeteiből iparkodott megtudni az igazat. Ezt aztán ki is mondja, és pedig, mi azon korban sokszorosan ritka és szinte páratlan, felekezeti és rendi elfogultság nélkül. Annyira szabad gondolkodásu, hogy Erdély szerencsétlensége őt radicálissá, szinte forradalmivá teszi. Minden baj forrását a fejedelmekben és urakban látja, kik csak magokra és családjokra gondolva, megfeledeztek az országnak kellő védelméről.

A politikai szabadgondolkodás még megfér a történeti rövidlátással és egyoldalúsággal. Sokkal nagyobb érdeme a történetírónak, ha korszentesítette, szinte vallásos tisztelettel övezett népies hagyományokkal szemben is ki meri mondani igaz meggyőződését. Ő az első, a ki merészen kimondja, hogy a székelyek nem hunnok, hanem magyarok, kiket királyaink a határ őrzésére telepítettek le Dácia véghelyein. Ténynyel, vagy első forrással szemben nála nem dönt se írónak, se népiessé vált tudákos felfogásnak tekintélye.

Szerzőnk előbb Szamosközy első munkái forrásainak jár utána, nagy körültekintéssel és olvasottsággal. Nevezetes annak kimutatása, mint lehet Szamosközy *Rerum Ungaricarum*jából visszaállítani Brutus művének elveszett részeit. Épen oly érdekes, hogy viszont Szamosközy elveszett részeit Bethlen Farkas nagy historiájából lehet rekonstruálni.

Igazán kutatóvá, önállóvá, egyéniséggé Szamosközy akkor válik, midőn saját korának eseményeit beszéli el, 1594 től fogva. Tanulmánya itt annyival érdekesebb és eredményesebb, mert beláthatunk műhelyébe, kohójába. Megmaradtak ugyanis jegyzetei, észrevételei, megfigyelései, melyeket magyar vagy latin nyelven nyomban felírt, hogy felhasználja őket kidolgozandó munkájában.

Ha a jegyzetek és a feldolgozás lényegben megegyeznek, azt következtethetjük, hogy semmi későbbi értesülés vagy célzat nem volt befolyással az író ítéletére. Legtöbb esetben ezt találjuk. Előfordul ugyan, hogy egy húsz szónyi jegyzetből hosszú beszéd válik, de ezt a humanismus szavakban való bujálkodása bűnlajstromára írhatjuk, tudván, hogy ezek a cicerói oratiók úgysis nagyjában koholtak. De ha az egykorú jegyzet megmaradt, a kidolgozás pedig vagy nem veszi tudomásul, vagy egyenesen ellenkezik vele, joggal következtethetünk oly külső befolyásra, melynek vonzó ereje megváltoztatta a közelébe jutott bolygónak matematikailag kimért útját.

Legérdekesebb és legtanulságosabb e szempontból Szamosközy viszonya Bocskay Istvánhoz. Szamosközy ugyanis udvari történetírója lett első szabadságharcunk győzelmes vezérének, kinek epigrammaiban egyre szidja fukarságát, de kinek azért élvezi oltalmát és még végrendeletében is biztosított bőkezűségét. Megbirja-e a történetírói lelkiismeret a hivatalos historikus czimével s javadalmaival járó megterhelhetést?

A szerző e pontban különös figyelemmel és éles kritikával végzi az összehasonlítást jegyzet és kidolgozás közt. Különösen két esemény lép itt előtérbe. Volt-e Bocskaynak része Báthory Zsigmond véres és vészes elhatározásában, mely 1594-ben Erdély legjobb fiait vesztőhelyre küldte, absolutismushoz és az ország romlásához vezetett? Volt-e Bocskaynak része Báthory Zsigmond első lemondásában és visszatérésében, mely tények Erdélyre zúdították a német, török és oláh hadakat?

Jegyzeteiben többször is előfordul Bocskay részessége a kivégzésekben. Az egyik szerint «az mely éjjel fejeket szedték az uraknak, Bocskay Istvánt hozzájuk küldötte Zsigmond, kihordatta az ajtó eleibe őket, a mely házban voltak. Kit megértvén Kendi Sándor, eszében veszi mindjára mi legyen az dolog. Isten hozátok — úgy mond». Ez egykorú, valószínűleg közvetlenül magától Szamosközytől származó feljegyzés szerint tehát a ha-

lálra szántak igen jól ismerték Bocskay szerepét. A másik magának a fejedelemnek felfogását adja elő, ki a vérengzésért őt korholó Nádasdy Ferencz előtt azzal mentegetődzik, hogy ő nem oka semminek. «Gesztai Ferencz és Bocskai István nem hagynak békét, éjjel-nappal reám járanak, nem lőn nyugodalmam miattok.» Ez volt tehát nemcsak az általános vélemény, hanem magának az írónak tudomása is. Ezzel ellenkező felfogás jegyzeteiben nem található. Mégis, Bocskai halála után, egyenesen védi volt urát ezen vád ellen, embertelen rágalomnak nyilvánítva azt.

Meg volna az a lehetőség, hogy Szamosközy később tudott meg oly adatokat, melyek régibb ítéletét megczáfolták. De ebben az esetben az annyira lelkiismeretes, mindig positiv tényekre támaszkodó történetíró nem mulasztotta volna el újabb, helyesebb felfogásának alapos kifejtését. Annál kevésbbé, mert Bocskay részvétele nemcsak ezen államférfiú egész akkori országos s személyes politikájába belé illett, hanem szinte köztudomásu volt. Hogy pedig Szamosközy itt nem érvet használ, hanem pathetikus szavakat, világossá teszi, hogy meggyőződését nem tárgyi, hanem személyes okokból változtatta meg. Oly okokból, melyek történetírói hitelességének rovására esnek.

Báthory Zsigmond lemondásáért Szamosközy a fejedelem kancellárját Jósika Istvánt teszi felelőssé. Eljárása okául azt mondja, hogy a kancellár magának akarta megszerezni a fejedelemséget. Világos azonban, hogy Bocskay tanácsának legalább is akkora része volt Zsigmond elhatározásában. Ezt a szerepét azonban Szamosközy ép úgy elhallgatja, mint Bocskay részét Jósika elfogatásában és kivégzésében. Természetes aztán, hogy épen úgy elhallgatja ura részét Báthory visszahozásában. Vagyis: nem ír semmi olyat, mi Bocskay jó hirnevének, dicsőségének bármikép árthatna. A mi gyanú ellene fenforgott, azt is csak azért említi, hogy hiábavalónak, alaptalannak nyilvánítsa. Mindezen esetekben jobb meggyőződése ellenére.

Világosan vét tehát Cicero azon elve ellen, hogy a történetíró hamisat mondani, igazat elhallgatni ne merjen. Igaz, hogy csak Bocskaynál mutathatjuk ki gyöngeségét, de ez az egy viszony is mutatja, hogy a függő történetíró, függjön bár fejedelemtől, osztálytól vagy népszerűségtől, teljesen megbízhatónak nem tekinthető. Mert ha a legjaván megtörténhetik ez, és Szamosközyekhez tartozik, mit várjunk a hitványától?

A munkát egy rövid függelék zárja be a *Conspiratio Kenediana* szerzőjéről. Kutatása teljesen megerősíti Angyal Dávidnak azt a véleményét, hogy e történeti verset nem Szamosközy írta, mint ezt Szilágyi Sándor hitte. Bizonyossá teszi, hogy e versnek magyar volt az eredetije; igen valószínű, hogy Szemző Molnár Albert fordította latinra és terjesztette külföldön is.

Valóban köszönettel tartozunk a szerzőnek ezen fáradságos, eredményes és szerény munkájáért. Kivánjuk, hogy tovább haladva ezen az úton, mind többet megvilágosítson az erdélyi történetírásnak homályos, vagy elhomályosított részei közül.

i. k.

II. Ibsen, Sämtliche Werke. X. Briefwechsel 6. M. S. Fischer, Berlin 1906.

Ibsennek nem rég *Összes Művei* utolsó köteteként német fordításban megjelent levelei kedvező alkalmat nyújtanak nekünk a nagy drámaíró sajátos egyéniségéről elmélkedni és egy-két Magyarországra vonatkozó ítéletét olvasni.

Ibsen 1849-ben, 21 éves korában írt egy lelkes költeményt Magyarországhoz. Világos után írta «Megjött a hír, hogy Magyarország nincs többé! Vége a nagy küzdelemnek. Lengyelország sorsa vár Magyarországra. De a borzalmas éjjel után fel fog ragyogni a hajnal; ha a zsarnokság pillérei összedőlnek, a magyar név lesz a győzelmes boszúállók harczi riadója». Ezt mondja el az ódaszerű költemény.

Ibsen 26 évvel később ismét említette ezt a lelkesedett költeményt. A *Catilina* című drámája előszavában visszaemlékezik ifjúkori éveire. «Az akkori kor tele volt viharral és izgalommal. A februáriusi forradalom, a magyar szabadságharcz, a szlezwigi háború nagy befolyással voltak fejlődésemmre. Ez volt az a kor, a melyben magashangú költeményeket írtam a magyarokhoz, a melyekben felszólítottam őket, hogy csak küzdjenek tovább az emberiség és a szabadság érdekében az igazságos ügyért a zsarnokok ellen. Ma már kétségbe kell vonnom, hogy lendületes szózataim bármi hasznót hajthattak volna a magyaroknak és ekkép örülnöm kell, hogy költeményeim nagyrészt kéziratban maradtak.»

A bécsi világkiállításon (1873) nyílt Ibsennek ismét alkalma Magyarországgal foglalkoznia. Ibsen Bécsben mint a művészeti jurynek, a norvég kormánytól kiküldött tagja tartózkodott. Nagy

érdeklél szemlélte a magyar osztály festményeit és egy Bécsben kelt levelében a magyar művészeket jelességre nézve a szláv népek művészeihez hasonlítja. «A bécsi világkiállításnak — írja Ibsen — az a nagy érdeme is megvan, hogy sokféle uralkodó balvéleményt megecázol. Ilyen balvélemény például az, hogy a nagy szláv néptörzs nem vesz részt a nagy közös művelődési munkában. Már az orosz költészet is czáfolata ennek a nézetnek. A bécsi világkiállítás hozzá fog járulni ahhoz, hogy helyesebb vélemény fejlődjék a szláv népekről. Látjuk most, hogy Oroszország a képzőművészetek terén egészen a kor színvonalán van. Friss, erélyes nemzeti felfogás együtt jelenik itt meg kitűnő technikával: Oroszország festői iskolája egyenrangú a német és francia festők iskolájával.

Hasonlót mondhatok Magyarországról is, legalább a figurális festészetre vonatkozólag. Azt a kisértést, a mely a festők számára a pompás nemzeti öltözetben rejlik, a magyar festők szerencsésen ki tudták kerülni: sehol a magyar osztályban nem találnak képeket, melyek czélja a ruha és ékszer pompájának ábrázolása volna.»

A levelekben találunk egy érdekes nyilatkozatot az általános szavazati jogra vonatkozólag is. «Népünk kisebbsége, mely ma kezében tartja a politikai és társadalmi privilegiumokat, nem fogja könnyen e privilegiumokat oda adni. Ezt meg kell hódítani, ez nem lesz ajándék. Különösen nálunk nem, a hol döntés jórészt a parasztoktól függ. Sok országban megismerkedtem a parasztokkal, de sehol sem találtam őket liberálisoknak, áldozatra készeknek vagy önzésteleneknek. Mindenütt a legvégsőig ragaszkodnak jogaikhoz és előnyükhöz . . . Igaz, hogy én a politikában is pogány vagyok: nem hiszek a politika fölszabadító hatalmában és az uralkodó elemek önzéstelenségében és jó akaratában sem bizom eléggé.»

Leginkább lekötik figyelmünket Ibsen leveleiben azon nyilatkozatok, melyek a költészetre vonatkoznak. «Mindaz, a mit költöttem, szorosan kapcsolatos azzal, a mit átéltem; minden költői művemnek az volt a czélja, hogy egy szellemi tisztító és felszabadító folyamatnak eszköze legyen.»

A legfő, a mit ember ezen a világon elérhet — írja Ibsen egy alkalommal Bjönsterne Björnson-nak — az, hogy életének lefolyásában önmagát realizálja, önmagát megvalósítsa.

Egy fiatal norvég költőnek jó tanácsot ír Ibsen, oly taná-

csot, melyet a mi fiatal költőink sem követnek. «Menjen egy évre a müncheni egyetemre: semmi sem érleli meg szellemileg az embert, mint alapos ismeretek megszerzése valamely irányban. Önnek történeti tanulmányokkal kellene foglalkoznia. Alapos történeti ismeretek nélkül ferde helyzetben van mai napság az író: a jelenkort is csak felületesen ismeri, ha nem jártas a multban.»

Talán még jelentősebbek Ibsen azon leveleinél, melyek *Összes Művei* közt megjelent, azon levélkéik, melyeket Brandes legujabban kis művében Ibsenről (*Die Literatur*) közöl. Ibsen 1889-ben, midőn Tirolban Gossensassenben nyaralt, megismerkedett egy 18 éves szép bécsi leánnyal, Bardach Emiliával, ki édes anyjával tartózkodott a kies Brenner-völgyben. A költő néhány hetet töltött Bardachék társaságában; később nem látta soha többé «szeptemberi életének ezen májusi napját». Őt festette Ibsen Hildében. Oly heves volt az érzés, mely Ibsent a fiatal leányhoz fűzte, hogy a költő szükségesnek látta a leányt felkérni, hogy ne írjon neki többet. A levelezés erre megakadt. 1898-ban, midőn Bardach Emilia Bécsből Christiániába Ibsen jubileumára sürgönyben gratulált, a költő utolsó levelét írta neki: «A gossensassi nyár életem legszebb, legboldogabb ideje volt. Nem is merek reá visszagondolni. És mégis mindig vissza kell gondolnom. — Mindig!»

rf.

History of Criticism and Literary Taste in Europe from the earliest texts to the present day, by George Saintsbury in 3 volumes. Edinburgh and London 1900—1904. 8 r. 1. köt.

XV + 500 l.; 2. köt. XVIII + 594 l.; 3. köt. XX + 656 l.

A szerző könyvének címéül ezt választotta: *A kritika és irodalmi ízlés története Európában a legrégebb szövegektől a mai napig*, de csakhamar észre vehetjük, magyarázat nélkül is, hogy csakis a szépirodalmi vagy majdnem kizárólag a költészet kritikájával foglalkozik. Ez leginkább oly írók munkásságának ecsetelésénél szökik szembe, mint példának okáért Macaulayénál, kinek kritikája Montgomery költeményeiről legismertebb ugyan, de a bírálat terén lefolyt tevékenységének súlypontja a szépirodalom határain jóval túl terjed.

A munka kilencz könyvre van osztva.

Az első könyvben szerzőnk a görög kritikával foglalkozik négy fejezetben, tudniillik az Aristoteles előtti időben élt szerzőkkel, magával Aristotelessel, az ő után következő scholastikával és más vegyes (miscellaneous) apróbb szerzőkkel s végre egy csoportban Halicarnassusi Dionysius-, Plutarchus-, Lucianus- és Longinussal. Szerzőnk figyelmét, úgy látszik, elkerülte az, hogy az azóta elhalt Kaibel György 1899-ben fényesen bebizonyította, hogy a *De Sublimitate* szerzője a Kr. utáni első század után nem élhetett s azért Saintsbury ennek szerzőjéül még mindig a harmadik században élt Longinust tartja. E miatt azóta egy amerikai tudós társa már megpirongatta őt, de Saintsbury konokul ragaszkodik előbbi véleményéhez («Ich kanns nicht anders» ez az ő felelete reá németül), de minthogy az első kötetben Kaibelt nem idézi, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szégyelli a botlást férfias módon bevallani.

Ezután szerzőnk a byzancezi kritikával foglalkozik egy rövid fejezetkében, melynek legnagyobb része Photius, konstantinápolyi patriarchának (a 9. században) van szentelve. Két más íróról, tudniillik Tzetzesről és Szicíliai Jánosról (John the Sicelote), különösen az elsőről a legnagyobb megvetéssel emlékezik meg. Szerinte Tzetzes *Homéri allegóriái* nem irodalmi kritika, hanem «cheap pseudo-scientific Euhemerism» (silány tudákos Euhemerismus). Azért nem kell csodálkoznunk azon, hogy e *senex mendax* nevével máshol nem találkozunk — legalább Saintsbury jelen munkájában.

A latin kritikai írókkal szerzőnk a második könyvben foglalkozik négy fejezetben, melyek a Quintilianus előtti szerzőknek (Cicero, Horatius, az idősebb Seneca, Varro), illetőleg Quintilianus kortársainak, magának az *Institutiones* szerzőjének s végre, az utolsó, a későbbi íróknak (Aulus Gellius, Macrobius stb.) vannak szentelve. Tehát már a czimekből is eléggé világos, mily nagyra becsüli szerzőnk Quintilianust, ki szerinte épen úgy volt a latin irodalom hivatásos kritikusa, mint Halicarnassusi Dionysius a görögé.

A következő harmadik könyvben szerzőnk a középkort taglalja, melyben a fő szereplő Dante, kinek természetesen egy külön fejezet jut, mely egy az őt megelőző írókkal foglalkozó fejezet és egy másik, a XIV dik és XV dik századbéli szerzőkről tárgyaló fejezet közé van ékelve. A szerző megmagyarázza, hogy miért tartotta tanácsosnak e korszakkal egészen rö-

viden végezni. Összesen csak hat író nevével találkozunk a harmadik fejezetben s ezek Chaucer, Froissart, Richard of Bury (a *Philobiblon* szerzője), Petrarca, Boccaccio és a skót Gavin Douglas, dunkeldi püspök, ki nagyon mérgesen neki rontott Caxtonnak, az első angliai nyomdásznak, *Aeneis*-fordítása miatt, mely szerinte oly kevésbé hasonlít Vergilius munkájához, mint az ördög Szent Ágostonhoz; s nagy bűnül róttá föl neki azt, hogy a Tibert a Dunával összetévesztette s ez utóbbi folyamat Itáliába, a Mons Palatinus tövébe helyezte.* A jó püspök az ő skót nyelvjárásában megmagyarázza, hogy a

Toner is kend ane grane of that riuer
In latyne hecht *Danubium* or *Ister*.

Nem kell szerinte sok földrajzi ismeret annak tudására, hogy a Duna sok száz mélyföldre foly a Mons Palatinustól.

For Toner dinides Grece from Vngarye
And Tiber is cheif flude of Italye.

Vagyis

«A Duna (Toner) Görögországot (Bulgariát) Magyarországtól választja el és Tiber a fő folyója Itáliának.»

Saintsbury bocsnatot kér, hogy a középkori irodalmi kritika történetének megírásakor, nem vándorolt el a francia, német, spanyol, kelta, skandináv és welsch költészetek birodalmaiba s megmagyarázza, miért nem. E mulasztást azonban reménye van valamikor még pótolhatni.

S így végeztünk az első kötettel.

A negyedik könyvben szerzőnk a renaissance korabeli kritikával foglalkozik. Erasmusnak és a bevezetésnek egy fejezet jut. Egy másikban a korai olasz kritikusokat ismerteti, mint például Savonarolát, Pico della Mirandolát, Politianust és másokat, köztük «egy bizonyos Augustinus Moravus Olmucensis» nevű egyént is, kinek *Dialogus in defensionem poetices* című munkáját szerzőnk nem ismerte, míg egy jó barátja annak egy példányát egy antiquárius katalógusában föl nem fődözte, meg nem vásárolta és neki oda nem kölcsönözte. Olmützi Ágostonnak egy II. Ulászló magyar királyhoz intézett leveléről (tudniillik *Bine littere ad Regiam Majestatem de heresi Valdensium*)

*) «In ytalye... where the riuer of the tonyre renneth» Cap. 38 és «Vpon the mounte palatyne vpon the tonyre.» cap. 40.

azt írta Ábel Jenő, hogy «a másodikat 1508-ra szokás helyezni.» Szokás pedig azért, mert e kelet fordul elő egy helyen (Sexta feria Epiphanie A. D. 1508) ámbár nem igen világos, hogy a kelet az Ágoston levelének vagy pedig az *Excusation*nak a végén áll-e, mely egész terjedelmében van idézve (*Excusatio fratrum Valdensium contra binas litteras Doctoris Augusti datas ad Regem*).

Egy másik ilyen korai olasz kritikai író Lilius Gregorius Giraldus volt, ki *De poetis nostrorum temporum* című munkájában (újabb kiadása 1894-ben Karl Wotke-tól) Janus Pannonius-ról is igen dicsérően nyilatkozik.

E könyv vagy szakasz megírásánál szerzőnk elismeri, hogy nagy segítségére volt egy amerikai szerzőnek, Joel Elias Spingarn-nak úttörő munkája (New-York 1899) a renaissance irodalmi kritikájának történetéről. E munka nemrég olasz fordításban jelent meg.

A következő fejezet tárgyát Scaliger, Castelvetro és a XVI. század későbbi olasz kritikussai teszik, köztük Torquato Tasso, kinek saját költeményének, a *Gerusalemének* védelmére kellett kelnie egy egész sereg ellenséges bíráló ellenében.

Végül egy-egy további fejezetben a francia *Pléiade* kritikai működésével és az angol Erzsébet-korabeli írókkal ismerkedünk meg. Az előbbiben Du Bellay, Ronsard s főleg Montaigne az ismertebb nevek. A saját honfitársainak szereplésének leírásánál szerzőnk kissé hosszasan tartózkodik. Volt köztük számos hírneves író mint például Cheke, Sidney, Ascham, Spencer (a *The Shepheard's Calendar* szerzője), I. Jakab király, Francis Bacon (egy bizonyos secta tanítása szerint, mint tudjuk, a Shakespeare neve alatt ismeretes színművek szerzője) és — last but not least — Ben Jonson.

Az ötödik könyv, melynek czíme *The Crystallising of the Neo-Classic Creed* négy fejezetre oszlik, melyek az olasz kritika lealkonyodásával fénypontra emelkedő francia kritikával (Malherbe-től Boileauig), az olasz hanyatlással és a spanyolokkal, a német és németalföldi kritikával és végre az angol Drydennel és kortársaival foglalkoznak. Sok érdekes dolgot kell hallgatással mellőznünk; különösen a francia írók, mint például Jean Guez de Balzac, Saint-Évremond, La Bruyère, Fénelon stb. csalogatnak, de még sok a mondani valónk és szűkül a tér.

A hatodik könyvben szerző «a XVIII-dik századbeli orthodoxyával» foglalkozik; először is Angliában Dryden halála után, midőn Bysshe, Addison, Steele, Swift, Pope, Johnson éltek világot és forgatták tollukat. A szerző azt írja, hogy készakarva nem olvasta el Paul Hamelius német könyvét e tárgyról (Lipce 1897) mindaddig, míg e részletet maga meg nem írta.

Ezután Franciaországban «Voltaire kortársaira» kerül a sor. Magával Voltaire-ral mint kritikussal, ki Montesquieu-t lésepoésie-vel vádolta, Saintsbury nincs igen megelégedve. Szerinte az a *Lettres sur les Anglais* és a *Siècle de Louis Quatorze*-ben bőven található baklövések fényes bizonyítékai annak, hogy mily kevésbé ismerte Voltaire legalább a francia irodalmat.

S végre egy harmadik fejezetben «más nemzetek» kritikai irodalmával foglalkozik szerzőnk a kérdéses időszakban; tudniillik az ideiglenesen föléledt olasz irodalommal (Muratori, Crescimbeni), a Spanyolországban diadalra emelkedett neo-classicizmussal és a végre föléledő német kritikával (Gottsched és tanítványa, Gellert).

Két kitéréssel befejeződik a második kötet.

A hetedik könyvben, melynek czíme *The dissolvents of Neo-Classicism.*, szerző bevezetés képen mindenekelőtt megmagyarázza a harmadik kötet célját és a «modern» szó jelentését és óvatosságra figyelmezteti az olvasót; szerinte bajos volna újjal mutatni arra az íróra, a ki az új mozgalom kezdeményezője volt. Nem ért egyet La Bruyère elvével «Tout est dit», hanem ellenkezőleg azt tartja, hogy «Tout est à dire». Ezt követi egy fejezet a német írók összecsoportosulásáról (rally) és Lessingről, kinek jellemzésénél szerzőnk igen dicsérőleg emlékezik meg egy honfitársunk, Kont Ignácznak munkájáról (*Lessing et l'antiquité*, Paris 1894—99), mely szerinte «a really admirable monograph».

Lessingről szólva eszébe jut Nagy Frigyes munkája is, *De la littérature allemande*, melyet a németek elég nagylelkűen lefordítottak saját nyelvükre, azon nyelvre tehát, melyet a porosz király annyira megvetett. Különben Voltaire hű tanítványa, mint tudjuk, túltett saját mesterén is, midőn Shakespeare «gyalázatos darabjait» absurd és csakis «canadai vadaknak való «bohózatoknak» bélyegezte.

Erre következik egy fejezet «az angol előfutárok», köztük Gray, Shenstone, Percy püspök, a két Warton, Hurd, John

Mason, Mitford és Sterne írói munkásságáról, egy másik Diderotról és a francia átmeneti korszak más nagy íróiról, mint például Madame de Staël, Chateaubriand stb. és kevésbé híres munkásairól, mint Joubert, Ginguené és mások. Minthogy szerzőnket egy kitünő bírálója megdorgálta volt azért, hogy a második kötetben csak nagyon is futólagosan érintette Jean Jacques Rousseau-t, a jelen kötetben megragadja az alkalmat, hogy e francia írónak megadja a kegyelemdőfést, azon nyilatkozattal, hogy az ő műveiben, a *Confessions* első sorától a *Correspondence* utolsójáig, nincsen úgyszólván semmi kritika; de nem is található bíráló tehetség nyoma egy olyan író munkájában, a ki önzésben és önsanyargató hóbortban szenved; nem lehet pedig azért, mert bármiről írjon is, a kérdéses forgó tárgyat mindig ki fogja túrni gondolataiból az — «*En magam*», az ego fontosabb ügye. Az, hogy Joseph Texte néhány száz lapot szentelt Jean Jacquesnak, szerzőnknek *nihil ad rem*.

A következő fejezet az æsthetikával és ennek befolyásával foglalkozik. A modern széptan kútfejét Descartes műveiben kell keresnünk, Père André az ő egyenes utóda Malebranche közvetítésével. Descartes «nemzette» Leibnitzet, s ez «nemzette» Wolffot, kinek bölcsészeti rendszerére vezet vissza majdnem egyhangúlag az összes józan fölfogás a német æsthetika eredetét Breitingeren, Baumgartenben és a többi írókban. Olaszországban Vico, a *Scienza nuova* jeles szerzője volt úttörő; ő még korábban, mint Baumgarten, sőt korábban, mint Breitinger és jóval előbb, mint Père André irányozta mélybelátású elméjét és éles eszét a *sapienza poetica* kérdéseire. Magától értetődik, hogy szerzőnk behatóbban foglalkozik a maga nemzetéhez tartozó írókkal, tudniillik Shaftesburyvel, Hume-mal és Burke-vel és a skót Alison-nal.

Az utolsó fejezetben végre szerzőnk foglalkozik az irodalmi tanulmányok föléledésével. A művelt világ újra kezdette forgatni és tanulmányozni Shakespeare, Spenser, Chaucer és az Erzsébet királyné korában élt apróbb szerzőket az angol irodalomban, Dante, Petrarca munkáit az olaszban, Cervantesét főleg a spanyolban. A francziák — szerzőnk szerint — egy kissé elmaradtak a kérdéses forgó korbán az ő irodalmi mesterműveik kritikai tanulmányozásában, a németek ez irányban való munkálkodásáról pedig más helyen fog szólni. Szerinte a németek

mohóan tanulmányozták más nemzetek remekíróit, hogy a magukéiról majdnem teljesen megfeledeztek.

A következő két «könyvről» már csak egész röviden szólhatunk.

A nyolczadik könyv, melynek *The Reconstruction of Criticism* a czíme, összesen négy fejezetből és egy közbevetett fejezetből (interchapter) áll. Ezek elseje Wordsworth és Coleridge-zsel, társaikkal és ellenfeleikkel foglalkozik; a második a francia 1830-nak van szentelve, melyben nevezetesen Sainte-Beuve, Rémusat, Ampère stb. szerepelnek, a harmadikban végre Goethe és kortársainak munkássága van érdekesen ecsetelve. A körülbelül csak másfél lapra terjedő negyedik fejezetnek majdnem fele — apologia a többi európai nemzetnek. Dánia, Svédország és Hollandiának még kijut az a sovány kitüntetés, hogy szerzőnk néven említi meg néhány írójukat, de Oroszország Lengyelország és Magyarország kritikai írói nem szerepelnek művében. Portugáliáról és Camoënsről pedig teljesen megfeledezett szerzőnk.

Az interchapter-ben végre szerzőnk bizonyos szabályokat ad kövér betűkben, melyek hivatva vannak a modern vagy romantikai criticismus hitvallását alkotni és azonkívül egy excursust *On periodical Criticism*.

A kilencedik és utolsó könyv, melynek czíme *A XIX-ik század későbbi évei*, öt fejezetre oszlik, melyeknek elseje a Sainte-Beuve utáni francia íróknak, Philàrète Chasles-tól Veuil-ot-ig van szentelve. Ezek közt Barbey d'Aurévilly volt a legkiméletlenebb, ki irgalmatlanul forgatta nem mondhatjuk tollát, hanem mint egy Botond buzogányát. Victor Hugo szerinte «un puits artésien de poésie — intarissable, mais de la même eau». Prosper Mérimée egy ízben «fatuskó» (un morceau de bois), egy más ízben pedig «gázló madár» (échassier), mely hébe-hóba kihalász egy *Carment*. Southey *Nelsonja*, melyet a magyar tudományos akadémia magyar fordításban adott ki, «rosszul van elbeszélve». Johnson pedig nála «l'affreux docteur Johnson, l'hippopotame de la lourde critique anglaise».

Szerzőnk szerint azonban a legfélelmetesebb «francia kritikai pandur»: az ultramontán Veillot volt, kinek dogmája a költészetről az volt, hogy egy nagy költőnek nem szabad megénekelnie «ni sa dame, ni la dame d'autrui, ni les dames de tout le monde» — tehát még szent Orsolyát és a többi tizenegy ezer szüzet sem.

A következő két fejezet a legújabb angol kritikával foglalkozik, az egyik Coleridgetől Arnoldig, (e korban működtek Christopher North, de Quincey, Lockhart, Macaulay, Carlyle, Thackeray, Milman, Dallas, J. S. Mill stb.); a másik pedig 1860-tól 1900-ig. Mint látjuk tehát extra Hungariam a világ mozog, mint mozgott Galileo idejében, és nem ismerik azt a mesterséges sorompót, melyet nálunk fölállítottak a koronázást követő egyharmad évszázad irodalomtörténetének kizárására.

A negyedik fejezetben szerzőnk egész röviden végez az újabb német kritikával Heinétől Nietzscheig, ki szerinte a mai német haza legnagyobb, de talán legörültebb (maddest) írója. Szerzőnk megvallja hogy még nem volt ideje átkotorni azt az óriási szemétdombot (rubbish-heap) melyet a nevezett német író odaadó hő tisztelői összehordottak és *Nachgelassene Werke* cím alatt kiadtak, (egy barátja nevezte el így azokat) s azért az ő véleménye szerint az író legjellemzőbb kritikai műve a *Götzendämmerung*, az utolsó, mely tőle megjelent, mielőtt a tébolyda ajtaja reá záródott. Dantéről azt állítani, hogy «hyena, ki sírokból írja verseit» épen oly elvakult kritika, mint volna az, a mely azt állítaná Nietzsche-ről, hogy — magyar viszonyokhoz átírva — ő lipótmezei lakos, ki a bolondok házáat magára gyújtotta s énekel és tánczol az égő falakon (blazing walls).

Szerzőnk végül egy *Revivals* című rövid fejezetben foglalkozik a legújabb spanyol kritikával Menéndez y Pelayo személyében, továbbá az olasz kritikával. Szerinte Luigi Morandi *Antologia della nostra critica moderna* című munkájának nincsen párja a világirodalomban, és azonkívül sok dicséretet halmoz Francesco de Sanctis-ra is. Van továbbá e fejezetben egy elkésett eulogium is két svájci írónak, tudniillik Vinet és Amiel munkásságáról is. Az előbbit maga Sainte-Beuve mint kitűnő bírálót magasztalta már 1837-ben

«*Sed haec hactenus*» írja Saintsbury. A közelmúlt időben némely irodalmakban — az oroszban, norvégben, belgában, — egy másodlagos erjedés jelei voltak észlelhetők, melyek mély benyomást tettek egy némely szemlélőre. De még túlkorai volna figyelemre méltatni azokat, s így szerzőnk megpihen «a hosszú út végén» mint látjuk, a kimerültség félreismerhetetlen jeleivel.

Van azonban még egy rövid *Conclusion* mely két részre oszlik: a criticismus mai állapotáról és «végszó az egész dologhoz» — és két függelék.

Ezek egyike a költészet tanszékének történetét az oxfordi egyetemen beszéli el, a másik pedig az «amerikai» criticismusról tárgyal, illetőleg csak az éjszak-amerikai Egyesült-Államok határain belül nyüzsgött és nyüzsgő kritikával — de csak vázlatosan — pedig Ticknor, Longfellow, Emmerson, Poe, Lowell, Oliver Wendell Holmes stb. oly csillagok az általános irodalomtörténet egén, melyeknek fényénél sok európai alsóbbrendű bolygó teljesen elhomályosul.

Mint látjuk, a három kötet oly óriási anyaghalmazt tartalmaz, hogy annak még rövidre szabott ismertetése is tetemes tért igényelne. Részletes bírálatról vagy polemizálásról persze szó sem lehet s azért csakis egy pontra kell szorítkoznunk, tudniillik arra, hogy sajnálatunkat fejezzük ki azért, a miért a szerző nem volt válogatóbb nyelvezetében, irányában, mely hol köznapi prózába sülyed, hol pedig a közönséges emberi halandó fogalomkörén jóval túl szárnyal. Nem irigyelném a szerencsétlen ember sorsát, ki e köteteknek valami idegen nyelvre való lefordítását magára vállalta. Ő reá is illenék, a mit szerző a második kötet előszavában mond azokról, a kik «gyűlölnék tréfákat és irodalmi czélzásokat». Értük csak imádkozni lehet: «God help them!» (Az Isten segítse meg őket!)

Kropf Lajos.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau. Tome premier 1905. Genève. — 8 r. XVI és 327 lap. Rousseau arczképével.

A nemzetközi Rousseau-Társaság első évkönyve fekszik előttünk. Ámbár a társaság csak nem rég alakult meg, már számos tagja van a művelt Európa minden zugában — kivéve hazánkban — Amerikában, Afrikában. A társaság célja összeállítani a Rousseaura, az ő munkálkodására, korszakára vonatkozó tanulmányok jegyzékét és munkáinak kritikai kiadását sajtó alá rendezni. Azonkívül *Archives Jean-Jacques Rousseau* név alatt ereklye-muzeumot alapítottak, melyben összegyűjteni igyekeznek Rousseau kéziratait, nyomtatott munkáit, arczképeit, a reá vonatkozó emléktárgyakat, okleveleket stb. A társaság székhelye Genf, az ünnepelt író születéshelye.

Az előttünk fekvő kötetben mindenekelőtt az egyik alapító elbeszéli a társaság megalakulásának történetét. Erre következik egy-egy hosszabb dolgozat Tronchinról és Madame de Charrière-

ról és egy okiratsorozat azon pör megvilágítására, melybe Rousseaut az *Émile, ou de l'éducation* és *Lettres écrites de la montagne* című művek keverték. Ezután következik az ő *Pymalion* című zeneművének partitúrájáról egy cikk, továbbá *Textes et documents, Bibliographie* és *Chronique*.

Az első helyen megnevezett szakaszban közölve van a bölcsésznek *Sur les femmes* című rövid dolgozata, melyben a hőselkű nők közt Thököly Ilona is meg van említve.

A bibliographiában *J. J. Rousseau dans la littérature tchèque Contemporaine* az első cikk, melyet követnek ismertetések Németország, Anglia, Franciaország, Hollandia, Oroszország és a Svájc irodalmaiból oly munkákról, melyek Rousseauval foglalkoznak vagy kizárólag vagy pedig csak röviden.

Mint látjuk, a hirtelen föllobbant Rousseau cultus már egészen tekintélyes tért hódított magának.

Nálunk Széchenyi István is a Rousseau tisztelői közé tartozott, mint minden művelt ember abban a korban. Midőn a gróf 1825-ben déli Franciaországban utazgatott, följegyzéseiben sűrűn fordul elő a bölcsész neve. Így például megemlíti, hogy a szép Canourgue magaslatát sokszor meglátogatta Rousseau. A Pont du Gard megpillantása pedig e megjegyzésre ad alkalmat naplójában:

«Szívemelő látvány. De olyan fölkiáltásra, mint Rousseau: que ne suis-je né romain! nem láttam magam indítatva. Némán maradtam, gondolatban azt kérdeve magamtól: pourquoi suis-je né?»

K. L.

Új magyar könyvek.

Abonyi Lajos munkái. Sajtó alá rendezte Eudródi Sándor. Budapest, 1906. Révai testv. (8-r.) Egy kötet 4 K.

- VI. kötet. Az egyetem pallosa. Illusztrálta Sarkadi Emil. (447. l.)
- VII. « Arvaleányhaj. Illusztrálták Garay, Gara és Sarkadi (387 l.)
- VIII. « Magduska öröksége. A pénzes molnár románca. Illusztrálták Garay és Gara. (371. l.)
- IX—X. « Apró regények. 1., 2. kötet. Illusztrálta Gara Richárd. (294, 301 l.)

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom kis tükre. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 216 l.) 3 K.

Bernát István. Socialista programmok. Budapest, 1906. Pátria r.-t. (8 r. 180 l.) 2 K 50 f.

Berthe P. Jézus Krisztus élete, szenvedése, győzelme. Fordította Szeghy Ernő dr. Budapest, 1906. Szt. István-t. (8-r. 390 l.) 6 K.

Bodrogh Pál. Idegen költők. Heine, Béranger, Byron s mások. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 128 l.) 2 K.

Dolgozatok Purjesz Zsigmond negyedszázados tanári működésének emlékére. Írták és kiadták tanítványai és tanártársai. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. VI, 746. l.) 15 K.

Drucker Jenő dr. Adalékok a bortörvény revíziójához. (1893: XXXIII. t.-cz.) Budapest, 1906. Pátria. (8-r. VI, 186 l.) 4 K.

Gerő János dr. A római irodalom története. Besztercebánya, 1906. Ivánszky E. (8-r. 102 l.) 2 K 40 f.

Gömbösné Galamb Margit. Fehér regény levelekben. Budapest, 1906. Nagel O. (8-r. 160 l.) 5 K.

Gyulai Ágost. Legendák könyve. Költemények. Idegen irodalomból fordította. — Budapest, 1906. Szt. István-t. (8-r. 120 l.) 2 K.

Hegedüs Loránt. Önálló vámterület és kötött birtok. Budapest, 1906. Katz G. (8-r. 43 l.) 1 K.

Hentaller Lajos. Vérrózsák. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 210, 278 l.) 4 K.

Jablonowski J. A cukorrépa állati ellenségei. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 283 l.) 3 K.

Jancsó György dr. Magyar polgári törvénykezési jog. Második teljesen átdolgozott kiadás. Kolozsvár. Lepage L. (8-r. 321 l.) 12 K.

Kafka Margit. A gondolkodók és egyéb elbeszélések. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 169 l.) 2 K.

Karácsony János dr. Magyarország egyháztörténete, főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1906. (Budapest, Szt. István-t.) (8-r. VIII, 357 l.) 4 K.

Kisfaludy Sándor. Himfy szerelmei. Széchen Antal gróf bevezetésével. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 240 l.) 3 K.

Mudách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény. Alexander Bernát bevezetésével. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. XXIII, 179. l.) 3 K.

Magyary Géza dr. A perbeli beismerés. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 251 l.) 5 K 50 f.

Monostori Károly. A szarvasmarhatenyésztés alapvonalai. A kiscgazdák szükségleteihez mérve. Negyedik teljesen átdolgo-

zott és bővített kiadás. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 116 l.) 1 K 60 f.

— A tejjgazdaság alapvonalai. (Falusi Könyvtár. 58—59. füzet). Budapest, 1906. Franklin-t. (8 r. 192 l.) 2 K.

Nagy Ferencz. A szövetkezetek alapelve. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. (XIII. köt. 6. r. 2.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 25 l.) 50 f.

Navratil Ákos. Közgazdaságtani és pénzügytani jegyzetek. 1., 2. füzet. Budapest, 1906. Politzer. (8-r. 1—416. l.) Az egész mű ára 14 K.

Plósz Sándor dr. Magyar pölgári törvénykezési jog. — előadásai után összeállította Vass Károly. Budapest, 1906. Szt. István-t. (8-r. 432 l.) 8 K.

Porzolt Kálmán. Asszony. Színmű négy felvonásban. (Fővárosi színházak műsora 211., 212. sz.) Budapest, 1806. Lampel. (8-r. 98 l.) 60 f.

Sarbo Arthur dr. A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra. Tanítók, gyógypædagogusok és a művelt közönség használatára. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. XII, 291 l.) 5 K.

Scossa Dezső. Cruore Dives. Öt elbeszélés. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 199 l.) 2 K 50 f.

Suták József dr. A differentiaal-egyenletek elmélete. Budapest, 1906. Szt. István-t. (8-r. XXIII, 426 l.) 10 K.

Tarczai György. Az egetverő hegy. Elbeszélések a Táttra vidékéről. (Családi Regénytár. 46. kötet.) Budapest, 1906. Szt. István t. (8-r. 148 l.) 1 K.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. IV, kötet. 1904—1905. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. CXIV, 798 l.) 16 K.

Verne Gyula. Világ ura. Regény. Fordította Gábor Andor. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 203 l.) 2 K.

Vörösmarty Mihály Válogatott versei. Beöthy Zsolt bevezetésével. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 238 l.) 3 K.

Wolfner Pál. A socialismus története és tanításai. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 170 l.) 2 K.

Zubriczky Aladár dr. Ó-keresztyén irodalom- és dogmatörténet. I. A niceai zsinatot (325) megelőző kor. Esztergom, 1905. Buzárovits E (8-r. 287 l.) 5 K.

82135

STI SZEMLE

127.4.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKEZTI

GYULAI PÁL.

355. SZÁM.

1906. JULIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1906.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI ELSŐ MŰVE. — Marczali Henriktől	1
II. KAZINCZY ERDÉLYI LEVELEI. — Váczy Jánostól	33
III. POLYEUCTE. — Haraszti Gyulától	63
IV. FERHÁD ÉS SIRIN. (I.) — Elbeszélés. — Törökből — Mészáros Gyulától	94
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Ábránd.</i> — Kozma Andortól. — <i>Rabbi Ben Lévi legendája.</i> — Longfellow után, angolból — Zsoldos Benőtől	123
VI. EGY ÚJ ANGOL REGÉNY. — Kégl Sándortól	127
VII. ÉRTESÍTŐ: <i>Ignotus: Olvasás közben.</i> — k. f.-től. — Lyka Károly: • <i>A képirás újabb irányjai.</i> — B. M.-től. — Wenger K.: <i>Historische Romane deutscher Romantiker.</i> — Bleyer Jakabtól. — <i>The Cambridge Modern History.</i> I—III. — Kropf Lajostól. — Horn E.: <i>François Rákóczi II.</i> — K. L.-től. — Ranzoli C.: <i>Dizionario di Scienze Filosofiche.</i> — V. S.-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	136

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt VIII. ker., Főherczeg Sándor-utca 13. sz. alá intézendők.

Megjelen évenként tizeukétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent alant felsőrolt
könyvek minden könyvkereskedésben kaphatók:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabbán megjelent számok:

- 1417—1422. * **Patapenko N. J. A maga emberségéből.** — Regény.
Oroszból fordította *Ambrozovics Dezső.* I. kötet 1 K 20 f.
- 1440—1445 * II. « 1 K 20 f.
- 1423—1426. * **Henszlmann Imre. A képzőművészetek fejlődése.** 80 f.
- 1427—1429. * **Gobineau J. A. gróf. A samakai tánczosnő.** Francziából
fordította *Dr. Szabó Károly* .60 f.
- 1430—1434. * **Gyöngyösi István. Murányi Vénus.** Az első 1664-iki
kiadás után sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kísérte
Badiés Ferencz. 3. kiadás 1 K.
- 1435—1436. * **Gyulai Pál. Az első magyar komikus.** — Egy anya.
Elbeszélések 40 f.
- 1437—1439. * **Wolfner Pál dr. Vázlatok a szabadelvűség történe-
téből.** 60 f.
- 1446—1449. * **Machiavelli Miklós. A fejedelem.** Olaszból fordította
Orbán Dezső. 80 f.

A FIGYELMES FÉRJ

ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK.

Irta **BERCZIK ÁRPÁD.**

Ára 3 kor.

F É D E.

REGÉNY.

Irta **LUIGI DI SAN-GIUSTO.**

Olaszból fordította **M. Hrabovszky Julia.**

19 képpel.

Ára 2 kor.

Most jelent
meg!

Nagy Magyar

Legujabb!

ATLASZ

158 SZINES FÖTÉRKÉP
ÉS 257 MELLÉKTÉRKÉPPSEL ÉS NÉVMUTATÓVAL

A Magyar Földrajzi Társaság megbízásából

ERÓDI BÉLA

*a Magyar Földrajzi Társaság
v. elnöke*

BERECZ ANTAL

*a Magyar Földrajzi Társaság
v. főtájkára*

közreműködésével szerkesztette

Dr. BRÓZIK KÁROLY

főreálskolai tanár.

A tervezetben még közreműködtek:

LÓCZY LAJOS

*egyetemi tanár,
az ázsiai és kínai lapoknál*

CHOLNOKY JENŐ

*egyetemi tanár,
eredeti lapoknál*

PÁLFY MÓR

*osztálygeológus.
Magyarország geológiai térképénél*

HOMOLKA JÓZSEF

m. kir. térképész.

Ára, diszes félbörkötésben 48 korona.

A Nagy Magyar Atlasz nélkülözhetetlen minden hivatalban, irodában, nagy előnnyel használja minden művelt magyar ember, tanár, tanító, tanuló! méltó kiegészítője minden könyvgyűjteménynek és családi könyvtárnak.

Kiadja

LAMPEL R. könyvkereskedése

(Wodianer F. és Fiai) r. t.

Megrendelhető bármely könyvkereskedésben, részletfizetésre is!

8/2135 - 1181

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

356. SZÁM.

1906. AUGUSZTUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1906.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. EGY UJ ÁLLAMTANI KÖNYV. (I.) — Joób Lajostól	161
II. RIMAY JÁNOS SZERELMI LYRÁJA. — Baros Gyulától	187
III. BUDAPEST VIZVEZETÉKE ÉS CSATORNÁZÁSA. — Bogdánfy Ödöntől	231
IV. A SZENT. (I.) — Regény. Fogazzaro után, olaszból, Vetési Józseftől	249
V. FERHÁD ÉS SIRIN. (II.) — Elbeszélés. — Törökből, Mészáros Gyulától	271
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Homályban.</i> — Lévy Józseftől; — <i>Két lovag.</i> — Heine után németből, Varga Gyulától	289
VII. KÁLDI GYULÁRÓL. — Seprődi Jánostól	292
VIII. SAND GEORGE ÉS LEÁNYA. — Szabó Károlytól	297
IX. ÉRTESÍTŐ. <i>Descartes: I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről.</i> — <i>II. Elmélekedések a metafizikáról.</i> — <i>III. A filozofia elvei (I. rész.)</i> Fordította és magyarázatokkal ellátta <i>Alexander Bernát.</i> — d.-tól. — <i>Goethe a magyar népdalról.</i> — K. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányéért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt VIII. ker., Főherczeg Sándor-utca 13. sz. alá intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György ca. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben megjelent alant felsorolt
könyvek minden könyvkereskedésben kaphatók :

NEGYEDSZÁZAD A MAGYAR KÖZÉLETBEN.

MIKLÓS ÖDÖN ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI.

Sajtó alá rendezte

RÁCSKAY GYULA.

EDDIG KÉT KÖTET JELENT MEG.

Ára 10 korona.

NAGY MAGYAR ATLASZ.

158 szines főtérkép és 257 melléktérképpel és
névmutatóval.

A Magyar Földrajzi Társaság megbízásából

ERÓDI BÉLA és **BERECZ ANTAL**

közreműködésével szerkesztette

Dr. BRÓZIK KÁROLY.

Ára díszes félbörkötésben 48 korona.

IGNOTUS.

OLVASÁS KÖZBEN.

JEGYZETEK ÉS MEGJEGYZÉSEK.

Ára füzve 4 kor.

TÓTH BÉLA.

SZÁLLÓ IGÉK LEXIKONA.

Ára füzve 5 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

SCHOPENHAUER.

I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok örök-
lése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való
akarat igenléséről. — VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről.
Fordította és magyarázatokkal ellátta **Bánóczy József**. Harmadik javított
kiadás. Ára 2 kor. 80 fill.

Gethie János. Magyar-román szótár. — I. rész: **Magyar-román**
Ára 10 kor. — II. rész: **Román-magyar** Ára 6 kor.
A két rész egy félbőr-kötésben Ára 20 kor.

**Gottl Ágost. A magyar kir. Curia felülvizsgálati tanácsa által a
sommás eljárásról szóló törvény** (1893. XVIII. tez.) alapján hozott
határozatoknak gyűjteménye. X. kötet. (1904—1905). Ára vászon-
kötésben 10 kor.

— — **Tartalommutató a magyar kir. Curia által hozott felülvizsgálati
határozatok gyűjteményének V—X. kötetéhez.** Ára vászon-
kötésben 11 kor.

MODERN FESTŐK.

Eredeti színekben és magyarázó szöveggel.

Magyar és idegen művészek alkotásai.

Szerkeszti

TÉREY GÁBOR dr.

az Országos Képtár osztályigazgatója.

1906. évfolyam.

Hatodik füzet.

Tartalma: **Katona Nándor: Tél a Szepességen.** — **Bastien-Lepage Jules †:**
Az aratók. — **Geffcken Walter: Tavaszi dal.** — **Grossvenor**
Thomas: Este a faluban. — **Kirchner Eugen: Száműzetés-**
ben. — **Šamberger Leo: Arczkép.**

Egy füzet ára 3 kor. 60 fillér. — Előfizetési ára 12 füzetnek
30 korona.

8/2135v

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

357. SZÁM.

1906. SZEPTEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1906.

Megjelen évenként tizenkétyszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. LOMBROSO ÉS A BŰNÜGYI EMBERTAN JELEN ÁLLÁSA. Balogh Jenőtől... ..	321
II. NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNY- HOZÁS. (I.) — Kármán Mórtól	333
III. EGY ÚJ ÁLLAMTANI KÖNYV. (II.) — Joób Lajostól	375
IV. A SZENT. (II.) — Regény. — Fogazzaro Antal után, olaszból — Vetési Józseftől	390
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Az évszakok.</i> — Kozma Andortól. — <i>Temetve lenni.</i> — Fogazzaro Antal után, olaszból — Jánosi Gusztávtól	446
VI. BRUNETIÈRE MŰVE BALZACRÓL. — Hatvany Lajostól... ..	448
VII. AZ IMPRESSIONISTA FESTÉSZET ELVEI. — B. M.-tól... ..	452
VIII. ÉRTESÍTŐ: Szádeczký Lajos: <i>Halmágyi István naplói és iratai.</i> — d.-tól. — Szekfű Gyula: <i>Adatok Szamosközy István történeti mun- kájának kritikájához.</i> — i. k.-tól. — Ibsen H.: <i>Sämmtliche Werke. X. Briefwechsel.</i> — rf.-tól. — Saintsbury G.: <i>History of Criticism and Literary Tast in Europe.</i> I—III. — Kropf Lajostól. — <i>Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau.</i> — K. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	461

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt VIII. ker., Főherczeg Sándor-utca 13. sz. alá intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György os. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OCSKAY LÁSZLÓ,

II. RÁKÓCZY FERENCZ FEJEDELEM BRIGADÉROSA

és a felső-magyarországi hadjáratok 1703—1710.

Történelmi tanulmány eredeti levelezések s más egykorú kútfők nyomán

irta

THALY KÁLMÁN.

MÁSODIK, BŐVITETT ÉS ILLUSZTRÁLT KIADÁS.

KÉT KÖTET.

Ára kötve 35 korona.

A MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszterium megbízásából

szerkeszti

BEÖTHY ZSOLT.

Kétezernél több szöveg közti illusztrációval, számos műmelléklettel és színes táblával.

Négy negyedréti, átlag ötszáz lapra terjedő kötetben.

A teljes négy kötet ára díszkötésben 64 korona.

Az első kötet megjelent. — Ára díszkötésben 16 korona.

Minden évben egy további kötet hagyja el a sajtót.

A megjelent I. kötet, mely 500 lapra terjed, hetedfélszáz szövegközti illusztrációval, husz műmelléklettel és kilencz színes táblával van ellátva, az ókor művészetét tárgyalja a következő beosztással:

1. Az óskor művészete. Irta *Sebestyén Gyula.*
2. Az ókor keleti népeinek művészete. Irta *Mahler Ede.*
3. A görögök művészete. Irta *Láng Nándor.*
4. A rómaiak művészete. Irta *Zsámboky Gyula.*
5. A római művészet Magyarországon. Irta *Kuzsinszky Bálint.*

A II. kötet a középkor művészetét, — a III. és IV. kötet az újkor művészetét tárgyalja.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabbán megjelent számok:

- 1417—1422. « Patapenkő N. J. **A maga emberségéből.** — Regény. Oroszból fordította *Ambrozovics Dezső.* I. kötet 1 K 20 f.
- 1440—1445 « II. « 1 K 20 f.
- 1423—1426. « Henszlmann Imre. **A képzőművészetek fejlődése.** 80 f.
- 1427—1429. « Gobineau J. A. gróf. **A samakai táncosnő.** Francziából fordította *Dr. Szabó Károly* 60 f.
- 1430—1434. « Gyöngyösi István. **Murányi Vénus.** Az első 1664-iki kiadás után sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kísérte *Badićs Ferencz.* 3. kiadás 1 K.
- 1435—1436. « Gyulai Pál. **Az első magyar komikus.** — **Egy anya.** Elbeszélések 40 f.
- 1437—1439. « Wolfner Pál dr. **Vázlatok a szabadelvűség történetéből.** 60 f.
- 1446—1449. « Machiavelli Miklós. **A fejedelem.** Olaszból fordította *Orbán Dezső.* 39 f.

MODERN FESTŐK.

Eredeti színekben és magyarázó szöveggei.

Magyar és idegen művészek alkotásai.

Szerkeszti

TÉREY GÁBOR dr.

az Országos Képtár osztályigazgatója.

1906. évfolyam.

Hetedik füzet.

Tartalma: *Knopp Imre: A reggeli.* — *Braith Anton†: Itatónál.* — *Max Gabriel: Lanton játszó nő.* — *Schleich Róbert: Széna-takarás.* — *Steppes Edmund: Mezei út.* — *Tyndale Walter: Falu Sutton mellett.*

Egy füzet ára 3 kor. 60 fillér. — Előfizetési ára 12 füzetnek 30 korona.